

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№3 (114)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ №3 (114) қыркүйек

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)
e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байғунаков Д.С., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., ҚРҰҒА академигі – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Мырзабекова Р.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер (Misha Meyer), профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)
Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті Славян-Еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)

Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shahingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)
Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Аманжолова Д.А., т.ғ.д., профессор (Ресей)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дюсембекова Ж.К., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 29 11
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ №15465

Пішімі 60x84/8. Көлемі 000 б.т. Тапсырыс № 11418.
Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университетінің
«Қазак университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Section 1
DOMESTIC HISTORY

Раздел 1
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Р. Жаркынбаева , **М. Доскалиева***

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
*e-mail: doskalyeva@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА И ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНЫ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСКОЙ ССР В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (1941-1945 ГГ.)

Труд был одним из ключевых аспектов взаимоотношений между властью и обществом в Советском Союзе. Идеология сознательного отношения к труду была важной составляющей социалистической трудовой дисциплины.

Целью статьи является изучение особенностей системы организации труда и проблем трудовой дисциплины работников промышленных предприятий, эвакуированных в Казахстан в военные годы (1941-1945 гг.).

Реализация поставленной цели достигнута путем анализа опубликованных и неопубликованных архивных документов центральных и региональных архивов, которые раскрывают специфику трудовой дисциплины на оборонных предприятиях, разного рода ее нарушений рабочими предприятий, а также карательные меры в отношении нарушителей. Статья основывается на институциональном подходе, который представляет возможность комплексно исследовать систему организации труда государства на примере конкретных промышленных предприятий и на подходе истории повседневности. Трудовое поведение рабочих рассматривается в контексте того, что рабочие одновременно выступают и как объект, и как субъект истории.

Традиционно в историографии проблемы трудовой дисциплины показывались крайне одностороннее, преимущественно сквозь призму массового трудового энтузиазма работников. В данной статье проанализированы влияние эвакуационных процессов на организацию производственного процесса и проблемы взаимосвязи производственной и трудовой дисциплины на предприятиях. Выявлены случаи поломок оборудования, аварий на производстве, а также причины и последствия дезертирств рабочих с предприятий, которые ранее не выступали предметом отдельного рассмотрения.

Ключевые слова: трудовая дисциплина, Казахская ССР, рабочая история, оборонные предприятия, организация труда.

R. Zharkynbayeva, M. Doskaliyeva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: doskalyeva@gmail.com

Problems of labour organisation and labour discipline at industrial plants of the Kazakh SSR during the war years (1941-1945)

Labour played a central role in the relationship between the Soviet state and society. The ideological emphasis on a conscientious approach to work represented a crucial component of socialist labour discipline.

This article examines the distinctive features of the labour organization system and labour discipline issues among workers at industrial enterprises evacuated to Kazakhstan during the war years (1941-1945).

The research aims to achieve its objective by analyzing published and unpublished archival documents from central and regional archives, which illuminate the distinctive characteristics of labour discipline at defense enterprises, including the diverse transgressions committed by their workers, as well as the punitive measures taken against such violators.

This study adopts an institutional perspective to comprehensively examine the state's labour organization system, using specific industrial enterprises as case studies, and drawing upon the approaches of social history. The analysis considers the labour behavior of workers within the context of their dual roles as both objects and subjects of historical processes.

Existing historical accounts have often portrayed the issues of labour discipline in a one-dimensional manner, primarily emphasizing the mass enthusiasm of workers. This article, however, adopts a more nuanced approach, analyzing the impact of evacuation processes on the organization of production and the complex relationship between production and labour discipline within these industrial enterprises. The article further reveals previously unexamined cases of equipment failures, industrial accidents, as well as the causes and consequences of worker desertion from these enterprises.

Key words: labour discipline, Kazakh SSR, labour history, defense enterprises, labour organization.

Р. Жарқынбаева, М. Досқалиева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: doskalyeva@gmail.com

Соғыс жылдарындағы Қазақ КСР өндірістік кәсіпорындарындағы еңбекті ұйымдастыру және еңбек тәртібі мәселелері (1941-1945)

Кеңес Одағында билік пен қоғам арасындағы қарым-қатынастың негізгі аспектілерінің бірі еңбек болды. Еңбекке саналы түрдегі қарау идеологиясы социалистік еңбек тәртібінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын.

Мақаланың мақсаты соғыс кезінде (1941-1945 жж.) Қазақстанға эвакуацияланған өнеркәсіптік кәсіпорындар қызметкерлерінің еңбекті ұйымдастыру жүйесінің ерекшеліктері мен еңбек тәртібінің мәселелерін зерттеу болып табылады.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін қорғаныс кәсіпорындарындағы еңбек тәртібінің ерекшелігін, оны кәсіпорындардағы жұмысшыларының әртүрлі бұзушылықтарын, сондай-ақ құқық бұзушыларға қатысты жазалау шараларын ашатын орталық және өңірлік мұрағаттардың жарияланған, жарияланбаған мұрағаттық құжаттарын талдау арқылы іске асырылды.

Мақала мемлекеттік еңбекті ұйымдастыру жүйесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретін институционалдық және күнделікті тарих тәсілдерінде негізделген. Жұмысшылардың еңбек тәртібі, олардың бір мезгілде тарих объекті ретінде де, субъект ретінде де әрекет етуі аясында қарастырылады.

Тарихнамада еңбек тәртібінің мәселелері біржақты, негізінен еңбекшілердің жаппай еңбек ынтасының призмасы арқылы көрсетілді. Бұл мақалада өндірістік процесті ұйымдастыруға эвакуациялау процестерінің әсері және кәсіпорындардағы өндірістік және еңбек тәртібінің арақатынасы мәселелері талданады. Жабдықтардың істен шыққан жағдайлары, өндірістегі авариялар, сондай-ақ бұрын жеке қарау нысанасы болып табылмаған кәсіпорындардан жұмысшылардың кетуінің себептері мен салдары анықталды.

Түйін сөздер: еңбек тәртібі, Қазақ КСР, еңбек тарихы, қорғаныс кәсіпорындары, еңбекті ұйымдастыру.

Введение

В период Второй мировой войны советская власть и общество столкнулись с серьезными вызовами и изменениями. Советский Союз принес большие жертвы, чтобы победить в войне, как на фронте, так и в тылу.

Современные дискуссии о советском прошлом часто базируются на вопросах эффективности советской экономики, социальной стабильности, а также сильной власти, которая добилась победы в войне. В связи с этим является актуальным развитие научных и общественных обсуждений по обозначенным вопросам.

Изучение особенностей и проблем трудовой дисциплины работников предприятий, эвакуированных в Казахстан, также дает возможность понять характер и особенности функционирования

советской мобилизационной системы в критических условиях войны.

Следует отметить, что труд был одним из ключевых аспектов взаимоотношений между властью и обществом в период становления советской власти. Идеология сознательного отношения к труду, ударничества и трудовой доблести была важной составляющей социалистической трудовой дисциплины.

Однако с началом Второй мировой войны и связанными с ней вызовами, такими как экономический кризис, голод и разруха, все более рельефно обозначаются проблемы трудовой дисциплины в рабочих коллективах.

Как иллюстрируют архивные материалы, поддержание трудовой дисциплины на предприятиях находилось в прямой зависимости от многих аспектов. На организацию процесса труда

влияли материально-бытовые условия жизни рабочих, взаимоотношения в коллективе, эвакуационные процессы, идеологические кампании и ряд других факторов. На промышленных предприятиях в период войны документировались многочисленные формы нарушений дисциплины труда, которые выражались в самых разных видах. Здесь можно выделить невыполнение распоряжений мастеров, несвоевременное начало смен, сон в ночных сменах, поломки оборудования, бесцельное хождение по цеху, дезертирство, прогулы и опоздания. Несмотря на то, что приказы, постановления советского руководства свидетельствуют о строгой регламентации жизни советского общества в тылу, где лейтмотивом служили популярные лозунги военного времени, нарушения трудовой и производственной дисциплины обнажают многие структурные проблемы советской системы управления.

Под трудовой дисциплиной в данной статье понимается надлежащее исполнение работниками обязательств, установленных нормативно-правовыми актами государства и предприятия (работодателя), в котором данные трудовые отношения формировались и протекали.

Материалы и методы

Реализация поставленной задачи была достигнута путем анализа опубликованных и неопубликованных архивных документов, которые раскрывают специфику поддержания трудовой дисциплины на оборонных предприятиях, случаи нарушений рабочими дисциплины труда, а также карательные меры советской власти в отношении таких нарушений.

В качестве основной группы источников представлены документы, извлечённые из архивов Республики Казахстан. Значительный корпус документов был извлечён из фондов Архива Президента РК (АП РК), Государственного Архива г. Алматы (ГА г. Алматы). Материалы АП РК, хранящиеся в фондах № 708 (Центральный комитет КП (б) Казахстана), в том числе «Особых папок» и № 725 (Комиссия партийного контроля при ЦК ВКП (б) дают представление о мобилизационной и эвакуационной политике государства.

Особо следует отметить документы фондов №1110 (Партком Алма-Атинского ордена Трудового Красного Знамени завода тяжелого машиностроения) и № 1856 (Партком ордена Трудового Красного Знамени Машиностроительного завода им. С. М. Кирова).

В ГА г. Алматы были проанализированы документы фонда № 67 (Алма-Атинский машиностроительный завод Народного комиссариата тяжелого машиностроения СССР). Наибольшую значимость для проведения исследования представляют материалы административно-хозяйственного отдела (приказы, распоряжения), отражающие различные стороны функционирования предприятия, а также случаи нарушений трудовой и производственной дисциплины рабочими, хищений и т.п.

Основываясь на принципах научной объективности и системности, в данной статье рассматриваются особенности и проблемы организации труда на промышленных предприятиях в условиях военного времени. Стоит отметить, что мероприятия государства по поддержанию трудовой дисциплины и мотивации в тылу, являлись неотъемлемой частью более широкой системы мобилизационной политики советского государства.

Реализация представленной задачи будет осуществляться в русле институционального подхода и новых подходов истории повседневности. В частности, институциональный подход даст возможность комплексно исследовать систему организации труда государства на примере конкретных промышленных предприятий. Трудовое поведение рабочих будут проанализированы в контексте того, что рабочие одновременно выступают и как объект, и как субъект истории (Альф Людтке).

Степень изученности проблемы

В данном подразделе представлен краткий обзор научной литературы, где рассматриваются особенности трудовой дисциплины в советском государстве, а также факторы, непосредственно влияющие на ее исполнение.

Стоит отметить, что вопросу трудовой дисциплины, в советской историографии уделялось незначительное внимание, что было обусловлено крайне идеологизированным подходом к изучению особенностей трудового поведения советского народа в тылу, трудовой дисциплины и реальными практиками управления трудом.

Зачастую в работах советских историков послевоенного периода освещались стойкость и мужественность рабочих и крестьян, их героический труд в построении прочного военного хозяйства (Гатовский, 1946). Одной из первых работ, в которой были освещены вопросы организации труда и заработной платы в период войны, стал труд председателя Госплана СССР

Вознесенского Н.А. (1948). Автор связывает повсеместное укрепление дисциплины социалистического труда и рост производительности с самоотверженностью советского народа. Интересно то, что к причинам временного снижения производительности труда, Вознесенский относит лишь перебои в снабжении электроэнергией, топливом и сырьем, либо рост количества новых рабочих, менее приспособленных к процессу организации труда (Вознесенский, 1948:114).

Отдельные аспекты проведения агитационно-пропагандистской работы как инструмента поддержания трудовой дисциплины среди работников железнодорожной отрасли, в том числе и развитие среди рабочих железнодорожников социалистического соревнования рассматривались Асылбековым М.Х. (1973). «Массово-политическая» деятельность КПСС по мобилизации политической и трудовой активности женщин Казахстана были отражены в исследовании Нурбековой Г. (1968).

Одной из числа первых крупных работ в российской историографии, посвященной социальной политике Советского государства в тылу, стала монография Палецких Н. П. (1995). Автор раскрывает многоплановость и внутреннюю противоречивость советской социальной политики, как особого феномена. В монографии также раскрыты «неприглядные» аспекты повседневной жизни советского общества. Такие практики как теневое перераспределение ресурсов, использование номенклатурой своего статуса в личных интересах, оказывали непосредственное влияние на имплементацию трудовой дисциплины на предприятиях. Примеры таких сложившихся практик в советском тылу будет интересно проследить и на архивных материалах Казахстана.

В работе Сомова В.А. (2008) освещаются вопросы, посвященные мотивационным стимулам советских граждан в тылу в период войны. Посредством детального анализа, автор знакомит читателей со стратегическими планами советской власти по реализации экономики, как рычага, способного привести к победе.

В казахстанской историографии второй половины 1990-х гг. следует особо отметить монографию Козыбаева М. К., Едыгенова Н. Е. (1995), посвященную трудовому вкладу республики. Как следует из названия «Труд во имя Победы» основное внимание было сосредоточено на вопросах перестройки промышленности на военный лад, численности и составе, трудовом

вкладе рабочего класса на разных этапах войны и превращения Казахстана в один из арсеналов фронта. С одной стороны, авторы отмечают процесс зарождения новых форм неуклонного роста производительности труда в период войны. В то же время, историки подчеркивают факты создания условий для трудовых рекордов, что вело к «сплошной стахановизации» на заводах (Козыбаев, Едыгенов, 1995:100).

В современной казахстанской историографии можно отметить исследования, проведенные в рамках реализации грата МНВО «Производственная повседневность на оборонных предприятиях Казахстана и Урало-Поволжского региона России в годы Великой Отечественной войны: компаративный анализ». Коллектив исследователей рассматривает вопросы производственной повседневности на оборонных предприятиях Казахстана и Урало-Поволжского региона в годы войны. Трудовой дисциплине рабочих в монографии посвящен отдельный раздел, где затрагиваются вопросы пенализации трудового законодательства накануне и в период войны, а также вопросы трудовой мотивации. На основе широкого корпуса архивных материалов, авторы предоставляют самые различные сюжеты из производственной повседневности советских рабочих оборонных предприятий военного периода (Жаркынбаева, Потемкина, 2023).

Отдельные аспекты трудовой дисциплины рассмотрены в исследованиях, выполненных в Карагандинском университете им. Е.А. Букетова – в Центре этнокультурных и историко-антропологических исследований. Карагандинскими учеными изучаются условия труда, питание, снижение жизненного уровня подавляющей части населения Центрального Казахстана в 1940–1950 гг. (Сактаганова, 2016)

Зарубежная историография, рассматривающая советскую историю в рамках сталинизма, как всеобъемлющего факта, который влиял на государство и власть, в 60-х годах XX в. меняет ракурс в направлении социальной истории, где социальные и политические изменения и конфликты рассматриваются с позиции «маленького человека».

Благодаря работам Марселя ван дер Линдена (2008), Шейлы Фицпатрик (2000), Альфа Людтке (2016), произошел сдвиг в исследованиях в целом, так и в изучении советской рабочей истории.

В работах Дональда Фильцера раскрываются причины, которые провоцировали хроническую

непроизводительность и постепенный экономический спад советского государства. Исследователь представляет читателю советское общество, которое не являлось пассивным объектом в руках власти. В свою очередь органы советской власти, с помощью которых она (власть) реализовывала свою политику, не оставались однородными. Фильцер (2011) мастерски используя срез жилищно-бытовых условий жизни рабочих, построения производственного процесса и его структурных трудностей демонстрирует факторы, которые вели к формированию сложных социальных проблем.

Крупной работой по социальной истории войны и советского тыла является совместная монография Венди Голдман и Дональда Фильцера (2021). Основываясь на широком спектре архивных материалов, историки представляют войну не только с позиции власти, но и обычного человека. Принимая во внимание бинарность дискуссии, которая продолжается вокруг вопроса об инструментах мобилизации населения советской властью в период войны, авторы отмечают, что доказательств, демонстрирующих антисоветское сопротивление в тылу, недостаточно. Вместе с тем, работа исследователей позволяет увидеть, как реагировало советское общество в тылу на ключевые направления политики государства в критические годы войны.

Стоит также отметить работы Мартина Крага (2011), где на основе анализа советских законов о труде в военный период проливается свет на процессы реализации трудового законодательства и причины его ужесточения. Заметим, что указы о трудовом дезертирстве в оборонной промышленности, которые подпитывались постоянным давлением на его исполнителей, порой приводили к нелогическим решениям администрации по отношению к рабочим. Исследователь выделяет ряд факторов, которые, несмотря на драконовские законы, провоцировали дезертирство с оборонных предприятий.

Хотелось бы отметить, что архивные материалы оборонных предприятий, эвакуированных в Казахстан в период войны, также иллюстрируют примеры дезертирства рабочих, которое было вызвано тяжелыми бытовыми и жилищными условиями.

Отдельного внимания заслуживает исследование Мэттью Пейна, посвященное строительству Турксиба в период индустриализации. Ав-

тор освещает вопросы формирования рабочего класса в советском Казахстане, а также вопросы текучести казахских рабочих, которые Пейн объясняет не какой-то базовой несовместимостью казахов с «рациональным трудом», а ужасными условиями и дискриминацией, с которыми казахи сталкивались на работе (Пейн, 2001:153). Несмотря на то, что работа охватывает этап 1926 – 1932 гг., многие ее положения могут быть использованы при анализе трудовых отношений военного периода.

В свете вышеизложенного представляется важным продолжение дальнейших исследований структурных изменений в сфере организации труда рабочих, вызванных войной, переменами в общественном сознании, и спецификой принудительного характера труда.

Эвакуация и организация производственного процесса

В начальный период войны из прифронтовых в тыловые районы СССР была осуществлена беспрецедентная по своим масштабам и сложности эвакуация. Некоторые заводы буквально разбирали и перевозили под свистом пуль. Несмотря на то, что процесс эвакуации был хаотичным, люди и значительное число заводов были эвакуированы в безопасные районы, где им предстояли уже новые испытания. Исследователи называют эвакуацию триумфом Советской власти, которая также рассматривалась как компонент военных действий, где приоритеты определялись военными и промышленными потребностями государства, а также предвоенной иерархией людей и мест (Манли, 2009:33).

Эвакуация со свойственными ей характеристиками, как централизованное планирование, участие большого количества людей, постоянные опасности и неожиданные препятствия, была процессом идентичным практически во всех городах, расположенных в прифронтовой зоне (Голдман, Фильцер, 2021:12).

К эвакуации в Казахстан было намечено 197 промышленных предприятий. Среди прибывших предприятий были номерные заводы наркомата судостроения, наркомата танковой промышленности и других военных ведомств (АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 1191. Л. 21). На февраль 1942 г. в списке предприятий, передающихся в ведение отдела Оборонной промышленности ЦК КП (б) Казахстана, числилось 19 заводов.

Таблица 1 – Список номерных предприятий, передающихся во введение отдела Оборонной промышленности ЦК КП (б) Казахстана (АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 4. Л. 140-144)

№ пп.	Наименование и номера заводов	Пункт размещения	Примечание
1	Завод № 641, Наркомэлектропром СССР	г. Петропавловск	
2	Завод № 233	г. Петропавловск	
3	Завод № 239, НКСудостроения СССР	г. Петропавловск	Заводы № 103, 175, 375 влиты в заводы № 239, 347
4	Завод № 347	г. Петропавловск	
5	Завод № 222, НКТанкпром СССР	г. Кустанай	
6	Завод № 507, НКТекстильПром СССР	г. Кустанай	
7	Авиамастрская № 236, Главное Управление ГВФ	г. Кустанай	
8	Завод № 460, НКБоеприпасов СССР	г. Кокшетау	
9	Завод № 231, НКСудостроения СССР	г. Уральск	Завод № 181 влит в завод № 231
10	Завод № 67, НКБоеприпасов СССР	(ст.) Аягуз	
11	Завод № 242, Главное Управление ГВФ	г. Алма-Ата	
12	Завод № 234, НКТанкпром СССР	г. Чимкент	
13	Алматинский завод № 3 НКМП (бывший Карачаровский мехзавод)	г. Алма-Ата	
14	Московский Авиаинститут	г. Алма-Ата	
15	Завод № 317 Станкостроительный завод им.ОГПУ	г. Акмолинск	
16	Завод им. Пархоменко	г. Караганда	
17	Завод электроизоляционных материалов	г. Петропавловск	
18	Рентгеновский завод	г. Актюбинск	
19	Ворошиловградский паровозостроительный завод	г. Алма-Ата	

В процессе эвакуации в Алматы были перемещены специальные цеха Ворошиловградского паровозостроительного завода, на базе которых Наркомат тяжелого машиностроения СССР организовал Алма-Атинский машиностроительный завод (далее АЗТМ). Несмотря на то, что основной задачей завода был выпуск боеприпасов, особенно ценных в военный период (артиллерийские снаряды, мины и др. военная продукция), часть оборудования, прибывшая в декабре 1941 г. хранилась «в беспорядке и под открытым небом», что также осложнялось плохой организацией вывоза оборудования на заводскую площадку (АП РК Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 1191. Л. 16-17).

Вместе с тем, на местах прибытия эвакуированные предприятия сталкивались и с рядом других проблем, как недостаток помещений, нехватка электроэнергии, которые также обостряли обстановку с нарушениями трудовой дисциплины среди работников предприятий и непосредственно влияли на организацию труда на производстве.

Стоит отметить, часто прибывшие заводы размещали на доступных площадках местных предприятий, либо в подсобных помещениях и складах. Например, завод № 234 Наркомата танковой промышленности, занимавший до эвакуации площадь 16300 кв. метров, был размещен на площадке свинцового завода в г. Чимкент. При этом выделенная площадь составляла всего 1880 кв. метров, а для размещения литейного, кузнечно-котельного и сборочного цехов доступной площади не было (АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 619. Л. 36-37).

Конечно же такая обстановка негативно отразилась на организации труда. Часто в справках о процессах производства на заводах описываются случаи «отсутствия надлежащей расстановки рабочих, суতোлка в цехе, частая передвижка рабочих с одной работы на другую». Такая картина была идентична практически для всех предприятий, как эвакуированных, так и местных (АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 6. Л.35-44).

Стоит отметить, что процессы мобилизации и эвакуации существенно изменили социально-политический ландшафт советского государства. Размещение эвакуированных заводов на востоке страны, концентрация большого количества промышленных рабочих в Казахстане и одновременно происходивший отток трудовых ресурсов из Казахстана во внешние районы (мобилизованные в строительство и промышленность), требовали усиленного контроля над движением населения.

Так, 23 августа 1941 г. СНК и ЦК КП (б) Казахстана приняли постановление, координирующее прием, размещение и пуск в эксплуатацию заводов, эвакуированных в Казахстан. Согласно данному постановлению, прибывающие рабочие и служащие до начала работ эвакуированных предприятий должны были использоваться на работах по строительству производственных площадей, барачных и других работах, а также в колхозах и совхозах (АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 3. Л. 68-70).

Несмотря на меры, которые предпринимала советская власть для мобилизации и постоянного контроля рабочей силы, некоторые эвакуированные рабочие не выходили на производство, либо дезертировали.

На АЗТМ, вопреки приказу об обязательном оформлении в Отделе Кадров и выходе на работу всех эвакуированных работников к 10 января 1942 г., часть работников на завод не являлась, и оформляться не спешила. Чтобы остановить такие нарушения трудовой дисциплины среди эвакуированного населения, руководство завода грозило оставить нарушителей без выплаты им зарплаты за время эвакуации и подъемных (ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 22). И все же вопрос о прогульщиках и самовольно ушедших с завода оставался значительной проблемой в организации труда на предприятии. В феврале 1942 г. руководство АЗТМ продолжает борьбу против нарушителей трудовой дисциплины, следствием чего стали приказы и распоряжения о регламентации оформления дел, направляемых заводом в судебные органы в отношении работников завода, совершивших прогулы по неуважительным причинам, а также самовольно ушедших с завода (ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 72).

Как и другие эвакуированные предприятия, завод № 222 Наркомата Танковой промышленности, столкнулся с рядом проблем, указанных выше. Эвакуированный в г. Кустанай, завод был размещен в производственных и жилых зданиях

зерносовхоза и техникума города. В секретной справке о размещении, монтаже и пуске в эксплуатацию эвакуированных предприятий оборонной промышленности, как бы вскользь докладывалось, что на заводе имеются факты нарушений трудовой и государственной дисциплины. Например, некоторые рабочие завода отказывались работать, в то время как 22 работника самовольно выехали на прежнее место жительства. Причины таких нарушений, которые согласно Указа от 26 декабря 1941 г. относились к дезертирству, не объясняются, однако в справке указываются проблемы и сложности с процессом организации прибывшего оборудования завода, его дальнейшей транспортировки и размещения (АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 619. Л. 39).

Вопрос быстрого размещения заводов усложнялся и «элементами местнических настроений», когда сотрудники местных предприятий откладывали решение срочных запросов и выполняли их только после вмешательства партийных органов (АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 1191. Л. 22). Вместе с тем, в документах Алма-Атинского Горкома КП (б) Казахстана по общей промышленности зафиксированы факты, когда некоторые инженеры АЗТМ жаловались на «гонения неворошиловградцев», объясняя этим их смещение с руководящих должностей и перевод на рядовую работу (АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45).

Проблемы взаимосвязи производственной и трудовой дисциплины

Дезертирство и прогулы рабочих

Важно отметить, что дисциплина на производстве и отношение к труду в тылу играли ключевую роль в обеспечении эффективности экономики и поддержании легитимности власти. Государство принимало ряд мер для поддержания экономики и обеспечения успеха в войне, такие как ужесточение трудового законодательства, усиление социального контроля и мобилизация населения (Барнс, 2000:239).

На протяжении всего предвоенного периода можно наблюдать последовательную тенденцию ужесточения наказаний за нарушения трудовой дисциплины. 26 июня 1940 г. вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». Таким образом, происходит криминализация нарушений трудовой дисциплины и перемещение их в сферу уголовных преступле-

ний. Кульминацией законодательного принуждения к труду стал Указ от 26 декабря, 1941 г. «Об ответственности рабочих и служащих предприятий военной промышленности за самовольный уход с предприятия». Теперь самовольный уход с предприятий, связанных с оборонным производством, рассматривался как серьезное уголовное преступление. Дезертиры карались сроком заключения от 5 до 8 лет (Указ Президиума Верховного Совета СССР, 1941).

Для корректного анализа состояния трудовой дисциплины на промышленных предприятиях, рассмотрим данные на примере Алма-Атинского завода тяжелого машиностроения. На данном предприятии численный состав рабочих и ИТР (инженерно-технические работники) в 3-ем квартале 1943 г. составлял 1932 работника, где рабочие составляли 1693 человека и ИТР – 239 человек (Жаркынбаева, Потемкина, 2023:99).

Однако в разделе приказа «О работе Алма-Атинского завода НКТМ в 1943 г.», посвящен-

ному подготовке кадров, текучести и трудовой дисциплине, отмечается недостаточная работа руководства по закреплению кадров на заводе. Такая ситуация подтверждается следующими данными за 1943 г.: из числа прибывших на завод 1737 человек, ушло с завода 1207 человек. Также в документе отмечается, что более 1/3 общего количества убывших относится к числу самовольно оставивших производство (ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 23. Л. 5).

Несмотря на наличие Указов Правительства в части установления особого порядка на предприятиях, с целью повышения дисциплинированности, обеспечения стопроцентного уплотнения рабочего дня и повышения производительности труда, а также прямые указания начальникам цехов и отделов о ведении особого учета прихода работников на производство, на деле учет явки работников не велся ни в цехах, ни в отделах завода (ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 132).

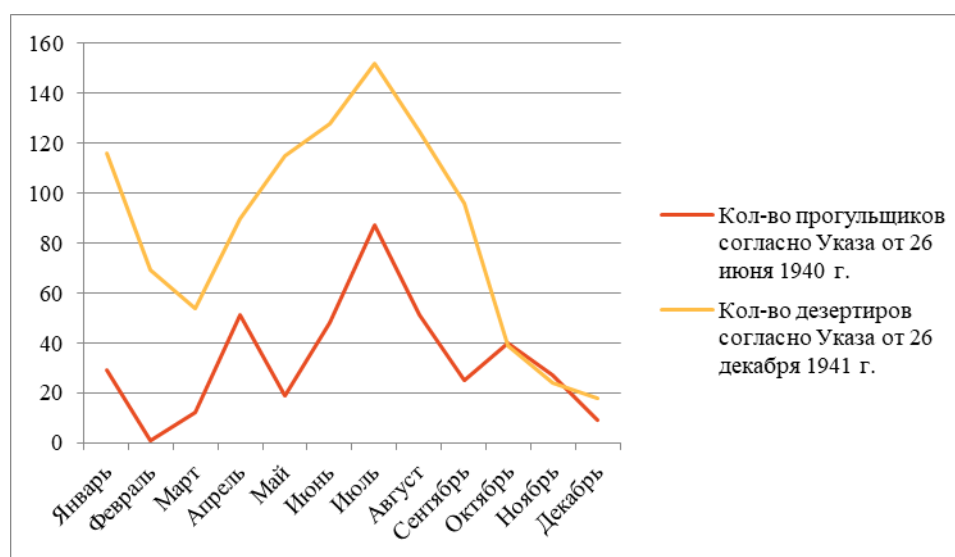

Рисунок 1 – Динамика случаев дезертирства и прогулов среди рабочих АЗТМ, 1944 г. (ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 24 – 27) (составлено авторами)

Согласно данным приведенным в Рисунок 1 количество прогульщиков на заводе за 1944 год составило – 399 человек, вместе с тем с производства дезертировало 1026 работников. Стоит отметить, что количество работников, оставивших рабочие места, значительно менялось в зависимости от периода года. Пик случаев дезертирства зафиксирован в июле, в этот период производство самовольно оставили 152 челове-

ка (дезертиры), количество прогульщиков также достигло наивысшей точки и составило 87 человек.

На протяжении 1943-1944 гг. среднее количество дезертиров оставалось в разрезе 1000-1200 человек в год, что составляет более 50% от общего числа рабочих завода и поражает своими масштабами. То есть, случаи дезертирства с предприятий и прогулов не были еди-

ничными, они имели определенную систематичность.

Как отмечает Фильцер, попытки советской власти, направленные на регулирование мобильности рабочих имели и другую сторону, когда в условиях кадрового голода, трудовое законодательство становилось объектом неформального торга между менеджерами и рабочими. В интересах производственного процесса менеджеры были готовы «покрывать» рабочих, пока это не грозило личной безопасности командного состава завода (Фильцер, 1996:11).

Если обратиться к причинам дезертирства и прогулов с производства, можно отметить, что большая часть нарушений совершалась молодыми рабочими. На многих заводах большинство рабочих было моложе 25 лет, так как пополнение квалифицированной рабочей силой на оборонных предприятиях шло за счет выпускников школ ФЗО, а также рабочих нанятых по индивидуальному найму (Барбер, Харрисон, 1991:97).

В связи с тем, что за исполнением указа о трудовом дезертирстве отвечали различные звенья государственного аппарата, зачастую трудовые дезертиры избегали ареста. Так руководители заводов должны были докладывать о фактах дезертирства в прокуратуру и милицию, которые начинали расследование. Прокуратура доводила дела до военного трибунала. Однако из-за загруженности, сжатых сроков, часто дезертиров не могли разыскать, что делало исполнение указа несовершенным. Вместе с тем исполнение указов на местах часто было несовершенным из-за различных ограничений, которые порождали многие неформальные практики на микроуровне.

Примером такой неэффективной цепочки реализации Указа в жизнь может служить кейс одного из молодых рабочих, дезертировавшего с АЗТМ. В августе 1944 г. начальник цеха в служебной записке на имя директора описывает 18-летнего П. Сытого, который поступил на работу токарем 7 сентября 1942 г. как «злостного прогульщика, дезорганизатора производства». Молодой рабочий на основании Указа от 26 декабря 1941 г. был приговорён к тюремному заключению сроком на шесть лет, однако наказание не отбывал. Начальник цеха, с которого дезертировал рабочий, возмущенный таким положением пишет:

«В настоящий момент Сытый П.А. находится на свободе такое положение считаю нетерпимым в обстановке военного времени, так как подобное положение отрицательно влияет

морально на некоторых рабочих моего цеха, которые склонны к нарушению трудовой дисциплины» (АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л. 61).

Информация о данном случае дошла даже до Секретаря ЦК КП (б) К. по оборонной промышленности А. Койшигулова. Директор АЗТМ С.Макеев настоятельно указывает в своем письме на то, что нахождение молодого «прогульщика и дезертира» на свободе имеет «разлагающее последствия на ту неустойчивую часть рабочих, которые также склонны к трудовым правонарушениям» (АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л.60). К сожалению, мы не знаем, как сложилась в дальнейшем судьба этого молодого человека, информация на этом обрывается в архивных документах. Однако учитывая то, какой резонанс получило это дело, можем предположить что П.Сытый не избежал тюремного заключения.

В приговоре Военного Трибунала Алматинской области не указываются причины дезертирства и прогулов работника (АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л. 62). Однако такие случаи были не единичны. Как отмечает Ольга Кучеренко (2016:102) в работе, посвященной советским детям в период войны, в этот период происходит рост криминальных нарушений среди учеников ФЗО и РУ.

Руководители заводов и мастера не делали отличий в труде для подростков и остальных рабочих. Инспектора приводили примеры, когда подростки жили в неотапливаемых, кишмя киш насекомых бараках, в которых были сломаны туалеты и протекали потолки. Так как в бараках оставаться было невозможно, многие предпочитали ночевать после рабочего дня в цехах, где они «слонялись по углам». Такие условия толкали молодых рабочих дезертировать в поисках лучшей доли. Оправдывая себя, зачастую трудовые дезертиры называли среди причин побегов грубость и жестокость своих мастеров и учителей (Кучеренко, 2016:103, 104).

Стоит отметить что повседневность советского рабочего в военные годы была наполнена множеством бытовых препятствий, которые необходимо было преодолевать, чтобы поесть, купить или добыть новую пару обуви. Для современного человека такие проблемы кажутся невероятными по своей простоте, однако в советской реальности в условиях войны отсутствие бытовых благ выступало также инструментом государственной системы управления.

Зачастую в целях ликвидации текучести и укрепления трудовой дисциплины на предприятиях, руководство спешило улучшить жилищ-

но-бытовые условия в направлении создания чистоты и уюта в общежитиях, обеспечения постельными принадлежностями и твердыми инвентарем, а также наличием в общежитиях кипятка в течение круглых суток и систематической санобработки проживающих в общежитиях (ГА г. Алматы Ф. 67, Оп. 1. Д. 23. Л. 5)

Поддержание трудовой дисциплины среди рабочих также усложнялось конфликтами и грубым отношением между работниками разных уровней, что негативно отражалось на организации труда. К примеру, на АЗТМ руководящие работники жаловались на неудовлетворительное техническое руководство заводом со стороны главного инженера. При этом, по словам работников, последний в работе применял окрики, администрирование, выговора (АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45).

Более того, некоторые работники этого же завода жаловались на то, что на заводе «все запросы разрешаются «в семейном кругу и за бутылкой», а руководство завода морально разложилось. Однако в докладной записке Секретарю Алма-Атинского Обкома КП (б) Казахстана указывается, что материалов подтверждающих эти факты нет. Случаи, когда мастера, либо руководящие сотрудники распивали алкоголь, о которых сообщалось рабочими, фиксировались руководством завода, но оставались непроверенными (АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45 об.).

Такие архивные материалы свидетельствуют, что нарушения процесса организации труда были серьезной проблемой на промышленных предприятиях в тыловых районах СССР, а спектр карательных мер государственных и партийных органов был самый разный. Однако в условиях войны и развернувшейся эвакуации, когда здоровое функционирование предприятий было далеко от эффективного, которое к тому же усложнялось тяжелыми материально-бытовыми условиями и недоеданием рабочих, власть порой была вынуждена идти на послабление трудового законодательства.

Поломки оборудования, аварии на производстве

Повышенная загруженность технического оборудования и его нерациональное и не бережное использование приводили к частым поломкам и авариям на производстве, что снижало его общую эффективность. Эвакуированные заводы, которые были вынуждены проводить процесс монтажа и сборки наспех, часто пренебрегали

правилами техники безопасности из-за нехватки времени и ресурсов. Это могло включать использование оборудования не по назначению из-за отсутствия нужных механизмов или запчастей, а также отсутствие достаточных технических знаний у работников, что могло приводить к авариям и поломкам оборудования. Большое количество поломок оборудования, станков и других технических средств, вызванных неправильным использованием или недостатком знаний у работников, нередко классифицировалось как «вредительство».

Срывы производственных планов, которые происходили в результате аварий, приводили к конфликтам в рабочих коллективах между представителями ИТР, рабочими и партбюро, что отражалось на поддержании трудовой дисциплины.

Примечательна авария, произошедшая на заводе №231, поскольку данный кейс демонстрирует отношение руководства завода к нарушениям трудовой и производственной дисциплины в условиях военного времени. Так, в июне 1943 г. на предприятии происходит авария, которая приводит к срыву решения ГКО по выпуску изделий для оборонного заказа. Срыв плана обсуждался на оперативном заседании партбюро. Член партбюро Круглов, указывая на «скверную технологическую дисциплину», отсутствие сборочной инструкции, отмечает, что многие нарушения остаются безнаказанными, так как руководством завода не налажена трудовая дисциплина. При этом Секретарь Обкома КП (б) Казахстана Зайцев поддерживая позицию партбюро, отмечает «Война с немецким фашизмом затянулась, приобрела серьезный характер и немцы, конечно, всюду попытаются насадить своих шпионов. Этот факт с аварией А.О. показал, что есть люди, которые работают не на пользу делу, не на пользу Родине...». Зайцев, продолжая подчеркивать многочисленные производственные неполадки и возможность вмешательства враждебных элементов в производство, переводит понятие трудовой дисциплины в контекст политизированной бдительности и борьбе с вредителями. Для примера приведем выдержку из цитаты Зайцева: «Коммунисты цеха должны иметь большевистский глаз и видеть, что кроме желающих выполнять программу на заводе есть враги, которые используют распушенность для того, чтобы выводить из строя изделия». И если партийное бюро определяло данную аварию как вредительство, то начальник цеха объясняет инцидент не как сознательную попытку сорвать заказ, а как

фактор человеческой ошибки или усталости (ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 2. Д. 3. Л. 101).

По всей видимости, хроническая усталость, недоедание и недосыпание могли приводить к снижению концентрации внимания, следствием чего являлись поломки оборудования и аварии. Вместе с тем, этот случай иллюстрирует то, что технологическая дисциплина на предприятиях из экономического контекста перетекала в политический контекст. Сам акт нарушения производственной дисциплины рассматривался в военное время как попытка подрыва государственной безопасности.

Действительно, как отмечается в исследованиях, трудовой подвиг военных лет представлял собой не мгновенный жертвенный порыв, а физически тяжелую работу. Постоянная усталость, недоедание, недосып, тяжелое эмоциональное состояние рабочих порой истощало их (Антуфьев, 1992:295). Рабочие места становились местом, где было необходимо преодолевать как физические, так и эмоциональные нагрузки.

Отмечается также плохое техническое состояние оборудования, которое находилось «в грязном, неряшливом состоянии», что свидетельствует о необходимости улучшения технического обслуживания для предотвращения подобных инцидентов (ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 2. Д.3. Л. 164).

Положение с состоянием оборудования на АЗТМ было также непростым, особенно в цехе №1, что могло привести к срыву программы марта 1943 года. Ситуация была обусловлена плохим уходом за оборудованием, его перегрузкой и необходимостью качественного ремонта. Кроме того, напряженные взаимоотношения между отделом Главного механика и механиками цехов усугубляли ситуацию. Проблемы с оборудованием были связаны с частой сменой механиков в цехах, что могло сказаться на качестве ухода за станками. Также случалось, что механики не выполняли распоряжения начальства, что дополнительно усугубляло ситуацию. Для решения этих проблем предлагалось усилить дисциплину среди ремонтников и внедрить социальное соревнование между ними (АП РК. Ф. 1110. Оп. 1. Д. 1. Л. 145).

В 1945 г. партийные органы завода № 175 отмечали создавшееся «ненормальное положение на филиале (низкая трудовая дисциплина, отсутствие социального соревнования, порочная система заработной платы, ненормальное взаимоотношение между администрацией, партийной и профсоюзной организаций, слабое техническое руководство)» и считали, что необходимо уделить этому серьез-

ное внимание со стороны руководства завода (АП РК. Ф. 708. Оп. 9. Д. 1518. ЛЛ. 98-100).

Важно отметить, что поломки оборудования, либо аварии происходили и по причине низкой квалификации молодых рабочих. Так в решении партийного бюро завода № 231 о состоянии подготовки и повышения квалификации кадров за четыре месяца 1943 г. отмечается, что, несмотря на выполнение плана, качество выпускаемых молодых производственных кадров слабое, к тому же «...теоретическая подготовка учеников вследствие неудовлетворительной работы школ техникума недостаточная...» (ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 1. Д. 3. Л. 118). Вместе с тем, архивные документы свидетельствуют о том, что рабочие и ученики разных профессий значительную часть времени посвящали «праздным хождениям и разговорам» (ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 1. Д. 3. Л. 164).

Заключение

Эвакуационные процессы, охватившие значительную часть Советского союза, изменили географию размещения крупных промышленных предприятий. В Казахстане было размещено значительное количество промышленных заводов, организация производственного процесса и дисциплины труда на которых, непосредственно влияли на возможность государства вести войну.

Учитывая эвакуационные процессы, когда большая часть советской военной промышленности и людей оказались перемещенными, поддержание трудовой дисциплины и организации труда стало сложной задачей. Архивные материалы свидетельствуют о формировании целого ряда вызовов, связанных с эвакуацией, такие как: перемещение и монтаж оборудования, привлечение эвакуированного населения к работе и поддержание трудовой дисциплины среди рабочих. В связи с чем, в критический период войны все более рельефно обозначаются проблемы организации труда и трудовой дисциплины в рабочих коллективах.

Дисциплина и организация труда на производстве также усложнялась не всегда доброжелательными отношениями в рабочих коллективах, где зачастую вспыхивали конфликты. Вместе с тем на организацию труда влиял и стиль руководства командного состава заводов. Здесь были распространены окрики, администрирование, выговора.

На промышленных предприятиях документировался самый разнообразный спектр наруше-

ний трудовой и производственной дисциплины. Дезертирство и прогулы стали самой распространенной формой нарушения дисциплины труда среди рабочих. Невзирая на правительственные Указы, строго регламентировавшие дисциплину труда на производстве, такие нарушения принимали довольно масштабные размеры. Согласно отчетности оборонных предприятий, видно, что случаи дезертирства и прогулов не носили единичный характер, что подтверждается цифрами за 1943-1944 гг. на примере АЗТМ. Однако ка-

дровый голод, тяжелые материально-бытовые условия рабочих, нередко вынуждали власть не замечать те или иные нарушения трудовой и производственной дисциплины в критический для страны период.

Статья написана в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (МНВО РК) АР23490680

Литература

- Alf Ludtke. (2016). *Everyday Life in Mass Dictatorship. Collusion and Evasion*. New York: Palgrave Macmillan. 272 p.
- Barnes S. (2000). All for the Front, All for Victory! The Mobilization of Forced Labor in the Soviet Union during World War Two. *International Labor and Working-Class History*. № 58. Pp. 239–260.
- Fitzpatrick Sh. (2000). *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press. 312 p.
- Filtzer D. (1996). Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991. *International Labor and Working-Class History*. № 50. Pp. 9–28.
- Goldman W., Filtzer D. (2021). *Fortress dark and stern: the Soviet home front during World war*. New York: Oxford University Press. 528 p.
- Harrison M., Barber J. (1991). *The Soviet home front, 1941-1945*. New York: Longman Inc. 272 p.
- Kragh M. (2011). Soviet Labour Law during the Second World War. *War in History*, № 4. Pp. 531-546.
- Kucherenko O. (2016). *Soviet Street children and the Second World War: welfare and social control under Stalin*. New York: Bloomsbury Academic. 256 p.
- Linden, Marcel van der. (2008). *Workers of the world: essays toward a global labor history*. Leiden and Boston: Brill. 469 p.
- Manley R. (2009). *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*. New York: Cornell University Press. 304 p.
- Payne M. (2001). *Stalin's railroad: Turksib and the building of socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 400 p.
- Абдирайымова А., Ануфриева Е., Жаркынбаева Р., Потемкина М. (2023). Производственная повседневность на оборонных предприятиях Казахстана и Урало-Поволжского региона России в военные годы (1941-1945 гг.). Алматы: Қазақ университеті. 379 с.
- Антуфьев А. (1992). Уральская промышленность накануне и в годы Великой Отечественной войны. Екатеринбург: УрО РАН. 338 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л. 60.
- АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л. 61.
- АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1747. Л. 62.
- АП РК. Ф. 1110. Оп. 1. Д. 1. Л. 145.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 3. Л. 68-70.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 4. Л. 145.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 6. Л. 35-44.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 1191. Л. 21.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 1191. Л. 22.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 619. Л. 36-37.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 619. Л. 39.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 45 об.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 6.1. Д. 633. Л. 46.
- АП РК. Ф. 708. Оп. 9. Д. 1518. ЛЛ. 98-100.
- Асылбеков М. (1973). *Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917–1970 гг.)*. Алма-Ата: Наука. 362 с.
- Вознесенский Н. (1948). *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*. Москва: ОГИЗ. 192 с.
- Государственный архив Западно-Казахстанской области (ГАЗКО). Ф. 255. Оп. 1. Д. 3. Л. 118.
- Государственный архив г. Алматы (ГА г. Алматы) Ф. 67. Оп. 1. Д. 23. Л. 5.
- ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 24.
- ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 25.

- ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 26.
ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 27.
ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 132.
ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 22.
ГА г. Алматы Ф. 67. Оп. 1. Д. 5. Л. 72.
ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 2. Д. 3. Л. 101.
ГАЗКО. Ф. 255. Оп. 2. Д. 3. Л. 164.
Гатовский Л. (1946). Экономическая победа советского народа в Великой Отечественной войне. Москва: ОГИЗ. 124 с.
Грибанова Е., Зулкашева А., Мурзагалиева Г., Чиликова Е. (2020). Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг. Сборник документов. Алматы: LEM. 608 с.
Козыбаев М., Едыгенов Н. (1995). Труд во имя Победы. Алматы: Казахстан. 176 с.
Нурбекова Г. (1968). Женщины Казахстана – фронту. Алма-Ата: Казахстан. 158 с.
Палецких Н. (1995). Социальная политика на Урале в период Великой Отечественной войны. Челябинск: ЧГАИУ. 184 с.
Папков С.А. (2018). Проблема организации общественного труда в СССР в годы второй мировой войны. Всероссийский экономический журнал ЭКО. № 7. С. 162-174.
Постников С., Фельдман М. (2009). Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900-1941 гг. Москва: РОССПЭН. 367 с.
Сактаганова З., Абдрахманова К. (2010). Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945– 1953 гг. Караганда: Болашақ Баспа. 252 с.
Соловьева В. (2011). Бытовые условия персонала промышленных предприятий Урала в 1941-1945 гг. Государственная политика и стратегии адаптации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Екатеринбург. 325 с.
Сомов В. (2008). Потому что была война...: Внеэкономические факторы трудовой мотивации в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Н.Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы. 234 с.
Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об ответственности рабочих и служащих предприятий военной промышленности за самовольный уход с предприятия». 26 декабря 1941 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/274937-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-locale-nil-ob-otvetstvennosti-rabochih-i-sluzhaschih-predpriyatiy-voennoy-promyshlennosti-za-samovolnyy-uhod-s-predpriyatiya-locale-nil-26-dekabrya-1941-g> (дата обращения 20.04.2024)
Фильцер Д. (2011). Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН. 357 с.

References

- Alf Ludtke. (2016). *Everyday Life in Mass Dictatorship. Collusion and Evasion*. New York: Palgrave Macmillan. 272 p. (In English)
Barnes S. (2000). All for the Front, All for Victory! The Mobilization of Forced Labor in the Soviet Union during World War Two. *International Labor and Working-Class History*. № 58. Pp. 239–260. (In English)
Fitzpatrick Sh. (2000). *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York :Oxford University Press. 312 p. (In English)
Filtzer D. (1996). Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991. *International Labor and Working-Class History*. № 50. Pp. 9–28. (In English)
Goldman W., Filtzer D. (2021). *Fortress dark and stern: the Soviet home front during World war*. New York: Oxford University Press. 528 p. (In English)
Harrison M., Barber J. (1991). *The Soviet home front, 1941-1945*. New York: Longman Inc. 272 p. (In English)
Kragh M. (2011). Soviet Labour Law during the Second World War. *War in History*, № 4. Pp. 531-546. (In English)
Kucherenko O. (2016). *Soviet Street children and the Second World War: welfare and social control under Stalin*. New York: Bloomsbury Academic. 256 p. (In English)
Linden, Marcel van der. (2008). *Workers of the world: essays toward a global labor history*. Leiden and Boston: Brill. 469 p. (In English)
Manley R. (2009). *To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War*. New York: Cornell University Press. 304 p. (In English)
Payne M. (2001). *Stalin's railroad: Turksib and the building of socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 400 p. (In English)
Abdirajymova A., Anufrieva E., Zharkynbaeva R., Potemkina M. (2023). *Proizvodstvennaja povsednevnost' na oboronnyh predpriyatijah Kazahstana i Uralo-Povolzhskogo regiona Rossii v voennye gody (1941-1945 gg.)*. [Production everyday life at the defence enterprises of Kazakhstan and the Ural-Volga region of Russia in the war years (1941-1945)]. *Almaty: Kazak universiteti*. 379 s. (In Russian)
Antuf'ev A. (1992). *Ural'skaja promyshlennost' nakanune i v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. [Ural industry on the eve and during the Great Patriotic War]. *Ekaterinburg: UrO RAN*. 338 s. (In Russian)
Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 708. Op. 8. D. 1747. L. 60.
AP RK F. 708. Op. 8. D. 1747. L. 61.

- AP RK. F. 708. Op. 8. D. 1747. L. 62.
AP RK. F. 1110. Op. 1. D. 1. L. 145.
AP RK. F. 708. Op. 1/1. D. 3. L. 68-70.
AP RK. F. 708. Op. 1/1. D. 4. L. 145.
AP RK. F. 708. Op. 1/1. D. 6. L. 35-44.
AP RK. F. 708. Op. 5.1. D. 1191. L. 21.
AP RK. F. 708. Op. 5.1. D. 1191. L. 22.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 619. L. 36-37.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 619. L. 39.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 633. L. 45.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 633. L. 45.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 633. L. 45 ob.
AP RK. F. 708. Op. 6.1. D. 633. L. 46.
AP RK. F. 708. Op. 9. D. 1518. L. 98-100.
- Asylbekov M. (1973). Formirovanie i razvitie kadrov zheleznodorozhnikov Kazahstana (1917–1970 gg.) [Formation and development of railway workers' personnel in Kazakhstan (1917–1970)]. Alma-Ata: Nauka. 1973. 362 s. (In Russian)
- Voznesenskij N. (1948). Voennaja jekonomika SSSR v period Otechestvennoj vojny. [Military Economy of the USSR during the Patriotic War]. Moskva: OGIZ. 192 s. (In Russian)
- State Archive of the West Kazakhstan region (GAZKO). F. 255. Op. 1. D. 3. L. 118.
State Archive of Almaty city (GA of Almaty city) F. 67. Op. 1. D. 23. L. 5.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 24.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 25.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 26.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 27.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 5. L. 132.
GA of Almaty city Ф. 67. Op. 1. D. 5. L. 22.
GA of Almaty city F. 67. Op. 1. D. 5. L. 72.
GAZKO. F. 255. Op. 2. D. 3. L. 101.
GAZKO. F. 255. Op. 2. D. 3. L. 164.
- Gatovskii L. (1946). Ekonomicheskaja pobeda sovetskogo naroda v Velikoi Otechestvennoi voine [The economic victory of the Soviet people in the Great Patriotic War]. Moscow: OGIZ. 124 s. (In Russian)
- Gribanova E., Zulkasheva A., Murzagalieva G., Chilikova E. (2020). Rassekrechennaja vojna: «osobyje papki» CK KP (b) Kazahstana. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov. [Declassified war: 'special folders' of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan. 1941-1945. Collection of documents]. Almaty: LEM. 608 s. (In Russian)
- Kozybaev M., Edygenov N. (1995). Trud vo imia Pobedy [Labour for Victory]. Almaty. 176 s. (In Russian)
- Nurbekova G. (1968). Zhenshchiny Kazahstana – frontu. [Women of Kazakhstan to the Front]. Alma-Ata: Kazakhstan. 158 s. (In Russian)
- Paleckih N. (1995). Social'naja politika na Urale v period Velikoj Otechestvennoj vojny. [Social policy in the Urals during the Great Patriotic War]. Cheljabinsk: ChGAIU. 184 s. (In Russian)
- Papkov S.A. (2018). Problema organizacii obshhestvennogo truda v SSSR v gody vtoroj mirovoj vojny. [The Problem of Organisation of Public Labour in the USSR during the Second World War]. Vserossijskij jekonomicheskij zhurnal JeKO. № 7. P. 162-174. (In Russian)
- Postnikov C., Fel'dman M. (2009). Sociokul'turnyj oblik promyshlennyh rabochih Rossii v 1900-1941 gg. [The socio-cultural profile of Russian industrial workers in 1900-1941.]. Moskva: ROSSPJeN. 367 s. (In Russian)
- Saktaganova Z., Abdrahmanova K. (2010). Povsednevnyj zhizn' gorodov Central'nogo Kazahstana v 1945– 1953 gg. [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953.]. Karaganda: Bolashaq Baspa. 252 s. (In Russian)
- Solov'eva V. (2011). Bytovye uslovija personala promyshlennyh predpriyatij Urala v 1941-1945 gg. Gosudarstvennaja politika i strategii adaptacii. [Living conditions of the personnel of industrial enterprises of the Urals in 1941-1945. State policy and adaptation strategies]. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Ekaterinburg. 325 s. (In Russian)
- Somov V. (2008). Potomu chto byla vojna...: Vnejekonomicheskie faktory trudovoj motivacii v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945). [Because There Was a War...: Extra-economic factors of labour motivation during the Great Patriotic War (1941-1945)]. N.Novgorod: Izd-vo Volgo-Vjatskoj akademii gosudarstvennoj sluzhby. 234 s. (In Russian)
- Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR «Ob otvetstvennosti rabochih i sluzhashchih predpriyatij voennoj promyshlennosti za samovol'nyj uhod s predpriyatija». 26 dekabrja 1941 g. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR 'On the Responsibility of Workers and Employees of Military Industry Enterprises for Leaving the Enterprise Unauthorisedly'. 26 December 1941.]. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/274937-ukaz-prezidiuma-verhovnogo-soveta-sssr-locale-nil-ob-otvetstvennosti-rabochih-i-sluzhashchih-predpriyatij-voennoj-promyshlennosti-za-samovolnyy-uhod-s-predpriyatija-locale-nil-26-dekabrya-1941-g> (data obrashhenija 20.04.2024)
- Fil'cer D. (2011). Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vosstanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchanija Vtoroj mirovoj vojny. [Soviet Workers and Late Stalinism. The Working Class and the Restoration of the Stalinist System after the Second World War]. Moskva: ROSSPJeN. 357 s. (In Russian)

Сведения об авторах:

Роза Сейдалиевна Жаркынбаева – д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

Меруерт Албековна Доскальева – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: doskalyeva@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Роза Сейдалықызы Жарқынбаева – т.ғ.д., профессор, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафе-драсы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

Меруерт Әлбекқызы Досқалиева – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: doskalyeva@gmail.com

Information about authors:

Roza Seidalievna Zharkynbayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Historiography and Source Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

Meruert Albekovna Doskaliyeva – Doctoral Candidate, Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty. E-mail: doskalyeva@gmail.com

Поступила: 29.05.2024

Принята: 25.08.2024

Х. Түрсүн^{1*}, **Ж. Дюсембекова²**, **Д. Айтмагамбетов³**

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан қ., Қазақстан

²Жұмабек Ташенов атындағы университеті. Шымкент қ., Қазақстан.

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана қ., Қазақстан

*e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ТҰТАСТЫҚ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Еліміздің тәуелсіздігі кезеңінде Отан тарихының кеңестік тарихнамасында қалыптасқан тарихи оқиғалар мен құбылыстарға қатысты тұжырымдар қайта қаралып, жаңа деректер негізінде жаңартыла бастады. Кеңестік тарихнамадағы шынайы тарихи бағасын алмаған оқиғалардың бірі кеңестік биіліктің алғашқы жылдарында еліміздің ұлттық-территориялық тұтастығының қалыптасу тарихы болатын. Мақалада осы мәселе Түркістан өлкесінде 1920-1925 жылдары шығып тұрған Түркістан коммунистік партиясы Орталық комитеті мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің баспасөз органы «Ақ жол» газетінің деректері негізінде қарастырылады. Алдағы жылы Орта Азия мен Қазақстанда жүргізілген ұлттық-территориялық межелеу саясатының іске асқанына 100 жыл толуы қарсаңында аталған мәселенің ұлттық идея деңгейде көтерілуінің тарихын ғылыми қалпына келтірудің маңызы зор.

2001-2002 жж. еліміздің мемлекеттік шекарасының халықаралық құқықтық және заңнамалық талаптарға сай делимитациялануы мен демаркациялануы осы тарихи оқиғаның тарихын ғылыми қалпына келтіруді қажет етеді. Жаһандану жағдайында мемлекеттер арасында геосаяси мүдделер арақатынасында мемлекеттік шекара туралы ғылыми білімдердің тарихи таным қалыптастыру үшін де барынша өзекті болып отыр. Көрші елдердің саясаткерлері мен мемлекеттік қызметкерлері тарапынан еліміздің мемлекеттік шекарасының тұтастығына күмән келтірген дәлел, дәйексіз мәлімдемелеріне тойтарыс бере алу үшін де мақалада осы өзекті мәселелерге қатысты деректік материалдарды талдап, сараптап ғылыми айналымға ұсынылып отыр.

Түйін сөздер: «Ақ жол» газеті, ұлттық идея, ұлттық-территориялық межелеу, С. Қожанов.

Kh. Tursun^{1*}, Zh. Dyusembekova², D. Aitmagambetov³

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

²Zhumabek Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

The national idea of the formation of national-territorial integrity in the newspaper «Ak zhol»

During the period of independence of the country, the conclusions regarding historical events and phenomena that developed in the Soviet historiography of the Fatherland began to be revised and updated on the basis of new data. One of the events in Soviet historiography that did not receive a true historical assessment was the history of the formation of the national-territorial integrity of the country in the first years of Soviet height. The article discusses this issue on the basis of the data of the Central Committee of the Communist Party of Turkestan and the newspaper «Ak zhol», the Press body of the Turkestan Central Executive Committee, which existed in the Turkestan region in 1920-1925. In the coming year, on the eve of the 100th anniversary of the implementation of the national-territorial delimitation policy in Central Asia and Kazakhstan, it is important to scientifically reconstruct the history of raising this issue at the level of the National idea.

2001-2002 the delimitation and demarcation of the state border of the country in accordance with international legal and legislative requirements requires a scientific reconstruction of the history of this historical event. In the context of globalization, scientific knowledge about the state border in the ratio of geopolitical interests between states is also becoming increasingly relevant for the formation of historical knowledge. The article analyzes and analyzes data on these topical issues and is presented for scientific circulation in order to be able to refute arguments and false statements by politicians and civil servants of neighboring countries that question the integrity of the state border of the country.

Key words: newspaper “Ak zhol”, national idea, national-territorial development, S. Kozhanov.

Х. Турсун^{1*}, Ж. Дюсембекова², Д. Айтмагамбетов³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан, Казахстан

²Университет имени Жумабека Ташенова. г. Шымкент, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

*e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Национальная идея формирования национально-территориальной целостности в газете «Ақ жол»

Выводы, касающиеся исторических событий и явлений, сложившихся в советской историографии отечественной истории в период независимости страны, стали пересматриваться и обновляться на основе новых данных. Одним из событий в советской историографии, не получившим подлинной исторической оценки, стала история становления национально-территориальной целостности страны в первые годы советской эпохи. В статье рассматривается данный вопрос на основании данных газеты «Ақ жол» Центрального комитета Коммунистической партии Туркестана и печатного органа Центрального Исполнительного комитета Туркестана, вышедшего в Туркестанском крае в 1920-1925 годах. В преддверии 100-летия реализации национально-территориальной политики межгосударственного сотрудничества, проводимой в Средней Азии и Казахстане в предстоящем году, важно научное восстановление истории подъема данного вопроса на уровне национальной идеи.

2001-2002 гг. делимитация и демаркация государственной границы страны в соответствии с международными правовыми и законодательными требованиями требует научного восстановления истории этого исторического события. В условиях глобализации научные знания о государственной границе в соотношении геополитических интересов между государствами становятся все более актуальными и для формирования исторического познания. Для того, чтобы опровергнуть доводы, недостоверные заявления политиков и государственных служащих соседних стран, ставящие под сомнение целостность государственной границы страны, в статье проанализированы и представлены в научный оборот материалы, касающиеся этих актуальных вопросов.

Ключевые слова: газета «Ақ жол», национальная идея, национально-территориальное размежевание, С. Ходжанов.

Кіріспе

Зерттеуде көтерілген басты идея қазақ жерінің территориялық тұтастығын қалыптастырудағы «Ақ жол» газетінің төңірегіне топтасқан ұлт зиялыларының қызметіне баға беру және ғылыми талдау болып белгіленді. Олардың осы бағыттағы қызметі кеңестік билік орнағанға дейінгі қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметінде көрініс тапқан болатын. Ұлт-азаттық қозғалыстың саяси дәлелдерінің бірі – патша өкіметінің отарлық мүддесімен бірнеше губернияға әкімшілік-аумақтық тұрғыда оқшауланған қазақ жерін біріктіру болды.

Оқшауланған аймақтың бірі Түркістан өлкесіндегі қазақ халқының бірлігі мен тұтастығына қол жеткізу мәселесі Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитеті мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің ресми баспасөз органы ретінде 1920-1925 жж жарық көрген «Ақ жол» газетінің басты тақырыптарының біріне айналған. Газет беттерінде осы идеяны насихаттауға байланысты жұмыстар жүйелі түрде жүргізілгендігі аңғарылады. С.Қожанов газетте «Тоқпақ» лақабатымен жариялаған мақаласында (Қырғыз-қазақ бірлігі. (Тоқпақ) Ақ жол. 1922 жыл, 12 наурыз, №150) 1922 жылдың ақпанын-

да Қырғыз (қазақ) Орталық атқару комитетінің төрағасы С.Мендешовтың өткізген жиналыстарында осы мәселе арнайы талқыланғандығы айтылады. 28-ақпандағы жиында С.Мендешов Сырдария және Жетісу облыстарын Қазақстанға қосу мәселесі «керекті істерінің ең үлкені» екендігін атап көрсетеді. Осы мәселеге қатысты С.Қожанов «Сөзді ұзаққа сілтеп, жұрты түгелімен қырғыз-қазақ екі облыс түпкілікті Қазақстанмен қосылуы керек пе, керек емес пе деп отырудың орны жоқ» дей келіп «қырғыз-қазақ бір кеңес мемлекетін жасау керек, бір болу керек. Бірақ қашан бірігу керек, қайтіп бірігу керек?» екендігі негізгі міндет екендігін айтады. «Қазақстанда көтерілген мәселе құр құп алу мәнісіне қарамай, тереңірек тексерілуі керек» деп тұжырымдайды. Осындайда С.Қожановтың «Ақ жол» газеті жарыққа шыққалы Қазақстан тіршілігінен нөмір сау қалмай жазылып келеді» деп газет редакторы ретінде айтқан сөзінің негізі бар.

Мақалада ұлт зиялылары көтерген ұлттық-территориялық тұтастық идеясының қалыптасуы мен дамуының тарихын ғылыми қалпына келтіруде «Ақ жол» газетінің материалдары тарихи дереккөз ретінде кеңінен пайдаланылды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың басты мақсаты ресми биліктің баспасөз органының жарияланымдарын тарихи дереккөз ретінде қарастырып, еліміздің ұлттық-территориялық тұтастығын қалыптастыру мәселесінің ұлттық идея ретінде қалыптасуы және насихатталуын ғылыми қалпына келтіру болып саналады. Зерттеуде 1920-1925 жылдары жарық көрген «Ақ жол» газетінің жарияланымдары басты дереккөз ретінде пайдаланылды. Осы мақсатқа сай деректанудың деректі сынау, талдау және жіктеп, жүйелеу сияқты дәстүрлі әдістері қолданылды. Ұлттық идеяның қалыптасуы және оның қызметтерінің іске асу барысына талдау жасап, баға беруде саяси ғылымдардың болжамдау әдістері, философияның герменевтикалық тәсілдерді қолдандық. Дәстүрлі кеңестік тарихнаманың тұжырымдарына балама ретінде модернизациялық тұжырымның танымдық мүмкіндіктері пайдаланылды.

Талқылаулар

«Ақ жол» газетінің Түркістан өлкесіндегі атқарған саяси-идеологиялық және мәдени ағартушылық қызметі туралы тәуелсіздік кезеңде зерттеу жұмыстары қолға алынды. Тақырыптың осы кезге дейін «ақтаңдақ» тақырыптардың бірі болып келуінің себебі жөнінде алғашқы болып С.Қасқабасов «тарихымыздың осынау қаралы беттерінде И.Сталиннің «Ақ жол» газеті туралы хатының ел ішінде зобалаң туғызған сүренсіз рөлі әлі де нақты айқындала қойған жоқ. Мұны терең зерттеу осы хаттың ауыр салдарына ғылыми баға беру тарихшыларымыздың үлесі» (Қасқабасов, 1993:89-92) деген тұжырым жасады. Сол сияқты Т.Қожекеев (1995) «Ақ жол» басылымның алғашқы редакторы С.Қожановтың журналистік қызметі жайлы зерттеулерінде мәселені біршама қарастырды. Қ.Кемеңгеров жайлы зерттеулерінде Д.Қамзабекұлы (2005 : 5-31) басылымның ұстанған ұлттық бағытына қатысты тұжырымдар жасады. Газеттің жабылу тарихын кеңінен таратқан Д.Махат (2007:116-120) «Осыған байланысты «Ақ жол» журналын түбірінен жедел түрде қайта ұйымдастыруды, одан партияда жоқ интеллигенттерді қуып және оны коммунистік насихаттың органы етуге байланысты шаралар қолдануды сіздерден сұрауды мен өзімнің міндетім деп санаймын» деген сталиндік тапсырыстың қыр-сырын ашады. Дархан Қыдырәлі «Ақ жол» газетінің жабылуы жөнінде «Осы ретте атап өтерлік жайт, «Ақ жол» журнал

емес газет. Осының өзі-ақ аталмыш газетті Сталиннің көрмегенін, сондықтан бұл материалды оған Қазақстаннан, яки орталықта Қазақстанмен айналыстын әлдекімдердің дайындап бергенін көрсетеді. Сталинге «справка» дайындаған «пысықайдың» тіпті, қазақ болуы ғажап емес!» (Қыдырәлиев, 2007 : 320) деген пікірді алға тартады. Х.Тұрсұн (2011 :28) газеттің өлкеде кеңінен танымал болуын «баспасөз төңірегіндегі ұлтжанды азаматтардың жанқиярлық еңбегінің нәтижесі» деп бағалайды. Тақырыптың екінші бөлігі еліміздің ұлттық-территориялық тұтастығын қалыптастыруға арналғандықтан да осы мәселеге қатысты зерттеулерді де арнайы талдауымыз керек болады. Зерттеу барысында жариялаған мақаламызда ұлттық идеяның қалыптасуы мен қызметіне қатысты тұжырымдар ұсындық (Дюсембаева, 2022 : 23). Ендігі мәселе ұлттық-территориялық тұтастық қалыптастыру тарихының зерттелуіне қатысты болмақ.

Нәтижелер

БК(б)П ОК Түркістан бюросының мүшесі Г.Сафаровтың (1922 :22). Орталық биліктің өлкедегі өкілі ретінде «Ақ жол» газетінде Сырдария, Жетісу облыстарын Қазақстанға қосу мәселесіне байланысты өз ойларымен бөліскен мақаласы жарияланды. Аталған мақалада БОАК-тің 1920 жылдың аяғында Қазақстан Республикасына Автономия беру туралы заңында Түркістан республикасының Жетісу, Сырдария облыстарын Қазақстанға қосу ісі қаралғандығын айта келіп, 1921 жылғы Әулиеата қаласындағы қазақ кедейлерінің сиезінде бұл қосылу мәселесі мақұлданғанымен, оны іске асыру екі облыстағы және Қазақстан Республикасындағы кеңес құрылысы нығайғанға дейін кейінге шегерілгендігін жазады.

Осы мәселеге айқындық беру үшін Сафаров Қазақстан Республикасы мен Түркістан өлкесінің саяси-әлеуметтік ахуалына салыстырмалы талдау жасайды.

Қазақстан Республикасында кеңес үкіметі отаршылдықты әлі жеңе алмағандығының дәлелі ретінде қара шекпендерден алынған милициялардың барлығы қоныстанушылардан екендігі; патша үкіметінің казак-орыстың пайдасына бекітіп берген Оралдың екі бетіндегі ені 10 шақырымдық жерлер сол күйінде қалып отырғандығы; Орынбордың маңайында 2-3 қана болыс қазақ болғандықтан және Орынбор қазақ облыстарынан сонша аулақ алыста тұрғаны себепті «қазақ халқының көшпелі кең даласында билеу

саяси кіндік бола алмай» түр деген себептерді алға тартады. Мәскеу эмиссары «Қазақстанның Түркістаннан қол үзіп кетуі дұрыс емес» деген тұжырымға тоқталады. Сонымен бірге «Екі облыстың Қазақстанға кешікпей қосылуы туралы мәселенің қойылуы өзбек пен қазақ арасына тартыс түсіруге мүмкін, әсіресе Сырдария облысында» деген күдік айтады.

Сафаровтың осы мақаласына Қырғыз (қазақ) автономиясы Халкомкеңесінің төрағасы С.Сейфулин «Ақ жол» газетінде жауап қайтарады (Манап Шамил, 1922 : 23). Ол мақаласында Г.Сафаровтың Түркістандағы екі облыстың Қазақстанға қосылуын құптамаған дәлелдеріне қарсы уәждерін айтады. Бұл «айтылған сөздер Жетісу, Сырдарияны Қазақстанға әзір қоспау пікірінде еш дәлел емес» үкімет басшысы ретінде Қазақстанның саяси-әлеуметтік және экономикалық ахуалы «Ресейге қараған басқа елдермен бірдей екендігін» айта келіп, «Шаруашылық пен хүкімет ісін түзету жолында Қазақстан хүкіметі де белсеніп ісін істеп жатыр. Біз сенеміз, Мәскеу сыбағалы жәрдемінен кем қалдырмай тұрса Қазақстан өзі қатар елдерден кем қалмайды» деген ойды ортаға салады.

Сафаровтың «Жетісу, Сырдария Қазақстанға қосылып кетсе Түркістан әлсіреп қалады» деген пікіріне қарсы «жалғыз Түркістанның ғана «абыройын» ойлап» ол үшін Қазақстанның екі облысын ұстап отырудың ешбір жөні жоқ» екендігін айтады.

Сафаровтың тезистеріне үкімет басшысы ретінде тойтарыс берген мақаласында С.Сейфулин «Россияға қараған өзге ұлттар әлде қашан автономияларын жариялап, хүкіметтерін түзеп, істерін істеп жатқанда қазақ әлі күнге шейін Қазақстанның басын біріктіре алмай жүруі зор кемшілік... Жетісу, Сырдария облыстарының Қазақстанға тез қосылуы тарих жүзінде дұрыс жұмыс» деген қорытынды тұжырым жасайды.

Түркістан өлкесінде әкімшілік-аумақтық бөліністі қайта құрылымдау мәселесі 1923 жылдың соңында өткір мәселе ретінде күн тәртібіне қойылады. Осы мәселеге байланысты Орталық үкіметтің жасаған жобасы бойынша облыстарда үйездердің орнына «округ» (аймақ) ашу қарастырылған. Мәселеге Түркаткомның қазақ бөлімінің сарапшысы ретінде Қоңырқожа Қожықов(1923:28) «Ақ жол» газетінде пікірталас ретінде өз тұжырымдары мен ұсыныстарын жариялаған. Осы мақалада Түркістандағы үйездердің саны 29, болыстардың саны 480 болса, жаңа жоба бойынша 29 үйездің орнына 13 округ, барлық округтердегі болыстардың саны 140 бо-

латындығы айтылады. Жобаның мақсаты облыс, үйез һәм болыс аткомдарының санын азайтып, қаражат үнемдеу және қонысының, ұлтының, халқының, кәсібінің түріне қарай бірыңғайластыру болған.

Өлке үшін үлкен саяси және этникалық мәселеге айналған осы тақырыпқа қайта оралған Қ.Қожықов(1924:387-388) қаңтар айында «Ақ жол» газетінің екі санында арнайы мақала жариялайды. Мақалада Орталық биліктің 1920 жылы шығарған қарарында «жергілікті ұлттардың құрылысына, олардың мәдениетінің, шаруасының ілгері басуына қарай әрбір ұлтты бір ұлтқа үстемдік қыла алмастай қылып, Түркістан республикаларын аудандарға бөлу керек» деген тұжырымын басшылыққа алып, аудандастыру комиссиясының жобасында Жетісу облысын төрт емес үш аймаққа бөлудің дұрыс еместігіне дәлел ұсынады.

Қоңырқожаның көтерген мәселесіне үн қосқан Қалжан Қоңыратбаев (1924:29) «халықтың тұрмысы жағынан қарағанда, соңғы жазылған Қоңырқожаның жобасынан ел мәнісін, жер мәнісін жақсы білетіндігі көрініп отыр» деп үн қосады.

1924 жылдың бас кезіндегі «Орта Азия республикаларын ұлттық-территориялық межелеу» туралы БОАК қаулысы шыққаннан соңғы кезде өлкедегі қазақтарды Қазақстанға қосу мәселесі ұлт зиялылары тарапынан зерттеле бастады. Осы зерттеу барысында бірнеше ғасыр бойы өлкеде тұрақтап қалған және өзге ұлттармен аралас отырған қазақтардың арасында өте күшті ассимиляциялану процесі жүріп жатқандығы аңғарылды. Бұхарадағы Орталық қазақ бөлімінің бастығы Мырза Наурызбаевтың (1924:30) мақаласында осы мәселеге қатысты деректер айтылады.

Наурызбай Бұхарадағы қазақтардың рулық-тайпалық құрамына талдау жасап, ондағы тұрғындардың ассимиляциялануының себебіне қатысты «Қазақтардың қазақтығын ұмытып, өзбек болып кетуінің себебі ескі үкіметтің қысымшылығы деуге болады. Тұрмыстың қиын шарттарына қарай бұлардың тілі де, тұрмысы да, әдет-ғұрпы да өзгере бастағандығын» атап көрсетеді. Мақаланың соңында «қазақтығын жоғалтып, тұрмыстың қысымшылығынан бір онда, бір мұнда тығылып жүрген кедей елін құтқарып, өздерінің құқықтарын алып беру үкімет иелерінің міндеті екендігіне» назар аударады.

Ұлт шекарасын ажырату мәселесіне қатысты С.Қожанов «Минуэр қарыға ұқсаған бес-алты дуалы ауыздан шыққан «Түрік», «Шағатай»,

«Өзбек» деген сөздерден соңғы сөз іске асып, бұрын сарт деп жүрген халық, қағаз жүзінде оқығандардың аузында өзбек атанып кетті» (Тарпаң, 1924:40) деп, «ескі өзбек», «жаңа өзбек» болып топтасу қазақтардың этникалық таңдауына да өзек болып отырғандығын айтады. Оның баса мән бергені Ташкент үйезіндегі 11 болыс құрама түгелімен өзбек деп саналып кетуі еді. «Осы күнге дейін құраманы «Ақтабан шұбырыншылықта» ауып кеткен қазақтың кіші жүзінің түрлі руларынан құралған жұрт деп санаушы едік» деп құрамалардың этникалық тегі қазақ екендігіне дәлел келтіреді және ұлтқа жіктелуде сырттан билеп, тон пішіп, басып көктеу ұлт белгісін анықтап, атақ беруде орынсыз» екендігін жазады.

Осы тақырыпқа үн қосқан Темірбек Жүргенов те ұлттық-аумақтың межелеу кезінде қазақ-өзбек ассимиляциялық процестеріне баға беріп, талдау жасаған. Оның мақаласында (Темірбек, 1924:35) «Ұлтты – туысты өзгерту деген, тіпті де, бұрын-соңды болмаған һәм мұнан бұлай да болады деп ақылға орналастыруға болмайтуғын мәселе» дей келіп, құрама қазақтың түрлі руларынан құралғандығын көреміз... Бір атадан өнбей, әр рудан құралғандықтан құрама деп аталып кеткен» деген тұжырым жасайды. Құраманың ішінде Ұлы жүзге қараған үйсін, дулат, жалайыр, балғалы, қаңлы, шанышқылы, сіргелі, тутанбалы; Орта жүзден: найман, бағаналы, арғын, қанжығалы, ашамайлы; Кіші жүзден: жаппас-шөмекей, табын, тама, жағалбайлы, рамадан деген рулардан құралғандығын жазады. Т.Жүргенов осы мазмұндағы жазбасын Түркатком жанындағы Қырғыз (қазақ) өкілдігіне де жазбаша жолдаған.

Түркатком төрағасының орынбасары ретінде С.Қожанов 1924 жылдың 4 шілдесінде Мәскеудегі РК(б)П XIII съезіне қатысып қайтқаннан кейін «Ақ жол» газетіне сұхбат берген. Осы сұхбатында (Темірбай, 1924:43) С.Қожанов Түркістандағы әр ұлтқа автономия беру туралы Г.Сафаровтың 1921 жылы айтқандығын еске салып, содан бері бұл мәселе жөнінде ұлттар мемлекеттерінің түрі және бір-біріне қатынасы туралы түрлі пікірлер болып келгендігі, мәселенің түйіні осы съезде шешілгендігін айтады.

Съезде екі мәселе өткір пікірталасқа негіз болған. Біріншісі: Орта Азия мемлекеттері бірігіп федерация болама, болмай ма? Екінші мәселе: федерация құрылмайтын болса барлық ұлттардың ортасындағы қазнасындай саналатын, мәдениеттің ордасы, сауданың кені, шаруаның кіндігі Ташкент қаласы кімге тиесілі болады.

Орта Азияда федерациялық билік құрылымын қалыптастыру бойынша ұсыныстарын 2 маусым 1924 жылы РК(б)П Орталық Комитетіне жолдап, онда Ташкент қаласының Қырғыз (қазақ) республикасы үшін саяси және экономикалық тұрғыда маңыздылығын негіздеген. Аталған құжатқа Д.Ю. Арапов «Біздің пікірімізше, С.Қ. Қожановтың(2011:191-192) «Орта Азиядағы межелеу туралы» жазбасы ХХ ғ. бас кезіндегі қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру тарихының аса құнды дереккөзі болып табылады» деп баға берді.

Түркістан уәкілдерін тыңдаған соң съезд межелеуді мақұлдап, Өзбекстан мен Түрікпенстан одақтас республикалар болып, Кеңес Одағына қосылатын болсын Тажік автономиялы облысы Өзбекстанға, Қырғыз өз алдына республика болып, Россияға қосылсын, Түркістан қазақтары әзіргі Қазақстанға қосылсын деген қаулы қабылдады.

ТКП ОК жауапты хатшысы Варейкис (1924:25) Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеу реформасын «үлкен революция» деп бағалады.

Варейкис Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеудің мақсаты «ұлт мемлекеттерін жасау» екендігін айта келіп, осы кезге дейін бұл мәселенің көтерілмей келгендігінің мынадай себептеріне тоқталады: «бірінші, шаруашылық жағынан байланысы болғандықтан екінші, Түркістандағы ұлттарды мәдениет жағынан қарап айыру революцияның бірінші дәуірінде көмескілеу түрде болып, еңбекшілердің пайдасы шығатын жайды білу керек еді. Үшінші, Түркістандағы басмашылық әрекеті де недәуір бұл істі қолға алуға бөгет болып келді».

Межелеу мәселесін жіті қадағалап отырған Қазақстан үкіметінің ұстанымдары «Еңбекшіл қазақ» газетінің беттерінде де үнемі жарияланып тұрды. «Ақ жол» газеті аталған газеттің мақаласын көшіріп басыпты (Қазақ халқының қосылу мәселесі, 1924:45). Қазақстан Республикасы құрылғаннан бері, қозғалумен келе жатқан Түркістан қазақтарымен қосылу мәселесі енді аяқталуға жақындағандығын жазған газет Орталық биліктің ұсынған жобасын қуаттайды. Сол сияқты «Ақ жолда» көтерілген құрамаларды қазаққа қосу мәселесінде де бірауыздылық танытады.

С.Меңдешев, А.Әлібеков «Ақ жол» газетінде ашық хат жариялап (С.Меңдешев, 1924:49) «Түркістан қазағы мен Арқа қазағы бірлесіп, Қазақстан мемлекеті іргесін қосқалы отыр. Қазақстан мемлекеті ордасын Сырдарияға көшіріп, өзінің

баяғы қонысына қонайын деп отыр. Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол» газетінің мәні бұрынғыдан да зораймақ. Өрісі бұрынғыдан да кеңеймек. «Ақ жол» газеті Қырдағы, Сырдағы, Арқадағы, Жетісудағы қазақтың бәріне бірдей керек газет» деп басылымның маңызын атап көрсетеді..

«Ақ жол» газетінде Абдулла Рахымбаев та пікір білдіреді. Ол газетке берген сұхбатында («Ақ жол», 1924:45) межелеуді ұлт республикаларының шаруашылық бірлігіне баса мән беріп жүргізуді қолдайды. «Қазақстанның бір шеті Сібір, бір шеті Орал. Сондықтан Қазақстанның Орта Азия шаруашылық бірлігіне кіретін реті жоқ» деп, Орта Азия партия ұйымдарының Ташкент Өзбек республикасында қалсын дегенде «Ташкент қаласы Түркістан, Ферғана, Самарқанның мәдени-саяси кіндігі» болғандығын дәлел ретінде ұсынады.

Газеттің осы санында Орта Азия республикалары ұлт шекарасына қарай бөлу туралы Қожановтың пікірі жарияланған (Орта Азия республикалары ұлт шекарасына қарай бөлу туралы жолдас Қожанұлының пікірі, 1924). «Түрлі ұлттар арасы еркіндікпен жақындасып, достықпен қанаттасып, шын бірілік байланысын жасауға ұлт шекарасын айыру керекті шарт» екендігін айта отырып, «ұлт шекарасын ажырату – һәр ұлттың мәдениет һәм шаруа майданында азаттық жолымен жасауға керекті шарт һәм әлгі айтылған жергілікті шовинизммен күресудің ең төте жолы» деп бағалайды. Қожанов осы мақалада межелеу барысында шаруашылық ыңғайына қарай Орта Азия федерациясын құру жөнінде болжам айтып, «Өзбек республикасы мен Түрікпен республикасына» одақтас республика мәртебесі берілгендігі сияқты Қазақстанға да осындай мәртебе берілгендігін «Саны 5 миллионнан артық, жалпы қазақ һәм бөлінейін деп тұрған Түркістанның 2 жарым миллион қазағы да мұны тілейді» деп тұжырымдайды.

Газет бетінде ұлттық-территориялық тұтастық идеясын насихаттауда ұлт зиялылары, мемлекет қайраткерлері үнемі өз пікірлерін білдіріп, мақалалар жариялап, сұхбаттар беріп отырған. Межелеу саясатына белсене араласқан С.Асфендияровтың аталған газетте (Асфендияров С., 1924:10), С.Есқараевтың («Ақ жол», 1924:474), Қазатком төрағасы С.Меңдешов пен жер істері халком Әлібековтердің (С. Меңдешов, 1924) сұхбаттары жарық көрген.

Межелеу науқаны жергілікті бастауыш партия ұйымдарының арасында қызу талқыға түсті. Үкімет пен партияның ұсынған жобасын талқылауға арналған жиындарда партия саясатымен

бірге ұлттық мүддеден туындаған өткір мәселелер де талқыланып, ұсыныстар жасалғаны аңғарылады. Айталық, «Орта Азияны ұлт шекарасына қарай бөлу туралы» күн тәртібімен бастауыш партия ұйымдарының жиналыстары Ташкент мемлекет трамвайы мекемесінде, Бірінші май атындағы ұстаханада, Қызыл Күншығыс ұстаханасында өткен («Ақ жол», 1924:472) өткен.

Қарақалпақ автономиясының өкілдері де межелеуге қатысты мәселелерде қазақстандық қайраткерлермен бірге Қазақстанға қосылуды қуаттаған пікір білдірген. Қарақалпақ саяси элитасының бірі Досназаров Қарақалпақ автономиялы облысы кімге қарау мәселесін өздері шешуі керек екендігіне қарақалпақтардың тарихи дәстүрі мен тілінің қазақтан өзгелігі жоқ және кәсібі мен шаруашылық түрі, ғұрып-әдеті, тұрмысы бәрі де қазақша болғандығын дәлел етіп алға тартады (Досназарұлы, 1924).

РК(б)П ОК хатшысы Зеленский «Ақ жол» газетінде межелеудің күрделі сипат алған түйткілдері жайлы өз пікірін былай білдіреді: «Ташкент өзбек пен орыс қаласы. Ташкент Қазақстанның шаруа кіндігі, әсіресе, мәдени кіндігі бола алмайды», межелеу барысында «еуропалықтардың жағдайы қалай болады?» деген сауалға «Біз мұжықты ұлтқа бөлмейміз, тапқа бөлеміз. Сондықтан мұжықтың жер пайдалануы ретке қойылады» («Ақжол», 1924:472) деп жауап қайтарады. Оның таратып айтқысы келгені өлкеде 1921 жылы жүргізілген жер-су реформасының салдарының тігісін жатқызу еді.

1924 жылдың 12 қыркүйегінде Орынборда Қырғыз (қазақ) облыстық партия комитеті президиумының мәжілісіне Мәскеуден келіп, РК(б)П ОК хатшысы Зеленский мен Ташкенттен келген С.Қожановтар қатысқан. Мәжіліс Зеленскийдің баяндамасы бойынша Қазақстанның орталығын Орынбордан Сырдарияға, Шымкент қаласына көшіру шараларын бастау жөнінде қаулы алады («Ақ жол», 1924:474).

Газет межелеудің барысы туралы жұртшылықты үнемі құлағдар етіп отырды. 15-қыркүйекте Ташкенттегі Свердлов театрында Түркатком мүшелерінің кезектен тыс жиналысы өтті (Орта Азияда ұлт шекарасын айыру туралы, 1924: 487). мәжілісте Н.Айтақов кіріспе сөз сөйлеп ашады, Исламов баяндама жасайды. Келесі күнгі талқылаудан соң Түркістандағы межелеу жобасын мақұлдаған қаулы қабылданып, онда қаулыны бекіту Бүкілодақтық атқару комитетінен сұралатын болады.

Фуақтық тұтастығы қалыптасқан қазақ елінің ресми атаусның қалай болуы керектігі жө-

нінде де газет бетінде тың идеялар айтылады. Газет авторларының бірі «Бізде осы күнге дейін ескерілмей жүрген бір нәрсе – Қазақтың «қиргиз» болып жүруі, оның жойылмауы, жоюға әрекет істелмеуі» дей келіп, «Жиһан жүзінде қазақ атанатын қазақтан басқа ұлт жоқ...Түркістан қазағы мен Қазақстан қазағы қосылып, ордасын біріктіріп, шын ұлт мемлекеті жасағанда болашақ республика «Қазақ республикасы» (Казакская республика) деп атанып, қазақ өз атына іс жүзінде ие болып қалуы тиіс» (Қазақшыл Хасенғали, 1924) деген ұсыныс жасайды.

«Төрт жылғы өмірі ішінде қазақ республикасы шын қазақ мемлекеті болып кете алған жоқ». «Ештен кеш артық» кеш қалдық деп өкпелемеу керек. Қазақ ұлт мемлекетін жасау керек» («Ақ жол», 1924:494) деп откликтер жазылды.

Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеу қорытындысын талқылаған Қырғыз Өлкелік комитеті мен Қырғызаткомның сессиясында («Ақ жол», 1924:494) «қазақ ұлтының пайдасы үшін Ташкент, Мырзашөл үйездеріне шекарасын айыру мәселесіне өте жіті қарау керек», «Орынбор қазақ қонысынан шетте, орыс арасында Қазақстанға кіндік бола алмайды», «Ташкент мәселесінің шешілуі кешіксе, Қазақстан астанасын Шымкент қаласына тезден көшіруге кірісуді Қазақстан орталық атқару комитетінің президиумы мен Қазақстан халық комиссарлар кеңесіне тапсыру» деген ұсыныстар жасалды.

Межелелеудің қорытындысын шығарған сессияға қатысқан С.Мендешов пен С.Қожанов 5 қазанда Мәскеудегі Сталин атындағы Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде қазақ студенттерімен жиналыс өткізіп, баяндама жасайды. С.Қожанов «біздің Түркістан қазағы Қазақстанға қосылғаннан кейін болашақ Қазақстан республикасының жүгі ауырламақ, міндеті қиындамақ... Қазақстан қазағының бұл күнге шейін алға баса алмай келуінің себебі де ондағы орыстың көпшілік еткендігі болуы керек. Аты Қазақстан, халқының дені орыс болып келген Қазақстанды, енді «орыстан» қалып қоймай шын Қазақстанға айналдыруымыз керек» деп ұлттық мемлекеттілік мәселесіне кеңірек толқталған.

Ұлттық-территориялық тұтастық идеясын негіздеуде қазақ ғалымдары да ғылыми ойларын ортаға салып, елге насихаттап отырды. Осы жылдың 10-қазанында Ташкенттегі Қазақ-қырғыз ағарту институтында қазақ студенттеріне қазақ шежіресі туралы Мұхаметжан Тынышпаев лекция оқыды. Ол зерттеулерінің нәтижесінде қазақ ру-тайпаларының тарихы мен ежелгі қо-

ныстары жайлы дәстүрлі деректерді қазіргізаманғы зерттеулермен салыстырап жасаған қорытындылары ұлттың бірлігін нағайтуға қызмет етті («Ақ жол», 1924:519).

Межелелеуге қатысты жоспарлар ресми түрде бекітіліп, саяси, әкімшілік және құқықтық мәселелер реттелген соң оны іске асыруға қатысты шұғыл шаралар қолға алынды. Соған байланысты Қазақстан үкіметінің жанындағы Жоспарлау комиссиясы 18-қарашада Қазақ республикасын мынадай 6 облысқа бөлуді лайық деп табады: 1.Бөкей, Орал губернияларын қамтитын Орал облысы, орталығы – Үйшік. 2. Ақтөбе мен Торғай уезін қамтитын Торғай облысы, орталығы – Ақтөбе. 3. Қостанай мен Ақмола губернияларын қамтитын Ақмола облысы, орталығы – Қызылжар. 4. Семей облысы, орталығы – Семей. 5. Жетісу, Сырдария губернияларын қамтитын Түркістан облысы, орталығы – Шымкент. 6. Орталығы Шымбай қаласы болатын Қарақалпақ облысы («Ақ жол», 1924:471)

Орта Азиядағы ұлттық-территориялық межелеу саясатына белсене араласқан қазақ қайраткерлерінің арасында С.Қожановның «Ақ жол» газетіндегі жарияланымдарының қатары мол. Оның газетте жарияланған әрбір мақаласынан межелеу саясаты барысында ұлттық идеяның қалыптасуы мен насихатталуының даму динамикасын аңғаруға болады.

«Әзірлену керек» («Ақ жол», 1924:471) мақаласында Орта Азияны ұлттық-территориялық межелеу аспаннан түскендей тосын емес, көптен күтіп жүрген мәселе екендігіне тоқталып, «Түркістан мемлекетінде Кеңес үкіметі орыс ұлты үстемдігін жоюға шаруа жүзінде, саясат жүзінде «орыстықпен» үстем болып жүрген колонизаторларды тыюға көп әрекет қылған еді» дейді.

«Қырғыз бен қазақ ұлттары мемлекет жасауға әзірлігі кем, ұлттығы нашар, ең артында қалған ұлттар екені анық. Сондықтан Түркістан, Бұхара қырғыз-қазақтары жыл санап басқа ұлттарға қосылып, «сарттақыланып», отыршылық мәдениетін азғындық қатарында қабыл алып, аяғынан тозып бара жатқаны. Сондықтан жарияланғанына бес жыл болған Қазақстан осы күнге дейін, қазақтың ұлттық ордасы болып жасап кете алмай, әлі баяулап келе жатқаны». «Ұлттар бірлігіне федерация арқылы, федерацияға ұлттар шекарасын ажыратып, шаруа ынтымағы бір ұлт мемлекеттерін жасау арқылы» жетуге болады. Ол елге арнаған сөзін «Жол қиын, жүк ауыр, бірақ, ұйымдасып шығуымыз міндет» деп қорытындылайды.

«Орта Азия бірлігі һәм қазақ ұлты» мақаласында (С.Қожанов, 1924:8) С.Қожанов Түркістан өлкесіндегі қазақ облыстарының әлеуметтік әлеуетіне талдау жасайды. Оның жазуында екі облыста 1 600 мыңнан астам тұрғын бар, олар тұрғындардың 80 пайызын құрайды.

«Қазақ ұлт мемлекеті жасалсын!» атты мақаласында (С. Қожанов, 1924:476) территориялық тұтастыққа ие болатын қазақ жеріндегі тұрғындардың ұлттық құрамына талдау жасап, «Бүкіл Қазақстан халқының 46,5 пайызы ғана қазақ екен. Қазақстанда қазақ емес жұрттар көпшілік» екендігіне назар аударады. «Мемлекетіміздің аты Қазақстан болғандықтан сендер көп болсаң да түк қылмай, біздің бетімізге қарап отырыңдар деуге болмайды» деп ұлттық мемлекет болудың алдан күтіп тұрған сын-қатері жайлы өз пікірлерін білдіреді.

«Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді» (С. Қожанов, 1924:25) мақаласында «Ұлт шекарасы белгіленіп, ұлт мемлекеттері жасалып отырса, ол түпкілікті ақырын бөлу үшін емес, алған алды, қалған қалды болып қайтып жолықпастай айырылу үшін емес, бәлки, бұрынғыдан да ағайындық артып, татулық, жақындық мықталуына жол ашылсын деп істеліп отырғандығын» түсіндіреді. Осыған байланысты «Шекара аспаннан белгіленбейді. Жерден белгіленеді. Әр ұлт өз қонысын сақтап қалып, сол қоныс қылған жерлерін мемлекет деп жариялайды. Қазақстан аспанда емес, жерде болмақ. Қазақ ұлты қоныс қылып пайдаланып отырған жердің барлығы Қазақстан мемлекетіне кірмек» деген кесімді сөз айтады. Өлкедегі қазақтардың саяси көшбасшысына айналған С. Қожановтың бұл сөздерін тұрғындар үкіметтің сөзі деп қабылдатындай мәнге ие болатын...

«Міндет ауырлады, үдесінен шығу керек!»

(С. Қожанов, 1924:30) мақаласында қазақтар мен орыстардың шаруашылықта алатын үлесіне талдау жасап «егіншілікте қазақ бестен бір, кооперацияда қазақ он бестен бір болып тұрғанда, қазақ еңбекшілеріне құр интернационализм үйретіп «бей бауырмалдық!» деп ойбайлаумен іс бітпейтіні анық» екендігін ашып айтады.

Сол сияқты «Әзіргі Қазақстан» (С. Қожанов, 1924:36) мақаласында Қазақстандағы тұрғындардың үлесі, үй саны, жер жағдайы, мал саны туралы статистикалық деректерге талдау жасай келіп, «Қазақстан әлі ұлт мемлекеті бола алмағанына һәм Орта Азиядан ұлт шекарасы ашылып, Қазақстанда қазақ саны көбеюіне, Сырдария мен Жетісу қосылып, теріс түстікте

Ақмола, Семеймен тұтасып, күнбатыста Орал, Ақтөбемен тұтасып, халқының көпшілігі қазақ болып, бір ыңғайлатуына қазағы көбейіп, қонысы кеңіп, Қазақстан астанасы орталық Сырдария облысына тоқтаусыз көшіп келуіне байланысып тұрғаны ашық көрініп тұрғандығын» жазады. Шындығында, Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық ахуалы өте күрделі болып отырғандығына шынайы баға бере отырып, С. Қожанов Түркістан өлкесіндегі қазақ облыстарының қосылуы жаңа ұлт мемлекетін нығайтуға қызмет етеді деген сенімде болды.

Территориялық тұтастығы қалыптасқан жаңа ұлт мемлекетінің орталығын таңдау мәселесіне арнаған мақаласында (С. Қожанов, 1924:6) Қазаткомның астананы тез арада Орынбордан Шымкентке көшіру туралы қаулысын алға тартып, ол қаулының «үлкен тарихи мәнісі бар қаулы. Ертеде Еділ-Жайықты мекен қылған қазақ ұлты Күнбатыс капиталының сығымынан, орыс ұлтының басып, көктеп бара жатқан зорлығынан бірте-бірте шегініп келе жатқан ұлт. Октябрь революциясы тоқтатпағанда шегінудің қай жерге барып тоқтары «күдай білер» еді деп қазақ жерінің отарлануының салдарына тоқталады. Қазақтың қазірге астанасы «Орынбор қазаққа баяғыда қоныс болған жерде орнаған орыс қаласы. Орынбор губерниясында қазақ жоқ, кетіп қалған». «Отырған қаласының мемлекет астанасының жұртшылығына сүйеніп істемесе бас хүкіметтің де ісі оңбайды». «Астананы Шымкентке көшіру бұл қалыпты жойып отыр» деп елдегі саяси тұрақтылықты орнықтырудағы саяси орталықты таңдауға мән береді.

С. Қожанов аумақтық тұтастығы қалыптасқан ұлт республикасы үшін саяси орталық таңдаудың қажеттігі жайлы мынадай дәлелдерді алға тартып «Қазақстан астанасы орыстың туы тігілген қала да емес, қаласы жоқтықтан, қазақтың киіз үйінде болса да қазақ ұлт жұртшылығына жуық орында болуы керек. Қазақ астанасы болуға Орынбор қаласы шетте болғандықтан ғана жарамайды емес, қазақ қаласы болмағандықтан, қазақ ұлт мемлекетінің ұлтшылығына орда болуына қисыны жоқтықтан жарамайды. Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаманда болса, өз ордасы болу керек» (Токпақ, 1924:3) екендігін негіздейді.

Мақалада «Түркістан облыстарының күнделік тұрмысын Орынборда отырып билеуге болмайтынын миы бар, дені сау адамның барлығы біледі. ...Түркістан облыстарын біріктіріп, бір

жерден басқару керек екенін білуге де онша көп ақылды болу керек емес» дей отырып, жаңа астана таңдауда соншалықты бейқам отырған үкіметтің әрекетсіздігін «Түркістан облыстарының бас қаласы болатын Шымкентке әлі бір таяқ шаншығанмыз жоқ» деп сынға алады. Содан да кезек күттірмейтін міндет ретінде Қазақстан астанасы қай қалаға көссе де, уақыты жеткенде екі облыс уақытты өткізіп, қолдағыдан айырыла бермей Шымкентке орталығын тез орнатуы керек екендігін нақты міндет етіп қояды.

«Қазақстан астанасы қайткенде де Сырдария облысында болады. Шымкентке бір хукім болған еді, Ақмешітті бұрын айтқаны қабыл болып жүрген ақ азаматтар ауызға алып жүр» (С. Қожанұлы, 1924:10).

Қазақстандағы орыстар өздері қаласа, иә, Қазақстан болып шығарса, өз ұлт мемлекеті ішкі Россияға қосылады. Қазірге орыстан Қазақстан ішінде, қазіргі Қазақстан олардың ақысына қиянат қылып жатқан жоқ, қайта бар қайратын орысқа жұмсап, атына мемлекет ашқан қазақты шеткері қалдырыңқырап келеді (Тоқпақ, 1924:5).

Ұлттық-территориялық межелеудің барысында мемлекеттік, ұлттық мәселелер шиеліскен жағдайда қалып, өз шешімін күтіп қалды. Осы түйткілді мәселені шешудің жол ретінде «Шекара ашу мәселесі көнеріп, іс бітіп, той тарқап кеткен соң шекараны даулаудың қисыны болмайтыны анық» (Тоқпақ, 1924:11) екендігін алға тартады. Осының барлығының қортындысы ретінде С. Қожанов мынадай ұсыныстар айтады: «1) Орта Азияда Қазақстанның Түркістан облыстары мен Қырғыз автономиялы облысы жалпы шаруа қамында бір ынтымақтас болсын; мемлекет болып аяқтанып кеткенше сүйемелдессін; 2) Сауда істерін азын-аулақ сауда капиталдарын шарт жасасып біріктіріп, қатар мемлекеттердің шаруа жүзіндегі жарысынан қалмастық шарасына кіріссін; 3) Шекара ашылып, бөлек автономия бөлу аяқталған іс болғандықтан енді ажырасу ұраны тоқтатылып, ынтымақтастық, қарындас-тық, мұндастық істері басталсын; 4) Мал шаруасын түрлендіру, мал байлығына сүйеніп мемлекет жасау істерінде бірінің тәжірибесінен бірі пайдаланып, қанаттасып жасасын». Бұл ұсыныстар қазіргі заманғы саяси терминологиямен айтсақ, мемлекеттер арасындағы стратегиялық әріптестік және ынтымақтастық болып шығады.

Ұлттық-территориялық межелеуден соңғы кездегі саяси, экономикалық ахуал бей-берекетсіздікке ұласқан жағдайда Қазақстанның мемлекет байлығын талан-тараж етпей, істі жолға қою қажеттілігі айқын еді. С.Қожанов осы мәселеге «Сөз керек емес, іс керек. Декрет керек емес, капитал керек. Саяси жолбасшылығы емес, дүние жәрдемі керек. Ұлт шегін ажыратып өзінің ұлт мемлекеті Қазақстанға қосыламын деп аңтаңдап жүрген қазақ еңбекшілерінің налымайтын шарасы тез істелу керек» (Тарпаң, 1924:7) деп айқындық береді.

Ұлттық-территориялық межелеуден кейінгі билік басындағы ұлт қайраткерлерінің арасында орын алған саяси-психологиялық ахуалды С.Қожанов былай суреттейді: «Сертке жеттік – бөліндік; қайрат қылып автономия алдық; республика болып оңаша шықтық; енді комиссарлық таласы болмайды; өзіміз боламыз шекара белгіледік; енді шет ұлттар үстемдігінен құтылдық! Міне көп жолдастардың әзіргі аузындағы сөз» (Тоқпақ, 1924:25).

Қорытынды

Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің құрылып, территориялық тұтастығының қалпына келтірілуі кеңестік билік кезінде рәміздік тұрғыда іске асты. Осы тарихи процеске алдағы жылы 100 жыл толады. Әрине, бұл мемлекеттік мәні жоғары тарихи оқиғаны ғылыми, танымдық тұрғыда атап өтуге байланысты саяси шешім қабылданып болар. Әйтсе де осы оқиғаға қатысты ғылыми білімдер кешені ескірді. Ол жаңартуды және толықтыруды қажет етеді. Теориялық-методологиялық жағынан қайта қарауды қажет ететін тұстары да бар. Оның үстіне, көрші мемлекеттің саясаткерлері әлсін-әлсін шекара мәселесін көтеріп отыруы да мемлекеттің территориялық тұтастығына қатысты дәлел, дәйектерді ғылыми анализге ұсынудың қажеттігі түрінде өзекті мәселеге айналып отырғаны мәлім. Осыдай ғылыми олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында кеңестік билік тұсында ұлттық мүддені алға салуымен ерекшеленген бірден-бір басылым бола алған «Ақ жол» газетінің жарияланымдарын тарихи дереккөз ретінде қолданудан жасаған қорытындымыз ұлттық идеяның қандай қоғамда болса да мәні мен миссиясы үзілмеуі керек екендігін көрсетеді.

Әдебиеттер

«Ақ жол» №471. 17 август, 1924 жыл.

Асфендияров С. Орта Азияда жаңа ұлт республикаларын түзу туралы жолдас С. Асфендияровтың пікірі. «Ақ жол» №473. 21 октябрь, 1924 ж., 10 б.

Досназарұлы. Автономиялы Қарақалпақ облысын жасау туралы. «Ақ жол» № 478. 2 сентябрь, 1924 ж.

Дюсембаева Ж., Жамелов Б.А., Түрсүн Х.М. Ұлттық идея және «Ақ жол» газеті. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАР-ШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №1(72), 2022 ж. 22-30 бб.

Кемеңгерұлы Д. Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Алаш», 2005. –Т.1. -320 б.

Қазақ халқының қосылу мәселесі. «Ақ жол» №457. 11 июль, 1924 ж.

Қазақшыл Хасенғали. Қазақ енді қазақ болу керек. «Ақ жол» №487. 25 сентябрь, 1924 ж.

Қалжан Қоңыратбайұлы. Жаңа аудандарға бөлу туралы. «Ақ жол», №389, 13 январь, 1924 ж.

Қасқабасов С. «Ақ жол» туралы үш құжат. «Ақиқат». 1993. №1. – 89-92 бб.

Қожакеев Т. Сара сөздің сардарлары.– Алматы: «Санат», 1995. – 168 б.

Қожанов С. «Орта Азия бірлігі һәм қазақ ұлты» «Ақ жол» №471. 17 август, 1924 ж., 8 б.

Қожанов С. Әзіргі Қазақстан (Түркістан облыстарын қоспай) «Ақ жол» №487. 25 сентябрь, 1924 ж., 36 б.

Қожанов С. Еңбек жұртшылығы бәрін женеді. «Ақ жол» №476. 28 август, 1924 ж., 25 б.

Қожанов С. Қазақ ұлт мемлекеті жасалсын! «Ақ жол» №476. 28 август, 1924 ж.

Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сборник документов и материалов. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС. 2013. Т.1. – 384 б.

Қожанов С. Міндет ауырлады, үдесінен шығу керек! «Ақжол» № 485. 21 сентябрь, 1924 ж., 30 б.

Қожанов С. Тез орындалмақшы. «Ақжол» № 501. ноябрь, 1924 ж., 6 б.

Қожанұлы С. Сұрауларға жауаптар. «Ақ жол» №506. 26 ноябрь, 1924 ж., 10 б.

Қоңыр Қожа. Түркістан республикасын жаңадан аудандарға бөлу. «Ақ жол» №381, 18 декабрь, 1923 жыл.

Қыдыралиев Д. Мұстафа Шоқай -Астана: Фолиант, 2007. -320 б. 179 б.

Манап Шамил (Сәкен). Жетісу Сырдарияны Қазақстанға қосу тарихы дұрыс. «Ақ жол» №168. 3 май, 1922 ж., 23 б.

Махат Д. «Ақ жол» газеті неге жабылды! Алаш. Тарихи-этнологиялық ғылыми журнал. №6. (9) 2007.-116-120 бб.

Мендешов С., Әлібеков А. Қазіргі һәм болашақ Қазақстан. «Ақ жол» № 469. 12 август, 1924 ж.

Мендешов С., Әлібеков А. Жалпы қазақ азаматтарына! «Ақ жол» №471. 17 август, 1924 ж., 49 б.

Мырза Науырызбаев. Бұхара топырағындағы қазақ жайынан қазақтығы жоғалған. «Ақ жол» №445. 8 июнь, 1924 ж.

Наурызбайұлы Мырза. Бұхара қазақтары ел болатын емес. «Ақ жол» №472. 18 август, 1924 ж., 9 б.

Сафаров Г. Жетісу һәм Сырдария облыстарын Қазақстан республикасына қосу. «Ақ жол» №163. 20 апрель, 1922 ж., 8 б.

Орта Азия республикалары ұлт шекарасына қарай бөлу туралы жолдас Қожанұлының пікірі. «Ақ жол» №471. 17 август, 1924 ж.

Тарпаң. Ел шаруасына көз салу керек. «Ақжол» № 512. 11 декабрь, 1924 ж., 7 б.

Тарпаң. Мұны анықтау керек. «Ақ жол» №460. 21 июль, 1924 ж.

Темірбай. Орта Азияны ұлт шекарасына қарап бөлу. «Ақ жол» №450. 23 июнь, 1924 ж.

Темірбек. Бұл қалай? «Ақ жол» №461. 23 июль, 1924 ж.

Тоқпақ. Қазақстан мен Қырғызстан ынтымақтас болсын. «Ақ жол» №507. 28 ноябрь, 1924 ж., 25 б.

Тоқпақ. Іс жүзінде орындау керек. «Ақ жол» № 514. 15 декабрь, 1924 ж., 3 б.

Түрсүн Х.М. Алаш һәм Түркістан. Монография. –Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ. 2013. -400 б.

Түрсүн Х.М. Еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі «Ақ жол» газетінің рөлі. «Ақ жол» – Көптомдық. – Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайы. 2011. Т.1. – 357 б.

Орта Азияда ұлт шекарасын айыру туралы. Тарихи мәжіліс. «Ақ жол» №487. 25 сентябрь, 1924 ж.

References

Aq zhol. (1924, August 17). №471.

Asfendijarov, S. (1924, October 24). Orta Aziada zhana ult respublikalaryn tuzu turaly zhoidas S. Asfendiarovtyn pikiri [The opinion of Comrade S. Asfendiyarov on the formation of new national republics in Central Asia]. Aq zhol, №473, 10.

Vareikis. (1924, July 1-5). Turkistan Respublikasyn ult shekarasyna qarap bolu turaly [On the division of the Republic of Turkestan into national borders]. Aq zhol, №453-454.

Dosnazaruly. (1924, September 2). Avtonomijaly Qaraqalpaq oblysyn zhasau turaly [On the creation of an autonomous Karakalpak region]. Aq zhol, №478.

- Djusembaeva, Zh., Zhamelov, B. A., & Tursun, H. M. (2022). Ul'ttyq ideja zhane «Aq zhol» gazetі [National idea and newspaper "Ak Zhol"]. Abaj atyndagy QazUPU-nin HABARSHYSY, «Tarih zhane sajasі-aleumettik gylymdar» serijasy, 1(72), 22-30.
- Kemengeruly, D. Q. (2005). Ush tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in three volumes] (Vol. 1). Almaty: Alash. Qazaq halqynyn qosyly maselesi. (1924, July 11). Aq zhol, №457.
- Qazaqshyl Hasengali. (1924, September 25). Qazaq endi qazaq bolu kerek [Kazakh should be Kazakh now]. Aq zhol, №487.
- Qalzhan, Q. (1924, January 13). Zhana audandarga bolu turaly [On the division into new districts]. Aq zhol, №389.
- Qasqabasov, S. (1993). «Aq zhol» turaly ush quzhat [Three documents about the "Ak Zhol"]. Aqiqat, 1, 89-92.
- Qozhakeev, T. (1995). Sara sozdin sardarlary [Sarah Sardars of the word]. Almaty: Sanat.
- Qozhanov, S. (1924, August 17). Orta Azija birligi ham qazaq ul'ty [The unity of Central Asia and the Kazakh nation]. Aq zhol, №471, 8.
- Qozhanov, S. (1924, September 25). Azirgi Qazaqstan (Turkistan oblystaryn qospaj) [Kazakhstan today (excluding Turkestan regions)]. Aq zhol, №487, 36.
- Qozhanov, S. (1924, August 28). Enbek zhurtshylygy barin zhenedi [The Labor public overcomes everything]. Aq zhol, №476, 25.
- Qozhanov, S. (1924, August 28). Qazaq ult memleketi zhasalsyn! [Create a Kazakh national state]. Aq zhol, №476.
- Qozhanov, S. (2013). Quzhattar men materialdar zhinagy. Sbornik dokumentov i materialov (Vol. 1). Almaty: Zhalyn baspasy ZhShS.
- Qozhanov, S. (1924, September 21). Mindet auylady, udesinen shygu kerek! [The task has become more difficult, you need to get out of it!]. Aq zhol, №485, 30.
- Qozhanov, S. (1924, November). Tez oryndalmaqshy [It's going to be done quickly]. Aq zhol, №501, 6.
- Qozhanuly, S. (1924, November 26). Suraularga zhauptar [Answers to requests]. Aq zhol, №506, 10.
- Qonyr, Q. (1923, December 18). Turkistan respublikasyn zhanadan audandarga bolu [Division of the Republic of Turkestan into new districts]. Aq zhol, №381.
- Qydyraliev, D. (2007). Mustafa Shoqai [Mustafa Shokay]. Astana: Foliant.
- Manap, S. (1922, May 3). Zhetisu Syrdarijany Qazaqstanga qosu tarihy durys [The history of the accession of Zhetysu Syrdarya to Kazakhstan is correct]. Aq zhol, №168, 23.
- Mahat, D. (2007). «Aq zhol» gazetі nege zhabyldy! [Why was the newspaper "Ak Zhol" closed!]. Alash. Tarihi-jetnologijalyq gylymi zhurnal, 6(9), 116-120.
- Mendeshev, S., & Alibekov, A. (1924, August 12). Qazirgi ham bolashaq Qazaqstan [Modern and future Kazakhstan]. Aq zhol, №469.
- Mendeshev, S., & Alibekov, A. (1924, August 17). Zhalpy qazaq azamattaryna! [In general, to Kazakh citizens!]. Aq zhol, №471, 49.
- Myrza, N. (1924, June 8). Buhara topyragyndagy qazaq zhajynan qazaqtygy zhogalghan [Kazakhs lost their Kazakhs on Bukhara soil]. Aq zhol, №445.
- Nauryzbajuly, M. (1924, August 18). Buhara qazaqtary el bolatyn emes [The Kazakhs of Bukhara were not a country]. Aq zhol, №472, 9.
- Safarov, G. (1922, April 20). Zhetisu ham Syrdarija oblystaryn Qazaqstan respublikasyna qosu [Inclusion of Zhetysu and Syrdarya regions in the Republic of Kazakhstan]. Aq zhol, №163, 8.
- Orta Azija respublikalary ult shekarasyna qarai bolu turaly zholdas Qozhanulynyn pikiri. (1924, August 17). Aq zhol, №471.
- Tarpan. (1924, December 11). El sharuasyna koz salu kerek [It is necessary to look at the country peasant]. Aq zhol, №512, 7.
- Tarpan. (1924, July 21). Muny anyqtau kerek [It is necessary to figure it out]. Aq zhol, №460.
- Temirbaj. (1924, June 23). Orta Azijany ult shekarasyna qarap bolu [Dividing Central Asia by the border of the nation]. Aq zhol, №450.
- Temirbek. (1924, July 23). Bul qalaj? [How is it?]. Aq zhol, №461.
- Toqpaq. (1924, November 28). Qazaqstan men Qyrgyzstan yntymaqtas bolsyn [Let Kazakhstan and Kyrgyzstan cooperate]. Aq zhol, №507, 25.
- Toqpaq. (1924, December 15). Is zhuzinde oryndau kerek [What should be done in practice]. Aq zhol, №514, 3.
- Tursun, H. M. (2013). Alash ham Turkistan [Alash and Turkestan]. Almaty: El-shezhire.
- Tursun, H. M. (2011). Elimizdin qogamdyq-sajasi omirindegi «Aq zhol» gazetinin roli [The role of the newspaper "Ak Zhol" in the socio-political life of the country]. Aq zhol – Koptomdyq (Vol. 1). Almaty: Ontustik Qazaqstan oblystyq sajasі qugyn-surgin qurbandary murazhajy.
- Orta Azijada ult shekarasyn ajyru turaly. (1924, September 25). Tarihi mazhilis [On the deprivation of the borders of the nation in Central Asia. Historical meeting]. Aq zhol, №487.

Авторлар туралы мәлімет:

Хазретәлі Тұрсын – тарих ғылымдарының докторы, профессор, тарих кафедрасы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Дюсембекова Жадыра – тарих кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан қ.

Айтмагамбетов Думан Рамазанұлы – т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ. E-mail: dumanad@mail.ru

Information about the authors

Khazretali Tursyn – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. Kazakhstan, Turkestan. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Dyusembekova Zhadyra – Department of History, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. Kazakhstan, Turkestan.

Aitmagambetov Duman Ramazanovich – candidate of historical science, Associate Professor; L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana. E-mail: dumanad@mail.ru

Сведения об авторах:

Хазретәлі Тұрсын – доктор исторических наук, профессор, кафедра истории, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави. Казахстан, г. Туркестан. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

Дюсембекова Жадыра – кафедра истории, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави. Казахстан, г. Туркестан.

Айтмагамбетов Думан Рамазанович – к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Астана. E-mail: dumanad@mail.ru

Поступила: 14.02.2024

Принята: 20.08.2024

Н.Ә. Әбдіғали* , **С.Т. Набиев**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан
*e-mail: nurkenabdigali@mail.ru

ТЫҢ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ТАРИХЫ: ПРОЦЕСІ МЕН САЛДАРЫ

Мақалада ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихындағы осындай айтулы реформаның бірі – Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы халықтардың Қазақстанға қоныс аударған халықтардың әл-ахуалы жайлы баяндалады. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары Қазақстанға одақтас республикалардан түрлі сала қызметкерлерінен бастап басшылық қызмет атқаратын жетекші кадрларға дейін келді. Сондай-ақ, көші-қон үдерісі кезінде одақтас республикалардан өзге елдерден келушілер де құрады. Бұл көші-қон үдерісі территориялық тұрғыдан да, этникалық тұрғыдан да ауқымы кең болды. Қазақстанға Ресей, Украина, Белоруссия өзге де одақтас республика халықтары көшіп келді. Тың игеру хронологиясын қамтитын кезеңде халықтар қозғалысы сыртқы бағытқа да бағытталды. Мақалада Тың игеру жылдары басталған кезден бастап бүгінгі таңға дейінгі зерттеушілердің монографиялары, мақалалары және статистикалық жинақтар қолданылды. Сонымен қатар, тарихи-салыстырмалы әдісті қолдана отырып, аталмыш кезеңдегі халықтардың көші-қон үдерісі статистикалық деректермен салыстырыла қарастырылды.

Түйін сөздер: Қазақстан, демография; диаспора; көші-қон; Тың және тыңайған жерлерді игеру; статистика; халық санағы.

N. A. Abdigali*, S.T. Nabiev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
*e-mail: nurkenabdigali@mail.ru

The history of peoples in Kazakhstan during the virgin lands: process and consequences

The article describes the situation of the peoples who migrated to Kazakhstan during the development of virgin and fallow lands, one of the largest reforms in the history of Kazakhstan of the twentieth century. Over the years of development of virgin and fallow lands, Kazakhstan has moved from various industries to the forefront in the Union republics. Also, during the migration process, there were visitors from other countries except the Union republics. This migration process was extensive both geographically and ethnically. The peoples of Russia, Ukraine, Belarus and other Union republics immigrated to Kazakhstan. During the period in which the virgin lands chronology entered, the movement of peoples was also directed in an external direction. The article uses monographs, articles, and statistical collections of researchers from the beginning of the Virgin Years to the present day. In addition, the migration process of the peoples of this period was compared with statistical data using the historical and comparative method.

Key words: Kazakhstan; population census; statistics; development of virgin and fallow lands; demography; diaspora; migration.

Н.А. Абдығали*, С.Т. Набиев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
*e-mail: nurkenabdigali@mail.ru

История народов в Казахстане в годы целины: процесс и последствия

В статье описывается демографическое воздействие народов, переселившихся в Казахстан в годы освоения целинных и залежных земель, одной из крупнейших реформ при советской власти. В ходе этого переселенческого процесса количество диаспор на казахских землях резко увеличилось, и казахский народ стал меньшинством. Особенно это проявилось в северных районах Казахстана, где застраивались целинные земли. За годы освоения целинных и залежных земель Казахстан вышел в союзных республиках из различных отраслей промышленности на передо-

освоения целинных и залежных земель, одной из крупнейших реформ в истории Казахстана XX века. За годы освоения целинных и залежных земель Казахстан вышел в союзных республиках из различных отраслей промышленности на передовые позиции. Также во время миграционного процесса были приезжие из других стран, кроме союзных республик. Этот миграционный процесс был обширным как территориально, так и этнически. В Казахстан иммигрировали народы России, Украины, Белоруссии и других союзных республик. В период, в который вошло летоисчисление целины, движение народов также было направлено во внешнее русло.

В статье использованы монографии, статьи и статистические сборники исследователей с начала Богородичных лет до наших дней. Кроме того, с помощью историко-сравнительного метода миграционный процесс народов этого периода сопоставлялся со статистическими данными.

Ключевые слова: Казахстан; перепись населения; статистика; освоение целинных и залежных земель; демография; диаспора; миграция.

Кіріспе

Көші-қон үдерістеріне шынайы талдау жасалмайынша қазіргі таңдағы Қазақстандағы түрлі диаспора өкілдерінің қалыптасу тарихын қалпына келтіру мүмкін емес. Бүгінгі таңда қазақ жерін 100-ден астам ұлт пен диаспора өкілдері өздерінің атамекені санайды. Бұл жерге аталмыш этностардың кейбірі ежелден мекендесе, өзгесі Кеңес үкіметі тарапынан жүргізілген экономикалық реформалар мен халықтарды күштеп қоныс аудару кезінде жер аударылып, тұрақтап қалған. Кеңес Одағы кезінде мұндай реформалар көптеп жүзеге асырылды. Мұндай кешенді түрде жүргізілген реформалар қазақ даласын да қамтыды. Нақтырақ айтқанда, XX ғасырдағы Қазақстан тарихындағы осындай айтулы реформаның бірі – Тың және тыңайған жерлерді игеру. Қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өмірінде елеулі із қалдырған аталмыш аграрлық бастама Қазақстан аумағын көп ұлтты халықтардың диірменіне айналдырды. Әрине, кеңестік кезеңдегі партияның бастамасымен жүзеге асырылған осындай ірі көлемдегі реформаның нәтижесінде туындайтын келеңсіздіктер мен зардаптарын әкімшіл-әміршіл жүйе ескеріп жатпады.

Тың және тыңайған жерлерді игеру реформасы жүзеге асырылатын аймақтарға үлкен көші-қон толқындарын туғызды. Бұл жерде партияның, үкіметтің үндеулері мен белгілі мамандардың, өнер майталмандарының, зиялы қауымның қатысуымен жүргізілген қуатты үгіт-насихат жұмыстары маңызды рөл атқарды. Далаға көшудің басты себебі соғыстан кейінгі жасампаздық пафосымен, ел басшылығының беделімен және шын мәнінде жақсы болашаққа деген шынайы сеніммен байланысты өзіндік эмоционалды серпін болды. Аса маңызды мемлекеттік міндетті орындауға, жүзеге асырылуы Отанның қуатын одан әрі нығайтып, бүкіл ха-

лықтың әл-ауқатын айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік беретін ауқымды ауыл шаруашылығы жобасының ауқымы мен маңызына өз үлесін қосуға деген ұмтылыс болды. Мұның бәрі адамдарды «кең кеңістікке» итермеледі.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың әдістемелік негізі тарихи үрдістердің диалектикалық тұрғыдан түсіну болып саналады. Зерттеудің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде тарихи индукция, яғни тарихи сананы нақты фактілер арқылы бөліп қарастыру, жеке-кейден жалпы көпшілікке, нақтылықтан жалпылыққа тәсілін, сонымен қатар себеп-салдарлы саралау, сипаттамалы-салыстырмалы тәсілдер қолданылды. Зерттеу әдісі ретінде сандық көрсеткіштер жиі қолданылды, өйткені сандық саралау этностардың нақты санын анықтаудың ең негізгі тетігі болып табылады. Сонымен қатар, зерттеу барысында жүйелілік әдіске де басымдық берілді. Өйткені, аталмыш әдіс тақырыпқа қатысты мәселелерді топтастыра қарауға, оларды бір-бірімен байланыстырып тұрған концептілерді бағамдауға мүмкіндік береді. Бұдан өзге тарих ғылымында жиі қолданылатын салыстырмалы әдіс мәселенің негіздемесін жіті түсінуге, тарихи оқиғалардың нақты себептерін анықтауға, қарастырылып отырған тақырыптың ауқымын бағамдауға, бұрын-соңды тарихи зерттеулерден тыс қалған сұрақтардың туындауына ықпал етеді.

Зерттеулер мен тарихнамалық талдау

Бүгінгі таңға дейін Қазақстандағы Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары, оның пайдасы мен зардаптары жөнінде біршама монографиялар мен ғылыми мақалалар жарияланды. Оның ішінде аталмыш кезеңнің Қазақстандағы демографиялық ахуалға әсері жөнінде де еңбек-

тер баршылық. Кеңестік кезеңдегі зерттеулер негізінен Тың игерудің зиянды тұстарын ашық айыптаған шетелдік ғалымдардың еңбектерін сынға алу, оларды тарихты бұрмалаушылар ретінде айыптайтын еңбектер жарық көрді. Бұл зерттеулерде шетелдік зерттеушілердің «тың игерудің нәтижесі көңіл көншітеріліктей болған жоқ», «Қазақстанға түрлі ұлт өкілдерінің көптеп келіп, қазақтардың ұлттық бейнесі өзгерді», «кеңестік миграция патшалық кезеңде жүргізілген қоныс аудару саясатының жалғасы» деген сыни пікірлерін жоққа шығаруға тырысты (Турсунбаев, 1960: 13, Дахшлейгер, Турсунбаев, Шафири, 1959:20-26, Муканова, 1986: 161). Бұдан өзге Ф.К. Михайлов (Михайлов 1962: 3-14) А.М. Султанов (Султанов, 1959: 3-18) және М.С. Фазылов (Фазылов, 1965: 333) сынды авторлардың еңбектерінде Кеңес Одағы көлеміндегі халықтардың Тыңды игеруге белсене араласуы, олардың еңбектегі ерліктері, халықтардың достығы барынша дәріптеле қарастырылды. Демограф-ғалым М.Б. Тәтімов өзінің ғылыми зерттеуінде одақ көлемінде жүргізілген санақ нәтижелерін жан-жақты талдап, тың игеру кезіндегі халықтың санының құрамындағы, этникалық құрамындағы, жастық-жыныстық құрамындағы өзгерістерді қарастырады (Тәтімов, 1975: 104). Кеңестік кезеңдегі ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектердің дені тың және тыңайған жерлерді игерудің экономикалық-шаруашылық, әлеуметтік-мәдени қырларын кеңінен қарастырып, оның жалпы ұлттық құрамына, демографияға тигізген теріс әсері айтылмайды немесе үстің ғана шолып өтеді. Яғни, бұл кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерінде тың игеруге келгендердің саны мен қай жақтан келгендігі ғана аздап болса қарастырылған.

1991 жылдан кейін ғана Тың игеру жылдарының зардаптары, демографияға әсері объективті түрде зерттеле бастады. Атап айтқанда, М.Х. Асылбеков пен А.И. Құдайбергенованың «Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.) атты монографиялық еңбегінде тың игеру жылдарындағы этнодемографиялық процестер, халықтың жастық-жыныстық, ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер толық қамтылған (Асылбеков, 2005:160). Кеңес дәуіріндегі республика халқының саны мен құрамындағы өзгерістерге ықпал ететін негізгі фактор – көші-қон А.И. Құдайбергенованың докторлық диссертациясында тәуелсіздік алғаннан кейін қалыптасқан қазақстандық тарих ғылымының тұжырымдамалық ұстанымы тұрғысынан ашылған

жаңа көзқарастарға сай зерттелді (Құдайбергенова, 2010: 331). Аталмыш еңбекте тың игеру жылдарындағы көші-қон үдерістері мен оның этнодемографиялық салдарлары тарихи себеп-салдар және сабақтастық тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері талданды. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары біршама кеңестік және тәуелсіздік жылдарындағы тарихнамада зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен аталмыш кезеңдегі демографиялық әсері, елімізге қоныстанған этностардың мәселелері әлі тиянақты зерттелмеген.

Талқылау

Кеңес Одағы тұсында Қазақстан қазба байлығы мол және территориясының үлкен аумақты алып жатқандықтан стратегиялық тұрғыда маңызды орынды иеленді. Ауыл шаруашылығы тығырыққа тірелген ауыл шаруашылығы саласын күтқару үшін реформа жүргізу үшін Қазақстан таңдап алынды. Қаншама даланың өлкелері бос жатқан жерлер жыртылып, егін шаруашылығын дамыту көзделді. Мұндай ауқымды реформаны жүзеге асыру, ең алдымен қыруар қаржы, сансыз техникадан өзге орасан зор еңбек күшін талап ететін. Партияның бастамасы мүлтіксіз орындалуы тиіс мұндай кезеңде комсомол жастар реформаны іліп алып кетті. Басталған жылы-ақ қаншама жастар Қазақстанның солтүстігіне лек-легімен ағылып жатты.

Қазақ даласындағы Тың өлкесін игеру жұмыстары негізінен КСРО құрамындағы өзге одақтас елдерден жұмыс күшін тарту арқылы жүзеге асты деуге болады. Нақтырақ айтқанда, РКФСР, Украина, Молдавия, Белорусия және т.б. елдердің азаматтары еді (Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), 2010: 575).

Аталмыш үндеуді ең бірінші кезекте Кеңес Одағы көлеміндегі жастар қызу қолдады. Алғаш болып 1954 ж. 28 ақпанында Қостанайға Украинадан жас патриоттардың тобы келді. Киев облысындағы Макаров МТС-нің трактор бригадасының бригадирі Л.Дектяренко мен механик Рудской бастап келген бұл топ Жаркөл МТС-не жіберілді. 1954 ж. наурыз айында-ақ Қазақстанның тың өлкесіне Ресей, Украина және өзге де одақтас мемлекеттерден 14240 жастар келді (Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), 1984: 282-283).

1954 ж. Украинадан 259 отбасы (1046 адам) Ақтөбе облысына қоныс аударды. Жалпы 1954 ж. II жартысынан 1955 ж. I сәуіріне дейін Ақтөбе облысы бойынша колхоздарға құрамын-

да 3868 адамы бар 1003 отбасы орналасып, олардың 2209-ы еңбекке қабілетті болды. Ал, 1955 ж. 5 сәуірінде Украинаның Харьков пен Тернополь облыстарынан 583 отбасы келді. Аталмыш отбасының адам саны 2184-ті құраса, оның ішінде 1321 адам еңбекке қабілетті еді. Бұл отбасылар Ақтөбе облысындағы аудандардың колхоздарына төмендегідей тәртіппен орналастырылды: Темір ауданы – 115 отбасы, Қобда ауданы – 93 отбасы, Мәртөк ауданы – 92 отбасы, Степной ауданы – 82 отбасы, Ключевой ауданы – 75 отбасы, Новоресей ауданы – 44 отбасы, Жұрын ауданы – 41 отбасы, Родинков – 41 отбасы (Нұрбаева, 2011: 140).

Коммунистік партия өкілдері де аталмыш реформадан сырт қалған жоқ. 1954 ж. 27 ақпанында Украинадан комсомолдардың бір тобы Қостанай облысына келді. Кейіннен наурыз айында Мәскеу мен Украинадан тағы да 4000-нан астам еріктілердің тобы келіп, жалпы қоныстанушылар 6691 адамды құрады. Аталмыш қоныстанушылардың 93,8 %-ы Украинадан, 3,6%-ы Белорусиядан, 0,6 %-ы Татарстаннан және қалған 2%-ы Қазақстанның өңірлерінен келгендер құрады. Қостанай облысына тың игерудің алғашқы үш жылында келгендердің саны 150 мыңнан асты. Олардың дені РКФСР, Украина, Белорусия, Литва, Армения және Орта Азияның елдерінен келді.

Тың және тыңайған жерлерді игеруге совхоздарға баруға ниет білдіргендердің арасынан КСРО Совхоздар министрлігі жер-жердегі партия және комсомол ұйымдарымен бірлесіп механизаторларды іріктеу жұмыстары жүргізілді. 1954 ж. 25 наурызындағы мәлімет бойынша Қазақ ССР совхоздарына 12 855 адам, оның ішінде 4090 тракторшылар жіберілді (Великий подвиг партии и народа массовое освоение целинных и залежных земель, 1979: 104)

Ақмола облысындағы егінді жинауға көмекке 1954 ж. 10 қыркүйегінде Украинадан және Ростов облысынан 1200 жоғары дәрежелі комбайншылар келді. Жергілікті халықпен және тұрмыс-тіршілікпен жіті танысқаннан кейін көмекке келгендер комбайншылардың дені өз еріктерімен қалып қойды (Великий подвиг партии и народа массовое освоение целинных и залежных земель, 1979: 153-155).

1954 ж. наурыз айында Қазақстанға Ресей, Украина, Белорусия және өзге де одақтас елдерден 14200 комсомол жастар келді. Бұл жастардың құрамында тракторшы, комбайншы, шофер, слесарь, токарь, механик, бригадир сынды т.б. мамандар болды. Аталмыш жолдамамен келген

жастардың 2,4 мыңы Алматыға, 9,5 мыңнан астамы тың игеріліп жатқан аймақтарға жіберілді. Қазақстан совхоздарына партияның шақыруымен келген 48901 адамның 14440-ы механизаторлар болды. Осы кезле тың өлкесіне колхозшылар, қарапайым жұмысшылар, кәсіпорынның қызметкерлері т.б. Белорусиядан, Украинадан және т.б. одақтас елдерден көші-қон толқыны келді. 1954-1955 жылдары жалпы келген 20 мың отбасының дені совхоздар мен колхоздарға орналасқан. Мысалы, 1954 ж. Ақмола облысына 214 отбасы, Павлодарға 1904 отбасы келген (Михаилов, Шамшатов, 1964: 80-82).

Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1954 ж. желтоқсанда қабылданған №915 қаулысына сәйкес, Белорусиядан 1000 отбасы, Украинадан 2000 отбасы келеді деп күтілген еді. Бірақ, шын мәнінде Белорусиядан 1100 отбасы және Украинадан 1790 отбасы қоныс аударса, ішкі көші-қон нәтижесінде 455 отбасы келеді. Бұдан өзге Министрлер Кеңесінің 1955 жылғы 3 наурыздағы №126 қаулысымен өзге республикалардан 379 отбасы әкелінді (ҚРОММ. 1987-қ., 1-т., 53-іс, 78-п.). Демек, аталмыш көші-қон үдерісіне тартылғандар тың игеру мақсатында болғанымен түбінде орыстандыру саясаты жатты.

Көші-қон үдерісінен еріктілер де тыс қалмаған. 1955 ж. соңына дейін өз еркімен келген жас жігіттер мен қыздардың саны 75700-ді құраған. Ал, Қазақстанның үкіметі тың өлкесіне 7 мыңдай адамды жіберген (Михаилов, Шамшатов, 1964: 82).

Көкшетау облысына аграрлық реформаның алғашқы екі жарым жылында 120 мың еріктілер келді. Бұлардың негізін Мәскеудің машинақұрылыс саласындағылар, Украинадан металлургия, Донбасстан шахтерлар мен КСРО-ның өзге өңірлерінен келген еріктілер және 34 мың комсомолдар құрады. Осы кезеңде Ақмола облысына келген еріктілердің дені Ресейдің Мәскеу, Ленинград қалаларынан және Украина, Белорусия, Эстония сынды елдерден болды. Олардың жалпы саны 150 мың болды (История рабочего класса Советского Казахстана, 1987: 431). Бұл көрсеткіштер 1950 жылдардың ортасындағы көші-қон толқыны кезінде негізінен КСРО-ның еуропалық бөлігінен келушілер еді.

Тың және тыңайған жерлерді игерушілердің негізгі тобы 1954-1956 жылдардағы реформаның алғашқы кезеңінде келді. Осыған байланысты 1955-1956 жылдары Ақтөбе облысына қоныстанушылардың саны күрт өсті. Атап айтқанда, 1955 ж. 1 желтоқсанға дейін облыс көлеміндегі колхоздар жалпы саны 7818 адамды

құрайтын 1937 отбасыны қабылдап алған. Бұлардың ішінде 4654 адам еңбекке қабілеттілердің қатарына жатты. Аталмыш қоныстанушылардың 583 отбасысы Украинадан келгендер еді. Облыс бойынша Степной (413 отбасы) мен Мәртөк (327 отбасы) аудандары тың игеруге келгендердің ең көп бөлігін қабылдады (Нұрбаева, 2011: 141).

1955 ж. 1 қыркүйектегі мағлұмат бойынша Ақмола облысына арнайы қоныстанғандардың жалпы саны – 68409 адамды құраған. Олардың ішінде 20854-і шешен-ингуш ұлттары болса, ал өзгелері – 7047 адам екендігі нақтыланған. Өз кезегінде коммунистік партия тарапынан арнайы қоныстанушылар өте қатты қадағаланған.

Тың игеру ретінде қарастырылған тағы бір өңір болып табылатын Қостанай облысында 1955 ж. 6 қыркүйегіндегі нақты мәлімет бойынша 44072 қоныстанушы тіркелген. Оның ішінде 15700-і Солтүстік Кавказдықтар еді. Дәл осы жылы Оңтүстік Қазақстан облысына 62632 қоныстанушы келген.

Тың игеруге келушілер туралы кейбір құнды мәліметтерді Орталық Комитетке жолданған ресми және түсініктеме хаттардан да алуға болады. Мысалы, 1955 ж. Солтүстік Қазақстан облысындағы «Көшіру-қоныстандыру бөлімінің» бастығы болып табылатын Х.Бейсембаев тарапынан КОКП Орталық Комитеті жанындағы Көшіру – қоныстандыру Комитетінің басшысы А.Н.Қойшығұловтың атына жолданған түсініктеме хатта облыс көлемінде ішкі көші-қон бойынша 312 отбасы келсе, ал одақтас елдерден – Белорусиядан 1180 отбасы, Украинадан 89 отбасы әкелінгені баяндалған (ҚРОММ. 1987-к., 1-т, 53-іс, 118-п.) Бұл түсініктеме хатта көрсетілген қоныстанушылар Тың игеруге және соғыстан кейінгі кездегі республикадағы ауыл шаруашылығы саласын қалпына келтіруге байланысты көшіп келгендер еді.

«Тыңға көмек» – деген желеумен Қазақстан КОКП Орталық Комитетінің, одақтық министрліктердің аппараттарынан РКФСР-дан, Украинадан, Белорусиядан және т.б. республикалардан қазақ халқының тарихынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен хабары жоқ әкімшіл-әміршіл аппараттың рухында ұзақ жылдар бойы «сталиндік» бағытта тәрбиеленген жетекші мамандар жіберілді. Тың және тыңайған жерлерді игерудің алғашқы жылдарының өзінде-ақ олардың жалпы саны 25 мыңды құрады. Олар жергілікті кадрларды басшылық қызметтерден ығыстырды, яғни ашық түрде шеттетті деуге болады. Солтүстік өңірлерге жаңадан келгендерден 176

адам жауапты қызметкер, яғни, аудандық және облыстық партия комитеттерінің және республиканың Орталық партия комитетінің жетекші қызметтеріне және министрлік қызметіне тағайындалды (Омарбеков, 2003: 435).

1958 ж. басқа жерден келгендер облыстар бойынша былайша орналасқан: Алматы – 500 отбасы, Ақмола – 1650, Ақтөбе – 1200, Шығыс Қазақстан – 1000, Атырау – 400, Жамбыл – 1400, Батыс Қазақстан – 900, Қарағанды – 1050, Қызылорда – 200, Көкшетау – 750, Қостанай – 230, Павлодар – 1050, Солтүстік Қазақстан – 1600, Семей – 900, Талдықорған – 300, Оңтүстік Қазақстан – 3500 отбасы әкелінді, барлығы – 18700 отбасы болды. Көшіру-қоныстандыру бөлімінің деректері бойынша 1959-ж. 1-мамыр күніне дейін Қазақстанның облыстарына Украинадан, Белорусиядан, Молдавиядан, Литвадан, сондай-ақ, Қазақстанның өз ішінен барлығы 13716 отбасы көшіріліп келген (Еңсенов, 2007: 23-24).

Қазақстандағы халық санындағы ұлттардың саны 1959 ж. Бүкілхалықтық санақ бойынша төмендегідей сандық көрсеткішті көрсетті: украиндар – 163131, беларустар – 107463, кәрістер – 74019, поляктар – 53102, әзірбайжандар – 38562, мордвалар – 14844, армяндар – 9204, күрдтер – 6109, грузиндер – 3467, дағыстандықтар – 3254, қытайлар – 3158 және т.б. Аталмыш ұлттардың қазақ жерінде көбею үдерісі Кеңес өкіметінің жүргізген саясатының «жемісі» еді. Осындай саясаттың нәтижесінде Қазақстандағы демографиялық ахуал бойынша ұлттар арасындағы үлестегі айырмашылықтар жоғары болды (Еңсенов, 2007: 24).

Тың игерушілердің қатарын толықтырушылардың легі кейінгі жылдары да өз жалғасын тапқан. 1959 ж. Украинадан 974 отбасы Ақтөбе облысына көшіп келеді. Ал 1960 ж. дәл осы облысқа Украинадан 1170 отбасы және өзге облыстардан 288 отбасы келіп қоныстанады. Сондай-ақ, аталмыш Ақтөбе облысына әскер қатарынан босатылғандардан 3074 адам келеді. 1963 ж. 1 шілдесіндегі мәлімет бойынша Батыс Қазақстандағы колхоздар бойынша көшіп келген отбасылардың саны бұрынғы келгендермен қосып қарастырғанда 551-ге жетеді. Облыстар бойынша сол жылы Ақтөбеге 165, Батыс Қазақстанға 259, Гурьевке 15 отбасы орналасады. Сонымен бірге аймақтың совхоздарындағы отбасылар саны бұрынғы келгендермен қосқанда 1 225-ге жетеді. Украина КСР-нан келген отбасы саны 1 058 болды. Ақтөбе облысына 377, Батыс Қазақстанға 963, Гурьевке 38 отбасы орналасады (Аман, 2009: 16).

1956-1957 жылдары Украина, Латвия, Литва, Молдава, Эстония елдерінің Жоғары Кеңесі комиссиялар құрып, жазықсыз қоныс аударған отандастарын қайтару жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде 1948-1952 жылдары қуғын көрген латыш, литвалық, эстон, мордвалардың құқықтары қалпына келтіріліп, олар өз отандарына қайтуға мүмкіндік алды. 1957 ж. Литва Жоғары Кеңесі Төралқасы тарапынан қабылданған қаулы негізінде 18899 қоныс аударушының айыптары алынды. Сонымен бірге, Латвияның басшылығы да дәл осындай шешім қабылдап 6122 отандастарының бұрынғы «арнайы қоныс аударушы» деген айыптаулардан босатты. Айыптан босатылғандар өз кезегінде Қазақстаннан өз атамекендеріне қайта көшуге мүмкіндік алды. Осылай 1950 жылдардың ортасынан бастап жазықсыз жапа шеккен ұлттардың өмірінде өзгеріс басталды (Қожаханова, 2000: 15).

Реформа барысында көші-қон үдерісі тек қана одақтас республикалармен шектелмеді. 1954 ж. 16 сәуірдегі КСРО Министрлер Кеңесінің №751-329 сс бұйрығы негізінде Қытайдан маусым-тамыз айларында «кеңес азаматтарын» тың игеруге көшіру туралы қаулысы қабылданды. Осы қаулының нәтижесінде 1954-1955 жылдары Қытайдан Қазақстанға 11945 отбасы, яғни 65564 адам көшіріліп әкелінді. Қытайдан келушілердің 8432 отбасысы совхоздарға және 3513 отбасысы колхоздарға орналастырылды. Атап айтқанда, республиканың Жамбыл, Қарағанды, Ақмола, Көкшетау, Павлодар, Қостанай, Семей және Талдықорған облыстарына орналастырылып, баспанамен, жұмыспен қамтамасыз етілді.

Нәтижесі

Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы көші-қонның әлеуметтік-экономикалық маңызымен қатар, оның демографиялық салдарының болғанын да атап өту қажет. Аталмыш кезеңдегі көші-қон үдерісі республика бойынша халықтың ұлттық құрамына терең өзгеріс енгізді, басқа ұлттардың үлес салмағын арттырды. Мәселен, жаппай тың игерудің бірінші кезеңінде (1954-1955 жж.) Қазақстанға 640 мыңнан астам адам келген, бұл тың өлкесінде өмір сүріп жатырған барлық ауыл халқының 45,3%-ын құрайтын еді. 1954 жылдан 1962 жылдың ортасына дейін Қазақстанға 119514 отбасы жолданған. Сөйтіп, 10 жылдан аса уақыт ішінде (1953-1966 жж.) республиканың ауыл халқы 2 млн. адамға немесе 1,5 есеге өскен (История Казахстана: народы и культуры, 2001: 393-394).

1959 ж. халық санағын 1939 жылғы санақпен салыстыра қарағанда тың игеру кезіндегі көші-қон ағымы халықтардың республика бойынша орналасу географиясына ешқандай өзгеріс әкелген жоқ. Қазақ халқы өзінің ауылдық жердегі орналасу үлесін толық сақтап қалды. Украиндардың аймақтардағы орналасу жүйесінде ғана аздаған өзгеріс болды. Солтүстік пен Орталық Қазақстандағы қазақтардың үлесінде үлкен өзгеріс болып, тың игеруге дейінгі уақытта көпшілікті құрағанымен, тың игеруден кейін аз ұлтқа айналып, орыс тілді ортаға сіңіп кетті. Бұл жағдай көп жылдар бойы сақталып қалды (Асылбеков, 2005: 36).

1-кесте – Бүкілхалықтық санақ бойынша халық санының көрсеткіштері

1939 ж.							
қазақтар		Орыстар		украиндар		белорустар	
саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
2327652	37,8	2458687	40,0	658319	10,7	31614	0,5
1959 ж.							
қазақтар		Орыстар		украиндар		белорустар	
саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
2787309	30,0	3972042	42,7	761432	8,2	107348	1,1
1970 ж.							
қазақтар		Орыстар		украиндар		белорустар	
саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
4234166	32,5	5521917	42,4	933461	7,2	198275	1,5

Қазақстан халқының ұлттық құрамындағы өзгерістерді 1939, 1959 және 1970 жылдары жүргізілген халық санағы нәтижелерін салыстыру арқылы көруге болады¹. Берілген кестеде қазақтар мен тың игеру жылдары келгендердің көпшілігін құраған орыстар, украиндар, белорустар салыстырылды. 1939 жылғы халық санағында қазақтар 2327652 адамды құрап, жалпы халықтың 37,8 пайызын құраса, 1959 жылғы санақ бойынша 2787309 адамға өскенімен, республика көлемінде бар-жоғы халықтың 30 пайызын ғана құрады. Ал, 1970 жылғы санақ бойынша қазақ халқының саны өсіп, 4234166 адамды көрсеткенімен, республика бойынша халық санының 32,5 пайызға өсті. 1939 жылғы санақта 2458687 адам санымен Қазақстан бойынша халықтың 40 пайызын құраған орыстар 1959 жылғы санақтың 3972042-ға көбейіп халықтың 42,7 пайызын құрады. Бұл көрсеткіш негізінен Тың және тыңайған жерлердің игерудің кезінде келген жандардың есебінен өскендігін көрсетеді. Еліміздегі орыс халқының саны 1970 жылғы санақ бойынша 5521917 адамға өсіп, 42,4 пайызды құрап өзінің орнын сақтап қалды. Тың игеру кезінде көп келген ұлттардың бірі украиндар 1939 жылғы санақ бойынша 658319 адам болып, еліміздегі бүкіл халықтың 10,7 пайызын құраған екен. 1959 жылғы санақ бойынша украиндар 761432 адамға, 1970 жылы 933461 адамға өскен. Бірақ, кейінгі санақтар бойынша украиндардың саны өскенімен, пайыздық көрсеткіші төмендеп, 1959 жылы 8,2 пайызды, 1970 жылы 7,2 пайызды құраған. Жалпы белорустар Тың игеруге дейін елімізде саны аз болған. Олардың саны 1939 жылғы санақ бойынша 31614 адамдық көрсеткішпен республика бойынша халықтың бар жоғы 0,5 пайыз болған. Тың игеру жылдары келген белорустардың есебіне 1959 жылғы санақ бойынша олардың саны 107348 адамға өсіп, пайыздық көрсеткіші 1,1 пайызды көрсеткен. Ал, 1970 жылғы санақ бойынша олардың саны 198275 адамды құрап, пайыздық мөлшері 0,4-ке өсіп, 1,5 пайызды құраған (**кесте1**).

Қазақстан үшін тың игерудің он және теріс жақтары да зор маңызға ие. XX ғасырдың 50-80 жылдары жарық көрген ғылыми еңбектер мен басылымдарда тың игерудің қиғаш, жаңсақ түс-

тары айтылмай қалды. Тың игеру жалпыхалықтық әрі дайындықсыз болған шала-пұшық шара ретінде осы өңірге өз ісінің мамандарын тартып қана қоймай, басқа дәмемен келген көптеген кездейсоқ адамдарды да алып келді. Мысалы, зерттеушілердің пікірі бойынша Солтүстік Қазақстанға алғашқы 2 жылдың ішінде келген 650 мың адамның тың игеруге қажеттісі тек 130 000 ғана адам болды. Осының салдарынан тың игеруші бірқатар облыстарда түрлі тәртіпсіздіктерге жол беріліп, мемлекет қаржысы талан-таражға түсті.

Қорытынды

Қазақстан тарихының кеңестік кезеңіндегі депортация, тың игеру саясаттары аз ұлттардың, нақтырақ айтқанда, қазақ халқының этникалық, ұлттық құрамына ұзақ жылдар бойы орны толмас түйінді мәселелер тауып берді. Ашаршылық, геноцид, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы халық санының күрт азайып кеткен қазақ халқының республика бойынша үлесін, ең алдымен депортация, кейіннен Тың игеру саясаты күрт азайтып жіберді. Қазақстанның әуелгі тарихи қалыптасқан этнодемографиялық жағдайы алдымен отарлық күшпен бағындырудың әсерінен, кейінірек, республикамызды әр түрлі ұлттардың миграциялық «полигонына» айналдырған кеңестік кезеңнің саясатының нәтижесінде қатты өзгеріске ұшырады. Экономикалық мәселені шешуге арналған «тың игеру» науқаны көптеген халықтардың тағдырына залалын тигізді. Сонымен қатар, реформаны сылтау етіп колхоздар мен совхоздардағы қарапайым шаруалардан бастап тың игеру үдерісі жүріп жатқан облыстардың басшылық қызметкерлеріне дейін одақтас республикалардан алып келді. Бұл қазақ өлкесін орыстандыру саясаты айқын және нақты жүргізілгендігінің дәлелі еді.

Ескерту

Қалыптасқан тәртіп бойынша бүкілхалықтық санақ әр 10 жыл сайын ұйымдастырылады. 1949 ж. Ұлы Отан соғысынан кейінгі қиын кезең болғандықтан жүргізілген жоқ.

Әдебиеттер

- Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. (2005) Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). – Алматы: 160 б.
- Аман Ә.Б. (2009) Батыс Қазақстанның ауыл халқы: тарихи-демографиялық аспект (XX ғасырдың 20-80 жылдары). Тар. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторферетаты. – Орал: 31 б.
- Султанов А.М.(1959) Из истории участия советской молодежи в освоении целинных и залежных земель (1954-1956 гг.) // История СССР. – №6. – 1959. 3-18 с.
- Великий подвиг партии и народа массовое освоение целинных и залежных земель. Сборник документов и материалов (1979) – М.: Наука: 441 б.
- Дахшлейгер Г.Ф., Турсунбаев А., Шафиро Ш. (1959) Правда об освоении целины и вымыслы буржуазных фальсификаторов Партийная жизнь Казахстана. – №12. –20-26 с.
- Еңсенев Қ.А. (2007)Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959 жылдар). Тар. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторфераты. – Алматы, 2007. – 30 б.
- История Казахстана: народы и культуры (2001) Алматы: 608 с.
- История рабочего класса Советского Казахстана (1987) Т. I. – Алматы: Наука. 431 с.
- Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (1984) Бес томдық. V том. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы,– 728 б.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) (2010) Бес томдық. 4-том. – Алматы: Атамұра. 752 б.
- Қожаханова Қ.К. (2000) Депортация: жер аударылған халықтардың құқықтық жағдайы Вопросы Отечественной истории. Сбор. Моладых ученых и аспирантов. – Алматы: 13-18 б.
- ҚРОММ. 1987-қ., 1-т, 53-іс, 118-п.
- ҚРОММ. 1987-қ., 1-т, 53-іс, 78-п.
- Құдайбергенова А.И. (2010) «Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917-1991 жж.):» тарих ғыл. докт. диссертациясы. – Алматы, 2010. – 331 б.
- Михайлов Ф.К., Шамшатов И.Ш. (1964) Народное движение за освобождение целинных земель в Казахстане (1953-1960 гг.). – Алма-Ата: 360 с.
- Михайлов Ф.К. (1962) Братское сотрудничество и взаимопомощь советских народов в освоении целинных земель Известия АН КазССР, Сер. истор. археол. и этногр. Вып.2. С. 3-14.
- Муканова Р.З. (1986) Критика англо-американских буржуазных фальсификаторов по освоению целинных и залежных земель Казахстана (1954-75 гг.). Дисс... к.и.н. – Алма-Ата.161 с.
- Нұрбаева Д.З. (2011) Ақтөбе облысына тың игерушілердің келуі және оларды орналастыру шаралары АқМУ Хабаршысы, тарих ғылымдары сериясы. –№1 (46).
- Омарбеков Т. (2003) Қазақ тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер. 552 б.
- Тәтімов М.Б. (1975) Демография – халықтану. Халықтардың саны мен құрамын зерттеу. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 104 б.
- Турсунбаев А. (1960) Колхозное крестьянство Казахстана. – Алма-Ата
- Фазылов М.С. (1965) Освоение целины в Казахстане и его роль в укреплении дружбы народов (1954-64 гг.). Дисс. к.и.н. – Алма-Ата 333 с.

References

- Asylbekov M.H., Qudaibergenova A.I. (2005) Qazaqstan halqynyń áleymettik-demografıalyq jaǵday [Socio-demographic situation of the population of] (1939-1959 jj.). – Almaty: 160 b.
- Aman Á.B. (2009) Batys Qazaqtannıń aýyl haly: tarihi-demografıalyq aspekt [Rural population of western Kazakhstan: historical and demographic aspect] (XX ǵasyrdyń 20-80 jyldary). Tar. ǵyl. kand. ǵylymı dárejegin alý úshin daryndaǵan dıccertatsıanıń avtorferatı. – Oral: 31 b.
- Cultanov A.M.(1959) Iz ıctorıı uchartıja covetckoj molodezhi v ocvoenii celınyh i zaleznyh zemel' [From the history of the participation of Soviet youth in the development of virgin and fallow lands] (1954-1956 gg.) // Ictorıja CCCR. – №6. – 1959. 3-18 s.
- Velikij podvig partii i naroda massovoe osvoenie celınyh i zaleznyh zemel' [The great feat of the party and the people is the massive development of virgin and fallow lands] Sbornik dokumentov i materialov (1979) – M.: Nauka: 441 b.
- Dahshlejger G.F., Turcunbaev A., Shafiro Sh. (1959) Pravda ob ocvoenii celiny i vymycky burzhuaznyh fal'cifikatorov [The truth about the development of virgin lands and the fictions of bourgeois falsifiers The party life of Kazakhstan] Partijnaja zhizn' Kazahctana. – №12. –20-26 s.
- Eńcenov Q.A. (2007) Qazaqstandaǵy kóshi-qon protsecteri jáne onyń zerttelıı [Migration processes in Kazakhstan and its study] (1926-1959 jyldar). Tar. ǵyl. kand. ǵylymı dárejegin alý úshin daryndaǵan dıccertatsıanıń avtoreferatı. – Almaty, 2007. – 30 b.
- Ictorıja Kazahctana: narody i kul'tury (2001) [The history of Kazakhstan: peoples and cultures] Almaty: 608 s.
- Ictorıja rabochego klacca Covetckogo Kazahctana (1987) [The history of the working class of Soviet Kazakhstan] T. I. – Almaty: Nauka. 431 s.
- Qazaq CCR tarihy (kóne zamannan búginge dein). (1984) [Kazakh SSR history] Bec tomdyq. V tom. – Almaty: Qazaq CCR-ınıń «Ǵylym» baspasy,– 728 b.

- Qazaqstan tarıhy (kóne zamannan búginge deyin) (2010) [Kazakhstan history] Bec tomdyq. 4-tom. – Almaty: Atamura. 752 b.
- Qojahanova Q.K. (2000) Deportatsıa: jer aýdarylǵan halyqtardıń quqyqtyq jaǵdayı [Deportation: the legal status of deported peoples] Voprosy Otechestvennoı ıstorıı. Cbor. Moladyh ýchennyh ı aspirantov. – Almaty: 13-18 b.
- QROMM. 1987-q., 1-t, 53-is, 118-p.
- QROMM. 1987-q., 1-t, 53-is, 78-p.
- Qudaibergenova A.I. (2010) «Keńec dáýirindegi Qazaqstandaǵy kóshi-qon údericteri: tarıhı-demografıalyq aspekt [Migration processes in Kazakhstan in the Soviet era: historical and demographic aspect] (1917-1991 jj.): tarıh ǵyl. dokt. dıccertatsııacy. – Almaty, 2010. – 331 b.
- Mihailov F.K., Shamshatov I.Sh. (1964) Narodnoe dvizhenie za osvobozhdenie celınyh zemel' v Kazahstane (1953-1960 gg.) [People's Movement for the Liberation of Virgin lands in Kazakhstan] – Alma-Ata: 360 c.
- Mihajlov F.K. (1962) Bratckoe sotrudnichestvo ı vzaimopomoshh' sovetskıh narodov v osvoenii celınyh zemel' [Fraternal cooperation and mutual assistance of the Soviet peoples in the development of virgin lands] Izvestija AN KazCCR, Ser. ıctor. arheol. ı jetnogr, Vyp.2. S. 3-14.
- Mukanova R.Z. (1986) Kritika anglo-amerıkanckıh burzhuznyh fal'cifikatorov po osvoenıju celınyh ı zaleznyh zemel' Kazahstana (1954-75 gg.) [Criticism of the Anglo-American bourgeois falsifiers on the development of virgin and fallow lands of Kazakhstan] Dıcc... k.i.n. – Alma-Ata. 161 c.
- Nurbaeva D.Z. (2011) Aqtóbe oblycyna tyn ıgerýshilerdin kelýi jáne olardy ornalactyrý sharalary [Arrival of Virgin developers in Aktobe region and measures for their placement] AqMÝ Habarshycy, tarıh ǵylymdary serııacy. – №1 (46).
- Omarbekov T. (2003) Qazaq tarıhynyń XX ǵasyrdaǵy ózekti máceleleri. [Actual problems of Kazakh history in the XX century] Kómekshi oqy quraly. – Almaty: Óner. 552 b.
- Tátimov M.B. (1975) Demografıa – halyqtanı. Halyqtardıń cany men quramyn zertteý [Demography-population studies. Study of the number and composition of peoples] – Almaty: Qazaqstan, 1975. – 104 b.
- Turcunbaev A. (1960) Kolhoznoe krect'janctvo Kazahstana. [Collective farm peasantry of Kazakhstan] – Alma-Ata
- Fazylov M.C. (1965) Osvoenie celiny v Kazahstane ı ego rol' v ukreplenii družby narodov (1954-64 gg.). [The development of virgin lands in Kazakhstan and its role in strengthening the friendship of peoples] Dıcc. k.i.n. – Alma-Ata 333 c.

Авторлар туралы мәлімет:

Набиев Саят Талғатұлы – Философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы. E-mail: nabiev-92@mail.ru;

Әбдіғали Нұркен Әбдіғалиұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарих факультетінің докторанты. nurkenabdigali@mail.ru

Сведения об авторах:

Абдигали Нуркен Абдигалиевич – докторант факультета истории, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. E-mail: nurkenabdigali@mail.ru

Набиев Саят Талғатұлы – Доктор философии (PhD), старший преподаватель ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. E-mail: nabiev-92@mail.ru;

Information about the authors:

Abdigali Nurken Abdigalievich – doctoral student of the Faculty of History, ENU named after. L.N. Gumilyov. E-mail: nurkenabdigali@mail.ru

Nabiev Sayat Talgatuly – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer at ENU named after. L.N. Gumilyov. E-mail: nabiev-92@mail.ru;

Поступило: 25.05.2024

Принято: 20.08.2024

З.Т. Садвокасова , **Г.К. Муканова***

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. г. Алматы, Казахстан

*e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

ИНСТИТУТ УЕЗДНЫХ НАЧАЛЬНИКОВ В СИСТЕМЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ АДМИНИСТРАЦИИ СТЕПНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Введение в действие «Временного положения 1868 г.», «Положения 1891 г.» и других нормативных актов, касающихся казахских земель, обозначило начало определенных реформ. В отечественной историографии вопросам формирования и миссии института уездных начальников в имперской управленческой системе Степного края уделено минимальное внимание. Данное исследование призвано заполнить «белые пятна» обозначенной научной проблемы. Цель и задачи исследования – на базе архивных источников и опубликованных изданий сделать попытку обобщить специфику и механизмы деятельности уездных начальников в качестве «проводников» эволюции административного аппарата в степных областях во второй половине XIX – начале XX вв. Материалы, использованные в исследовании, выявлены из фондов ЦГА РК, РГИА, др. Впервые в заявленном контексте вводятся в научный оборот источники на казахском языке из первых периодических изданий на казахском языке, начала XX века. Методы исследования – анализа и синтеза, индукции и дедукции, контент-анализа, компаративный, анализ дискурса текста (герменевтики) и проч. Результаты. В статье осуществлен анализ источников о деятельности уездных начальников Степного края. Сделана попытка обратить внимание на специфику функционирования института уездных начальников, в моменты обострения социально-политической ситуации в регионе. Выводы. В обозначенном хронологическом отрезке уездные начальники столкнулись с протестными движениями, они оказались включены в противостояние с чингизидами, казахскими лидерами. Таким образом, институт уездных начальников априори закладывался как апологет колониальной системы. Практическая значимость итогов исследования видится в обобщении исторического опыта управления территориями лесостепных пространств Казахстана.

Ключевые слова: империя, Россия, казахи, уездные начальники, протесты, степь, управление.

Z.T. Sadvokasova, G.K. Mukanova*

Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty, Kazakhstan

*e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

The institute of county chiefs in the system of colonial administration of the steppe regions of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries

The introduction of the “Provisional Regulations of 1868”, “Regulations of 1891” and other normative acts concerning the Kazakh lands marked the start of certain reforms. In historiography, minimal attention is paid to the formation and mission of the institute of county chiefs in the imperial administrative system of the Steppe Region. This study is designed to fill in the “white spots” of the designated scientific problem. The purpose and objectives of the study are to make an attempt on the basis of archival sources and published publications to summarize the specifics and mechanisms of the activities of county chiefs as “guides” of the evolution of the administrative apparatus in the Kazakh lands in the second half of the XIX – early XX centuries. The materials used in the study were identified from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, The Russian State Historical Archive. For the first time, sources in the Kazakh language from the first Kazakh-language magazines and newspapers of the early twentieth century are introduced into scientific circulation. The methodology of research is: analysis and synthesis, induction and deduction, content analysis, comparative, etc. Results. The article analyzes the sources on the activities of the district chiefs of the Steppe region. An attempt is made to draw attention to the specifics of the functioning of the institute of county chiefs, at times of aggravation of the socio-political situation in the region. Conclusion. In the designated chronological period, the district chiefs faced protest movements, they were involved in a confrontation with Kazakh leaders. Thus, the institution of

county chiefs was a priori founded as apologists for the colonial system. The practical significance of the results of the study is seen in the generalization of the historical experience of managing the territories of forest-steppe spaces of Kazakhstan.

Key words: empire, Russia, Kazakhs, county chiefs, protests, steppe, management.

З. Т. Сәдуақасова, Г.Қ. Мұқанова*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басында Қазақстанның дала облыстарының отаршылдық әкімшілік жүйесіндегі уездік бастықтар институты

«1868 жылғы Уақытша Ережені», «1891 жылғы Ережені» және қазақ жеріне қатысты басқа да нормативтік актілерді қолданысқа енгізу белгілі бір реформалардың басталуын белгіледі. Отандық тарихнамада Дала өлкесінің империялық басқару жүйесіндегі уездік бастықтар институтының қалыптасуы мен миссиясы мәселелеріне аз көңіл бөлінді. Бұл зерттеу белгіленген ғылыми мәселенің «ақ дақтарын» толтыруға арналған. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – мұрағаттық дереккөздер мен жарияланған басылымдар негізінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі әкімшілік аппарат эволюциясының «жолсеріктері» ретінде уездік бастықтар қызметінің ерекшеліктері мен тетіктерін жалпылауға тырысу. Зерттеуде пайдаланылған материалдар: Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты, Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты т.б. Алғаш рет жарияланған контексте ХХ ғасырдың басындағы қазақ тіліндегі алғашқы журналдар мен газеттерден қазақ тіліндегі дереккөздер ғылыми айналымға енгізіледі. Әдістер: зерттеу – талдау және синтез, индукция және дедукция, контент-талдау, компаративті, мәтін дискурсын талдау (герменевтика) және т. б. Нәтижелер. Мақалада Дала өлкесінің уездік бастықтарының қызметі туралы дереккөздерге талдау жасалды. Аймақтағы әлеуметтік-саяси жағдайдың шиеленіскен сәттерінде уездік бастықтар институтының жұмыс істеу ерекшелігіне назар аударуға әрекет жасалды. Қорытынды. Белгіленген хронологиялық сегментте уездік бастықтар наразылық қозғалыстарымен бетпе-бет келді, олар шыңғысхандармен, қазақ көшбасшыларымен қақтығысқа қосылды. Осылайша, априори уездік бастықтар институты отарлық жүйенің кешірім сұраушылары ретінде құрылды. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы Қазақстанның Дала кеңістігінің аумақтарын басқарудың тарихи тәжірибесін жинақтау болып табылады.

Түйін сөздер: империя, Ресей, қазақтар, уездік бастықтар, наразылықтар, Дала, басқару.

Введение

Во второй половине XIX века в степных областях Казахстана произошли важные исторические события, связанные с принятием новых форм управления. Политика империи была направлена на создание в Казахской степи единой структуры управления, введенной ранее в европейской части России – генерал-губернаторства, области, уезды. Нововведения царской власти в управлении отдаленными владениями в 60-ые годы XIX века были предприняты в интересах унификации административно-территориального деления земель, оказавшихся в пределах империи.

Целью исследования является изучение, на основе архивных материалов и других источников, места и роли, специфики полномочий уездной администрации степных областей Казахстана в реализации имперской системы управления во второй половине XIX – начале XX века. Данная статья предлагается в качестве постановки

проблемы взаимоотношений уездной администрации с местным населением, в ходе реализации административной реформы и решения разного рода социальных вопросов. Приведены раритетные источники о взглядах казахской периферийной интеллигенции на эффективность уездного управления в обозначенных хронологических пространственных рамках.

Материалы и методы

В ходе исследования были использованы источники из фондов российских и казахстанских архивов: Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК, Алматы), Российский государственный исторический архив (РГИА, СПб.), а также материалы газет начала XX века «Семипалатинские областные ведомости», «Киргизская степная газета», «Қазақ» и журнала «Айқап».

Содержание архивных материалов отражает специфику эпохи и особенности практических

методов управления степными областями царской администрацией. Большим подспорьем для исследователей оказываются изданные произведения казахских гуманистов, поэтов, политических деятелей в рамках указанного хронологического отрезка, а также первые национальные периодические издания начала XX столетия. В текстах Абая Кунанбаева, Алихана Букейханова, Шаймердена Косшыгулова (Кошигулова), Султанмахмута Торайгырова и их единомышленников нашли отражение социально-политическая атмосфера и характер взаимоотношений местного населения с колониальной администрацией на уездном уровне.

Тема изучается на основе междисциплинарных подходов: использованы общенаучные методы гуманитарных и социальных наук: истории, политологии, экономики, этнологии. Используются также принцип историзма, для выявления источников применены методы: идентификации и верификации источников; анализа и синтеза, компаративный, моделирования, дедукции и индукции, статистические (количественные) и проч.

Обзор литературы

Деятельность уездной администрации на территории Казахстана фрагментарно рассмотрена в небольшом количестве научных трудов казахстанских, российских и других зарубежных ученых. В то же время, отсутствуют фундаментальные научные работы, посвященные названной теме.

Уездные управления в Казахстане были образованы с принятием Российской империей административно-территориальных реформ 1867-1868 годов, которые завершили «интеграцию Казахской степи в состав Российской империи...» (Аманжолова, 2022: 58).

Новая форма административного устройства Казахской степи включала пять ступеней: генерал-губернаторскую, областную, уездную, относившихся к высшим звеньям власти, и низшие – волостную, аульную. Высшими звеньями управления в степных областях явились Оренбургское и Западно-Сибирское генерал-губернаторства, с 1891 года вместо них – Степное генерал-губернаторство. Областную ступень составили первоначально четыре, а с 1891 по 1897 годы – пять областей. Имперское законодательство «было направлено на создание российской системы управления, которая должна была стать

непосредственным проводником колониального порядка» (Отеева, 2015:18).

Важная роль отводилась уездным управлениям степных областей Казахстана. Начальники уездов пользовались правами и исполняли обязанности, присвоенные по общему закону уездному исправнику и уездному полицейскому управлению. Каждый уездный начальник обладал полным правом надзора за населением в пределах вверенного уезда, проведения ревизии по своему усмотрению или по поручению вышестоящего начальства. Принятые в 1891 году законодательные акты сохранили пятизвенную структуру управления, установленную в 60-е годы XIX века. Тем самым была обеспечена преемственность как уездного управления на территории степных областей Казахстана, так и персоналий должностных лиц, возглавлявших уезды Степного края.

В специальном разделе закона «Уездное управление. Отд. II. Установления уездные и городские» записано: «Уезды с находящимися в них городами, кроме городов, имеющих отдельное управление, состоят в ведении уездных начальников» (Қазақтың, 2005: 419). Местопребыванием уездных управлений были определены одноименные с уездами города. К примеру, Омское уездное управление находилось в Омске, Павлодарское – в Павлодаре и т.д.

По сравнению с административно-территориальными реформами 1867-1868 годов, права и обязанности главы уездного управления были расширены. Главы уездов обладали административной и полицейской властью. В состав уездов были включены «казачье и туземное население, под заведованием начальников из русских чиновников» (Степное положение, 1891: 5). Волостные съезды по выборам проходили под надзором уездного начальника. Аульные старшины и их кандидаты утверждались начальником уезда. Управители волостей подчинялись главе уезда и исполняли все его распоряжения. Как писал историк П. Г. Галузо (1935:70), «государственный аппарат власти, чиновник, офицер, превращался из «завоевателя» в «управителя».

Отдельные публикации отечественных историков посвящены проблеме, связанной с деятельностью колониальной администрации. Так, анализ социального состава, материального обеспечения чиновников, вопросы административных полномочий и служебной деятельности сотрудников штатных структур колониального управления в Степном крае заинтересовали на-

ших коллег. Утверждается, что уездные начальники оказывали существенное влияние на представителей низших ступеней управления: «... деятельность уездных и крестьянских начальников во многом влияла на местное туземное управление в лице казахских волостных управителей, аульных старшин и народных судей – биев» (Сактаганова, Ильясов, Тулегенова, 2019: 89).

По работам Г. Н. Ксенжик можно составить определенное представление о процессах развития уездов, городов, населенных пунктов, волостей и аулов на территории степных областей Казахстана. В освещаемых ею картографических материалах представлены территория и административно-территориальное устройство степных областей Казахстана во второй половине XIX – начале XX века, географическое расположение населенных пунктов, отражены отдельные аспекты развития городов. В описании карты «Административная, крупномасштабная карта Азиатской России» отмечено: «На карте показаны административные границы между областями, уездами, волостями, границы городов, населенных пунктов, родорасселение казахов...» (Ксенжик, 2015: 6). Отражены разногласия между казахами Кустанайского и Петропавловского уездов; Акмолинского, Павлодарского и Каркаралинского уездов. Происходило перераспределение населенных пунктов «между четырьмя уездами Уральской области: Уральским, Лбищенским, Гурьевским и Темирским», были случаи упразднения уездного города Калмыкова или переименования уездов, «Сары-Суйский уезд в 1878 году был переименован в Актюбинский» (Ксенжик, 2020: 117). «В начале XX века споры по поводу проведения внутренних границ в Степных областях даже усилились» (Ксенжик, 2020: 128). Как полагает Г. Н. Ксенжик (2015: 5), «широкое использование картографических материалов, являющихся памятниками исторической эпохи, в сочетании с другими источниками в исторической науке, позволит исследователям истории Казахстана избежать возможных ошибок при интерпретации исторических малоисследованных фактов, а также заметно углубить и обогатить исторические знания по проблеме образования границ».

Некоторые исследователи из общего контекста колониальной политики осознанно делают акцент на аккультурации в отношении местного казахского населения (Кайралапина, 2017). Современные российские авторы также склонны видеть в деятельности уездных начальников в

казахских областях миссию культуртрегерства (Любичанковский, 2017).

Авторы из дальнего зарубежья в большей степени публикуют исследования по освещению истории колониальной российской администрации в отдаленных регионах империи, например в Грузии (Jones, 1987), в отношении армян (Onol, 2009), либо в целом на Кавказе (Rhineland, 2015). Японский исследователь Tomoyuki Hanada (2012) также посвятил оригинальную статью изучению российского колониального управления на Кавказе. Степные области Казахстана в указанном плане в дальнем зарубежье практически не изучаются. Таким образом, обзор научных работ по теме проекта показывает недостаточную изученность проблемы.

Результаты и обсуждение

Прежде всего мы остановились на дефиниции «уезд» и его этимологии. В словаре русского языка 19 века В. Даля (1866) говорится: «Уезд, округ, часть губернии, подведомственная уездному городу и начальству». Исходя из данного определения, уездное начальство размещалось территориально в рамках городского пространства, что в условиях степных областей создавало формат централизованного управления довольно обширными территориями уездов. Учитывая плохое качество степных дорог, отсутствие / дефицит колесного транспорта, телеграфа и почты, априори управление из городов кочевым населением представляется проблематичным.

Уездные суды и военно-судебные комиссии руководствовались законами Российской империи. По распоряжению уездных начальников, с согласия военного губернатора области, созывались чрезвычайные съезды, где решались споры, в которых иски превышали 1000 рублей, споры по угону скота и земельные вопросы между волостями и уездами.

Уездные начальники имели право подвергать инородцев заслушанию, законным распоряжениям властей и за проступки, указанные в примечании статьи, аресту не свыше семи дней и (или) денежному изысканию не свыше пятнадцати рублей. Наказания эти налагались по постановлениям уездных начальников, причем постановление об аресте приводилось немедленно в исполнение. Копии с постановлений об аресте препровождались в места заключения, одновременно с подвергаемыми аресту.

Денежные взыскания поступали в особый капитал на усиление средств для устройства

мест заключения в областях. Взыскания налажались за споры, драки или другого рода буйство в публичных местах и вообще нарушения общественной тишины, непочтение и грубость к лицам, облеченным правительственной или общественной властью, непослушание родителям и оскорбление их. Указанные постановления уездных начальников можно было обжаловать в течение двух недель, считая со дня принятия постановления. Жалобы подавались областному правлению. На практике воспользоваться данным правом было сложно, практически нереально, поскольку большинство местных жителей не располагали возможностями подать апелляцию.

По закону 1891 года в каждом степном уезде и городах Омске, Семипалатинске и Уральске находились мировые судьи. Права и обязанности областного прокурора передавались оренбургскому губернскому прокурору и его товарищам (заместителям).

В каждом уезде по закону, на общем основании, выделялся уездный врач, фельдшер и повивальная бабка. Уездный врач оказывал медицинскую помощь бесплатно, снабжая больных лекарствами за счет особых сумм, выделяемых для этого в распоряжение областного правления. В каждом уезде предусматривалась должность уездного ветеринарного врача, их работу контролировал областной врачебный инспектор. Практически все ключевые назначения в уездах Степного генерал-губернаторства проводились из числа российских чиновников. По мнению высокопоставленного чиновника, Главноуправляющего землеустройством и земледелием А. В. Кривошеина, «Состав уездных начальников, являющихся главной рабочей силой местного управления, хорош, и администрация края в общем успешно справляется со своими прямыми задачами» (Центральная Азия, 2008:128).

Чтобы занять должность уездного начальника, выходцу из местного населения необходимо было приложить старания и обладать безупречной репутацией. Интересно отметить, что известный казахский деятель, чингизид по происхождению Тлеумухамед Сейдалин (2006: 507) «...стал единственным казахом, получившим должность уездного начальника. Так, с 17 октября 1892 года до 11 января 1893 года он работал начальником Актюбинского уезда Тургайской области» (Султангалиева, 2002: 122). Он, в частности, «...положил начало обширному изучению Актюбинского уезда». Отчеты, составленные им, поражали не только глубиной анализа и умением досконально вникнуть в суть пробле-

мы, но и являлись образцом для последующих управителей уезда.

Вышеприведенный тезис Г. Султангалиевой можно только дополнить сведениями из биографии известного казахского просветителя-педагога Ибрая Алтынсарина. Оказалось, что и ему приходилось исполнять обязанности помощника уездного начальника, и даже уездного начальника Тургайской области, во время его отсутствия. Хронология его службы в названном качестве: с 14 октября 1871 по 1 октября 1872 года (Даланың, 2021: 54-55; История, 2010: 532-535).

Между тем, такой высокий уровень ответственного подхода к порученному делу демонстрировали не все уездные начальники. Так, известный казахский политический и общественный деятель Алихан Нурмухамедович Букейханов (2009: 481) приводил пример, как некоторые чиновники уездного уровня вследствие своего невежества превышали свои полномочия: «...Кокчетавский уездный начальник Троицкий – большой знаток киргиз, как он сам думает, заявил уездному суду, бывшему в сентябре месяце в городе Кокчетаве, что все киргизы – язычники. Это взбудоражило киргиз всего уезда. Они через доверенного Шаймердена Коцигулова просили Сухотина указать зарвавшемуся уездному начальнику законные пределы его власти». Эти протестные, в сущности, действия казахов в поисках законной защиты, однако, имели обратные негативные последствия. Обоснованная жалоба местного населения была расценена как бунт, а Ш. Коцигулов и присяжный поверенный, помогавший ему написать данную жалобу, были административно высланы из места жительства в Якутскую область и Тобольск.

Жаловаться в подобных условиях было проблематично. Местное население привычно дистанцировалось от власти имущих. Оно предпочитало по-своему называть их, переименовав слово «уездный» в «ояз», «оязной». Лидеры мнения среди казахов Семипалатинской области хорошо были знакомы с сатирическим произведением своего земляка, Абая Кунанбаева «Болыс болдым, мінеки» («И вот я стал волостным...»). Оценка деятельности уездных начальников и волостных управителей достаточно ясно присутствует в названном стихотворении Абая Кунанбаева. Оно было создано в 1889 году и состоит из 148 строк. В контексте упомянутого произведения А.Кунанбаева ощутимо презрение к институту уездных начальников, демонстрировавших высокомерие по отношению к местным

казахам. Эта деталь с абсолютной точностью передает довольно низкий уровень статуса уездных начальников среди казахской аристократии. Стремление к власти, пренебрежение к подчиненным, коррупция среди уездных начальников были признаками, присущи этому институту колониальной власти в степных областях.

Эти данные являются образной иллюстрацией реального положения вещей и подтверждают вывод о том, что «...деятельность уездных и крестьянских начальников во многом влияла на местное туземное управление в лице казахских волостных управителей, аульных старшин и народных судей – биев» (Сактаганова, Ильясов, Тулегенова, 2019: 89). Перечисленные должностные лица действительно должны были быть проводниками колониальной политики, поскольку уездные начальники большую часть времени проводили в городах, уездных центрах, откуда предпочитали отдавать распоряжения.

В газете «Семипалатинские областные ведомости» от 24 июля 1902 году было опубликовано распоряжение Степного генерал-губернатора, генерал-лейтенанта Сухотина о награждении наиболее отличившихся служащих и волостных-казахов. В этом перечне есть такие строки: «Похвальным листом награждается Управитель Чингизской волости, Семипалатинского уезда Шакирим Худайбердин» (Семипалатинские, 1902: 2). Шакарим Кудайбердыулы избирался волостным несколько раз: в 1878-1880, 1887-1888 и 1902-1905 годах (Киргизская, 1901: 2), отзывы о нем позитивные, он был образованным человеком, альтруистом.

Уездные и крестьянские начальники имели широкие полномочия в плане административной деятельности, дарованной Степным положением 1891 г. За годы деятельности в качестве уездных начальников получали новые военные чины и, соответственно, поднимались по военной лестнице (Кайралапина, 2009: 56-57).

Как показала практика, казахская аристократия в статусе уездных начальников в истории края занимала минимальный процент. Сейдалин, к примеру служил недолго, по-видимому, поняв, что не сможет реально содействовать установлению справедливых порядков.

Другой чингизид, младший брат известного ученого-путешественника Чокана Валиханова, Жакып, также некоторое время был заместителем уездного начальника. «...В 1868 году создан Кокчетавский уезд Акмолинской области. Заместителем уездного начальника был Якуб (Жа-

кып) Валиханов» (История города, б.д.). В отличие от Т.Сейдалина, о его заслугах сохранилось меньше сведений.

Конфессиональный аспект деятельности уездных начальников в казахских областях Степного края освещается недостаточно. Как выяснилось, контроль за вероисповеданием местных жителей также входил в полномочия «оязов», и это несомненно раздражало казахское население (Садвокасова, Сатенова, 2023).

В целом, появление такого института, как уездные начальники, не было чем-то кардинально новым, – такая соподчиненность (губерния – область – уезд – и т.д.) была характерна для европейской манеры управления. Вертикаль колониальной власти строилась согласно логике военизированной иерархии и ее расчет был в отчетности «низ – верх» и императиве «верх – низ». Уездные начальники были очередным звеном общей цепочки, – карьерное продвижение было гарантировано. Через несколько лет происходила смена персоналий, а проблемы местного хозяйства особенно их не волновали. Отсюда и рождались истоки социальных волнений, протестов, которые в свою очередь, жестоко подавлялись.

Изучение документов показывает, что, согласно Степному Положению 1891 года, в права и обязанности уездного начальника входили преимущественно вопросы обеспечения сохранности военных укреплений, порядка во вверенном ему округе и соблюдения общественного порядка. По большому счету, то была миссия полицеймейстера, который также был наделен правом подтверждать либо отклонять решения волостных, аульных и сельских съездов и сходов. Соответственно, уездный начальник в степных областях элементарно не мог владеть ситуацией в отдаленных аулах, передоверив их судьбу нижним чинам. Такая ситуация способствовала тому, что за должность аульного, волостного шла борьба, имели место взятки, подделка печатей и прочие злоупотребления.

Ряд исследователей обращал внимание на культуртрегерскую миссию уездных начальников в казахских областях (Любичанковский, 2017: 139), что могло иметь место, когда способные казахские дети получали относительную поддержку после хлопот их родителей. Безусловно, в распоряжении уездных начальников были местные газеты, посредством которых они могли формировать общественное мнение и распространять общеимперские и региональные распоряжения по тем или иным вопросам. Пери-

одическая печать была действенным инструментом пропаганды царской политики.

Социальный протест против всевластия волостных, аульных и уездных начальников в казахском обществе набирал вес по мере роста злоупотреблений, взыскания налогов и ущемления основных прав коренного населения, а также в связи с переселениями крестьян из центральных областей в степной край (Муканова, 2023). Крестьянами-переселенцами в начале XX столетия в степных областях, как правило, нормы заготовки леса не соблюдались, что вело к истощению лесов (Чернов, 1994: 25).

Усиление самовольных рубок и пожаров, производившихся переселенцами, в годы Первой мировой войны, отмечали уездные начальники Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской областей. Ответственные за лесные посадки объездчики и лесники должны были содержать лошадей за свой счет, в связи с чем в Совете министров в сентябре 1916 года, по инициативе Министерства земледелия, даже рассматривался вопрос о специальных им доплатах (РГИА. Ф. 1276. Оп.12. Д. 1057. Л.1-2). Фонды казахстанских архивов, в частности, ЦГА РК, также хранят массу жалоб от местных казахов на злоупотребления лесников и равнодушие уездных начальников (ЦГА РК. Ф. 44. Оп.1. Д. 6253. Л. 1-22).

Находясь в авангарде имперской управленческой системы в отдаленных регионах, уездная администрация степных областей потенциально была объектом негативного воздействия со стороны местного населения. Эти тенденции легко определяются в контексте творческих произведений известных к началу XX века казахских поэтов. Выше приведены высказывания Абая. В таком же критическом плане об уездных начальниках («ояз») писали Мажгур Жусип Копеев, Султанмахмут Торайгыров, Шакарим Кудайбердылы...

Например, казахский поэт С. Торайгыров в произведении «Қара казак» («Рядовой казах») язвительно пишет, что казахам до революции насаждалось узкое понимание того, что вся их жизнь зависима от приставов и уездных начальников («уезд»), а земли их – это пространство только в пределах «болыстық» (волости) (Дәуір, 2002: 31).

Таким образом, термин «уездный начальник» стало обиходным в речи казахов на рубеже XX века. Из устной разговорной речи слово «ояз», производное от русского «уезд», переместилось в письменную: это нашло отражение в периодической национальной печати.

В первом казахском журнале «Айқап» в 1912 году было опубликовано письмо «Хасен Тәкежановқа жауап» Шаймердена Косшыгулова из Кокшетауской волости, в котором автор пишет, что вместе с Ахметом Жантелиным обращался в Акмолинский уезд (ояз), отстаивая интересы своих выборщиков-казахов (Қосшығұлов, 1912).

На страницах первой казахской газеты «Қазақ» Алихан Букейханов под псевдонимом «Қыр баласы» в 1913 году затрагивал тему крестьянских переселений и казахских кочевков. Он пишет в заметке «Кабинет жеріндегі қазақтар» о том, что согласно новым нормативным актам, казахи должны быть приписаны к уездам (ояз) и волостям (болыс), в которых ныне находятся (Қыр баласы, 1913). Тот же автор А. Букейханов в той же газете «Қазақ» использовал прямой перевод «үйездни нашалник» в 1915 году, в публикации «Ашық хат» (Открытое письмо) (Қыр баласы, 1915) где призывал казахских читателей стать корреспондентами этой газеты.

Любопытно, что газета «Қазақ» в 1915 году разъясняла, что согласно 259-й статье Временного Положения от 21 октября 1868 года, для открытия казахами аульной школы следует получить разрешение уездного начальника (Қазақ, 1915. № 99. 27 январь). Этот источник подтверждает косвенно, что уездные начальники контролировали даже учебный процесс в аульных мектебах (школах) и реагировали на обращения мулл, которые жаловались на открытие джадидских школ. Согласно этой заметке, поступившей из Пресновской волости Петропавловского уезда, был арестован и увезен в Петропавловск выпускники медресе в Троицке, учитель-джадид Ахмет Жанталин, – открытая им аульная школа вызвала жалобу на имя уездного начальника со стороны недовольных мулл.

В хронологическом отрезке с 1911 по 1915 год, сочетание «уездный начальник» однозначно присутствует в казахской письменной и устной лексике и является рядовым обозначением – калькой с русского языка. Это может означать лишь то, что указанная должность становилась центральной в обращениях казахских жителей, их жалобах и заметках, поскольку именно уездные начальники обладали правом решающего голоса при рассмотрении заявок «кинородцев». Они концентрировали властные полномочия, таким образом.

Разрядка напряженности могла произойти в неминуемом столкновении интересов, реализации огромного, но сдерживаемого, внутреннего

протеста казахского населения, который накапливался годами, что и произошло в ходе реквизиции 1916 года.

Выводы

Таким образом, на основе изучения архивных источников второй половины XIX – начала XX вв. и текстов периодической национальной печати начала XX века выявлена специфика деятельности уездных начальников, которая определялась: самобытностью менталитета, культуры, способа хозяйствования, традиций коренного казахского населения, размерами уездов и т.д.

Анализ произведений казахских мастеров слова (Абай Кунанбаев, Султанмахмут Торайгыров, Шакарим Кудайбердыулы и др.), статей Алихана Букейханова и других корреспондентов журнала «Айқап» и газеты «Қазақ», творчества Машгур Жусипа Копеева отражает следующие устойчивые тенденции: как внедрение слов «уездный начальник» в лексику казахов, так и в целом негативное отношение местных жителей к данной должности и последствиям их управленческой деятельности.

Уездные начальники сосредоточили в своем лице власть по всей территории уездов, вплоть до контроля за открытием казахских мектебов в отдаленных аулах и учебными программами, вставая зачастую на сторону мулл старого «кадымского» толка. Причинами такого подхода могли служить доводы, что в ходе реализации колониальной политики уездными начальниками в качестве звена управления, непосредственно соприкасавшимися с местным населением, необходимо было купировать permanently возникавшее недовольство казахов проводи-

мой политикой, опираясь на привычные страсти населения.

В обозначенный хронологический период имели место трансформации социально-экономического плана в степных казахских областях. Рост самосознания, пробуждение степного социума, социальная и гражданская активность выразителей народного мнения (акыны), передовой интеллигенции отражали недовольство содержанием и формами колониального управления. В устных выступлениях на айтысах (состояниях-импровизациях) акынов степных областей, участники старались передать стиль деятельности уездных начальников, уличая их в разных проступках.

Таким образом, деятельность уездных начальников степных областей Казахстана была реальной составляющей социально-политических отношений в крае. Разумеется, среди них были и образованные, порядочные личности, довольно объективно судившие о казахах, том же султানে/хане Кенесары – лидере восстания, о казахских традициях. Однако в целом, уездные начальники степных областей оставались звеньями в общей цепи имперской администрации и при всем желании не могли изменить складывавшуюся не в пользу «инородцев» ситуацию.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках реализации гранта AP23487519 «Уездные управления степных областей Казахстана в реализации колониальной политики самодержавия (вторая половина XIX – начало XX века)» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Литература

- Аманжолова Д.А. (2022). Казахская степь и ее политическая элита в условиях революционного транзита в Евразии начала XX века. Новая и новейшая история. 2022, № 1. С. 57-69.
- Бөкейхан Ә. Н. (2009). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Астана: Сарыарқа, 2009. II том. – 566 б.
- Галузо П.Г.(1935) Туркестан – колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). Изд. 2. Ташкент. Госиздат УзССР. 1935. – 222 с.
- Даланың дара ұстазы: ағартушы-педагог, этнограф Ыбырай Алтынсариннің 180 жыл толуына арналған: био-библиографиялық көрсеткіш. Құраст. С.Ф. Ермағанбет. Арқалық: [б.б.], 2021. 64 б.
- Даль В. (1866) Толковый словарь... <https://www.booksite.ru/fulltext/dal/01/1770.htm>
- Дәуір акыны: Ұлы ақын Сүтанмахмұт Торайғыровқа арналады / Құраст. Ф.Қ. Бектүрбекова. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2002. 255 б.
- История города Кокшетау // <https://k-t-1.narod.ru/kokshe/main.html>
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. Алматы: Атамұра, 2010, 768 с. С. 532–535.
- Кайралапина А.Ж. Уездное управление в административной системе Казахстана: функции начальников (вторая половина 19 века) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия история. 2009. № 1. С. 56-59.
- Кайралапина А.Ж. Роль уездных начальников в организации школьного образования казахов // Проблемы востоковедения. 2017. № 3 (77). С.88-91.

- Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. 6 том. Алматы: Жеті жарғы, 2005. 568 с.
- Қосшығұлов Ш. (1912) Хасен Тәкежановқа жауап // Айқап. 1912. № 5.
- Қыр баласы (1913). Кабинет жеріндегі қазақтар // Қазақ. 1913. № 10.
- Қыр баласы (1915) Ашық хат // Қазақ. 1915. № 94.
- Киргизская степная газета. 1901. Октября 21. № 42.
- Ксенжик Г.Н. (2015) Историческая география степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. Алматы: Айғаным, 2015. 404 с.
- Ксенжик Г.Н. (2020) Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. в контексте формирования государственных границ. Алматы: N-PRESS, 2020. 376 с.
- Любичанковский С. Уездный начальник как институт управления и аккультурации (на материалах юго-восточной окраины Российской империи 2-й половины XIX – начала XX века). *Res Historica*. 2017. № 44. P. 137-145.
- Муканова Г. Уездные начальники в орбите социальных отношений казахского общества. Вторая половина XIX века. *E-history.kz* 30 октября 2023.
- Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Павлодар, 2015. – 258 с.
- РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 1276. Оп.12. Д. 1057. Л.1-2.
- Садвокасова З.Т., М.П.Сатенова. Уездные начальники и религиозный вопрос в Степном крае. *E-history.kz*. 08.06.2023.
- Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Тулегенова А.Ж. Права, обязанности и деятельность уездных и крестьянских начальников и других сотрудников штатных структур в колониальной системе управления. *Вестник КартУ им. Е.А.Букетова*. 2019. № 94(2). С. 88-97.
- Сейдалин Тлеумухамед. В кн.: Казахстан: национальная энциклопедия. Т.4. Гл.ред. Б.Аяган. Алматы, 2006. С.514.
- Семипалатинские областные ведомости. 1902. Июля 24.
- Степное положение 25 марта 1891 года с объяснениями по официальным источникам. С.-Пб. Типография Министерства внутренних дел, 1891. 208 с.
- Султангалиева Г.С. (2002) Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.). Уфа, 2002. 262 с.
- Центральная Азия в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение. 2008. 464 с.
- ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 44. Оп.1. Д. 6253. Л. 1-22.
- Hanada T. (2012) The Russian Empire's Colonial Administration and Decolonization Wars in the Caucasus during the first half of the Nineteenth Century // *Senshi Kenkyu Nenpo* [NIDS Military History Studies Annual], 2012. No. 15. Pp. 108-116.
- Jones S.F. (1987) Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832. *The Slavonic and East European Review*. 1987. Vol. 65. No. 1. Pp. 53-76.
- Onol O. (2009) The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906). Ankara: Bilkent University, 2009. 108 p.
- Rhineland L.H. Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century. *Canadian Slavonic Papers*. 2015. 17(2-3):218-235.

References

- Amanzholova D.A. (2022). Kazakhskaya step' i ee politicheskaya elita v usloviyakh revolyutsionnogo tranzita v Evrazii nachala XX veka [The Kazakh steppe and its political elite in the conditions of revolutionary transit in Eurasia at the beginning of the twentieth century]. *Novaya i noveishaya istoriya*. 2022. No. 1. Pp. 57-69.
- Bokeikhan A. N. (2009). *Shygharmalarynyn 7 tomdyk toluk zhinagy* [The Complete Works]. Astana, 2009. Vol. II. 566 p.
- CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 44. Inv. 1. C. 6253. Sh. 1-22.
- Dalynyn dara ustazy: agartushy-pedagog, etnograf Ubyrai Altynsarinnin 180 zhyl toluyna arnalgan: bio-bibliografiyalyk korsetkish [Dedicated to the 180th anniversary of the individual teacher of the steppe: educator-teacher, ethnographer Ibrai Altynsarinnin: bio-bibliographic index.]. *Compil. S.F. Ermaganbet. Арқалық*, 2021. 64 p.
- Dal' V. (1866) *Tolkovyi slovar'* [Explanatory dictionary] <https://www.booksite.ru/fulltext/dal/01/1770.htm>
- Dauir akyny: Uly akyn Sultanmakhmud Toraigyrovka arnaldy [Poet of the era: dedicated to the great poet Sütanmakhmud Toraigyrov] *Comp. F.K. Bektyrbekova. Almaty, 2002. 255 p.*
- Galuzo P.G.(1935) *Turkestan – koloniya (Ocherk istorii kolonial'noi politiki russkogo tsarizma v Srednei Azii)* [Turkestan – colony (An essay on the history of the colonial policy of Russian Tsarism in Central Asia)]. Tashkent, 1935. 222 p.
- Hanada T. (2012) The Russian Empire's Colonial Administration and Decolonization Wars in the Caucasus during the first half of the Nineteenth Century. *Senshi Kenkyu Nenpo* [NIDS Military History Studies Annual], 2012. No. 15. Pp. 108-116.
- Jones S.F. (1987) Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832. *The Slavonic and East European Review*. 1987. Vol. 65. No. 1. Pp. 53-76.
- Istoriya goroda Kokshetau [The history of the city of Kokshetau] <https://k-t-l.narod.ru/kokshe/main.html>
- Istoriya Kazakhstana (2010) (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. In 5 volumes. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2010, 768 p.
- Kairalapina A.Zh. (2009) Uezdnoe upravlenie v administrativnoi sisteme Kazakhstana: funktsii nachal'nikov (vtoraya polovina 19 veka) [County administration in the administrative system of Kazakhstan: the functions of chiefs (the second half of the 19th century)] *Bulletin of al-Farabi KazNU. History*. 2009. No. 1. Pp. 56-59.
- Kairalapina A.Zh. (2017) Rol' uездnykh nachal'nikov v organizatsii shkol'nogo obrazovaniya kazakhov [The role of district chiefs in the organization of school education of Kazakhs] *Problems of Oriental studies*. 2017. No. 3 (77). Pp. 88-91.

- Kazaktyн ата заңдары (2005). Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. [Kazakh Basic Laws: documents, data and research]. 10 volumes. Ed. S. Z. Zimanov. Vol. 6. Almaty, 2005. 568 p.
- Kyr balasy (1913). Kabinet zherindegi kazakhtar [Kazakhs in the Cabinet]. Kazakh. 1913. No. 10.
- Kyr balasy (1915) Ashyk khat [Open letter] Kazakh. 1915. No. 94.
- Kirgizskaya stepnaya gazeta [Kyrgyz steppe newspaper]. 1901. October 21. No. 42.
- Kosshygulov Sh. (1912) Khasen Takezhanovka zhaup [Answer to Hasen Takezhanov]. Aikap, 1912. No. 5.
- Ksenzhhik G.N. (2015) Istoricheskaya geografiya stepnykh oblastei Kazakhstana v XIX – nachale XX vv [Historical geography of the steppe regions of Kazakhstan in the XIX-early XX centuries.]. Almaty, 2015. 404 p.
- Ksenzhhik G.N. (2020) Kartograficheskie materialy po istorii Kazakhstana KhVIII – nachala KhKh vv. v kontekste formirovaniya gosudarstvennykh granits [Cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XIII – early XX centuries. in the context of the formation of state borders]. Almaty, 2020. 376 p.
- Lyubichankovskii S. (2017) Uezdnyi nachal'nik kak institut upravleniya i akkul'turatsii (na materialakh yugo-vostochnoi okrainy Rossiiskoi imperii 2-i poloviny XIX – nachala XX veka) [The district chief as an institute of management and acculturation (based on the materials of the southeastern outskirts of the Russian Empire of the 2nd half of the XIX – early XX century)]. Res Historica. 2017. No. 44. Pp. 137-145.
- Mukanova G. (2023) Uezdnye nachal'niki v orbite sotsial'nykh otnoshenii kazakhskogo obshchestva. Vtoraya polovina XIX veka [County chiefs in the orbit of social relations of the Kazakh society. The second half of the XIX century]. E-history.kz October 30, 2023.
- Otepova G.E. (2015) Istoriya Kazakhstana v zakonodatel'nykh istochnikakh Rossiiskoi imperii [The history of Kazakhstan in the legislative sources of the Russian Empire.]. Pavlodar, 2015. 258 p.
- RGIA – Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv [The Russian State Historical Archive.] F. 1276. Inv.12. C. 1057. Sh.1-2.
- Sadvokasova Z.T., Satenova M. (2023). Uezdnye nachal'niki i religiozniy vopros v Stepnom krae [County chiefs and the religious question in the Steppe region]. E-history.kz. 08.06.2023.
- Saktaganova Z.G., Il'yasov Sh.A., Tulegenova A.Zh. (2019) Prava, obyazannosti i deyatel'nost' uездnykh i krest'yanskikh nachal'nikov i drugikh sotrudnikov shtatnykh struktur v kolonial'noi sisteme upravleniya [The rights, duties and activities of county and peasant chiefs and other employees of staff structures in the colonial management system. Bulletin of the E.A.Buketov KarSU. 2019. No. 94(2). Pp. 88-97.
- Seidalin Tleumukhamed. V kn.: Kazakhstan: natsional'naya entsiklopediya [Seidalin Tleumukhamed. In: Kazakhstan: National Encyclopedia]. Vol. 4. Ed. B.Ayagan. Almaty, 2006. P. 514.
- Semipalatinskie oblastnye vedomosti [Semipalatinsk regional Gazette]. 1902. July 24.
- Stepnoe polozhenie 25 marta 1891 goda s ob'yasneniyami po ofitsial'nym istochnikam [The steppe situation on March 25, 1891, with explanations from official sources]. S.-Pb., 1891. 208 p.
- Sultangaliyeva G.S. (2002) Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII – nachalo XX vv.) [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII-early XX centuries)]. Ufa, 2002. 262 p.
- Tsentrал'naya Aziya v sostave Rossiiskoi imperii [Central Asia as part of the Russian Empire] M., 2008. 464 p.
- Onol O. (2009) The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906). Ankara: Bilkent University, 2009. 108 p.
- Rhineland L.H. (2015) Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century. Canadian Slavonic Papers. 2015. 17(2-3):218-235.

Сведения об авторах:

Садвокасова Закиш Тулехановна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. Алматы, Казахстан. E-mail: tungatar_k@mail.ru

Муқанова Гүлнар Қайроллиневна – кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. Алматы, Казахстан. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru'

Information about the authors:

Sadvokasova Zakish Tulehanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov. Almaty, Kazakhstan. E-mail: tungatar_k@mail.ru

Mukanova Gulnar Kairollinovna – Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov. Almaty, Kazakhstan. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Сәдуақасова Зәкіш Төлеханқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы, Қазақстан. E-mail: tungatar_k@mail.ru

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы, Қазақстан. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

Поступила: 05.06.2024

Принята: 25.08.2024

У.Д. Жузбаева^{1*} , З.С. Ильясова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Институт Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан
*e-mail: uldanai1994@mail.ru

ТРУД АЛЬ-КАЛКАШАНДИ (XV В.) «СУБХ АЛЬ-АША ФИ СИНААТ АЛЬ-ИНША» КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Изучение исторических и географических аспектов Золотой Орды помогает сохранить её культурное наследие и расширяет знания о прошлом, что способствует пониманию культурного разнообразия мира. Целью проведенного исследования было выявление исторически значимых данных о географии и политической организации Золотой Орды на основе анализа энциклопедии авторства аль-Калкашанди. Для достижения поставленной цели был использован комплексный подход, включающий критический анализ текста «Субх аль-аша фи сина’ат аль-инша» с использованием историко-критического, интертекстуального и сравнительного методов. В результате проведенного исследования были выявлены основные географические характеристики ключевых городов и регионов Золотой Орды, таких как Сарай, Хаджи-Тархан, Сауран и другие, что позволило более точно представить их размеры, структуру и взаимосвязи друг с другом. Кроме того, в исследовании были рассмотрены территориальные границы Золотой Орды, включая её влияние на соседние регионы, что позволило получить более полное представление о геополитической ситуации. Анализ работы аль-Калкашанди также выявил этнокультурный состав населения государства, включая различные этнические группы, их распределение по территории и взаимодействие друг с другом. Это дало понимание о социокультурной динамике Золотой Орды и ключевых моментах в её историческом развитии. Также результаты исследования выявили основные пути торговли, торговых партнёров и товары, которые имели большую ценность для Золотой Орды, что позволило лучше понять её экономическое положение и роль в международной торговле того времени. Полученные результаты подчеркивают важность труда аль-Калкашанди как ценного источника для изучения истории Золотой Орды, а также расширяют знания о географии и истории этого региона, помогая воссоздать более точную картину его политической, экономической и культурной жизни.

Ключевые слова: территориальные границы, местоположение, этнокультурный состав, политическая структура, культурное наследие.

U.D. Zhuzbayeva^{1*}, Z.S. Iliyassova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
*e-mail: uldanai1994@mail.ru

The work of al-Kalkashandi (XV century) «Subh al-asha fi sina’at al-insha» as a source of historical geography of the Golden Horde

Studying the historical and geographical aspects of the Golden Horde helps preserve its cultural heritage and expands knowledge about the past, which contributes to understanding the cultural diversity of the world. The purpose of the study was to identify historically significant data on the geography and political organization of the Golden Horde based on the analysis of the encyclopedia by al-Kalkashandi. To achieve this goal, an integrated approach was used, including a critical analysis of the text “Subh al-asha fi sina’at al-insha” using historical-critical, intertextual and comparative methods. As a result of the conducted research, the main geographical characteristics of the key cities and regions of the Golden Horde, such as Sarai, Hadji Tarkhan, Sauran and others, were identified, which made it possible to more accurately represent their size, structure and interrelationships with each other. In addition, the study examined the territorial boundaries of the Golden Horde, including its influence on neighboring regions, which allowed us to get a more complete picture of the geopolitical situation. The analysis of al-Kalkashandi’s work also revealed the ethnocultural composition of the state’s population, including various ethnic groups, their distribution across the territory and interaction with each other.

This gave an understanding of the socio-cultural dynamics of the Golden Horde and the key moments in its historical development. The results of the study also revealed the main trade routes, trading partners and goods that were of great value to the Golden Horde, which allowed for a better understanding of its economic situation and role in international trade at that time. The results highlight the importance of al-Kalkashandi's work as a valuable source for studying the history of the Golden Horde, as well as expand knowledge about the geography and history of this region, helping to recreate a more accurate picture of its political, economic and cultural life.

Key words: territorial boundaries, location, ethnocultural composition, political structure, cultural heritage.

У.Д. Жүзбаева^{1*}, З.С. Ильясова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан
e-mail:uldanai1994@mail.ru

Әл-Қалқашандидің «Субх әл-аша фи синаат әл-инша» (XV ғ.) еңбегі Алтын Орданың тарихи географиясының дереккөзі ретінде

Алтын Орданың тарихи және географиялық аспектілерін зерттеу оның мәдени мұрасын сақтауға көмектеседі және өткен туралы білімді кеңейтеді, бұл әлемнің мәдени әртүрлілігін түсінуге ықпал етеді. Зерттеудің мақсаты әл-Қалқашанди авторлық энциклопедиясын талдау негізінде Алтын Орданың географиясы мен саяси ұйымы туралы тарихи маңызды деректерді анықтау болды. Қойылған мақсатқа жету үшін тарихи-сыни, интертекстуалдық және салыстырмалы әдістерді қолдана отырып, «Субх әл-аша фи синаат әл-инша» мәтінін сыни талдауды қамтитын кешенді тәсіл қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Сарай, Қажы-Тархан, Сауран және басқалары сияқты Алтын Орданың негізгі қалалары мен аймақтарының негізгі географиялық сипаттамалары анықталды, бұл олардың өлшемдерін, құрылымын және бір-бірімен байланысын дәлірек көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеу Алтын Орданың аумақтық шекараларын, соның ішінде оның көрші аймақтарға әсерін қарастырды, бұл геосаяси жағдай туралы толық түсінік берді. Әл-Қалқашандидің жұмысын талдау сонымен қатар мемлекет халқының этномәдени құрамын, оның ішінде әртүрлі этникалық топтарды, олардың аумаққа таралуын және бір-бірімен өзара әрекеттесуін анықтады. Бұл Алтын Орданың әлеуметтік-мәдени динамикасы және оның тарихи дамуындағы маңызды сәттер туралы түсінік берді. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері Алтын Орда үшін үлкен құндылығы бар сауданың, сауда серіктестерінің және тауарлардың негізгі жолдарын анықтады, бұл оның экономикалық жағдайы мен сол кездегі халықаралық саудадағы рөлін жақсы түсінуге мүмкіндік берді. Нәтижелер әл-Қалқашанди еңбегінің Алтын Орда тарихын зерттеудің құнды көзі ретіндегі маңыздылығын көрсетеді, сонымен қатар аймақтың географиясы мен тарихы туралы білімдерін кеңейтіп, оның саяси, экономикалық және мәдени өмірінің дәл бейнесін қалпына келтіруге көмектеседі.

Түйін сөздер: аумақтық шекаралар, орналасқан жері, этномәдени құрамы, саяси құрылымы, мәдени мұрасы.

Введение

В свете быстрого технологического развития и глобализации, изучение исторической географии Золотой Орды обретает особую важность. Данные из этой области помогают не только изучить уникальные культурные ценности, но и оценить роль таких ценностей в формировании идентичности народов и наций. Это важно для понимания того, какие факторы определяли менталитет и жизненные принципы людей того времени, что, в свою очередь, может помочь лучше понять процессы культурного развития и самоидентификации. Кроме того, изучение исторической географии Золотой Орды позволяет оценить влияние географических факторов

на исторические события и культурные традиции. Анализ топографии и природных условий региона может помочь объяснить причины распространения определенных видов хозяйственной деятельности или формирование городских поселений. Это важно для понимания того, как окружающая среда влияла на жизнь и обычаи людей.

Труд аль-Калкашанди является важным источником информации о географии, населении, экономике, культуре и политической организации Золотой Орды. Анализ этого труда позволяет проследить географические характеристики основных городов и регионов, территориальные границы, этнокультурный состав населения, торговые связи и военные стратегии того вре-

мени, что является важным шагом в понимании исторических процессов и развития региона.

Однако, в области изучения исторической географии Золотой Орды существуют проблемы, требующие дальнейшего исследования. Одной из основных проблем является неоднозначность и несогласованность данных о географии и территории этого государства, которые часто противоречат друг другу в различных источниках. Это вызывает затруднения при попытках реконструировать карту границ, географические особенности, распределение населения и другие важные аспекты жизни и устройства Золотой Орды. Такая несогласованность связана с различными толкованиями исторических источников, а также недостаточной информацией о территории этого государства. В контексте данной проблематики, можно отметить исследование А.Еркин (2021), которое акцентирует внимание на том, что воспоминания о Золотой Орде играют ключевую роль в культурном наследии и самосознании казахов. Тем не менее, анализируя эти воспоминания, автор приходит к выводу, что существуют значительные ограничения, связанные с недостатком археологических и письменных источников, что затрудняет создание полной и достоверной картины географических границ и внутренней структуры этого государства. М. Россаби (2023) в своей работе, анализируя книгу Р. Кристофер, подчеркивает значимость китайских источников для понимания внешних связей, политических структур и географических особенностей Монгольской империи. Однако, в то же время автор отмечает проблемы интерпретации данных и их согласования с другими источниками. Различия в культурных и политических взглядах китайских и западных источников приводят к неоднозначности в описании территориальных границ и распределении населения. Исследование А.С.Марғұлан, Б. С. Батырхан и Б. С. Токмурзаев, анализирует данные из энциклопедии *Al-Omari*, выделяя ключевые этапы формирования политической структуры и географические особенности регионов, входящих в состав Золотой Орды. Однако, авторы также отмечают проблему в систематизации информации, что затрудняет создание полной и точной картины исторической географии региона (Марғұлан, 2022). Несмотря на значимость данных исследований, авторами не было разработано систематической методологии для согласования противоречивых исторических источников, что критически важно для точной реконструкции географических границ.

Еще одной проблемой, в области данной тематики, является ограниченность источников, что затрудняет получение полной и достоверной информации о территории, границах и этническом составе государства. В своей работе С. Аль-Тааи [2023] проводит анализ труда аль-Калкашанди, выделяя важность этого источника для понимания Монгольской империи. Основываясь на конкретных данных о границах и административных структурах, автор подчеркивает, что ограниченность и фрагментарность информации из труда аль-Калкашанди затрудняют формирование полной картины исторической географии региона. Дж. Уилсон (2022) в своем исследовании пересматривает роль Ногай в политической структуре Золотой Орды, опираясь на разнообразные исторические документы. Однако, автор отмечает сложность в интерпретации исторических данных, что приводит к разночтениям в описании границ и внутренней структуры государства. Кроме того, в работе М. Биран и Х.Ким, анализируется влияние кочевой культуры на развитие Монгольской империи и её регионов. Авторы акцентируют внимание на значимости культурных и экономических связей, а также подчеркивают важность анализа климатических и географических факторов в этом контексте. Но в то же время М. Биран и Н. Ким (2024) указывают на проблему отсутствия детального анализа этнического состава и точных территориальных границ. Это создаёт затруднения в формировании полной картины исторической географии региона и ограничивает понимание процессов, происходивших в Монгольской империи. Однако, следует отметить, что в данных исследованиях не были проанализированы пути интеграции археологических исследований с письменными источниками, а также применения инновационных технологий, таких как геоинформационные системы, для улучшения точности и полноты информации.

Проблема историографических тенденций и взглядов исследователей на историческую географию Золотой Орды является еще одним серьезным вызовом. Различные авторы подходят к анализу и интерпретации исторических источников и археологических данных с разных точек зрения, что приводит к противоречивым выводам и дискуссиям о ключевых аспектах географии этого государства. К примеру, работа М. Б. Сабыр (2023) уделяет внимание роли этнического и социального контекста при анализе географии и политической структуры этой империи, что соответствует общей тенденции

уделять больше внимания этническим аспектам в историографии. Однако, хотя работа выделяет важность этнических факторов, она не описывает подходы к сопоставлению и анализу разнородных источников, что является ключевой проблемой в историографических исследованиях. С другой стороны, Л. аль-Джаммал (2023) в своем исследовании ставит основной акцент на культурных аспектах исторического периода через анализ литературного энциклопедического труда аль-Калкашанди. Такой подход отражает важность обращения к источникам, которые могут раскрыть культурную и социальную обстановку эпохи, что считается значимым в историографических исследованиях. Но в то же время в данной работе можно отметить ограниченность географического аспекта в контексте культурных исследований. Автор недостаточно уделяет внимания тому, как географические условия влияют на формирование культурных практик и общественных структур в период Золотой Орды.

Таким образом, анализ работ указанных авторов позволяет сделать вывод о том, что в контексте изучения исторической географии Золотой Орды остается много нерассмотренных аспектов. Поэтому, данное исследование было направлено на выявление и интерпретацию данных о территориальных границах и административных структурах Золотой Орды на основе работы аль-Калкашанди. Основные задачи исследования включали детальный анализ содержания труда аль-Калкашанди «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша»; сопоставление полученной информации с другими доступными историческими и археологическими источниками для выявления противоречий и уточнения информации; определение значимости труда аль-Калкашанди в контексте историографии XXI века и его вклада в понимание исторической географии Золотой Орды.

Материалы и методы

Для осуществления критического разбора текста с учетом временного и культурного контекста его создания был использован историко-критический метод. Анализ структуры труда аль-Калкашанди (Карпетс, 2023:172) включал детальное изучение его организации, последовательности изложения материала. Этот аспект позволил выявить не только основные темы и сюжетные линии, касающиеся географических аспектов Золотой Орды, такие как границы и административная структура, но и внимание, уде-

ленное деталям, дополнительной информации и комментариям автора к конкретным событиям и явлениям. Далее, анализ языковых особенностей труда позволил оценить стиль изложения, выбор терминов, выражений и их значимость для передачи географических данных. Это включало выявление использования специфических терминов, аналогий, метафор и образов, которые могли влиять на понимание и интерпретацию информации об административной организации и политической системе Золотой Орды. Наконец, изучение тематических акцентов в работе аль-Калкашанди позволило выявить приоритетные направления в представлении географической информации. Это помогло определить основные темы и подтемы, их смысловую нагрузку и роль в общем контексте изучения исторической географии Золотой Орды. Критическое рассмотрение текста позволило также оценить достоверность и точность представленной информации, учитывая возможные искажения, что способствовало более глубокому и точному пониманию роли этого труда в реконструкции исторической географии данной эпохи. Этот метод включал анализ контекста создания труда, целей и мотиваций автора, а также использованных источников и методов их интерпретации.

Интертекстуальный метод был направлен на исследование связей между текстами, в частности, между «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» и другими текстами, с целью выявления общих тем, мотивов, идей и подходов, а также уникальных особенностей в представлении данных о Золотой Орде. Данный метод позволил проанализировать, какие аспекты географии и политической организации Золотой Орды были представлены в разных источниках, и как эти представления могли влиять друг на друга. В рамках данного метода исследовались цитаты, аллюзии, образы и мотивы, перекликающиеся или контрастирующие между различными текстами, что позволило выявить общие тематические линии и особенности в представлении информации о Золотой Орде.

Для определения значимости труда аль-Калкашанди в контексте историографии XXI века и его вклада в понимание исторической географии Золотой Орды использовался сравнительный метод. Использование данного метода подразумевает более глубокое и системное изучение разнообразных исторических источников, исследований и теорий, связанных с рассматриваемой проблематикой. В рамках этого подхода осуществлялось детальное сопоставление

основных концепций, данных, фактов, теорий и выводов, выдвигаемых различными историками и исследователями по теме исторической географии Золотой Орды. Целью такого анализа было выявление общих тенденций и сходств во взглядах, а также выявление противоречий и различий в интерпретации событий и процессов. Аналитический подход позволил не только оценить степень соответствия труда аль-Калкашанди с другими источниками, но и выделить его уникальные черты, способствующие глубокому пониманию исторической географии данной эпохи и территории. Такой методический подход помог оценить влияние и значимость труда аль-Калкашанди на историческое наследие и понимание исторических процессов, происходивших на пространствах Золотой Орды.

Результаты

Золотая Орда, возникшая в XIII веке после монгольских завоеваний, была обширным и влиятельным государством, охватывавшим территории существующих России, Украины, Казахстана и других частей Восточной Европы, Северного Кавказа и Центральной Азии. Основанная потомками Чингисхана, она стала одной из четырех ханств, образовавшихся после распада Монгольской империи. Столицей Золотой Орды был город Сарай, который играл важную роль как политический и экономический центр. Государство было известно своим военным могуществом, что позволяло ему контролировать и защищать свои обширные территории. Золотая Орда активно участвовала в международной торговле, находясь на важнейших торговых путях между Европой и Азией. Экономическая стабильность основывалась на развитии сельского хозяйства, ремесел и торговле, что способствовало процветанию городов. Политически, Золотая Орда имела сложную административную систему, включавшую множество вассальных княжеств и областей с местными правителями, которые платили дань хану (Тарек, Хеба 2017). Значение Золотой Орды в истории региона было огромным: она способствовала интеграции различных народов и культур, а также играла ключевую роль в формировании государственности на территориях, которые позже стали основой для существующих государств.

Аль-Калкашанди, выдающийся египетский ученый и писатель XIV-XV веков, сыграл значительную роль в изучении исторической географии Золотой Орды благодаря своему фунда-

ментальному труду «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша». Этот многотомный энциклопедический труд по канцелярскому делу и административной практике содержит ценные сведения о различных странах и регионах того времени, включая Золотую Орду (Сен, 2023:828). Аль-Калкашанди подробно описывает географические границы, административные структуры, этнический состав и социально-политические аспекты Золотой Орды. Его описания основаны как на официальных документах, так и на информации, полученной от других авторитетных источников. Это делает труд аль-Калкашанди важным источником для историков, стремящихся реконструировать картину политической и географической организации Золотой Орды, а также понять ее роль в международных отношениях и внутреннем управлении. Благодаря его работе исследователи имеют возможность более точно оценить сложную структуру и функционирование этого значимого исторического государства.

В труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» аль-Калкашанди уделяет значительное внимание описанию географических границ Золотой Орды, предоставляя подробные сведения о территории, которую занимало это государство. Аль-Калкашанди описывает границы Золотой Орды как простирающиеся от западных берегов Волги на востоке до низовьев Дуная на западе, включая обширные степные районы, простирающиеся до северных пределов Кавказа и Уральских гор. На юге границы Золотой Орды доходили до Каспийского моря и низовьев Амударьи, охватывая также часть Крыма и прилегающие территории Черного моря. Кроме того, автор описывает ключевые политические и административные центры Золотой Орды, такие как Сарай-Бату и Сарай-Берке. Эти города служили не только столицами, но и важнейшими узлами торговли и культуры, где концентрировалась власть и откуда осуществлялось управление огромной территорией Орды. Сарай-Бату, расположенный на нижней Волге, был первым крупным городом и столицей, основанным Батыем, а позже Сарай-Берке стал новой столицей при ханах Берке и Узбеке. Аль-Калкашанди также подробно описывает границы отдельных улусов (административных единиц) и владений внутри Золотой Орды. Он указывает, что эти улусы имели свои четко определенные территории, но находились в вассальной зависимости от центральной власти хана, подчиняясь его политическим и адми-

нистративным распоряжениям. В своем труде аль-Калкашанди отмечает, как улусы управлялись местными наместниками, назначенными ханом, и как эти наместники отвечали за сбор налогов, поддержание порядка и управление местными ресурсами. Таким образом, описание автора помогает картографически представить

территориальную организацию Золотой Орды (Карпетс, 2023:172).

Аль-Калкашанди в своем труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» подробно описывает сложную административную структуру Золотой Орды, подчеркивая её многоуровневую организацию и вассальные отношения (Таблица 1).

Таблица 1 – Административная структура Золотой Орды

Уровень административной структуры	Описание	Примеры
Хан	Высшая инстанция власти, символ единства государства.	Науруз-Хан, Хизр-хан
Улусы	Крупные административные единицы, подчиненные хану. Отвечали за сбор налогов, управление местными ресурсами и поддержание порядка.	Улус Ногай, Улус Бурундая и Улус Крым
Наместники и князья	Управляли улусами, отвечали за внутреннее управление территориями.	Наместник Саурана, Князь Хаджи-Тархан, Князь Яр-Сарай
Тумены и сотни	Более мелкие административные подразделения с собственными руководителями.	Тумен Саурана, Сотни в Казанском улусе, Тумен Болгарского улуса
Чиновники	Отвечали за различные сферы управления: военные, финансовые и т.д.	Чиновник по военным делам, Чиновник по финансовым вопросам
Местные советники и секретари	Помогали в управлении и обеспечивали связь между уровнями власти.	Местный советник Саурана, Секретарь Хана

Источник: создано автором на основе анализа труда аль-Калкашанди [9].

В его описании центральную роль играет хан, который являлся высшей инстанцией власти и символом единства государства. Под хана подчинялись крупные административные единицы – улусы, каждый из которых управлялся наместником или князем, назначенным ханом. Эти наместники отвечали за сбор налогов, управление местными ресурсами и поддержание порядка на вверенных им территориях. Власть наместников, в свою очередь, распространялась на более мелкие административные подразделения, такие как тумены и сотни, которые также имели своих руководителей, подчинявшихся непосредственным начальникам. Аль-Калкашанди подробно описывает иерархию власти и функциональные обязанности каждого уровня административной структуры, включая чиновников, ответственных за военные, финансовые и юридические вопросы. Он также подчеркивает важность местных советников и секретарей, которые помогали в управлении и обеспечивали связь между различными уровнями власти. Кроме того, аль-Калкашанди указывает на существование вас-

сальных отношений, при которых местные князья и правители отдельных областей признавали власть хана и обязаны были предоставлять ему военную и материальную поддержку.

Как пример можно привести город Сауран, расположенный на территории Казахстана, который являлся важным стратегическим и административным пунктом на караванных путях, что подчеркивало его значимость в системе управления Золотой Орды. Как описывает аль-Калкашанди, там находились ключевые чиновники, такие как советники и секретари, которые играли важную роль в административных делах и обеспечивали эффективное взаимодействие между различными уровнями власти. Эти чиновники были ответственны за сбор налогов, управление местными ресурсами и поддержание порядка на территории города и его окрестностей. Они также обеспечивали выполнение военных и материальных обязательств перед центральной властью хана, что включало мобилизацию ресурсов и людей для нужд государства. Благодаря стратегическому расположению города Сау-

ран, чиновники также координировали торговые маршруты и защищали караваны, способствуя экономическому процветанию региона (Гротцфилд, Мюллер 2017). Аль-Калкашанди подчеркивает, что такие административные центры, как Сауран, были жизненно важны для поддержания стабильности и порядка в улусах Золотой Орды, выполняя функции, необходимые для эффективного управления и укрепления власти хана.

Такой детальный анализ административных структур позволяет глубже понять механизм управления Золотой Ордой и показывает, как эффективно была организована её политическая и административная система.

В своем труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» аль-Калкашанди представляет детальное описание многообразия этнического состава и социально-политических аспектов Золотой Орды, что позволяет понять сложность культурных и социальных отношений внутри этой империи. Автор уделяет особое внимание городу Сарай-Берке, который в его трактовке становится не только символом значимого культурного и этнического центра, но и ключом к пониманию многонациональной и многокультурной природы Золотой Орды. В этом городе происходило уникальное слияние татарской и славянской культур, что отражалось в обычаях, языке, архитектуре и других аспектах жизни местного населения. На улицах Сарай-Берке можно было встретить тюрков, крымских готов, а также представителей других этнических групп, что создавало уникальную атмосферу многонационального и многокультурного общества (Оюнтсэтсэг, 2023:56). Такое разнообразие этнических групп и культурных традиций способствовало формированию открытой культурной среды, где происходило активное взаимодействие и обмен идеями, знаниями и опытом. Аль-Калкашанди также обращает внимание на социальные и политические аспекты этнического многообразия Золотой Орды. Он описывает, как различные этнические группы взаимодействовали в рамках империи, подчеркивая их социальное и политическое влияние. Например, представители различных этнических общин занимали важные посты в администрации, участвовали в военных действиях или влияли на принятие ключевых решений. Это свидетельствует о том, что многообразие и многокультурность Золотой Орды не только стимулировали культурный обмен, но и способствовали формированию сложной социально-политической структуры, где каждая этническая группа имела свои особенности и роль.

Аль-Калкашанди в своем труде не только описывает города в Средней Азии, такие как Хива и Бухара, где соединение этнических групп и культур было особенно заметным, но и подчеркивает их значение как центров этнической и культурной мозаики Золотой Орды. В этих городах, наряду с тюрками, иранцами и монголами, проживали представители различных этнических групп, что отражало богатство культурного наследия и социального разнообразия империи (Серджи, 2023:74). Кроме того, в городе Сауран, который являлся административным и торговым центром, аль-Калкашанди акцентирует внимание на разнообразии социальных групп, таких как кочевники, купцы и представители правящего класса. Именно в этом многообразии социальных слоев и этнических групп заключалась сложная социально-политическая структура Золотой Орды.

Примеры, приведенные аль-Калкашанди, являются яркими иллюстрациями многонациональной и многокультурной природы Золотой Орды. Он подчеркивает, что каждая социальная и этническая группа вносила свой вклад в общественную и политическую жизнь империи, что отражалось в её богатом культурном наследии и социально-политической динамике. Такое обширное описание социальной структуры и этнической среды делает труд аль-Калкашанди ценным источником для изучения и понимания исторических процессов и культурных взаимодействий в Золотой Орде.

Анализируя труд аль-Калкашанди «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша», можно сделать вывод о его важности как источника для понимания не только территориального охвата Золотой Орды, но и внутренней административной структуры этой исторической империи. Описания, представленные аль-Калкашанди, не только отражают многообразие этнического состава и культурной мозаики Орды, но и освещают важные аспекты административного устройства, такие как распределение земель среди монгольской знати и зависимых народов. Систематизированные географические данные, представленные в его труде, позволяют увидеть структуру и организацию политических и административных институтов Золотой Орды. Аль-Калкашанди подробно описывает административные единицы, их функциональные обязанности, а также взаимосвязи между различными уровнями власти, что делает его работу ценным источником для изучения политико-географической организации этой исторической империи.

Сравнение описаний географических аспектов и территориальных границ Золотой Орды у аль-Калкашанди с другими известными авторами позволяет выявить как схожие, так и отличающиеся черты в их трудах (Таблица 2).

Аль-Калкашанди в «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» акцентирует внимание на ключевых городах, таких как Сарай-Бату и

Сарай-Берке, указывая на их важность в политической и экономической жизни Орды. Его описания подкреплены конкретными данными о границах улусов и административных единицах, что сходится с описаниями Ибн Баттуты, который также подчеркивает значимость этих городов и их роль в управлении государством.

Таблица 2 – Сравнительный анализ географических и территориальных описаний Золотой Орды у аль-Калкашанди и других авторов

Аспект	Аль-Калкашанди	Другие авторы
Ключевые города	Подчеркивает важность Сарай-Бату и Сарай-Берке в политической и экономической жизни Орды.	Ибн Баттута также отмечает значимость этих городов, подчеркивая их роль в управлении государством.
Централизованная структура	Сосредотачивается на централизованной административной структуре, где хан является верховным правителем. Описывает улусы, управляемые наместниками, и подчиненные административные единицы.	П. Голден выделяет разнообразие этнического состава и культурное многообразие, влияющее на территориальное деление и социальную структуру, подчеркивая важность местных особенностей и взаимодействий.
Вассальные отношения	Описывает вассальные отношения, где местные князья и правители признавали верховенство хана и обязаны были предоставлять военную и материальную поддержку, подчеркивая единство и управляемость империи.	Другие авторы, такие как П. Голден, подчеркивают влияние и интеграцию местных народов, отражая более децентрализованную картину управления, где местные правители имели значительную автономию и влияние.
Географические границы	Представляет границы через административные и организационные параметры, отражая статический взгляд на территориальное деление. Акцентирует внимание на улусах и их подчинении центральной власти.	Рашид ад-Дин и другие авторы описывают границы более динамично, указывая на изменения, вызванные миграциями, военными конфликтами и дипломатическими переговорами.
Территориальные изменения	Мало внимания уделяет динамическим изменениям границ, сосредотачиваясь на существующих административных единицах и их управлении.	Рашид ад-Дин описывает изменения границ в результате военных походов и договоров.
Этническое и культурное многообразие	Описывает взаимодействие множества этнических групп (тюрки, монголы, славяне, крымские готы, иранцы) и их вклад в социально-политическую жизнь Орды, подчеркивая сложную культурную мозаику.	П. Голден акцентирует внимание на культурных и этнических особенностях различных регионов, что формирует более гибкое представление о структуре и организации государства, отражая важность местных исторических факторов.

Источник: создано автором на основе анализа работ аль-Калкашанди [9] и других авторов [15], [16].

Однако, аль-Калкашанди в своих исследованиях о Золотой Орде сосредоточивает внимание на централизованной административной структуре и вассальных отношениях, что подчеркивает единство и управляемость империи. Его описания основаны на анализе административных единиц, таких как улусы и города-центры, а также на роли центральной власти, в частности хана, как высшего правителя государства. Этот подход аль-Калкашанди позволя-

ет представить Золотую Орду как государство с четкой иерархией, где главную роль в управлении империей занимает центральная власть. В свою очередь, исследования П. Голдена о Золотой Орде подчеркивают разнообразие этнического состава и культурное многообразие внутри империи. Он обращает больше внимания на этнические и культурные особенности различных регионов и народов, что влияет на понимание территориального деления и социаль-

ной структуры государства (Омари, 2020:76). Такой подход Голдена вносит дополнительные аспекты в анализ Золотой Орды, делая акцент не только на центральной власти, но и на различиях и сложных взаимоотношениях между этническими группами, что формирует более гибкое представление о структуре и организации государства.

В отличие от аль-Калкашанди, который акцентирует внимание на централизованной административной структуре Золотой Орды и вассальных отношениях, П. Голден и другие историки, выделяют значительное влияние и интеграцию местных народов в структуру империи. Они отмечают, что Золотая Орда не была строго централизованным государством, а представляла собой скорее союз независимых княжеств и улусов под общей властью хана. Это отражает более децентрализованную картину управления, где местные правители имели большую автономию и влияние на административные и политические решения. Такой подход подчеркивает важность региональных особенностей и местных исторических факторов в формировании структуры Золотой Орды, что добавляет сложности в понимание ее политической и социальной организации.

В своем труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» аль-Калкашанди представляет географические границы Золотой Орды в основном через призму административных и организационных параметров, отражая статический взгляд на территориальное деление. Он акцентирует внимание на улусах, территориях, которые управлялись наместниками или князьями, подчиненными хану. Однако другие авторы, такие как Рашид ад-Дин, в своих исследованиях описывают географические аспекты Золотой Орды более динамично и широко. Они обращают внимание на территориальные изменения, вызванные миграциями народов, военными конфликтами и дипломатическими переговорами. Например, Рашид ад-Дин отмечает, как границы Орды изменялись в результате территориальных приобретений после успешных военных походов или договоров с соседними государствами. Монгольский поход на Русь в период с 1237 по 1242 год является одним из ключевых событий, приведших к изменению территориальных границ Золотой Орды. Этот поход был частью масштабной монгольско-татарской экспансии на русские земли, который начался с разгрома Рязанского княжества в 1237 году. Следующим этапом стало вторжение во владения Владимиро-Суздаль-

ской Руси и разгром княжества Владимиро-Суздальского, что привело к осаде и захвату города Владимира в 1238 году. Последующие годы войны и мирные переговоры привели к подчинению значительной части Руси Золотой Орде, а также к формированию системы вассальных отношений между монголо-татарскими военачальниками и русскими князьями (Кавиркен, 2021:40). Этот период в истории Золотой Орды и Руси существенно изменил карту политических союзов и территориального деления, оставив долгосрочное влияние на обе стороны. Эти факторы динамично влияли на территориальное развитие империи, делая географические границы Золотой Орды менее статичными и более подвижными, чем это представлялось в работе аль-Калкашанди.

Сравнение труда аль-Калкашанди с другими историческими выделяет его значимость в описании географических аспектов и территориальной организации Золотой Орды. Особенно ярко это проявляется в детальном описании ключевых географических пунктов, таких как города, административные центры и торговые маршруты, а также в подробной характеристике этнического состава и социально-политических аспектов империи. Важно отметить, что труд аль-Калкашанди сфокусирован на централизованной структуре и вассальных отношениях, что дает представление о территориальной организации Орды с точки зрения центральной власти и её взаимодействия с региональными управленческими единицами.

Таким образом, труд аль-Калкашанди играет важную роль в понимании политико-географической структуры и этнического разнообразия Золотой Орды, представляя ценный источник информации для исследования истории этого периода. Анализ работы автора, позволил выделить несколько ключевых аспектов его значимости (Таблица 3).

Детальное описание географических пунктов. Аль-Калкашанди в своей работе представляет детальное описание географических пунктов Золотой Орды, начиная от крупных городов и административных центров до важных торговых маршрутов и природных особенностей региона. Он анализирует географическое расположение городов, уделяя внимание их стратегическому значению в политическом и военном плане. Например, Сарай-Бату, Сарай-Берке и другие административные центры описываются как ключевые узлы управления и координации деятельности улусов (Хоуп, 2021:409). Аль-

Калкашанди также подробно изучает торговые пути и маршруты, особенно их роль в обеспечении экономического процветания Орды и её связей с другими культурными и торговыми центрами. Кроме того, он уделяет внимание

природным особенностям, таким как реки, горы и климатические зоны, их влиянию на жизнь и хозяйственную деятельность населения, а также на формирование геополитических реалий в регионе.

Таблица 3 – Значимость труда аль-Калкашанди в изучении Золотой Орды

Аспект	Описание	Примеры
Детальное описание географических пунктов	Аль-Калкашанди предоставляет подробное описание городов, административных центров, торговых маршрутов и природных особенностей региона, анализируя их стратегическое значение в политическом и военном плане.	Описания Сарай-Бату и Сарай-Берке как ключевых узлов управления. Подробное изучение торговых путей и их роли в экономическом процветании Орды.
Административная организация	Труд аль-Калкашанди подробно анализирует административную структуру Орды, включая централизованную систему управления и вассальные отношения, описывая роль наместников и местных советников в управлении регионами.	Описание управления улусами и ролей местных советников.
Этническое и культурное многообразие	Аль-Калкашанди подчеркивает взаимодействие множества этнических групп, формирующих многонациональное общество империи, и их вклад в социально-политическую жизнь Золотой Орды через административное управление, торговлю и культурный обмен.	Описание взаимодействия этнических групп в городах, таких как Сарай-Берке, Хива и Бухара.
Политико-географическая организация	Аль-Калкашанди описывает взаимодействие между центральной властью и региональными структурами, распределение земель между монгольской знатью и зависимыми народами, границы улусов и их вассальную зависимость от центральной власти хана.	Описание городов, таких как Хаджи-Тархан и Сауран, их стратегическое значение в торговых маршрутах и роли как административных узлов.

Источник: создано автором на основе анализа труда аль-Калкашанди [9].

Административная организация. Аль-Калкашанди в своем труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» предоставляет детальный анализ сложной административной структуры Золотой Орды, что подчеркивает значимость его работы для историографии XXI века. Он описывает централизованную систему управления, где высшую власть сосредотачивал в своих руках хан, выступающий как верховный правитель и символ единства государства (Публици, 2021:300). Аль-Калкашанди подробно освещает, как улусы управлялись наместниками или князьями, назначенными ханом, которые были ответственны за сбор налогов, управление ресурсами и поддержание порядка в своих регионах. Эти наместники, в свою очередь, руководили более мелкими административными подразделениями, такими как тумены и сотни, обеспечивая многоуровневую систему власти. Он также выделяет роль местных советников и секретарей, которые способствовали эффективному управлению и координации между различными

уровнями власти. Кроме того, аль-Калкашанди описывает вассальные отношения, при которых местные князья и правители отдельных областей признавали верховенство хана и обязаны были предоставлять военную и материальную поддержку. Этот подробный анализ административной структуры и взаимоотношений внутри империи делает труд аль-Калкашанди незаменимым источником для понимания механизма управления и политической организации Золотой Орды.

Этническое и культурное многообразие. Один из важных аспектов работы аль-Калкашанди – это его подробное описание этнического состава и культурного многообразия Золотой Орды, что выделяет значимость его труда в историографии XXI века. Аль-Калкашанди подчеркивает сложное взаимодействие и сосуществование множества этнических групп, таких как тюрки, монголы, славяне, крымские готы, иранцы и другие народы, которые формировали многонациональное общество импе-

рии. Он иллюстрирует, как эти группы вносили вклад в социально-политическую жизнь Золотой Орды, будь то через административное управление, торговлю или культурный обмен. В его описаниях городов, таких как Сарай-Берке, Хива и Бухара, он показывает, как эти этнические группы взаимодействовали, создавая богатую культурную мозаику (Нарымбет, 2023:70). Кроме того, аль-Калкашанди обращает внимание на то, как этнические и культурные различия влияли на административные структуры и вассальные отношения, что позволяет исследователям лучше понять динамику этнических отношений и их влияние на политику и управление империей. Эта детализированная картина этнического и культурного многообразия делает труд аль-Калкашанди незаменимым источником для изучения социальных и культурных аспектов Золотой Орды, предоставляя глубокое понимание межэтнических взаимодействий и их роли в развитии империи.

Политико-географическая организация. Важным вкладом аль-Калкашанди является его подробное представление о политико-географической организации Золотой Орды. Аль-Калкашанди описывает, как формировалась и функционировала империя, уделяя особое внимание взаимодействию между центральной властью и региональными структурами. В его труде «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» можно найти детализированные описания ключевых географических пунктов, таких как Сарай-Бату и Сарай-Берке, которые служили политическими и административными центрами. Он также анализирует распределение земель между монгольской знатью и зависимыми народами, описывая границы улусов и их вассальную зависимость от центральной власти хана. Аль-Калкашанди отмечает важность стратегически расположенных городов, таких как Хаджи-Тархан и Сауран, которые не только играли ключевую роль в торговых маршрутах, но и служили важными административными узлами, связывающими разные части империи (Майданали, 2019). Эта информация помогает составить более полное представление о территориальной структуре Орды, о том, как различные регионы были интегрированы в единую государственную систему, и как управление осуществлялось через сеть региональных наместников и локальных административных подразделений. Поэтому, труд аль-Калкашанди становится незаменимым источником для понимания политико-географической организации Золотой Орды и её внутренней динамики.

Таким образом, труд аль-Калкашанди не только предоставляет ценную информацию о географической структуре и организации Золотой Орды, но и служит основой для дальнейших исследований истории этого периода.

Обсуждение

Анализ труда аль-Калкашанди показал, что его работа предоставляет ценную информацию о географических, административных и этнических аспектах Золотой Орды. Его детальные описания городов, торговых маршрутов и административных структур помогают восстановить картину политико-географической организации империи. Это важно для историков, поскольку работа Аль-Калкашанди служит первоисточником, отражающим восприятие и структуру Золотой Орды.

В ходе исследования труда аль-Калкашанди «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» было выявлено подробное описание географических границ Золотой Орды, охватывающих территорию от берегов Волги до низовьев Дуная, включая степные районы до Кавказа и Уральских гор, и до Каспийского моря и низовьев Амударьи на юге. Такие же выводы можно проследить и в работах других авторов. К примеру, И. Васари, анализируя в своей работе разные источники, тщательно рассматривает территориальные границы и административное устройство Золотой Орды. Автор описывает данное государство как обширное, охватывающее степные районы до Кавказа и Уральских гор на севере, как было указано и в проведенном исследовании (Манц, 2021:112). С другой стороны, работа Н. Ди Космо (2023), анализирует период истории, когда Монгольская империя расширила свои территории на запад, охватывая части Европы. Можно согласиться с автором в том, что влияние монгольской экспансии на политическую, экономическую и культурную карту Европы включало изменения в территориальном и геополитическом балансе сил, а также торговых маршрутах. Также можно согласиться с результатами исследования Д. Робинсон (2023). Автор указывает, что в период правления Чингисхана и его потомков в тринадцатом и четырнадцатом веках монголы значительно расширили свои владения и охватили большую часть Евразии, включая Восток, Запад, Север и Юг. Это привело к уникальным межкультурным взаимодействиям и переосмыслению религиозных, этнических и геополитических

идентичностей в их контакте с различными регионами и культурами мира.

Еще одним результатом проведенного исследования является подробное описание ключевых политических и административных центров Золотой Орды, таких как Сарай-Бату и Сарай-Берке в труде аль-Калкашанди. Эти города служили не только столицами, но и важнейшими узлами торговли и культуры, где концентрировалась власть и откуда осуществлялось управление огромной территорией Орды. Сарай-Бату, расположенный на нижней Волге, был первым крупным городом и столицей, основанным Батыем, а позже Сарай-Берке стал новой столицей при ханах Берке и Узбеке. Анализируя работы Дж. Лэтхэм-Спринкл и Х. Ким, в контексте описаний ключевых политических и административных центров Золотой Орды, можно отметить несколько важных аспектов. Дж. Лэтхэм-Спринкл (2022) в своей работе подробно описывает политические изменения и их влияние на северокавказский регион. Он также подтверждает значимость таких городов, как Сарай-Бату и Сарай-Берке, в управлении и координации больших территорий. Выводы автора согласуются с результатами проведенного исследования относительно центральной роли этих городов в политической и административной структуре Золотой Орды. С другой стороны, Х. Ким анализирует динамику формирования и изменения улусов в Монгольской империи, включая Золотую Орду. Однако, с некоторыми выводами автора можно не согласиться. Например, он подчеркивает децентрализацию управления в поздний период, что противоречит более централизованной картине, представленной аль-Калкашанди. Хотя, следует отметить, что Золотая Орда все-таки являлась государством с четкой иерархией, где улусы и их наместники строго подчинялись центральной власти хана. Н.Ким же акцентирует внимание на возросшей автономии улусов и их правителей, что несколько ослабляет представление о единстве и централизованности империи (Ким, 2019).

Кроме того, в ходе проведенного исследования было выявлено, что аль-Калкашанди также детально описывает границы отдельных улусов (административных единиц) и владений внутри Золотой Орды. Он указывает, что эти улусы имели свои четко определенные территории, но находились в вассальной зависимости от центральной власти хана, подчиняясь его политическим и административным распоряжениям. В своем труде аль-Калкашанди отмечает, как улусы управлялись местными наместниками,

назначенными ханом, и как эти наместники отвечали за сбор налогов, поддержание порядка и управление местными ресурсами. В то же время Х. Нагамине анализирует расположение и роль столицы Золотой Орды, города Сарай, предлагая новые перспективы для исследований. Автор приходит к выводу, что расположение Сарая, как ключевого политического и административного центра, играло важную роль в управлении и контроле над обширными территориями Золотой Орды. Х. Нагамине (2024) подробно рассматривает археологические данные и исторические источники, чтобы уточнить географическое расположение Сарая и его значение для административной структуры империи. С выводами авторами можно согласиться, так как Сарай действительно являлся важным центром власти, торговли и культуры, что подтверждается и трудами аль-Калкашанди. Оба исследователя подчеркивают стратегическое значение этих городов для управления огромными территориями Золотой Орды. Однако, с некоторыми аспектами исследования Х. Нагамине можно не согласиться. Например, автор предполагает, что из-за своего расположения Сарай мог быть более автономным в своих действиях и управлении. Аль-Калкашанди, напротив, акцентирует внимание на четкой вассальной зависимости улусов от центральной власти хана и на строго централизованной административной структуре, где Сарай служил важным, но все же подчиненным элементом в иерархии управления.

В результате анализа труда аль-Калкашанди «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» было выявлено, что автор подробно описывает этническое многообразие и социально-политические аспекты Золотой Орды. Город Сарай-Берке представлен как ключевой культурный и этнический центр, где происходило слияние татарской и славянской культур. Кроме того, автор также отмечает важную роль этих групп в административной и военной сферах, подчеркивая сложность и многослойность социально-политической структуры империи. Результаты работы С. Ульджаева (2022), в контексте этнического многообразия и социально-политических аспектов Золотой Орды подчеркивают важность дипломатических отношений для формирования политической сцены империи. Автор анализирует, как различные этнические и культурные группы влияли на политическую жизнь Золотой Орды, освещая взаимодействия, конфликты и союзы между ними. Данное исследование говорит о том, что этническое мно-

гообразии не только являлось фактором внутренней динамики, но и имело важное значение в формировании внешних отношений империи, с чем можно согласиться. Также следует отметить исследование Дж. Смит (2023) о договорах между Генуей и Золотой Ордой в 1380-1381 годах, которое фокусируется на экономических и торговых аспектах, подчеркивая их важное влияние на политические и социальные структуры внутри Золотой Орды. Эти результаты согласуются с описанием аль-Калкашанди, который также подчеркивает значимость торговли и экономических отношений для социально-политической организации Орды. Кроме того, работа Д. Вау (2022) представляет результаты археологического исследования, сосредоточенного на материальной культуре Улуса Джучи, то есть Золотой Орды. Автор акцентирует внимание на разнообразии артефактов и архитектурных сооружений, которые отражают богатство этнического и культурного многообразия этой исторической области. Эти находки подтверждают многовековую историю обмена и взаимодействия различных этносов и культур в рамках Золотой Орды.

Таким образом, сопоставление полученных результатов с выводами других исследователей подчеркивает важность интеграции разных источников для более полного и объективного понимания исторических процессов. Результаты, полученные в ходе данного исследования, показывают, что труд аль-Калкашанди является важным и незаменимым источником для изучения Золотой Орды, однако его данные должны быть интегрированы с другими историческими и археологическими источниками для создания целостной картины историко-географического развития региона.

Заключение

Данное исследование было направлено на детальный анализ труда аль-Калкашанди «Субх аль-аша фи синаат аль-инша» для оценки его важности и значимости как источника для изучения исторической географии Золотой Орды. В рамках исследования были рассмотрены различные аспекты, включая географические границы, административную структуру, этническое многообразие и социально-политические аспекты этой исторической империи. Основным акцент делался на том, какие конкретные сведения и данные предоставляет труд аль-Калкашанди и какие выводы можно сделать на основе этой ин-

формации относительно организации и функционирования Золотой Орды.

Результаты исследования подтвердили значительную ценность трудов аль-Калкашанди для осмысления географических границ, структуры управления, этнического разнообразия и социально-политических аспектов Золотой Орды. Подробное изложение информации о городах, торговых маршрутах, административных единицах и границах обеспечило высококачественные данные о территориальной организации империи. Особое внимание уделено исследованию централизованной системы управления и вассальных отношений, что позволяет реконструировать иерархию власти и механизмы административного контроля центральной власти над регионами.

Кроме того, анализ работы аль-Калкашанди выявил, что каждая социальная и этническая группа в Золотой Орде играла значимую роль в формировании общественной и политической жизни империи. Разнообразие этнических общин, их участие в администрации, военных действиях и влияние на ключевые решения создавали многоуровневую структуру, способствуя формированию сложной социально-политической среды. Эта многокультурность и многообразие стимулировали активное взаимодействие, обмен идеями и знаниями, что оказывало значительное влияние на развитие исторической империи в целом.

Сравнительный анализ работ аль-Калкашанди и других историков по географическим аспектам и территориальной организации Золотой Орды позволил выявить их сходства и различия в подходах к описанию этого исторического периода. Аль-Калкашанди в своем труде акцентирует внимание на централизованной административной структуре и вассальных отношениях, что представляет государство как единую и управляемую империю. В то время как другие историки отмечают более децентрализованный характер управления и значительное влияние местных народов на политические и административные решения. Однако, описания границ и территориальных изменений, приведенные аль-Калкашанди, носят статичный характер, в то время как другие историки подчеркивают динамичность и подвижность территориального деления в связи с миграциями, военными конфликтами и дипломатическими переговорами.

Анализ результатов проведенного исследования показали, что труд аль-Калкашанди явля-

ется значимым источником информации для понимания политико-географической структуры, административной организации, этнического разнообразия и культурных аспектов Золотой Орды. Его детальные описания географических пунктов, административной системы и взаимоотношений между центральной властью и регионами позволяют получить глубокое представление о механизмах управления и социально-политической динамике империи.

Одним из ограничений данного исследования является ограниченный объем доступных источников и ориентация на конкретный исторический период, что может привести к неполноте и ограниченности анализа политико-гео-

графической структуры Золотой Орды. В связи с этим, перспективы для дальнейших исследований включают расширение базы источников с разных временных периодов, а также интеграцию междисциплинарного подхода, включая археологические и антропологические данные.

Благодарность, конфликт интересов

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта AP22682863 Труд аль-Калкашанди (XV в.) «Субх аль-аша фи сина'ат аль-инша» как источник исторической географии Золотой Орды.

Литература

- Yerkin, A. 2021. The Golden Horde in the historical memory of the Kazakhs. *InterConf*, 148-154. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.09.2021.019> .
- Rossabi, M. 2023. Christopher P. Atwood. The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources. *The American Historical Review*, № 128, 1423-1520. <https://doi.org/10.1093/ahr/rhad332> .
- Margulan, A.S., Bатырхан, B.S., Tokmurzayev, B.S. 2022. Historical geography of the Mongol Empire in the medieval encyclopedia shihab ad-din Al-Omari. *History of the Homeland*, № 98, 64-72. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_64 .
- Al-Taai, S. 2023. The Mongols in the book “Subh Al-asha fi sinaat Al-insha” by Al-Qalqashandi. *Route Educational Social Science Journal*, № 10 (2), 93-129. https://www.researchgate.net/publication/369299054_The_Mongols_in_the_book_”Subh_Al-asha_fi_sinaat_Al-insha”_by_Al-Qalqashandi_D_821_AH1418_AD
- Wilson, J. 2022. The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, № 75, 609-637. <https://doi.org/10.1556/062.2022.00232> .
- Biran, M., Kim, H. 2023. Epilogue: The Mongol Empire, Nomadic Culture, and World History. In M. Biran, H. Kim (Eds.), *The Cambridge History of the Mongol Empire* (pp. 852-876). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.024> .
- Sabyr, M.B. 2023. Socio-political national basis of the Golden Horde heritage. *Bulletin Series Historical and socio-political sciences*, 1-10. <https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.13> .
- al-Jammal, L. 2023. Closures: Endings in al-Qalqashandi’s Literary Encyclopaedia and Malmlūk Carpets. *Al Abhath*, № 71, 172-191. <https://doi.org/10.1163/2589997X-00710109>
- Tarek, G., Heba, E. 2017. *Selections from Subh al-A’shā by al-Qalqashandi, Clerk of the Mamluk Court: Egypt: “Seats of Government” and “Regulations of the Kingdom”, From Early Islam to the Mamluks*. Routledge Medieval Translations. https://books.google.com.ua/books?id=Ipm8DgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false
- Sen, T. 2023. South Asia and the Mongol Empire. In M. Biran & H. Kim (Eds.), *The Cambridge History of the Mongol Empire* (pp. 827-851). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.023> .
- Grotzfeld, S., Müller, C. 2020. Qalqašandī, Šihāb ad-Dīn Abu l-Abbās Aḥmad: ub al-ašā fī inā at al-inšā. In: Arnold, H.L. (eds) *Kindlers Literatur Lexikon (KLL) (1-2)*. J.B. Metzler, Stuttgart. https://doi.org/10.1007/978-3-476-05728-0_16297-1
- Oyuntsetseg, D., Tuul, S., Lagnai, T. 2023. Economic policy of the Mongol Empire (1206-1405). *Mongolian Diaspora. Journal of Mongolian History and Culture*, № 2, 55-76. <https://doi.org/10.1515/modi-2022-020106> .
- Serjee, M. 2023. From the secrets of “The Secret history of the Mongols”. *Mongolian Diaspora. Journal of Mongolian History and Culture*, № 1, 55-74. <https://doi.org/10.1515/modi-2021-010106> .
- Omari, K., Al Salaimh, S., Shagin, M. 2020. The General Model of Golden Horde Architectural Decor. *International Journal of Engineering Research and Technology*, № 13, 74-79. <https://doi.org/10.37624/IJERT/13.1.2020.73-79> .
- Kayirken, T.. 2021. Historical geography of Altai in the epoch of Turkic Kaganate (VI-XIII centuries). *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series*, № 136, 40-61. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-40-61> .
- Hope, M. 2021. Making Mongol History: Rashid al-Din and the Jami al-Tawarikh. *Journal of Islamic Studies*, № 32. <https://doi.org/10.1093/jis/etab021> .
- Pubblisci, L. 2021. Rus’/Russia and the Mongols: Some Remarks on the Historical Meaning and the Present Debate of the Mongol-Tatar yoke. *Eurasian Studies*, № 18, <https://doi.org/10.1163/24685623-12340096> .

- Narymbet, G., Kydyr, T. 2023. Features of persian sources on the history of Jochi Ulus. *Journal of Oriental Studies*, № 104. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v104.i1.08> .
- Maidanali, Z. 2019. Political History of the Golden Horde: Methodology and Historical Paradigms. *Journal of history*, № 93. <https://doi.org/10.26577/jh-2019-2-h29> .
- Manz, B. F. 2021. Mongol Conquest and Rule. In *Nomads in the Middle East (pp. 109–138)*. Cambridge: Cambridge University Press <https://doi.org/10.1017/9781139028813.007>
- Kara, G. 2023. Mongolian Sources. In *M. Biran & H. Kim (Eds.), The Cambridge History of the Mongol Empire (pp. 972-1006)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.027>
- Vásáry, I. 2016. Golden Horde Khanate. In: *The Encyclopedia of Empire, First Edition. Edited by John M. MacKenzie (1–10)*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe233> .
- Di Cosmo, N. 2023. The Mongols and Europe. In *M. Biran & H. Kim (Eds.), The Cambridge History of the Mongol Empire (pp. 779–797)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.021> .
- Robinson, D. 2023. Koryō in the Mongol Empire. *The Cambridge History of the Mongol Empire (679-706)*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.017> .
- Latham-Sprinkle, J. 2022. The Late Mamlūk Transition of the 1380s: The View from the North Caucasus. *Al-Masāq*, № 35, 1-21. <https://doi.org/10.1080/09503110.2022.2135850> .
- Kim, H. 2019. Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, № 62, 269-317. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341480> .
- Nagamine, H. 2024. Where Was Sarai, the “Capital” of the Jochid Ulus? Some Perspectives for Research on Sarai. *Crossroads*, 1-33. <https://doi.org/10.1163/26662523-bja10019> .
- Uljaeva, S. 2022. Excerpt from the history of diplomatic relations of Amir Temur (on the example of Khorezm and the Golden Horde). *Türk Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi/Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation*, № 32(3), 46340-46351. https://www.researchgate.net/publication/358733818_Excerpt_from_the_history_of_diplomatic_relations_of_Amir_Temur_on_the_example_of_Khorezm_and_the_Golden_Horde
- Smith, J. 2023. Historical Context of the Treaties Between Genoa and the Golden Horde 1380 – 1381. *International Journal of Science, Technology and Society*, № 10, 49-65. https://www.researchgate.net/publication/371379074_Historical_Context_of_the_Treaties_Between_Genoa_and_the_Golden_Horde_1380_-_1381
- Waugh, D. 2022. Archaeology and the Material Culture of the Ulus Jochi (Golden Horde). *May, T., & Hope, M. (Eds.). The Mongol World (588-621)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315165172-45> .

References

- Yerkin, A. 2021. The Golden Horde in the historical memory of the Kazakhs. InterConf, 148-154. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.09.2021.019>
- Rossabi, M. 2023. Christopher P. Atwood. The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources. *The American Historical Review*, № 128, 1423-1520. <https://doi.org/10.1093/ahr/rhad332>
- Margulan, A.S., Batyrkhan, B.S., Tokmurzayev, B.S. 2022. Historical geography of the Mongol Empire in the medieval encyclopedia shihab ad-din Al-Omari. *History of the Homeland*, № 98, 64-72. https://doi.org/10.51943/1814-6961_2022_2_64
- Al-Taai, S. 2023. The Mongols in the book “Subh Al-asha fi sinaat Al-insha” by Al-Qalqashandi. *Route Educational Social Science Journal*, № 10 (2), 93-129. https://www.researchgate.net/publication/369299054_The_Mongols_in_the_book_”Subh_Al-asha_fi_sinaat_Al-insha”_by_Al-Qalqashandi_D_821_AH1418_AD
- Wilson, J. 2022. The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, № 75, 609-637. <https://doi.org/10.1556/062.2022.00232>
- Biran, M., Kim, H. 2023. Epilogue: The Mongol Empire, Nomadic Culture, and World History. In *M. Biran, H. Kim (Eds.), The Cambridge History of the Mongol Empire (pp. 852-876)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.024>
- Sabyr, M.B. 2023. Socio-political national basis of the Golden Horde heritage. *Bulletin Series Historical and socio-political sciences*, 1-10. <https://doi.org/10.51889/2022-2.1728-5461.13>
- al-Jammal, L. 2023. Closures: Endings in al-Qalqashandī’s Literary Encyclopaedia and Malmlūk Carpets. *Al Abhath*, № 71, 172-191. <https://doi.org/10.1163/2589997X-00710109>
- Tarek, G., Heba, E. 2017. Selections from Subh al-A’shā by al-Qalqashandi, Clerk of the Mamluk Court: Egypt: “Seats of Government” and “Regulations of the Kingdom”, From Early Islam to the Mamluks. *Routledge Medieval Translations*. https://books.google.com.ua/books?id=Ipm8DgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false
- Sen, T. 2023. South Asia and the Mongol Empire. In *M. Biran & H. Kim (Eds.), The Cambridge History of the Mongol Empire (pp. 827-851)*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.023>
- Grotzfeld, S., Müller, C. 2020. Qalqašandī, Šihāb ad-Dīn Abu l-‘Abbās Aḥmad: Šubḥ al-a’sā fī šinā‘at al-inšā’. In: *Arnold, H.L. (eds) Kindlers Literatur Lexikon (KLL) (1-2)*. J.B. Metzler, Stuttgart. https://doi.org/10.1007/978-3-476-05728-0_16297-1
- Oyuntsetseg, D., Tuul, S., Lagnai, T. 2023. Economic policy of the Mongol Empire (1206-1405). *Mongolian Diaspora. Journal of Mongolian History and Culture*, № 2, 55-76. <https://doi.org/10.1515/modi-2022-020106>
- Serjee, M. 2023. From the secrets of “The Secret history of the Mongols”. *Mongolian Diaspora. Journal of Mongolian History and Culture*, № 1, 55-74. <https://doi.org/10.1515/modi-2021-010106>

- Omari, K., Al Salameh, S., Shagin, M. 2020. The General Model of Golden Horde Architectural Decor. *International Journal of Engineering Research and Technology*, № 13, 74-79. <https://doi.org/10.37624/IJERT/13.1.2020.73-79>
- Kayirken, T.. 2021. Historical geography of Altai in the epoch of Turkic Kaganate (VI-XIII centuries). *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical sciences. Philosophy. Religion Series*, № 136, 40-61. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-136-3-40-61>
- Hope, M. 2021. Making Mongol History: Rashid al-Din and the Jami' al-Tawarikh. *Journal of Islamic Studies*, № 32. <https://doi.org/10.1093/jis/etab021>
- Pubblici, L. 2021. Rus'/Russia and the Mongols: Some Remarks on the Historical Meaning and the Present Debate of the Mongol-Tatar yoke. *Eurasian Studies*, № 18, <https://doi.org/10.1163/24685623-12340096>
- Narymbet, G., Kydyr, T. 2023. Features of persian sources on the history of Jochi Ulus. *Journal of Oriental Studies*, № 104. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v104.i1.08>
- Maidanali, Z. 2019. Political History of the Golden Horde: Methodology and Historical Paradigms. *Journal of history*, № 93. <https://doi.org/10.26577/jh-2019-2-h29>
- Manz, B. F. 2021. Mongol Conquest and Rule. In *Nomads in the Middle East* (pp. 109–138). Cambridge: Cambridge University Press <https://doi.org/10.1017/9781139028813.007>
- Kara, G. 2023. Mongolian Sources. In M. Biran & H. Kim (Eds.), *The Cambridge History of the Mongol Empire* (pp. 972-1006). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.027>
- Vásáry, I. 2016. Golden Horde Khanate. In: *The Encyclopedia of Empire, First Edition*. Edited by John M. MacKenzie (1–10). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe233>
- Di Cosmo, N. 2023. The Mongols and Europe. In M. Biran & H. Kim (Eds.), *The Cambridge History of the Mongol Empire* (pp. 779–797). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.021>
- Robinson, D. 2023. Koryō in the Mongol Empire. *The Cambridge History of the Mongol Empire (679-706)*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316337424.017>
- Latham-Sprinkle, J. 2022. The Late Mamlūk Transition of the 1380s: The View from the North Caucasus. *Al-Masāq*, № 35, 1-21. <https://doi.org/10.1080/09503110.2022.2135850>
- Kim, H. 2019. Formation and Changes of Uluses in the Mongol Empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, № 62, 269-317. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341480>
- Nagamine, H. 2024. Where Was Sarai, the “Capital” of the Jochid Ulus? Some Perspectives for Research on Sarai. *Crossroads*, 1-33. <https://doi.org/10.1163/26662523-bja10019>
- Uljaeva, S. 2022. Excerpt from the history of diplomatic relations of Amir Temur (on the example of Khorezm and the Golden Horde). *Türk Fizyoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi/Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation*, № 32(3), 46340-46351. https://www.researchgate.net/publication/358733818_Excerpt_from_the_history_of_diplomatic_relations_of_Amir_Temur_on_the_example_of_Khorezm_and_the_Golden_Horde
- Smith, J. 2023. Historical Context of the Treaties Between Genoa and the Golden Horde 1380 – 1381. *International Journal of Science, Technology and Society*, № 10, 49-65. https://www.researchgate.net/publication/371379074_Historical_Context_of_the_Treaties_Between_Genoa_and_the_Golden_Horde_1380_-_1381
- Waugh, D. 2022. Archaeology and the Material Culture of the Ulus Jochi (Golden Horde). May, T., & Hope, M. (Eds.). *The Mongol World (588-621)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315165172-45>

Сведения об авторах:

Жузбаева Улданай Дүйсеновна (автор-корреспондент) – постдокторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, научный сотрудник Института Востоковедение имени Р.Б. Сулейменова. E-mail: uldanai1994@mail.ru
Ильясова Зибугуль Сулейменовна – кандидат исторических наук, доцент кафедры востоковедения Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. E-mail: zita.08@mail.ru

Information about the authors:

Zhuzbaeva Uldanai Duisenovna (corresponding author) – postdoctoral student of the Kazakh National University named after al-Farabi, research fellow of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. E-mail: uldanai1994@mail.ru
Ilyasova Zibagul Suleimenovna – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Oriental Studies of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. E-mail: zita.08@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Жузбаева Улданай Дүйсеновна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің постдокторанты, Р.Б.Сулейменов ат. Шығыстану институтының ғылыми қызметкері. E-mail: uldanai1994@mail.ru
Ильясова Зибугуль Сулейменовна – тарих ғылымдарының кандидаты, шығыстану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев ат. Еуразиялық ұлттық университеті. E-mail: zita.08@mail.ru

Поступила: 19.06.2024

Принята: 25.08.2024

G.Z. Iskakova Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
e-mail: gali209@mail.ru**PERLUSTRATION IN THE SEMIRECHENSK REGION
(end of XIX century – beginning of XX century)**

During the empire, the main purpose of surveillance was to find out what the majority thinks, supports, and keep the people under control. In other words, to influence the people and completely own their minds. Therefore, whether in Nazi Germany, the Soviet Union or in the Russian Empire the main goal of surveillance and collection of information about public opinion was the transformation of the masses. Censorship considered surveillance mechanisms in the Russian Empire, were carried out with the help of employees of postal and telegraph institutions. There were no perustration centers in the Semirechensk region. At the end of the XIX and beginning of the XX centuries, the Semirechensk region received correspondence and parcels from all territories of the Russian Empire and from abroad. Employees of the local administration, special institutions and postal and telegraph institutions controlled correspondence according to the established mechanism. The purpose of this article is to determine the activities and features of postal and telegraph institutions (late XIX – early XX centuries) for the implementation of censorship in the Semirechensk region. The history of perustration in the Russian Empire, the introduction of perustration in the Semirechensk region, as well as the problems of monitoring individuals in the empire during the period under review are comprehensively examined.

Key words: perustration, «Black offices», correspondence, parcels, mail, telegraph, post roads, employees of postal and telegraph institutions.

Г.З. Искакова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: gali209@mail.ru**Жетісу облысында перлюстрация
(XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы)**

Жасырын бақылау империя кезінде негізгі мақсаты халықтың көпшіліктің нені ойлап, нені қолдайтынын білу оларды бақылауда ұстау болды. Яғни, халықтарға, адамға ықпал етіп, олардың санасын толықтай иелену болды. Сол себепті Нацистік Германияда болсын, Кеңес Одағында немесе Ресей империясында болсын бақылауды орнату жобасы – халық көңіл күйлері туралы ақпаратты жинаумен қатар, негізгі мақсаты көпшілікті трансформацияға ұшырату болды. Ресей империясында жасырын бақылау механизмдері болып саналған перлюстрация мен цензура пошта-телеграф мекеме қызметкерлерінің көмегімен жүзеге асырылды. Жетісу облысында перлюстрация орталықтары болған жоқ. XIX ғасырдың соңы- XX ғасырдың басында Жетісу облысына хат-хабарлар, жөнелтілімдер Ресей империясының барлық территориясынан және шетелден келетін. Жергілікті әкімшілік, арнайы мекемелер және пошта-телеграф мекеме қызметкерлері белгілі механизммен хат-хабарды бақылауға алды. Жетісу облысында перлюстрацияны жүргізуде пошта-телеграф мекемелерінің (XIX ғасырдың соңы- XX ғасырдың басы) қызметі мен ерекшеліктерін анықтау мақаланың мақсаты болып табылады. Ресей империясында перлюстрация тарихы, Жетісу облысында перлюстрация жүзеге асырылуы, империяда қарастырылып отырған уақыт шеңберінде тұлғаларды бақылауға алу мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: перлюстрация, «Қара кабинеттер», хат-хабар, жөнелтілімдер, пошта, телеграф, пошта жолдары, пошта-телеграф қызметкерлері.

Г.З. Искакова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: gali209@mail.ru**Перлюстрация в Семиреченской области
(конец XIX века – начало XX века)**

Во времена империи главной целью не гласного контроля было узнать, что думает большинство, поддерживает ли власть или нет, и держать народ под контролем. Другими словами, влиять на народ и полностью владеть их сознаниями. Поэтому, будь то в нацистской Германии, Советском Союзе или Российской империи главной целью не гласного контроля и сбора информации об общественных настроениях было преобразование масс. Перлюстрация и цензура, считавшиеся в Российской империи секретными механизмами контроля, осуществлялись с помощью сотрудников почтово-телеграфных учреждений. В Семиреченской области не было центров перлюстрации. В конце XIX – начале XX веков в Семиреченской области поступала корреспонденция и посылки со всех территорий Российской империи и из-за границы. Сотрудники местной администрации, специальных учреждений и почтово-телеграфных учреждений контролировали переписку по сложившемуся механизму. Целью данной статьи – определить деятельность и особенности почтово-телеграфных учреждений (конец XIX – начало XX века) по осуществлению перлюстрации в Семиреченской области. Всесторонне рассмотрены история перлюстрации в Российской империи, внедрение перлюстрации в Семиреченской области, а также проблемы наблюдения за отдельными лицами в империи в рассматриваемый период.

Ключевые слова: перлюстрация, «Черные кабинеты», корреспонденция, посылки, почта, телеграф, почтовые дороги, служащие почтово-телеграфных учреждений.

Introduction

In the XVIII-XIX centuries, the process of modernization in the Russian Empire was carried out in a repressive and state-controlled form. This is because there were no dynamic mediating bodies in modernization. At the same time, the unstable civil situation in Russian society created conditions for the maintenance of political absolutism without control of the state. Due to this, anti-government groups and movements appeared, and the imperial government began to create institutions and tactics to protect the state.

The practice of perustration and censorship in the Russian Empire was guided by the example of European states. The “Black Cabinets” of the Russian Empire were used in France during the time of Napoleon, and later improved by the French state, and were made in imitation of the French “Cabinets noirs”, and the name was taken from them. Employees of this institution created a system of government documents related to the rebels. However, the system of documents about rebels continued only through the use of the Bertillon system of filing, first in the Russian Empire and then in the Soviet Union. It was based on Bertillon’s documentation system to create all the exact photographic parameters of the criminal to identify him (Holquist, 1997: 438).

The purpose of the article under consideration is to determine the activities and features of postal

and telegraph institutions (end of the XIX century – beginning of the XX century) in carrying out perustration in Semirechensk region. Issues to be considered: perustration in the Russian Empire, how perustration was implemented in the Semirechensk region, who is to be controlled and under what conditions? Here, the fact and mechanisms of perustration in Semirechensk region are analyzed. The efforts of the employees of the post-telegraph institution to mediate with other structural departments, to keep the fact of perustration a secret, and not to lose the trust of the public are considered.

Materials and methods

During the preparation of the article, various procedural documents, normative acts, statistical reports, funds of the Central Archives of the Republic of Kazakhstan were used: fund 194 «Vernensky regional postal and telegraph office of the Turkestan postal and telegraph district of the city of Verny, Semirechensk region (1872-1917)» (RK F 194, OP.1, D. 34.), 41 fund «Vernensky district administration (1862-1919)» (CGA RK, F 41, OP.1, D.96), 201 fund «Lepsinsk telegraph station of the Turkestan postal and telegraph agency of the Lepsinsk city, Semirechensk region (1870-1917 . .)» fund (CGA RK, F. 201, OP. 1, D.11), and brought to the Central Archives’ funds from Russian archives «Across the Semirechensk region. “Reports on the mood of the population» (February 8, 1914 – January 8, 1915)

(CGA RK, F.2300 (GARF F. 102. OP.1, D. 4), OP. 8(123), D., (108), L. 16, 16 rev.).

Within the scope of the topic under consideration, the issues of the activity of special state institutions and the use of perlustration by special state institutions in the Russian Empire are discussed by A. Shashaev (2017), Z.I. Peregudova (2000), Iain Lauchlan (2002) in their works. And the issues of participation of postal workers in perlustration and military censorship were discussed by V.S. Izmozik (2015), Jonathan W. Daly (1998), Peter Holquist (1997), I. Zhdanova (2018), A. Smikalin (2018).

Among scientists, interest in the history of perlustration in the Russian Empire appeared at the end of the 20th century, and many studies contributed to the discovery of this topic. Z.I. Peregudova (2000) published works on police department activities and one of the methods of political investigation in the period of 1880-1917. As a continuation of these studies, the monograph «Political System of Russia (1880-1917)» was published. Here, a separate chapter is dedicated to opening the title of perlustration on the basis of previously unknown archival materials.

Professor V.S. Izmozik (2015), one of the authors of important works on Perlustration in the Russian Empire. The Secret surveillance in the Russian Empire and the Soviet Union is one of the most important researches in uncovering the problem of determining the «moods» of the people, recognizing the attitude of the masses to the government. The main focus was on perlustration issues, the activities of perlustration centers in the territory of the Russian Empire and the personal abilities and achievements of perlustration specialists, what groups of people perlustration was used for, its algorithm, how the practice of perlustration manifested in the Russian Empire was used and improved in the Soviet Union was comprehensively analyzed. The study is based on the concept of political control, which is considered as a means of determining and managing «moods» («nastroenie») in relation to power.

Jonathan W. Daly (1998) is one of the authors of important works on the secret police of the empire. The author examines the history of the secret police from 1866 to 1905, based on many archival materials. The book is divided into six chapters, and the secret police are devoted to the problems of the origin, structure, development of police methods, the conflict between the police and the opposition group, Sergei Zubatov's reforms in the police, and the interactions between the police and the administrative structure during the 1905 revolution.

Peter Holquist (1997) examines covert surveillance in the Russian Empire in the context of general European political developments during the First World War. The war contributed to a sharp increase in the activities of state and public institutions in controlling people's moods and thoughts. This service continued until 1917 and in subsequent years. Peter Holquist considers information practice as a field of data collection through perlustration, survey and agency control.

In recent years, the conceptual frameworks related to the creation of the state have been used by various scholars in their studies. Concepts such as Michael Man's infrastructural power concept and Anthony Giddens' notions of surveillance and administrative power are influenced by Foucault's concept of statehood and allow to study disciplinary aspects in the context of the history of everyday life through micro-technologies of power. Foucault's concept of statehood is seen as the «art of government» meaning that government is not limited to politics, but uses a wide range of control methods. It ranges from the control of the individual to the biopolitical control of society. The concept of governmentality prompts a new understanding of power. Power is considered not only at the hierarchical level, but also as social control of power in various institutions and various forms of knowledge. Power creates certain knowledge and discourses in a positive form, affects people and affects the actions of the people of the society. Governmentality theory also focuses on the relationship between the micro and macro political levels (Michel Foucault, 2008).

In the framework of the title under consideration, Giddens' concept of «administrative power» means «control over the duration and interval of human activity». Surreptitious surveillance is not only the identification of information, but also the integration or direct control of it. These forms of examination are constantly improving each other. Infrastructural power is the use of the state to penetrate civil society and conduct its policy throughout the territory. Infrastructural power was introduced by sociologist Michael Mann (Özbek, Nadir, 2008:48).

Results and discussion

Perlustration in the Russian Empire

Perlustration is the secret reading of correspondence against official law. Among many researchers, distinguishing between censorship and perlustration forms of control of mail and telegraph correspondence creates difficulties and causes debates among scholars.

At the end of the XIX century – the beginning of the XX century, the main purpose of perustration was to determine anti-government sentiments. The government had to prevent revolutionary unrest and control public opinion. Perustration Despite being an illegal practice, the criminal code «“Regulations on Criminal and Correctional Punishments» was very secret, but legally justified in the case of absolute monarchy: «It is not considered an abuse of power 1) when a minister or other government official deviates in his actions from ordinary rules, in a special case or in general in a case of this kind given by the supreme authority;» (Code on criminal and correctional punishments, 1886:230).

At first, perustration was considered as a tool of foreign policy, and from the middle of the XVIII century, mail correspondence was regularly opened and read. After the palace coups, the Tsar of Russia became distrustful of those around him. At that time, emphasis was mainly placed on correspondence with foreign diplomats (Izmozik, 2015:45-48).

In the Russian Empire, a permanent practice of the use of perustration in society was formed. First, the monarchs who were on the throne were interested in reading all the confiscated letters. Secondly, effective struggle of the top officials against the practice of illegal reading of letters of the governor and lower ranks was reflected. Therefore, the state was interested in preserving the secrecy of the mail and not losing the trust of the citizens in postal institutions and employees. Thirdly, the range of persons whose letters were perustrated gradually increased, including diplomats, state officials, members of the nobility, peoples included in the empire, members of the monarchy family, etc. In the Russian Empire, in the second half of the XIX century, the letters of everyone except the monarch, the Minister of Internal Affairs, and the head of the III Department were read (Jonathan W. Daly, 2016: 469).

At the beginning of the XIX century, there was a need to collect complete information in order to know the situation in various territories and nations that were part of the Russian Empire. Among those who were under control were, first of all, the opposition groups and the relatives and friends of the emperor. Secondly, territories like Georgia, which were not satisfied with the existing situation in the regions newly annexed to the Russian Empire, were controlled by the local elite. Thirdly, there was fear regarding the sentiments of the common people in the unsettled areas and they were under control. As we can see in the works of Russian researchers, the main focus of the empire was on Lithuania, Po-

land, Finland and other western territories (Izmozik, 2015:57-59).

In the second half of the XIX century, there were seven «Black Cabinets» in Russia, and their working methodology was similar to the restoration period in France. Therefore, in the main capitals of the empire, in the cities located on the southern and western borders, «Black Cabinets» served in the department of censorship of foreign newspapers and magazines in Moscow, St. Petersburg, Warsaw, Odessa, Kiev, Kharkiv, Tiflis (Jonathan W. Daly, 1998: 42).

During the war in Russia, field post offices were formed, and the postmasters here served as perustrators. For example, in 1812, they formed the practice of monitoring people by scanning the letters of officials, and in 1813-1814, they monitored the correspondence of people in the territories occupied by the army (Izmozik, 2015:65).

On November 21, 1826, at the suggestion of the Moscow postmaster, a perustration was organized in Tobolsk to control correspondence in Siberia. As a result, on December 16, 1826, Nicholas I approved the «Regulations on the Organization of Secret Expeditions on the basis of the Siberian Post Office» («Polozhenie dlya objektivnost pri Sibirskom pochtamte Sekretnoi ekseptidii») in order to control the criminals exiled to Siberia and their spouses. The staff of the secret expedition consisted of four people: the chief official, his assistant and two junior executors. Titular adviser Ban was appointed as the head. In addition, two more “black offices” were established in Siberia on June 5, 1834 in Tyumen and Irkutsk.

«Black offices» served under the guise of censorship of foreign newspapers and magazines (at Moscow and Petersburg post offices, Warsaw, Kiev, Odesa post offices), secret expeditions (at Kazan, Tiflis, and Kharkiv post offices). In 1908, the perustration center was closed in Kazan (Izmozik, 2015:117).

According to the rules of secrecy, the letters of three persons in the Russian Empire should not be opened under any circumstances: the Emperor, the Minister of Internal Affairs, the III Department, and after it was abolished, the head of the Police Department. Perustration was carried out «alphabetically» and randomly. If a randomly selected letter is of interest to political investigative bodies, various measures will be taken: the author’s identity and address will be determined, the said person will be secretly monitored, and correspondence will be monitored for a certain period in order to determine his acquaintances and intentions.

During random analysis, attention was paid to the size of the letter, the handwriting, the signature of the sender and recipient. Of particular interest were letters written by an “intelligent hand” or typewritten to foreign centers of revolutionary emigration (Geneva, Zurich, Liège, Paris, Prague, etc.). Most of the perlustrators had developed the technique of reading letters and the ability to create a psychological portrait of a person by hand. As a result of many years of experience, the social status, gender, age, profession, emotional and psychological characteristics of the letter sender, etc. could determine. Suspicious letters based on the place of origin or destination (letters received from or sent to Geneva, Paris, Brussels, London or other cities with the headquarters of left-wing organizations) and the handwriting of the owner of the letter were removed from the post office.

Analyzing the works written on this topic, the list of cases in which the letters are perlustrated in the «Alphabetic» character is as follows: firstly, the social and political activity of individuals could be the cause. Second, at the request of a known agency; In some cases, the control of correspondence was caused by requests made by suspicious persons to the address bureau (Izmozik, 2015:126).

How was perlustration implemented in Semirechensk region

If we consider the statement on the correspondence sent and received from the Semirechensk regional post office and its affiliated postal institutions («Statement of sent and received correspondence of the Semirechensk regional post office and postal places subordinate to it for 1872») Semirechensk district from almost all the territory of the Russian Empire and from abroad Prussia, Central Archive of the Republic of Kazakhstan, where various shipments and correspondence were sent from countries such as Austria, France, Turkey, China, America (CGA RK F 194, OP.1, D. 3, L. 22-23). Various political parties, revolutionary, religious organizations, printed publications of various directions sent a lot of leaflets and brochures, correspondence, dispatches to the Russian Empire. They were sent from ordinary villagers to nobility and officials. That is why it was necessary for the postal and telegraph workers to monitor all correspondence and shipments. Among them, employees of the post-telegraph institution had to identify suspicious shipments and report them. For example, according to the secret circular letter of 1895 “On the procedure for monitoring correspondence received from abroad by the Turkestan Post-Telegraph District”. Post-telegraph employees, from abroad or it was stated that they

should pay attention to the suspicious correspondence from inside the empire and report on it (CGA RK F 201, OP.1, D. 11, L. 1).

In the region, letters, dispatches, urgent messages by post-telegraph, and other types of information were distributed through post-telegraph stations, offices, departments and mailboxes in large cities and centers, while they were distributed to rural residents through regional offices. It seems that volost chief and his office were aware of suspicious shipments, distributed letters, dispatches, telegrams to the villagers, announced announcements, decrees, and important information to the villagers. For example, if we consider the incident in Andijan in 1898 as an example. During the “Andijan Uprising” that took place on May 18, 1898, 22 Russian soldiers were killed and 18 were wounded in the Andijan garrison, the number of killed and wounded among the rebels was 30. In addition, among the Russian people there were losses among officials and ordinary citizens. The leader of the insurgency, Muhammad-Ali, known as Dukchi (Iyikchi) Ishan, and a group of insurgents were arrested the next day on May 19. All the leaders of the uprising (6 people) were sentenced to death, and hundreds of people were deported to Siberia and other regions of the empire (Bababdzhanov, 2009:155). Information related to this incident was published in Semirechensk district in the form of an announcement in the newspaper «Semirechensk Regional Gazette» («Semirechenskiye oblastnye vedomosti») No. 43, and was sent by mail to seven districts and one settlement in Semirechensk region (CGA RK F 41, OP.1, D. 96, L. 110-116). The content of the announcement was presented to the public through a press release. For example, M. Kishibekov (Kisibekov), head of the Nizhneliysky district of Vernyy uezd, told the head of Vernyy uyezd “In accordance with the instructions of the 6th of October of this year ... I have the honor to convey to you the honor of ... disorder in the Fergana region was announced to the population at the village meetings of the Kyrgyz entrusted to me by the Volost” (CGA RK F 41, OP.1, D. 96, L. 108). However, Kazakh translators from the representatives of the local population were prohibited from reviewing and forwarding mail and telegraph shipments, and only court officials were allowed to do so (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 89).

Similarly, according to the secret circular of the head of the post and telegraph district of Turkestan dated June 15, 1895, it was said that the shipments with leaflets and pamphlets containing anti-government content should be opened in front of the ad-

dressee and sent to the local governor (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 38). Sometimes, leaflets and pamphlets with anti-government content were distributed covertly. For example, in a letter written by the head of the post-telegraph district in the Turkestan General-Governorship to post-telegraph offices and department heads: mail in book covers. For that, the last caches are arranged in the corks; in the event of disclosure of these, they were treated according to the established rules on the detention of correspondence with anti-government publications (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 164).

Anti-government pamphlets were sent from abroad in sealed letters in envelopes of different colors. For example, white and gray brochures with anti-government content were sent from Leipzig and Vienna according to the secret circular of the head of the Turkestan post-telegraph district of 1895. It also describes the symbolism of a political or religious organization: "... in the field, a list with a rubber stamp, with an image of a raised hand on the crown, a sword, and a bird with open wings, and a beast under it." According to this document, letters were sent to nobility and influential citizens. Such letters were immediately sent to the head of the Turkestan post-telegraph district (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 41).

At the end of the XX century, in the years before the revolution of 1905, appeals of various printed publications from abroad were distributed to the territory of the empire by mail and telegraph. They were the "Free Russian Press" fund from London and Switzerland (in envelopes of the same type, the addresses were written by the same hand) (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 32), «Draft Russian Constitution» («Proekt russkoy konstitutsii») from London (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 37) from Switzerland "Russische Justande" (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 42), «Word of Truth» («Slovo pravdy») etc. (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L.82).

Among the shipments found to be suspicious in the next category were letters and advertisements accepting subscriptions for lottery tickets abroad in the name of various categories of persons. Since the sale of lotteries was prohibited in the Russian Empire, such letters were sent to the local governor when discovered. In this regard, the secret circular of the head of the Turkestan post-telegraph district of 1904 contains the following information: «In many postal and telegraph institutions, the empire receives letters from abroad in the names of various persons, so-called «temporary tickets» that accept signatures, foreign lotteries, and announcements and advertising about these lotteries, order forms and envelopes

for sending lottery ticket orders abroad» (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L.187).

Since «Black offices» were not organized in Semirechensk region, large postal and telegraph institutions in the region engaged in perustration with the participation of gendarmerie, police, and local government bodies. The main feature of the organization of the mentioned service in Semirechensk region is the lack of precise regulation of legal acts and the organization of illegal post and telegraph institutions. Since the perustration is conducted in secret, the lack of data on it is the main problem. Employees of post and telegraph institutions with each department scanned letters and shipments with a separate algorithm.

One of the issues of interest in the study of perustration in Semirechensk region is the facts of perustration of letters and dispatches of a person from the imperial family, albeit indirectly. Prince Nikolay Konstantinovich Romanov was the son of Prince Konstantin Nikolayevich, the younger brother of Russian Emperor Alexander II, grandson of Emperor Nicholas I, nephew of Emperor Alexander III. In 1874, the prince was exiled from St. Petersburg to Orinbor due to the unpleasant situation in his family, changed his address for several years, and only in 1881 was exiled to Tashkent by the order of Emperor Alexander III. He had no political and social role in the region. However, he took an active part in settlement of Russian emigrants from Russia to the territory of Turkestan Governor General and solving irrigation problems in Syrdarya region. The prince died in Tashkent in 1918 and was buried in that city (Tsyryapkina, 2020:81-83).

Postal and telegraphic correspondence addressed to Prince Nikolay Konstantinovich himself, his wife, and those who served them, or sent by them to others, were subject to secret inspection. Correspondence sent to addresses located mainly in the Syrdarya region or related to those places was under control. Regarding the prince's correspondence, the circular of 1891, sent to the Turkestan Post and Telegraph offices and departments, states: «all written correspondence, no matter how it was received at the institution by mail, or through submission by someone to the institution – in person, or through dropping in a mailbox and from whomever it came, i.e. from outsiders, or from those on the list, if only it is addressed to the Grand Duke Nikolai Konstantinovich or to the names of his employees, then it must be sent to the Head of the Tashkent office in the manner specified in the circular. Only that postal correspondence that comes from His Majesty or his employees addressed to unauthorized persons

not on the list can be sent to the police department» (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L.19-20).

Although Prince Nikolay Konstantinovich did not live in the cities of Semirechensk region, the letters addressed to him, his wife and the people who served them were identified and sent to Tashkent from the post and telegraph offices here. For example, on November 29, 1892, the head of the post-telegraph office of Verny sent a report to the head of the Tashkent post-telegraph office that Matvey Chistyakov had sent a 2-word registered letter addressed to the prince (CGA RK F 194, OP.1, D. 34, L. 21 ,21)

Who will be monitored and under what conditions?

In order to maintain public peace and order, all police and gendarmerie established public surveillance and covert surveillance of political criminals and untrustworthy persons under the regulation «On Police Control» («Police Health Regulations») of March 12, 1882 (Jonathan W. Daly, 1998: 41). The Minister of Internal Affairs could also prohibit receiving correspondence of persons under control due to individual circumstances. In this case, the lists of such persons are given to local post and telegraph institutions. Letters and dispatches addressed to them are sent to the head of the gendarmerie department in large cities, to the head of the district in uezds, and to the gendarmerie in case of letters with prohibited content (Tokareva, 2009:100).

Persons who are in contact with the criminal elements of the society or are distrusted by their actions against public peace and security are subject to secret surveillance. Those under surveillance were unaware of the secret surveillance, and their personal freedom and civil rights were not limited, but all their movements and communications were strictly monitored.

Covert surveillance was carried out until the suspicion was removed or the facts of the crime were established. Public control was imposed on morally and politically unreliable persons and was limited to

preventive measures rather than severe punishment. It could be established by a decision of administrative bodies or a court verdict. Strict public control was characterized by heavy police surveillance and restrictions on personal freedom and certain rights. The surveillance regime to be established depended on the body that established the surveillance (Regulations on police supervision on March 12, 1882, 1904:25-60).

Conclusion

In conclusion, the information collected through secret surveillance by special pre-revolutionary institutions covered all the problems of the pre-revolutionary empire. Therefore, the officials of the empire were covered with various information about the society of the Russian Empire. According to Izmozik, the conclusions made by the institutions on the basis of the correspondence intercepted at the end of 1916 seem to predict the revolution.

And according to Jonathan W. Daly, the Police registered all foreign citizens through perlustration and controlled censorship. In practice, the police could search, arrest, and detain anyone without a warrant or court order. However, although a highly developed police force helped the government to deal with social unrest and revolutionary organizations, it could not prevent or even predict social revolutions. That is, the police system could not save the regime faced with a mass social uprising. By 1905, these forces were useless, and the regime survived only by maintaining elite support through significant political concessions and suppressing popular unrest through the use of military force.

This study was funded by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP15473303 «Post-telegraph service in the Semirechensk region – as part of the communication of the Russian Empire (1865-1917)»).

Әдебиеттер

Бабаджанов Б. (2009). Андижанское восстание 1898 года и мусульманский вопрос в Туркестане (взгляды колонизаторов и “колонизированных”). *Ab Imperio*, 2/2009, 155-200 с.

Измозик В. С. (2015). Черные кабинеты. История российской перлюстрации. XVIII-начало XX века М, «НЛЮ». 2015.- 953 с.

ҚР ОМА, 41-к, 1-т, 96 –іс.

ҚР ОМА, 2300-к, 8-т, 15-іс.

ҚР ОМА, 201-к, 1 -т, 11-іс.

ҚР ОМА, 194-к, 1-т, 3-іс.

ҚР ОМА 194-к, 1-т, 34-іс.

- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года (1886). Спб, -714 с.
- Перегудова З.И. (2000). Политический сыск в России (1880-1917). М, Российская политическая энциклопедия. – 432 с.
- Положение о полицейском надзоре 12-го марта 1882 года (1904). Полицейский надзор : сборник <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27216#mode/inspect/page/2/zoom/4>
- Смыкалин А. (2008). Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Юридический центр Пресс; Санкт Петербург.- 315 с.
- Токарева С. Н. (2009). Полицейский надзор в Российской империи. Вопросы истории, № 6, Июнь. С. 94-104.
- Шашаев А.К. (2017). Түркістан өлкесіндегі империялық-полицейлік қадағалаудың тарихы (1867–1917 жж.). Тараз, «BIG NEO SERVICE» баспасы.- 204 б.
- Цыряпкина Ю.Н. (2020) Великий князь Николай Константинович Романов и его вклад в создание переселенческих поселков в Туркестане в 1880–1890-е годы//VIII Востоковедческие чтения памяти С. Г. Лившица : материалы международной научно-практической конференции, Барнаул, 21-22 ноября 2019 года. Алтгпу, Барнаул. 81-87 с.
- Holquist, Peter. (1997). Information Is the Alpha and Omega of Our Work: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. *The Journal of Modern History*, vol. 69, no. 3, pp. 415–450. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2953592>. Accessed 28 May 2024.
- Iain Lauchlan (2002). RUSSIAN HIDE-AND-SEEK The Tsarist Secret Police in St Petersburg, 1906–1914. Helsinki, SKS, Helsinki.-405 p.
- Jonathan W. Daly *Perlustration in Imperial Russia Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 17, Number 2, Spring 2016, pp. 466-474
- Jonathan W. Daly (1998). *Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905*. DeKalb: Northern Illinois University Press. 260 p.
- Michel Foucault (2008) *The Birth of Biopolitics LECTURES AT THE COLLÈGE DE FRANCE, 1978–79*. London. -346 p. https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW353/%5BMichel_Foucault%2C_Michel_Senellart%2C_Arnold_I._Davi%28BookFi%29.pdf
- Özbek, Nadir. (2008). Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908) *International Journal of Middle East Studies*, vol. 40, no. 1. 47–67 pp. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30069651>. Accessed 30 May 2024.
- Zhdanova I.A. (2018). *The Propaganda Age. Russian Studies in History*, 54-84 pp.

References

- Babajanov B. (2009). Andizhanskoe vosstanie 1898 goda i musul'manskij vopros v Turkestane (vzglyady "kolonizatorov" i kolonizirovannyh). [The Andijan uprising of 1898 and the "Muslim question" in Turkestan (views of the "colonizers" and the "colonized")]. *Ab Imperio*, 2/2009, 155-200 s.
- Izmozik V. S. (2015). Chernye kabinety. Istoriya rossijskoj perlyustracii. XVIII-nachalo XX veka [Black offices. History of Russian illustration. XVIII-early XX century]. М, «NLO». 2015.-953 s.
- CGA RK F. 41, Op.1, D. 96.
- CGA RK F. 2300, Op. 8, D.15.
- CGA RK F. 201, Op.1.
- CGA RK F. 194, Op.1, D.3.
- CGA RK F. 194, Op.1, D.34.
- Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnyh i ispravitel'nyh 1885 goda [Code on criminal and correctional punishments of 1885]. Spb, 1886. -714 s.
- Peregudova Z.I. (2000). *Politicheskij sysek v Rossii (1880-1917)* [Political investigation in Russia (1880-1917)]. М, Rossijskaya politicheskaya enciklopediya. – 432 s.
- Polozhenie o policejskom nadzore 12-go marta 1882 goda (1904) [Regulations on police supervision March 12, 1882]. *Polozhenie o policejskom nadzore 12-go marta 1882 goda* <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27216#mode/inspect/page/2/zoom/4>
- Smykalin A. (2008). *Perlyustraciya korrespondencii i pochtovaya voennaya cenzura v Rossii i SSSR* [Illustration of correspondence and postal military censorship in Russia and the USSR]. Yuridicheskij centr Press; Sankt Peterburg.- 315 s.
- Tokareva S. N. (2009). *Policejskij nadzor v Rossijskoj imperii* [Police supervision in the Russian Empire.]. *Voprosy istorii*, № 6, Iyun'. S. 94-104.
- Shashaev A.K. (2017). *Tyrkistan olkesindegi imperiyalyq-policejlik qadagalaudyn. tarihy (1867–1917 zh.zh.)* [History of imperial police supervision in Turkestan region (1867-1917)]. Тараз, «BIG NEO SERVICE» баспасы.- 204 б.
- Сыряпкина Ю.Н. (2020). *Velikij knyaz' Nikolaj Konstantinovich Romanov i ego vklad v sozdanie pereselencheskih poselkov v Turkestane v 1880–1890-e gody* [Grand Duke Nikolai Konstantinovich Romanov and his contribution to the creation of resettlement settlements in Turkestan in the 1880–1890s]. VIII Vostokovedcheskie chteniya pamyati S. G. Livshica : materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Barnaul, 21-22 noyabrya 2019 goda. Altgpu, Barnaul. 81-87 s. Holquist, Peter. (1997). Information Is the Alpha and Omega of Our Work: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. *The Journal of Modern History*, vol. 69, no. 3, pp. 415–450. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2953592>. Accessed 28 May 2024.
- Iain Lauchlan (2002). RUSSIAN HIDE-AND-SEEK The Tsarist Secret Police in St Petersburg, 1906–1914. Helsinki, SKS, Helsinki.-405 p.
- Jonathan W. Daly *Perlustration in Imperial Russia Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 17, Number 2, Spring 2016, pp. 466-474

Jonathan W. Daly (1998). *Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905*. DeKalb: Northern Illinois University Press. 260 p.

Michel Foucault (2008) *The Birth of Biopolitics LECTURES AT THE COLLÈGE DE FRANCE, 1978–79*. London. -346 p. https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW353/%5BMichel_Foucault%2C_Michel_Senellart%2C_Arnold_I._Davi%28BookFi%29.pdf

Özbek, Nadir. (2008). Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908) *International Journal of Middle East Studies*, vol. 40, no. 1. 47–67 pp. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30069651>. Accessed 30 May 2024.

Zhdanova I.A. (2018). The Propaganda Age. *Russian Studies in History*, 54-84 pp.

Information about the author:

Iskakova Galiya Zeidildayevna – PhD, senior lecturer at the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty. E-mail: gali209@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Искакова Галия Зейдилдаевна – PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: gali209@mail.ru

Сведения об авторе:

Искакова Галия Зейдилдаевна – PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана, КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы. E-mail: gali209@mail.ru

Поступило: 28.06.2024

Принято: 25.08.2024

G.A. Mambetova

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: guldanamambetova@gmail.com

ISLAMIC POLICY OF THE SOVIET STATE IN 1917-1953 (based on materials from the Aktobe region)

The purpose of the article is to consider and analyze the main aspects of the Soviet state policy towards the Islamic religion and believers in 1917-1953 based on materials from the Aktobe region. The article examines some issues of the Soviet government policy towards Islam in the Aktobe region. Since 1929, merciless persecution of all confessions in the Soviet Union began. During this period, mosques were closed and church valuables were confiscated by decrees and orders from above. The state archive of the Aktobe region contains minutes and excerpts from meetings devoted to this issue. One of the organizations engaged in anti-religious propaganda is the Union of Militant Atheists. This organization was founded in 1925, branches were created in all regions, including the Aktobe region. In the course of preparing the article, were used documents from the Central state archive of the Republic of Kazakhstan (Almaty) and the state archive of the Aktobe region. To ensure objectivity in working on sources, the author conducted a comparative analysis of documents and materials from other regions of Kazakhstan, which also carried out this policy concerning a religious nature. In this case, the author used the following methods: specific analysis, comparative historical, problem-chronological and statistical. Using the comparative-historical method, we identified the objective relationship between historical facts and events occurring in the USSR and in the Aktobe region, and also compared events occurring in different territories of Soviet Kazakhstan. The scientific novelty of the study lies in the experience of studying the relationship between the Soviet state and religious organizations in 1917-1953 using the example of the Aktobe region. Based on extensive data from archival sources and monographs, as well as materials from the state commission for the full justification of victims of political persecution in the Aktobe region in the 20-50s of the twentieth century, it is substantiated that Soviet policy was carried out very deeply and systematically on the territory of the Aktobe region due to its border proximity.

Key words: Islam, repression, OGPU, tactics of "religious tolerance", anti-religious propaganda, Union of Atheists.

Г.А. Мамбетова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
e-mail: guldanamambetova@gmail.com

1917-1953 жылдардағы Кеңес мемлекетінің исламдық саясаты (Ақтөбе облысының мысалында)

Мақаланың мақсаты – кеңес мемлекетінің 1917-1953 жылдардағы ислам діні мен діндарларға қатысты саясатының негізгі аспектілерін қарастырып, Ақтөбе облысы материалдарына негіздеп, талдау болып табылады. Сонымен қатар, ислам дініне қатысты шектеулер мен қуғындау саясатының Ақтөбе облысы бойынша ерекшеліктері мен большевиктер билігінің орнауы кезіндегі қоғамдық-саяси жағдайын, одақтас республикаларда жүргізілген саясаттың Ақтөбе өңіріндегі көрінісі мен облыс территориясында ислам дінін жоюға арналған жарлықтар мен қаулыларды талдау болып табылады. 1929 жылдан бастап Кеңес Одағының барлық конфессияларын аяусыз құдалау басталды. Бұл кезеңде жоғарыдан келген жарлықтар мен қаулылармен мешіттер жабылып, шіркеу құндылықтары тәркіленді. Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінде осы мәселеге қатысты төралқалардың хаттамалары мен үзінділері бар. Дінге қарсы үгіт-насихатпен айналысқан ұйымдардың бірі – «жауынгер Құдайсыздар» ұйымы. Бұл ұйым 1925 жылдан бастау алып, бөлімшелері барлық облыстарда, соның ішінде Ақтөбе облысында да құрылған. Мақала дайындау барысында ҚР-ның Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік архиві мен Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінің құжаттары, Ақтөбе өңірінде шығарылған ғылыми зерттеулер қолданылды. Дереккөздермен жұмыс жасауда объективтілікті қамтамасыз ету үшін автор осы діни сипаттағы саясатты жүргізген Қазақстанның басқа аймақтарынан алынған құжаттар мен материалдарға салыстырмалы талдау жүргізді. Бұл жағдайда автор келесі әдістерді пайдаланды: нақты талдау, салыстырмалы тарихи, проблемалық-хронологиялық және статистикалық. Салыстырмалы тарихи әдісті пайдалана отырып, біз КСРО мен Ақтөбе облысында болған

оқиғалардың объективті байланысын анықтадық, сонымен қатар Кеңестік Қазақстанның әртүрлі аумақтарында болған оқиғаларды салыстырдық. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – бұл 1917-1953 жылдардағы Кеңес мемлекеті мен діни ұйымдардың қарым-қатынасын Ақтөбе облысының территориясы мысалында зерттеудің тәжірибесі. Мұрағат дереккөздерінен және монографиялардан алынған кең көлемдегі мәліметтерді, сондай-ақ Ақтөбе облысындағы 20 ғасырдың 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдарын пайдалану арқылы, Ақтөбе облысы территориясында шекаралық жақындығына байланысты кеңестік саясаттың өте терең әрі жоспарлы түрде жүргізілгені негізделді.

Түйін сөздер: ислам, репрессия, ОГПУ, «діни толеранттылық» тактикасы, дінге қарсы үгіт-насихат, құдайсыздар одағы.

Г.А. Мамбетова

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан
e-mail: guldanamambetova@gmail.com

Исламская политика советского государства в 1917-1953 гг. (на примере Актюбинской области)

Цель статьи – рассмотреть и проанализировать основные аспекты политики советского государства по отношению к исламской религии и верующим в 1917-1953 гг. на материалах Актюбинской области. С 1929 года начались беспощадные гонения на все конфессии Советского Союза. В этот период указами и распоряжениями сверху были закрыты мечети и конфискованы церковные ценности. В государственном архиве Актюбинской области имеются протоколы и выдержки заседаний, посвященных этому вопросу. Одной из организаций, занимающихся антирелигиозной пропагандой, является организация «Союз Воинствующих безбожников». Эта организация была основана в 1925 году, филиалы были созданы во всех регионах, в том числе и в Актюбинской области. В ходе подготовки статьи были использованы материалы из Центрального государственного архива Республики Казахстана (г. Алматы) и государственного архива Актюбинской области. Для обеспечения объективности в работе с источниками автором был проведен сравнительный анализ материалов различных регионов Казахстана, раскрывающих меры по борьбе с религиозными руководителями и организациями. При этом автором были использованы следующие методы: сравнительно-исторический, проблемно-хронологический и статистический. Используя сравнительно-исторический метод, мы выявили объективную связь между историческими фактами и событиями, происходившими как в СССР и в Актюбинской области, а также сравнили события, происходившие на разных территориях Советского Казахстана. Научная новизна исследования заключается в опыте изучения взаимоотношений советского государства и религиозных организаций в 1917-1953 годах на примере Актюбинской области. На основе обширных данных архивных источников и монографий, а также материалов государственной комиссии по полному оправданию жертв политических преследований в Актюбинской области в 20-50-х годах XX века обосновано, что советская политика проводилась очень глубоко и планомерно на территории Актюбинской области в связи с ее приграничной близостью.

Ключевые слова: ислам, репрессия, ОГПУ, тактика «религиозной терпимости», антирелигиозная пропаганда, Союз безбожников.

Introduction

The history of religion under Soviet rule is full of very sad events in the history of our country. In the 20s of the 20th century, anti-religious propaganda began to be carried out gradually. The Soviet government, under the pretext of developing the country's culture and traditions, literature and art, began to actively destroy religion. A letter from the Central Committee of Russia, sent to all party committees, indicated that religiosity and nationalism reign in the countries of the East, which harms their cultural progress, and it was necessary to carry out propaganda work to ex-

plain the harmfulness of religious beliefs among working people.

Islam is the second-largest religion in Russia after Orthodox Christianity. The development of relations between the Muslim population and the Bolsheviks has been studied by numerous foreign, Russian, and Kazakh authors. This article examines certain aspects of the process of Islamic-Soviet relations using the example of the Aktobe region from 1917 to 1953.

We conditionally divided the period under study into three periods, each of which corresponds to a separate stage in the development of the Soviet state's policy towards the Muslim population.

Materials and methods

The methodological basis of the study is based on the historical approach to the problem of state Soviet policy towards religion and believers in the Aktobe region in 1917-1953. The historical approach involves the use of the principles of historicism and objectivity in the work. The principle of historicism made it possible to study the sources, stages of development, and content of the party-state policy towards religion and believers during the years of Soviet power. And also using this method, the authors showed the essence of the policy of the party and the Soviet state on issues of atheism and religion, the course of implementation of Islamic policy in the conditions of the Aktobe region over thirty years.

To ensure objectivity in working on sources, the author conducted a comparative analysis of documents and materials from other regions of Kazakhstan, which also carried out this policy concerning a religious nature. In this case, the authors used the following methods: specific analysis, comparative historical, problem-chronological, and statistical. Using the comparative-historical method, we identified the objective relationship between historical facts and events occurring in the USSR and in the Aktobe region and also compared events occurring in different territories of Soviet Kazakhstan. The problem-chronological method allows us to highlight the characteristic features of the historical experience of religious policy in the Aktobe region.

1917-1953 on the topic of religious policy that interests us. The scientific works of domestic and foreign researchers can be divided into several main areas. The first group of works includes the works of Soviet researchers. According to these researchers, religion is often presented as a reactionary, anti-people institution that does not serve the interests of the people and the state P.K. Kurochkin (1971), N.S. Gordienko (1987), and V.A. Alekseev (1991).

In general, it can be noted that the changes in the religious policy of the Soviet government in the 20-50s of the twentieth century and its positions still need to be studied at the regional level. An important source of information on the relationship between the state and religion are the data of the state archive of the Aktobe region. The term “anti-religious propaganda” began to be used frequently only after the 1950s in reports and definitions of meetings and congresses organized by branches of anti-religious organizations of the Aktobe region. Before that, archival materials prove that in the years 1917-1953 we are considering, religion was initially supported,

and then in 1937-1940, persecution of religion and representatives of religion reached its peak.

The source of the research is the reports and papers of Zh. A. Amirov, the authorized representative for religious affairs of the Soviet government in the Aktobe region, which are stored in the state archive of the Aktobe region. The state policy pursued in the Aktobe regional branch of the “Union of Militant Atheists,” their decrees and orders, and information about religious organizations in the territory of the Aktobe region can be found in the following funds. For example, the 3rd fund (Aktobe district executive committee of Muslim deputies), the 4th fund (Aktobe governor’s executive council of workers, peasants, and the Red Army deputies committee), as well as materials from Fund 13 (Proletarian district committee of people’s control of Aktobe) concerning religious policy in the region were received.

Recent years of work and the memoirs and works of religious figures themselves provide more accurate information, and these sources can be considered more objective than Soviet sources. One of these is the work of the famous Qazi Saduakas Gylmani, professor, historian Muminov Ashirbek Kurbanovich, and an American scientist A.J. Frank who has been studying the religion of Central Asia in the Soviet period for many years.

Gylmani Saduakas approached the compilation of the “Biographical Dictionary of Kazakh Ulama” (Zamanymyzda bolgan ulamalaryn omir tarikh-dary) more thoroughly. For this purpose, correspondence with religious figures of Kazakhstan was organized (a folder with letters of 120 pages has been preserved in his archive), and the author’s memoirs, notes, etc. were also used. The dictionary contains biographies of 52 religious figures of Northern Kazakhstan in the 19th and 20th centuries. Of close importance to this work is a collection of four photo albums, in which Gylmani Saduakas collected more than 200 historical photographs reflecting the history of SADUM and Islam in Kazakhstan. [A. K. Muminov, A.J. Frank, 2015]

Discussion

Many authors in modern Kazakhstan historiography explore this problem, dividing it into several periods. For example, many historians, including B.M. Auanasova [Auanasova, 2007:56], conditionally divide the policy towards the clergy into 5 periods.

1. Depriving them of the right to vote;
2. Closure of mosques and cessation of religious education;

3. Confiscation of their property;
4. Link to foreign countries near and far abroad;
5. Death sentence.

Another historian researcher A.S. Zhanbosinova [Zhanbosinova, 2010:48], in her doctoral dissertation, taking into account the chronology of legislative acts and relevant events, identifies several stages of repressive religious policy:

1. 1917–1920 – directly covers revolutionary events, the “Red Terror” during the Civil War;
2. 1921–1923. – The famine years and the associated campaign to confiscate church valuables;
3. 1928–1933. – forced collectivization and associated peasant uprisings;
4. 1937–1938. – peak of terror, new and repeated arrests of clergy with a sentence of capital punishment (capital punishment);
5. 1945–1955 – the fight against religious concessions allowed during wartime, and a new round of repression.

The first two stages turned out to be the most tragic in terms of senseless murders. The author mentioned that Eastern Kazakhstan, like many other regions of the Soviet state, turned out to be an arena for the manifestation of “red” and “white” terror. At the initial stage, the arrests of religious ministers were not a mass phenomenon; these were most likely isolated cases; with the intensification of repressive policies, mass arrests and persecutions began with accusations: anti-Soviet agitation, counter-revolutionary propaganda, participation in counter-revolutionary groups and organizations, preparation of an armed uprising, agitation among believers against the collective farm movement, etc. All charges corresponded to Article 58 of the Criminal Code of the RSFSR. [Goldin, 2000:254]

The first period (1917-1928) is characterized by a “sympathetic” attitude of the authorities towards Muslims, as evidenced by the Appeal to the Muslims of Russia and the East. This can be explained, on the one hand, by the precarious military situation of the Soviets at the time, and on the other hand, by the recent establishment of Bolshevik power. The appeal helped to solidify their position among broad segments of the population. Additionally, the first period saw the emergence of dual faith, as well as the cult of personality surrounding Lenin. Following the leader’s death, busts of Lenin were installed in all organizations, monuments were erected everywhere, and his images in the form of portraits and posters were displayed in many public places. Citizens of the Soviet Union were first obligated to extol V.I. Lenin, after which they could worship their own gods [Arapov, 2010: 20].

The second period (1928-1941) can be described as a time of ruthless eradication of all religious denominations in the Soviet Union. Harsh and total control was imposed over all representatives of the clergy, including those of Islam, throughout the territory. All religious institutions were subjected to closure, church property was confiscated, and other establishments took their place. Mullahs and church officials were persecuted, and the celebration of religious holidays was prohibited. State religious structures also fell victim to similar actions. The Central Spiritual Institution of Muslims was closed, which was revealed after the Second All-Union Congress of Muslims was repeatedly postponed, leading to the announcement of the suspension of this structure. Control over Islam during this period was exercised by organizations such as the USPD, and from 1934 onwards, by the PCIA [Arapov, 2010:13].

The third period (1941-1953) can be characterized as a period of the Soviet leadership’s softening stance towards the religious population. The Great Patriotic War forced the authorities to shift from a policy of “hard stick” to a more flexible approach, with certain concessions and attenuation. Religious institutions were reopened, the celebration of some religious holidays was permitted, and the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SAMCA) was reinstated. However, alongside these changes, the Soviet government established the Council on Religious Cults in 1944, which implemented a series of measures to control religious practices and institutions [Arapov, 2011:25].

The initial step of the Soviet government in pursuing an anti-religious policy went in two directions. The first is to weaken and destroy the long-standing owners of spiritual traditions (saints, ishans, mullahs, etc.) who are responsible for the religion. Thus, the function of religion and the self-awareness of people will be radically changed and weakened. And secondly, to destroy the attitudes and will formed by religion and religious figures. To do this, they issued special decrees on the re-registration of mosques and on the mullahs paying taxes.[Sarsembina, Sarsembin, 2023:91] This point of view is written in more detail in the monograph «Policy of destruction of spirituality and persecution of representatives of religion» which was published recently in Aktobe.

Results

The history of Soviet researchers in solving problems of the national history of the USSR, as

well as of the union republics, was understudied for a long time. In 1917, the arrival of the Communists marked a significant moment for Kazakhstan and Russia. In the early days of their rule, the Bolsheviks published the "Address to All Working Muslims of Russia and the East," clearly outlining their benevolent attitude towards the Muslim population. This address was the first Soviet official document addressing the "Muslim question." It's significant to remember that Russia was in a state of war at the time of the publication of this address. There was a division of spheres of influence of superpowers in former colonial territories. The Soviets, through their Address, called on the Muslims of the East to show "sympathy" and "support." All religious institutions were declared "free" and "inviolable." The decree of the Sovnarkom on the adoption of the "Address" also announced the decision to reproduce and translate this document into the languages of the Muslims of Russia and the East, indicating the Bolsheviks' desire to make this document accessible to all layers of the population, characterizing it as populist and aimed at the masses (Valk, Obichkin, 1957:113-115).

Such actions can be explained by the fact that the leaders of the Bolshevik party and the Soviet state actively sought to mobilize Muslim peoples in the fight against their enemies, especially the countries of the Entente. For example, the Soviet People's Commissar for Foreign Affairs, G.V. Chicherin, emphasized the extreme desirability of the swift movement of the "Muslim world against imperialism" [Goldin, 2000:117] On January 20th, the Bolsheviks published their next document – the Decree on the Separation of Church and State. This decree included provisions such as freedom of religious belief and non-interference of the government in education, among others [Arapov, 2010:371-372]. Analyzing the above-mentioned document, it can be concluded that when the Soviets came to power, their first step was to publicly announce the Appeal calling on Muslims to provide "support" and "sympathy." The consolidation of Bolshevik positions provided impetus for further actions to control the situation in the Muslim world. The Decree on the establishment of the Commissariat was adopted, followed by the Decree on the separation of schools from the church. The introduction of socialism and the ideology of the Bolsheviks into the masses was intended to be carried out through the education of the younger generation. Four-tiered primary secular education became mandatory. Religious foundations took a back seat. However, it is worth noting that the implementation of the "school separation"

Decree occurred slowly in the challenging conditions of the Civil War of 1918-1920 and the early years of the New Economic Policy (NEP).

The Soviets, upon coming to power, first made public their Appeal calling on Muslims to provide "support" and "sympathy" to strengthen the Bolsheviks' positions. This catalyzed further actions to control the situation in the Muslim world. Following this, the Decree on the separation of schools from the church was issued. In a report from the Aktobe City Archive titled "On the Work of Separating the Church from the State in the Aktobe Region," the following information is provided. The received circular with instructions on implementing the decree emphasized the importance of timely execution. Accordingly, this information was disseminated to all districts and soon came into effect. Directives were given on the appropriation of church property at the local level, as well as on the prohibition of teaching religious laws in schools [SAAR, f. 3, op. 1, d. 265, p. 2]. The implementation of socialism and the ideology of the Bolsheviks was to be achieved through the education of the younger generation. Four-tiered primary secular education became mandatory, shifting the focus away from religious foundations. The transition from the Arabic alphabet to Latin script, and later to Cyrillic, became one of the key measures in the government's secularization policy. The Kazakh population, predominantly practicing Islam, had a strong connection to the Arabic alphabet. Interpreters of the "Divine Law" written in Arabic script were held in deep respect and reverence. However, the abolition of the Baytursynov's alphabet in 1929, along with the shift towards secular education and the separation of the church from schools as per the Decree of January 20, 1918, led to a decline in the authority of Islamic clergy and a gradual estrangement from them.

Analyzing the archival documents of the Aktobe region regarding the introduction of Cyrillic script, it is evident that mastering the new literacy was a top priority. It was mandatory to ensure that every resident, down to the smallest villages, received this knowledge. To achieve this, the establishment of "likpunks" – literacy elimination points and elementary literacy schools – was approved. To firmly establish the principles of full-fledged atheism and unwavering patriotism towards the Soviet Union among the population, a clear and well-planned effort was undertaken, encompassing all spheres of life. Educational institutions such as schools and technical colleges played a significant role in ensuring the younger generation was devoted to the party's ideals. Starting from 1925, the study of the

“Foundations of Marxism-Leninism” which was a fusion of dialectical materialism and the history of the Communist Party became a mandatory subject. Furthermore, youth organizations were established, including the Octoberists, pioneers, and Komsomol members. Joining these organizations was seen as an honor, and it was viewed with respect and recognition by every citizen of the country. This served as another effective tool in the hands of the authorities for managing the population. The archival documents regarding the implementation of Marxist-Leninist education in the Aktobe region include plans, reports with lists of citizens involved, and information about agitators [SAAR, f.13, op. 3, d. 172, pp. 7-9].

The Bolsheviks carried out extensive work in the socio-political life of the country. Regional Agitprop boards (agitational propaganda) annually established plans for conducting propagandist lectures, readings, and seminars. Reports with summaries of the work conducted were submitted, and courses were created to train party workers to enlighten the population, particularly the indigenous inhabitants. Below are documents reflecting the situation in the Aktobe region.

One of the organizations engaged in anti-religious propaganda is the militant atheist organization. This organization was founded in 1925.

“The Charter of the Kazakh Union of Militant Atheists,” registered in the Central Administrative Department on June 28, 1928, under No. 30/8.

The goals and objectives of the union are:

1. The Union of Militant Atheists sets the task of uniting all conscious workers to organize active resistance against religion in all its manifestations and forms.

2. The Union of Militant Atheists sets the task of instilling in the consciousness of its members the necessity of conducting anti-religious propaganda in a form that would contribute to the fulfillment of the main goal of Soviet power, the strengthening of the dictatorship of the proletariat, and its alliance with the peasantry.

3. To achieve this goal, the Union:

A) Organizes its cells in factories, plants, military units, educational institutions, villages, settlements, and rural areas.

B) Organizes and supports anti-religious propaganda in all forms: lectures, clubs, libraries, museums, courses, cinema, theatrical performances, etc.

B) Promotes the introduction of a new non-religious way of life among the broad masses.

The charter clearly outlines the structure of the organization, which consists of cells. These cells, in

turn, must consist of a minimum of 5 individuals. The document also specifies the activities that UMA members are required to carry out for the purpose of anti-religious propaganda [SAAR, f. 13, op. 3, d.172, pp. 3-5].

The central leadership clearly emphasized the necessity of conducting anti-religious education for students in educational institutions and political-educational establishments. A set of requirements and responsibilities for carrying out anti-religious work was imposed. To achieve these goals, it was necessary to provide thematic literature for reading rooms and educational institutions. For this purpose, it was recommended to supply them with the newspaper and magazine “Atheist,” as well as the monthly “Anti-Religionist” [SAAR, f.13, op. 3, d.172, p. 7].

In addition to printed publications, in 1929 textbooks and educational programs were published, including: «Textbook for Workers’ Anti-Religious Circles» with a preface by Em. Yaroslavsky, edited by A. Lukachevsky, “Anti-Religious Peasant Textbook” with a preface by Em. Yaroslavsky, “Lesson Plan for Workers’ Anti-Religious Circle”, “Lesson Plan for Peasant Anti-Religious Circle”, “Bashkir-Chuvash Program.” Furthermore, a list of recommended literature was provided in various categories: for schools and teachers, children’s and youth reading, anti-sectarian literature, and literature for educators [SAAR, f.151, op.1, d.17, pp. 12-13].

The categorization and the all-union organization of reading rooms, as well as the involvement of the entire population and the organization of UMA cells, indicate a clear orientation of the ideology towards all layers of society.

On March 20, 1930, the Central Council of the Union of Militant Atheists of the USSR presented the “Temporary Regulations on Work among Nomads.” Regarding the organizational aspect, it was instructed to establish communication with the nomads, create a favorable environment, and utilize local scientific resources for the expansion of anti-religious work in the field. Mobile red tents, yurts, and other similar structures would continue to be the primary means of cultural and educational work among the nomads. Clear instructions and practical tasks for anti-religious work were provided for these mobile structures. The main tasks included: explaining the class essence and nationalist-chauvinistic nature of the ideologies of tribalism, promoted by the clergy; popularizing the goals and ideas of the Union of Militant Atheists; providing assistance and organizing cells of the Union of Militant Atheists, among others. Anti-religious lectures and presen-

tations, and distribution of anti-religious posters, which were intended to replace literature for the less literate population, were to be conducted through these mobile structures in districts and villages [SAAR, f.151, op.1, d.17, pp. 15-16].

On the same day, "Development of Anti-Religious Work Issues in Women's Artels in the East" was published. In implementing the decisions of the 2nd Congress of the Union of Militant Atheists (Society of the Godless) regarding the integration of anti-religious propaganda into all types of work, women's artels played a significant role. The living conditions of female laborers in the East provided a favorable environment for their economic emancipation and facilitated the expansion of anti-religious propaganda." Upon joining the artel, a woman begins to live a somewhat different life than she did before. Being in the company of other women, connected with them by common interests of production and the interests of the new life, the Eastern laborer is already separating herself from seclusion, gravitating towards knowledge, culture, and public life. She is moving away from the influence of the Muslim clergy; the changed economic foundation contributes to the transformation of ideology..."

These conditions entailed a gradual alienation of women from traditional laws and customs, which was favorable for the expansion of anti-religious work. The first organization to address such issues was the Union of Militant Atheists (Society of the Godless). It was tasked with enlightening female members of artels, explaining that wearing the paranja and chadra was a significant obstacle to women's emancipation and detrimental to both the woman's and her child's health. In addition, the Union of Militant Atheists was responsible for involving women in fundamental concepts such as socialist structure, organizing excursions to factories, familiarizing them with industrialization, collectivization, and the restructuring of agriculture. [CSA RK, f.151, op.1, d.17, d.17] The fragment from the correspondence with the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR and other organizations and institutions on matters of anti-religious propaganda, dated 1937 from the city archive of Almaty, characterizes a shift from a policy of tolerance towards believers to more stringent anti-religious propaganda. It emphasizes the importance of actively promoting atheism and combating religion in all its forms, especially in the context of preparations for the elections to the Supreme Soviet based on the Stalinist constitution. The Union of Workers of Higher Education and Scientific Institutions, comprising some of the best representatives of science, is urged to take a lead-

ing role in the fight against religious obscurantism. [CSA RK, f. 1648, op.1, d.3]

Starting from 1929, there were brutal persecutions against all religious denominations in the Soviet Union. During this period, mosques were closed, and religious valuables were confiscated through decrees and resolutions from above. In the city archive of the Aktobe region, there are preserved protocols and extracts from the Presidiums regarding this issue.

One of the organizations engaged in anti-religious propaganda is the organization of militant atheists. This organization had its origins in 1925. Cells of the Society of Militant Atheists (UMA) were formed across all regions, including in the Aktobe region.

Since 1930, information and questionnaires for religious figures of the Muslim faith have been collected in the Aktobe region. From some materials, it can be seen that some religious leaders had already been repressed or shot. The Aktobe district department of the OGPU has stored a lot of information about the persecution of mullahs and religious leaders of the Aktobe region. For example, Balmagambet Takan. Shoot, personal property confiscated. Case No. 9497 of the Temir RO NKVD on Balmagambet T, arrested on 20.11.1937, born in 1889, native of No. 13 aul of the Temir district of the Aktobe region. By social status – bai-mullah. Accused of being a member of a counter-revolutionary pan-Islamist organization, among collective farmers conducted defeatist counter-revolutionary agitation. [Espenbetova and others, 2023:291]

Along with the confiscated bai-kulaks, religious figures, mullahs, ishans were also accused of participating in and creating counter-revolutionary organizations in the Aktobe region. In one of the reports of the Aktobe regional department of the OGPU, one can find lists of names of mullahs who were accused of being members of counter-revolutionary bourgeois-nationalist, rebel organizations. For example, in Aktobe, Kanalin led the work of uniting anti-Soviet-minded people – bais, mullahs, etc. in Temir, Aktobe, Uilsky, Tabynsky districts, with the goal of renewing the rebel movement. [Abenov and others, 2023:226-229]

The issue of negligence in carrying out anti-religious work at the local level was raised by Comrade Liskovets at a meeting with the secretaries of the Communist Party cells in 1929. It was reported that there was weak leadership in atheist circles, which resulted in their dissolution and a lack of leaders. The meeting decided to conduct an urgent inspection of the state of work in the atheist circles and also

to convene a party meeting of atheists to address the organization of anti-religious work. [SAAR, f. 9-P, op.1, d.193, p.1]

In response to this report, a meeting was held, and attached to Protocol No. 31 of the Bureau of the Regional Committee of the Communist Party from August 3, 1929, was the following resolution: "... In connection with the advance of socialist elements against the capitalist elements in cities, villages, and towns, with the intensification of class struggle, class enemies actively oppose all measures of the party and Soviet power, hiding behind a religious facade, using religious communities and sects, where they engage in counterrevolutionary activities and oppose any cultural initiatives of socialist construction..."

The resolution noted cases of high activity among sectarians, who are actively working among the poor, taking advantage of their economic situation. Under the pretext of "fraternal" assistance, wealthy peasants, village elders, and Muslim clergy involved the poor population and actively used them, thereby blunting class struggle in the villages. [SAAR, f.151, op. 1, d. 17, p. 1]

Regarding the anti-religious work in the Aktobe Region, Protocol №40 of the Meeting of the Bureau of the Aktobe Regional Committee of the Communist Party in 1935 reports the following. In the region, there is a complete absence of anti-religious propaganda and cells of the Union of Militant Atheists. It is noted that there is a weak implementation of anti-religious education for children and adoles-

cents in schools. Meetings occur sporadically and lack proper guidance, creating a favorable environment for the development of religious activities by Muslim and Russian religious communities. It is important to highlight the ideological nature of the report, where the Regional Committee emphasizes: "Underestimating anti-religious work means underestimating the ideological education of the working masses and failing to implement the decisions of the 17th party conference, which has set the crucial political task of 'Overcoming the vestiges of capitalism in the economy and in people's consciousness'."

A decision was made during the meeting to establish a regional bureau of the Council of the Union of Militant Atheists, consisting of Mr. Kaspakbaev (Chairman), Mr. Artykbaev (Vice-Chairman), Mr. Abrashikhin, Mr. Golovko, Mr. Zhiloboy (Secretary), Mr. Sharipov, and Mr. Alibaev, to expand anti-religious efforts in the region.

It was noted that in Aktobe, due to the absence of anti-religious work, religious communities demonstrate the highest level of activity in the region. [SAAR, f. 13, op. 4, d. 22, pp. 384-386] In 1938, the organizing committee of the Union of Militant Atheists was approved, and a new leadership was appointed with Comrade Zhigunenko as the chairman. They were tasked with convening a conference of the Union of Militant Atheists no later than August 20, 1938. [SAAR, f. 14, op. 1, d. 803, p. 38]

Below is a table on the work done by the UMA in 1938-1939.

Diagram of the Aktyubinsk regional council of the union of militant atheists

Members of the Union of Militant Atheists in 1938.	Work done in 1938.	Members of the UMA in 1939.	Work done in 1939.
Total members in the region: 2562	Organized branches of the UMA: 137	Total members in the region: 10000	Organized branches of the UMA: 371
Male members: 2219	Lectures conducted: 9 Reports given: 86	Male members: 7526	Lectures conducted: 160 Reports given: 215
Female members: 343	Reading sessions and discussions: 232	Female members: 2474	Reading sessions and discussions: 627
Party members and candidates: 296	Artistic performances: 13	Party members and candidates: 1362	Artistic performances: 23
Members and candidates of the Komsomol: 374	Total attendance at events: 3264	Members and candidates of the Komsomol: 2237	Total attendance at events: 14300

[SAAR, f. 13, op. 9, d. 297, p.5]

We managed to find out some of the centers of Ishanism and Muridism and the preparation of mullahs. Thus, in the Temir district in the aul where the seichaks kolkhoh “Kozhasay” lived, Ishan Mullagazy Kultuma Ogly, who had 10 mosques, a large madrasah and hundreds of murids in different places. He was in Mecca three times and had influence on the entire region. Many mullahs came out of his madrasah, who became imams of the mosque in the auls, one of them Khudaibergenov Zakaria lives in the settlement. Emba of the Jurun district, and one of his murids Akhmediyev Sultangali lives in the village Alga. [SAAR, f. 13, op. 19, d. 200, p.1-8]

Despite the increase in the number of participants in the region, ideologically, this organization did not yield significant results, as seen from the protocols and reports of UMA meetings. For example, in Protocol No. 1 of the Aktiubinsk Oblast Conference of UMA dated January 8, 1939, several comrades representing different districts (Makhonov – Chelkar district, Dogarev – Temirtau district, Sokolova – Novorossiysk district, Bisenov – Tabyn district, etc.) reported on issues such as poor UMA work in the districts, insufficient anti-religious propaganda, lack of literature, public ignorance, and inadequate support from above.

From the protocol, as told by Comrade Minyailo from the Kluchevoy district: “When I was tasked with organizing an SVB cell, I didn’t even know what UMA was. Out of 1500 students, only 75 joined UMA. The District Committee of the Party does not and did not provide us with any practical assistance. The District Conference of UMA was held in a haphazard manner. It was supposed to be held on January 5, 1939, postponed to January 6, and both times it did not take place.” As told by Comrade Shabelnikov from the Steпноy district: “To say that anti-religious propaganda is conducted here regularly would be a stretch. For example, in our district, it happens on a case-by-case basis. There have been cases in our district where Komsomol members took their children to be baptized in the city of Orenburg. In the district, there are many instances of religiosity.” [SAAR, f. 13, op. 8, d. 272, p. 2-4]

In some organizations, the work of the UMA is well organized. An example is given of the UMA cell at the Regional Police, where the secretary consistently conducts readings and lectures among the members of the collective and their families. Additionally, the districts of Uil, Temir, and Djurun have achieved good results in anti-religious activities. [SAAR, f.13, op.10, d. 257, pp. 1-2, 6-7]

In the 1930s, there was an intensified effort to disseminate Marxist-Leninist theory among all layers of the population. However, in the local implementation, especially in the depths of the country, various difficulties arose. For instance, in the Aktiubinsk region, the situation contradicted the plans, as can be inferred from an excerpt of the resolution of the regional committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the results of political education for 1931-1932. According to the document, the region showed an exceptionally weak coverage of Marxist-Leninist education, with a significant shortfall in the control figures set by the Central Committee for the growth of party organization (set at 132,609 individuals, but in reality only 38,221 individuals). The forms of political education, particularly in rural areas, were not well established and often organized spontaneously. Current affairs circles, initial and candidate schools, in reality, were primarily reading circles for newspapers and the study of the party charter. The document states that all of this undermines the achievements in expanding the political education network in the 1931-32 academic year and to a certain extent is the result of insufficient growth in the cadre of candidates, among others. This leads to the lowest level of Marxist-Leninist education at all levels, and consequently, the distortion of Marxist-Leninist theory and the political party. The implementation of the Soviet government’s plans was also justified by a lack of qualified personnel for political education propaganda (the completion rate for Comvuz was 60%, plus a significant percentage dropped out, leaving only 25 out of the initial 114 individuals in two years), as well as the prioritization of economic campaigns at the expense of education. (SAAR, f. 13, op. 1, d. 210, p. 2-3).

The resolution of the Bureau of the Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) dated October 28, 1934, regarding the organization of Marxist-Leninist education reports the following. Despite Stalin’s emphasis at the 17th Party Congress on the importance of ideological work and raising the theoretical level of the party organization, in the majority of regional and district organizations, insufficient attention is given to this crucial issue. The work of the cultural and educational departments in the South Kazakhstan and Aktiubinsk regions is particularly unsatisfactory. They do not carry out their duties, show no systematic concern for party education, and mechanically staff the party bodies without taking into account the level and desire of each candidate. (SAAR, f.13, op.3, d. 172, p. 1-2).

As a result of poor performance, in 1936, according to the decision of the fifth plenum of the Kazakh Regional Committee, the Aktiubinsk Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) decided to organize a 2-year school for propagandists in Aktiubinsk to train highly qualified personnel for the party and Komsomol education network. (SAAR, f. 13, op.5, d. 286, p.P 1)

According to a report sent to the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan regarding the state of anti-religious propaganda in the Aktiubinsk region in 1939, it was found that printed anti-religious work was underdeveloped. There were articles and anti-religious notes, but there was no daily struggle against religious vestiges on the pages of newspapers.

Regarding the work of the UMA, it is mentioned that there were 312 cells organized in councils and collective farms, totaling 8610 members. District conferences of the UMA were held promptly, and lecture groups were formed to deliver lectures on anti-religious topics and conduct discussions. However, despite all the efforts, there were still instances of counter-revolutionary actions by church officials in the region. It is reported that mullahs and psalmists engaged in agitation during the spring plowing season celebrated various religious holidays, and performed religious rites. Those responsible were punished with forced labor, some received educational work, and some of the "obscurantists" were even expelled from the collective farm. (SAAR, f. 13, op. 8, d. 246, p. 7-10)

With the onset of the third period, there was a relaxation of religious policy. The Soviet state was engaged in a war against fascist forces, and efforts towards anti-religious initiatives took a back seat. Previously closed mosques and church institutions were reopened. Spiritual administrations of Muslims resumed their activities, and the celebration of certain religious rites and holidays was permitted. While anti-religious measures were somewhat eased, they did not go entirely unnoticed. In 1944, the Council for Religious Affairs was established, later renamed the Council for Religious Affairs in 1965, which implemented a series of requirements. These included directing all efforts towards limiting the activities of religious institutions; preaching, prayers, and worship were to take place only within the walls of religious establishments; the need for constant monitoring of spiritual centers; prohibiting any organizations deemed overly fanatic or radical in nature; and establishing communication between state spiritual structures and regions only to the ex-

tent permitted by the government. These requirements remained in force until the dissolution of the Soviet Union.

Conclusion

Analyzing the events of 1917-1953 using archival materials and trying to understand what factors determined the cruelty and repressive persecution against ministers of religious worship in a country that has always believed and respected the faith, it is not difficult to understand that the higher political leadership that came to power declared a course towards the eradication of religion and created conditions for the mass closure of temples and mosques. However, the political attack went further; it began to be subjective, and the subject-bearer of religious spirituality began to be destroyed. The ideological significance of the repressive policy towards clergy was the destruction of subjects capable of influencing the content of individual and public consciousness. To establish total control over the mentality of the Soviet people, it was the clergy who were subject to repression.

Demographic statistics on those repressed who have direct and indirect affiliation with religion indicate that the peak of arrests occurred in 1937-1938 (53%).

Indeed, one can conclude that Soviet policy towards religion was not consistent, with periods of both increased and decreased pressure on the clergy. The implementation of decrees had its nuances and shortcomings. The population reacted to the innovations with caution, but ultimately, the Communists achieved their goal – to create a unified nation – the Soviet people.

Two centuries of atheism consigned to oblivion the tradition of treating religion with a preference for morality and moral responsibility, eliminating from the consciousness of people that which had a certain value. The lack of meaningful ideological work among the population today is exploited in the best possible way by destructive religious organizations, which have so many negative consequences for Kazakh society because of its "trustfulness" and the lack of formation of a confident religious worldview.

Sources:

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
SAAR – State archive of Aktobe region

References

- Auanasova, B. M. (2007). History of the evolution of religious relations in Kazakhstan (using the example of Islam 1941-1991) (Doctoral dissertation abstract). Uralsk.
- Mukhtarova, G. D. (2007). Islam in Soviet Kazakhstan. Aktobe.
- Zhanbosinova, A. S. (2010). The repressive policy of the Soviet state in the 20-50s of the XX century (on the example of East Kazakhstan). Ust-Kamenogorsk.
- Arapov, D. Yu., & Kosach, G. G. (Eds.). (2010). Islam and the Soviet State. Issue 1: (based on materials of the Eastern Department of the OGPU. 1926). Moscow: Marjani Publishing House.
- Ghilmani, S. (2015). Biographies of the Islamic Scholars of Our Times (Vol. I, 2nd ed., A. K. Muminov, A. J. Frank, A. Nurmanova, S. Mollaqaanaghatuli, U. Utepbergenova, & T. Zhumanov, Eds.). Almaty.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), f.151, op.1, d.17.
- CSA RK, f.1648, op.1, d.3.
- State Archive of the Aktobe Region (SAAR), f.13, op.19, d.200, pp.1-8.
- SAAR, f.13, op.3, d.172, pp.1-2.
- SAAR, f.13, op.5, d.286, p.1.
- SAAR, f.13, op.8, d.246, pp.7-10.
- Arapov, D. Yu. (Ed.). (2010). Islam and the Soviet State (1917-1936): Collection of documents. Moscow: Marjani Publishing House.
- Arapov, D. Yu. (Ed.). (2011). Islam and the Soviet State (1944-1990): Collection of documents. Moscow: Marjani Publishing House.
- Valk, S. N., & Obichkin, G. D. (1957). Decrees of the Soviet Government (Vol. 1). Moscow.
- Goldin, V. I. (2000). Russia in the Civil War. Arkhangelsk.
- Kurochkin, P. K. (1971). Evolution of modern Russian Orthodoxy. Moscow: Thought.
- Gordiyenko, N. S. (1987). Modern Russian Orthodoxy. Leningrad: Lenizdat.
- Alekseev, V. A. (1991). Illusions and dogmas: Relationships between the Soviet state and religion. Moscow: Politizdat.
- Sarsembina, K. K., & Sarsembin, U. K. (2023). Policy of destruction of spirituality and persecution of representatives of religion (1918-1938). Aktobe.
- Abenov, D. K., Abenova, B. S., & Beyskalieva, N. A. (2023). Repression of rich people, kulaks, and middle peasants in the Aktobe region. Archival documents (Materials of the regional commission for the full rehabilitation of victims of political repression). Aktobe.
- Espenbetova, A. M., Ganibaeva, Z. A., Begimbaeva, Z. S., Maden, A., & Sainov, D. A. (2023). Echo of terrible years (1928-1950) (Collection of archival documents). Aktobe.

Information about the author:

Guldana Abaykyzy Mambetova – PhD student of the Faculty of History, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Гүлдана Абайқызы Мамбетова – тарих факультетінің докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

Сведения об авторе:

Гүлдана Абайқызы Мамбетова – докторант исторического факультета, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан. E-mail: guldanamambetova@gmail.com

Поступило: 22.05.2024

Принято: 20.08.2024

IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v114c3-08>**A.T. Kurbanbay*** , **R. S. Myrzabekova** Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kurbanbayaliidar@gmail.com

DAILY LIFE OF JAPANESE PRISONERS OF WAR IN KAZAKHSTAN USING THE EXAMPLE OF SPASSK CAMP +

The article examines the life of Ahiko Tetsuro, a soldier of the Imperial Japanese Army, arrested in Kazakhstan as a result of World War II and remaining in Kazakhstan after his release, the conditions of his arrest, the nature of life in Kazakhstan. The camp is considered from the inside, from the point of view of Ahiko Tetsuro. In addition, the memoirs and interviews of Ahiko Tetsuro are a valuable source of information about the internment conditions in the Spassky camp, the fates of other Japanese, daily life in the camp, the level of equipment. Highlighting the life and experiences of Ahiko Tetsuro, the quality of life of prisoners accepted for free work in the Spassky camp, the daily routine in the camp, provision of necessary things, the amount of food, the nature of forced labor, and other aspects of camp life emerged anew. Not only about the situation in the Spassky camp, but also about the return of prisoners of war, especially Japanese, the consequences of the arrest, how Ahiko Tetsuro was captured and how his life continued after his release. Information about the historical period under consideration was obtained from the memoirs of Ahiko Tetsuro using methods of everyday research and historical hermeneutics.

Key words: Ahiko Tetsuro, World War II, Japanese prisoners of war, prisoners of war, prisoner of war camps, GULAG, Karlag, forced labor.

Ә.Т. Құрбанбай*, Р.С. Мырзабекова

Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kurbanbayaliidar@gmail.com

Қазақстандағы жапондық соғыс тұтқындарының күнделікті өмірі Спасск лагері мысалында

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде Қазақстан жерінде тұтқындалған және тұтқыннан босатылғаннан кейінгі Қазақстанда қалған Жапония императорлық әскерінің сарбазы Ахико Тэцуроның карлагтағы өмірі, тұтқындалу жағдайы, лагерьдегі өмірдің сипаты іштен көзқарас арқылы қарастырылады. Сонымен қатар, Ахико Тэцуро естеліктері, сұхбаттары арқылы Спасск лагеріндегі тұтқындалу жағдайы, басқа жапондықтар тағдыры, лагерьдегі күнделікті өмір, жабдықталу деңгейіне қатысты құнды дереккөз екені айқын. Ахико Тэцуро өмірін, бастан кешкенін саралау арқылы Спасск лагеріндегі тегін еңбек күші ретінде қабылданған тұтқындар өмірінің сапасы, лагерьдегі күн тәртібі, тұтқындардың қажетті заттармен жабдықталуы, азық-түлік мөлшері, мәжбүрлі еңбек сипатын және тағы басқа лагерь өмірінің тың тұстарына жаңадан қарауға мүмкіндік пайда болды. Тек, Спасск лагеріндегі жағдай туралы емес, оған қоса әскери тұтқындардың, әсіресе жапондықтардың еліне оралу үрдісі, тұтқындалу салдары, Ахико Тэцуро қалай тұтқынға түсті, тұтқыннан босатылғаннан кейінгі өмірі қалай жалғасты деген сұрақтарға жауап сұрақтарға жауап беріледі. Күнделіктілігі, тарихи герменевтика ғылыми зерттеу әдістері арқылы Ахико Тэцуро естеліктерінен қарастырылып отырған тарихи кезең туралы ақпарат алынды.

Түйін сөздер: Ахико Тэцуро, Екінші дүниежүзілік соғыс, жапон соғыс тұтқындары, әскери тұтқындар, тұтқын лагерлері, ГУЛАГ, карлаг, мәжбүрлі жұмыс.

А.Т. Курбанбай*, Р.С. Мырзабекова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
*e-mail: kurbanbayaliidar@gmail.com

Повседневная жизнь японских военнопленных в Казахстане на примере Спасского лагеря

В статье рассматривается жизнь Ахико Тэцуро, солдата Императорской японской армии, арестованного в Казахстане в результате Второй мировой войны и оставшегося в Казахстане после освобождения, условия его ареста, характер жизни в Казахстане. лагерь рассматриваются изнутри, с точки зрения Ахико Тэцуро. Кроме того, мемуары и интервью Ахико Тэцуро являются

ценным источником информации об условиях интернирования в Спасском лагере, судьбах других японцев, повседневной жизни в лагере, уровне оснащения. Выделяя жизнь и переживания Ахико Тэцуро, качество жизни заключенных, принятых на бесплатную работу в Спасский лагерь, распорядок дня в лагере, обеспечение необходимыми вещами, количество продуктов питания, характер принудительного труда, другие аспекты лагерной жизни проявились заново. Не только о ситуации в Спасском лагере, но и о возвращении военнопленных, особенно японцев, последствиях ареста, о том, как попал в плен Ахико Тэцуро и как продолжилась его жизнь после освобождения. Сведения о рассматриваемом историческом периоде были получены из мемуаров Ахико Тэцуро методами повседневного исследования, исторической герменевтики.

Ключевые слова: Ахико Тэцуро, Вторая мировая война, японские военнопленные, военнопленные, лагеря для военнопленных, ГУЛАГ, карлаг, принудительные работы.

Introduction

During the Second World War, after the end of the war, representatives of various nationalities from the warring states of the USSR were arrested and mobilized for forced labor in Gulag camps. After the collapse of the USSR, historians had an opportunity to conduct research on labor camps and prisoners there, which were previously inaccessible. One of the results of the Soviet-Japanese war of 1945 was the appearance of prisoners of war of the Japanese army on the territory of Kazakhstan. The article pays special attention to Ahiko Tetsuro, who was imprisoned in the karlag. This is because Ahiko Tetsuro's memoirs about her life in captivity can provide a wealth of information about the labor camps and the people who were imprisoned in the camps. Ahiko Tetsuro – A cadet at the Imperial Military Academy, Ahiko Tetsuro is the last Japanese to arrive as a prisoner of war from Sakhalin Island. Japan's surrender on September 2, 1945 marked the end of World War II. The last samurai of the Japanese imperial army passed through the hell of Stalin's camps and remained in Kazakhstan.

There is no war without prisoners of war. According to statistics: during the Second World War, from 1939 to 1945, about 15 million people were arrested, every third died in camps – German, Soviet, Allied. More than two million Soviet soldiers returned to their homeland. According to current data, more than six million foreign prisoners of war passed through Soviet and Allied camps (Mukhamedzhanov, 2012: 169). Not all of them returned to their homeland. At this point, the nature of Ahiko Tetsuro's life as a prisoner in the Spassk camp, his life after captivity, and the work process and daily conditions of the prisoners of war in the Spassk camp are the main issues. The purpose of the research is to look at the issue of prisoners of the Spassk camp and general prisoners of war from a new perspective through the memoirs of Ahiko Tetsuro (Ten, 2009).

Research material base and methods

Domestic research on the issue of prisoners of war and prisoners in the history of Kazakhstan began to take shape in the early 90s in the context of the rise of public consciousness and the liberalization of the political regime. The researchers gained access to previously classified archival documents and statistical data, as well as research by foreign authors. During this period J.K. Kasymbek, K. S. Aldajumanov's articles on military prisoners in Kazakhstan and the exploitation of their labor, repatriation of prisoners and civilians, and the work of workers in Kazakhstan's forced labor system were published. S. D. Dilmanov was one of the first Kazakh researchers who raised this issue in his works. His work contains valuable information revealing the history of the labor camps on the territory of Kazakhstan, one of the subsections of the work was devoted to the process of using the camp contingent as free labor. In particular, the author presents a well-founded statement about the low efficiency of camp production and the consequent futility of forced labor (Dilmanov, 2002).

Information about prisoners of war of the Second World War and the Great Patriotic War, about those arrested in Central Kazakhstan, D.A. Shaimukhanov and S. D. It is cited in one of the chapters of the work "Karlag" by Shaimukhanova. S.D. Shaimukhanova's monograph "Political persecution in Kazakhstan" contains information about foreign prisoners held in Kazakhstan camps (Shaimukhanova, 2000).

L.M. Mikheeva's work is of great interest, in which the problem of prisoners of war of the Second World War on the territory of the republic is considered for the first time in the dissertation research. The common value of his works is the attempt to raise the issue on the basis of introducing into scientific circulation the materials that reveal the history of the camps located in the territory of Central Kazakhstan (Mikheeva, 2007).

In addition, the collection of documents published by the author team of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan is dedicated to the fate of Polish citizens, including prisoners of war. G.K. Kokebaeva studied the issue of the return of German prisoners of war to their homeland based on the research of the archives of the Federal Republic of Germany. The author believes that at the beginning of the formation of Germany, the issue of prisoners of war was the object of the Soviet government's ideological confrontation with the Western world. The researcher concludes that German prisoners of war were able to return to their homeland only after ten years of hard labor in Soviet camps. This, of course, was contrary to the principles of international law, which require humane treatment of prisoners of war. Prisoners of war are not criminals, military detention is the temporary isolation of servicemen of the enemy's army to prevent their further participation in hostilities.

A more complete view of the formation of the GUPVI system in Kazakhstan shown in publications of Sh. Altaev, B. O. Zhanguitin. The undoubted advantage of these works is the introduction of archival materials from a number of Russian archives into scientific circulation, which allowed them to understand the peculiarities of the formation of the GUPVI system in Kazakhstan (Altaev, Zhanguitin, 2006). Important information about the organization of the system of camps in the territory of Kazakhstan S.T. Orumbayev's works. The author examines, in particular, the creation and functioning of Karlag. A. to study the issue of Japanese prisoners of war. Aldanazarov made a great contribution. In his works, many aspects of the life of prisoners of war in the camps were touched upon, and in the post-war years, he published a large amount of information on the placement of burial places of Japanese servicemen on the territory of Kazakhstan. The problem of using prisoners of war in the construction of the city of Zhezkazgan was shown in the article of Alzhapparova B. The work of S. V. Yeleukhanova is of great interest, in which a detailed analysis of the mode and conditions of guarding, detention of prisoners of war of Spassk camp No. 99 for prisoners of war was carried out by studying the military guard of Karlag.

Foreign historiography's interest in everyday history is reflected in the study of sports activities of Japanese POWs in post-World War II Siberia. It is surprising that Japanese prisoners participated in various sports activities, despite the difficult conditions in the camp, hard work, extreme cold, and hunger. Studies conclude that "such activities seem to

be necessary to raise the morale of prisoners" (Yamada 2001: 537-552). The participation of prisoners in sports events was published in the *Nihon Simbun* (Japan Times) newspaper. The *Nihon Simbun*, despite being under the control of the Soviet military political administration, was the only source of information for the approximately 600,000 Japanese POWs in Siberia.

Clara Geber-Mérida (2019) analyzed the songs written by Japanese prisoners of war while they were in a concentration camp in the Soviet Union in a historical context.

The purpose of promoting sports and cultural activities among Japanese prisoners of war was to influence the prisoners politically. This was, on the one hand, an attempt to encourage the Soviet government to question the imperialist ideology of Japan. If we look at the memoirs of the prisoners, we can see that cultural and sports activities were needed by the prisoners as spiritual nourishment. Such events were a simple way of socializing with other camp prisoners. Through the lyrics, the prisoners released emotions that could not be expressed otherwise. It was also beneficial to the Soviet government, because ideological education through such activities was fluid.

Memories of World War II by Japanese POWs in Australia are explored in an article by Christina Toomey. Analyzed memories of the war in Australia and comments about the suffering of prisoners (Twomey Christina 2013: 321-330).

Jacob Frank is an author who studied the repatriation of Japanese captured by the Soviet Union and their fate. In his work "Japanese Prisoners of War, the American-Soviet Conflict, and the Role of Repatriated War Veterans in the Early Cold War in East Asia", he described the influence of diplomatic struggle on the fate of Japanese prisoners of war (Jacob Frank, 2021:119-136).

Arnold Krammer in his work "Japanese Prisoners of War in America" shows that during the Second World War there were 400,000 German soldiers, 53,000 Italians, and 5,000 Japanese prisoners of war in about 550 camps in the United States (Krammer, 1983: 67). Prisoners of war, used for harvest work from the beginning of 1943 to the end of 1945. Compared to the USSR, the conditions of prisoners of war in America were somewhat favorable. The articles of the international conventions on the rights of prisoners were respected. For example, prisoners of war in American camps had a relatively free life, mingled with working farm families, staged theater productions and concerts, and participated in debates about democracy. Krammer described the

general situation and character of Japanese prisoners of war in the United States (Krammer, 2015: 122).

Brandon Scott in his work “The Untold Story of Camp McCoy: Japanese Prisoners of War in the Heart of Wisconsin During the Second World War” told the story of the Japanese prisoners of war at Camp McCoy during the Second World War. Brandon Scott examined the daily life of Japanese prisoners at McCoy Prison, their work, their thoughts about suicide and escape from prison, and their fate when they returned to Japan after the end of World War II (Brandon, 2023: 46).

The stay of Japanese soldiers and officers in labor camps of the Ministry of Internal Affairs (NKVD) from 1945 to 1956 was confirmed in foreign historiography under the name “Siberian internment”. “Siberian Internment” Japanese researchers Yasuo Wakatsuki, Gunji Abe, Toshio Kurihara and American historians E. Barshey and V. Nim was recognized for his works.

Ya. Wakatsuki, G. Abe, T. Kurihara, U. Nimmon studied the history of ideological re-education of Japanese prisoners of war. E. Barshey conducted research through the memories of prisoners who returned to Japan, and laid the foundation for the motives that prompted former prisoners of war to write memoirs. Subjective memories and letters of prisoners returned from NKVD camps, questionnaires based on the results of interrogations of prisoners of war by Japanese officials served as the data base for the works of foreign researchers. Unfortunately, the vast majority of these sources are not available to domestic historians. Japanese and American historians studying the subject of “Siberian internment” do not rely on documents in Russian archives. Foreign researchers focus on the daily history of the Japanese, reconstructing life in the camps.

The study of Japanese prisoners of war in the USSR in foreign historiography has its own characteristics. It can be noticed that the problems of organization of political and investigative work related to the Japanese, implementation of their repatriation have not been studied in foreign historiography. In these problems The study is necessary to determine the nature of the policy of the Soviet government towards Japanese prisoners of war.

One of the most important directions in foreign historiography is the study of the process of arresting Japanese soldiers in the USSR. The arrests were the result not only of the hostilities, but also of the geopolitical situation in the Pacific region, researchers say. Foreign historiography pays particular attention to cases of violence and abuse of prisoners of war by Soviet soldiers and officers. The issues

of repatriation of Japanese POWs after the end of the war, the socio-psychological consequences of long-term captivity, the reaction of Japanese society to the return of POWs, and the involvement of ex-POWs in the process of reform and reconstruction in post-war Japan are examined.

These studies form the theoretical and methodological basis of the article. In order to fulfill the tasks set in the article, Ahiko Tetsuro’s memories and interviews were used as a basis. Historicity, accuracy, consistency and scientific objectivity form the methodological base. They made it possible to see the whole picture of the problem and, at the same time, to reveal the characteristic features of the Spassk camp, the aspects of the period of the prisoners of war in the forced labor system, and to look at it from a differentiated point of view in terms of determining changes in their socio-political situation. A set of microhistorical, hermeneutic, analysis and synthesis scientific methods was used to achieve the research goal.

Research results and discussion

Ahiko Tetsuro’s life in captivity

Ahiko Tetsuro was born into a fishing family in Japan. At the age of 15, his father sent him to study at the South Sakhalin Military School. In 1945, with the end of the war and the annexation of South Sakhalin to the USSR, Ahiko stayed on the island for three years, repairing boats and waiting for help from his country. Three years later, Ahiko, convicted under Article 58 and imprisoned for 10 years, was in the Spassk camp, where she spent 6 years. About that period, Ahiko himself says: “In 1949, when I was very thin and sick, I was brought and assigned to the third section of the Spassk camp. Then I learned that prisoners capable of work were sent to the first and second sections. To the third and fourth sections they were sent to die. I was like a skeleton. I was still 18 years old. That’s why I was assigned to the third division. There were weak people nearby, they couldn’t walk. But if the foreman came, they would hardly get up and go to work... If someone fell, he was beaten with a stick. They would get up, and if they couldn’t get up, they would leave, or they would beat them with sticks. It was very sad to see people who were very weak and couldn’t walk – they died there” (Yoshikawa, 2024)

Other than Ahiko Tetsuro, there were also Japanese among the prisoners. On August 16, 1945, by order of the Emperor of Japan, tens of thousands of Japanese soldiers led by generals surrendered their weapons to the Soviet Army. Japan does not

consider its soldiers prisoners of war, but considers them unlawfully detained. Article 9 of the Potsdam Declaration of July 26, 1945 stated: "After disarmament, the Japanese armed forces shall be permitted to return to their homes with the opportunity to lead a peaceful and working life." As a whole, Japanese prisoners of war were in labor camps on the territory of Kazakhstan.

Of the countries that fought against Japan, only the USSR did not fulfill this clause. On August 23, 1945, the State Defense Committee adopted a resolution that instructed the immediate transfer of about 500,000 Japanese prisoners of war to the territory of the USSR, which was carried out. Out of the total number of prisoners on the territory of Kazakhstan (58,900 people), 25,000 people were placed in Karaganda region. Most of the Japanese prisoners of war successfully returned to their homeland. On April 22, 1950, the USSR officially announced the end of the repatriation of prisoners of war (Zhangutin, 2006: 109).

Ahiko Tetsuro was not among the POWs who returned home. After the death of Stalin in March 1953, Karlag's farm was reorganized in accordance with the resolution of the Council of Ministers of May 8, 1953, the board was dissolved. Until now, there were 226 settlements of Karlag, after its dissolution, 16 highly efficient districts were organized on its territory. Ahiko was pardoned as a minor at the time of her arrest, she was 18 at the time. "Go home? Where to home? Japan is far away. I came out of the gate in old clothes, torn pants, bare feet. Where am I going? No money, no documents. Only a certificate of release. When it was warm, I slept on the street. I ate in the miners' canteen. I took the bread with me. The workers in the kitchen were friendly – they didn't chase you out.

It was difficult: no work, no money. Who am I? Where do I go? I went like this for three months. I slept on the street and ate in the canteen. The miners took pity on me, I worked for the Saransk construction department to unload cement. Then the foreman of Saran administration hired me as a construction worker. Together with other builders, I built the cities of Tentek (Shakhan), Aktas. Have you seen the Palace of Culture? I put it again. Two years later, I learned that the Japanese POWs were being sent home. I went to camp. I asked the boss, "Why is my name not on the list of Japanese sent home?" He said to me: "You did not fight against the USSR, You are not a soldier. There..." Then I wrote a letter to the Japanese embassy in Moscow. I didn't get an answer. It was very sad and difficult: now I am alone in a strange, foreign country."

After learning that the return of prisoners of war had ended, Ahiko sent a letter to the Japanese embassy in Moscow for two more years, trying to return to her homeland, but there was no response. Having given up hope of returning to his homeland, Ahiko begins to live in Karaganda (Yoshikawa, 2024).

Japanese in the Spassk camp

The Spassk camp for prisoners of war in Karaganda was established on June 24, 1941, on the second day of the Great Patriotic War, on the basis of one of the departments of Karlag. Already in August, the first echelon with foreign fighters arrived here – in the first days of the war, 1,400 enemy fighters were captured (Yeleukhanova, 2009).

It was the largest camp for prisoners in Kazakhstan. Between 1941 and 1950, about 70,000 prisoners passed through it: 30,000 Germans, 22,000 Japanese, 6,000 Romanians, 1,600 Austrians. Also French, Italians, Lithuanians, Czechs, Hungarians... More than seven thousand foreign soldiers remained forever in the land of Karaganda. Five thousand were buried in Spassk. Two thousand unmarked graves are scattered throughout the territory. And they cannot be restored. Burial sites have long been flooded, destroyed by new constructions, buried in ore bowls (Mikheeva, 2007:30).

Since the end of the 1980s, foreign embassies began to place memorial plaques for their compatriots who died in the Spasskoye cemetery.

The Japanese in the camp were kept apart from the Europeans. The diet was also slightly different. They were given fish and rice. The Japanese themselves did not mix with other prisoners of war and did not come into contact with the local population.

The leaders of the camp took advantage of the special mentality of Asians and sent them to the most difficult and exhausting jobs. They mainly worked in the mines of Balkhash region. The local people still remember those tough sad samurai. Every morning, silent lines of Japanese marched into the mine and returned by midnight. None of them said anything. But they worked without stopping. Japanese prisoners carried out the plan by 120, even 150 percent. And the country's economy was in dire need of labor in the post-war period. Therefore, in the first years of repatriation, prisoners who were not suitable for work were returned to their homeland.

But later, another order was issued: advanced workers of production, who followed the plan and exceeded it, had the advantage of returning to the country quickly. That is, a strong incentive was in-

roduced to work better and more efficiently. And there was no one to match the Japanese. But the plans of the Soviet government did not include a quick return of the Japanese to their homeland. It worked too well. They were the last to be returned to the country.

Japanese prisoners of war left the Spassk camp in the mid-1950s. And in 1987, the Japanese government signed an agreement with Kazakhstan on the export of the remains of Japanese prisoners of war buried in Karlag.

Forced labor camps were provided with the necessary resources by the instructions of the Ministry of Internal Affairs and Communications of the USSR, and the equipment requirements were at the same level for all camps. According to the requirements, the camps had to be surrounded by a fence with a height of two and a half meters. Barbed wire stretched several rows over the fence along the perimeter. At a distance of five meters from the fence, there were warning zones consisting of seven rows of barbed wire on the inside and outside. At every corner of the area there were watchtowers with telephones to communicate with the camp headquarters. All enclosures are equipped with an alarm system and lighting. Most of the POW rooms and facilities are located in the camp area. Camp administration and soldiers' barracks are located outside the camp. Prisoners of war were strictly forbidden to live outside the camp.

Prisoners of war were not given gloves and overalls. The lack of gloves and equipment at work in the camps increased the number of injuries, forced the prisoners of war to work carefully, and therefore the work efficiency decreased sharply. The camps tried to make the most of POW labor, but sometimes paid little attention to POW safety. Prisoners of war's ignorance and failure to observe basic safety rules often led to tragic consequences.

The causes of accidents can often be identified as: natural wear and tear of technical equipment of Soviet enterprises, lack of production skills, lack of

understanding of production and technological processes, lack of safety instructions due to lack of Russian language skills of prisoners of war. The number of accidents in the management of the camps was not specifically estimated, the breakdown of reporting and statistics was ineffective, it was a planned economy and a socialist competition between institutions of this type.

For many reasons, the instructions and requirements were not observed in all camps, and were often grossly violated. Most of the camps in the area were hastily equipped and did not fully comply with established guidelines.

Conclusion

Thus, the fate of the Japanese Ahiko Tetsuro shows the tyranny of the power structures and the totalitarian nature of the Soviet state, through which many prisoners of Karlag and other correctional camps had to pass. Ahiko is one of those who managed to survive in such conditions and it is important to preserve her story. Ahiko's case is one of the exceptions. That's why I think Ahiko's fate and memories contributed to the subject of prisoners. According to the memoirs of Ahiko Tetsuro, the study concluded that the ineffectiveness and negligence of the organization of the forced labor system of prisoners of war, the unwillingness and inability of industrial companies to accept many prisoners of war at the same time, as well as the overactive desire to maximize the work of prisoners of war without fully considering safety regulations, led to a tragic result, , led to a significant number of deaths of prisoners of war. It should be noted that natural climatic factors, economic factors, as well as the capabilities and needs of local self-government have not been taken into account. During the operation of the camp system, there were problems with providing food to the prisoners of war, suitable living conditions were not created, this situation affected the death of the prisoners of war.

References

- Aldanazarov, A. (1994). V knige pamyati – sud'ba yaponskikh soldat. Kazakhstanskaya pravda.
- Abylkhanov, D. M. (2005). Yaponskiye voyennoplennyye v Kazakhstane (1945-1953). Semey memlekettik pedagogikalyk, institutynyñ khabarshysy (Vestnik Semipalatinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta), 2(3), 12-18.
- Allaniyazov, T. K., & Naymushina, O. P. (2004). «...Nepovinoventiye nado presech'». K istorii vosstaniya zaklyuchennykh 3-go otdeleniya Stepnogo lagerya MVD SSSR (16 maya – 26 iyunya 1954 goda). Dokumenty. Fakty. Suzhdeniya. Almaty: Fond KHKHI vek.
- Altayev, A. Sh., & Zhanguutin, B. O. (2006). GUPVI: Voyennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazakhstana (1939-1951): uchebnoye posobiye (Vol. 1). Almaty: KazNPU im. Abaya.
- Alzhapparova, B. (1999). Voyennoplennyye v stroitelstve Bolshogo Zhezkazgana. Poisk, 2, 86-88.

- Krammer, A. (2015). Nebraska POW camps: A history of World War II prisoners in the heartland by Melissa Amateis Marsh. *Great Plains Quarterly*.
- Geber-Mérida, C. (2019). Songs of Japanese prisoners of war in the Soviet Union after World War II. *Vienna Journal of East Asian Studies*.
- Dilmanov, S. D. (2002). *Ispravitel'no-trudovyye lagerya NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-50 ye gody KHKH veka)* (Doctoral dissertation abstract). Almaty.
- Dilmanov, S. D. (2004). *Lagerya dlya voyennoplennykh v SSSR (40-ye gody XX veka)*. *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*, 1, 92-97.
- Frank, J. (2021). Japanese prisoners of war, the American-Soviet conflict, and the role of repatriated war veterans in the early Cold War in East Asia.
- Kokebayeva, G. K. (2004). *Otnosheniye SSSR k mezhdunarodnym konventsiyam ob obrashchenii s voyennoplennymi*. *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*, 4, 144-147.
- Mikheyeva, L. V. (2007). *Inostrannyye voyennoplennyye i internirovannyye v Tsentral'nom Kazakhstane (1941 – nachalo 50-kh gg. KHKH veka)* (Doctoral dissertation abstract). Karaganda.
- Mukhamedzhanov, M. M. (2012). *Sovetskiye i germanskiye voyennoplennyye v gody Vtoroy mirovoy voyny (sravnitel'nyy analiz chislennosti)*. *Znaniye, ponimaniye, umeniye*, 3, 168-171.
- Orumbayev, S. T. (1990, September 9). *Veshchi dlya nikh (ob istorii Karlaga)*. *Industrial'naya Karaganda*.
- Brandon, S. (2023). *The untold story of Camp McCoy: Japanese prisoners of war in the heart of Wisconsin during the Second World War*.
- Shaimukhanova, S. D. (2000). *Political repressions in Kazakhstan (30-40s – early 50s)*. Karaganda.
- Shaymukhanov, D. A., & Shaymukhanova, S. D. (1997). *Karaganda: Nats. agentstvo po delam pechati i massovoy inform. Respubliki Kazakhstan*.
- Twomey, C. (2013). *Prisoners of war of the Japanese: War and memory in Australia*. *Memory Studies*.
- Yaponskiye voyennoplennyye v Karagandinskoy oblasti (2011)*. N. O. Dulatbekova (Ed.). Astana: Regis ST-Poligraf.
- Yoshikawa, R. (2024, February 22). *Akhiko: dom vdali ot rodiny*. NHK. Retrieved from <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/ru/news/backstories/3078/>
- Yamada, R. (2001). *Sports activities of Japanese POW's in Siberia shortly after World War II*. *Taiikugaku kenkyu. Japan Journal of Physical Education, Health and Sport Sciences*.
- Yeleukhanova, C. B. (2009). *Istoriya Karlaga: okhrana, rezhim i usloviya sodержaniya zaklyuchennykh (1930-1956 gg.)* (Doctoral dissertation abstract). Karaganda.
- Zhangutin, B. O. (2008). *GUPVI: Voyennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazakhstana (1941-1951)*. *Otechestvennaya istoriya*, 2, 107-114.

Information about the authors

Kurbanbay Aliaidar Tazhibaiuly – PhD student, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan. E-mail: kurbanbayaliaidar@gmail.com

Myrzabekova Ryskeldy Salamatovna – candidate of historical science, Professor, Head of Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Құрбанбай Әлиайдар Тәжібайұлы – дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының докторанты, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан. E-mail: kurbanbayaliaidar@gmail.com

Мырзабекова Рыскелды Саламатовна – тарих ғылымының кандидаты, профессор, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті. Алматы қ. Қазақстан. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

Сведения об авторах:

Курбанбай Алиайдар Тажибеевич – докторант кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: kurbanbayaliaidar@gmail.com

Мырзабекова Рыскелды Саламатовна – кандидат исторических наук, профессор, зав. кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

Поступило: 05.07.2024

Принято: 25.08.2024

R.M. ZholdybalinResearch Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
e-mail: rustemktl@gmail.com**TURKIC ROOTS OF THE KAZAKH NATIONAL IDEA:
HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS**

This paper examines the emergence of modern national identities among the late 19th – early 20th century Turkic people, discussing the complex interplay between pre-modern ethnic organization and modern national identity. The study investigates the rise of nationalist ideas among Turkic Muslim populations under Ottoman and Russian rule, particularly emphasizing the Kazan Tatars, the Ottoman Turks, and Central Asian communities. The historiographic analysis highlights the role of key intellectual figures in shaping these identities through linguistic, historical, and cultural reforms. The main focus is on the foreign influences on the development of Kazakh intelligentsia; while the classic academic literature praises Russian and European thought in that development, particularly through interactions with Jadid reformers and Russian ethnographers, this paper tackles that notion by examining previously unrecognized Turkic intellectual roots of Kazakh nationalism. The paper argues that the concept of a territorial nation was not adopted exclusively from European ideas, as assumed in Western-centric scholarship, but also had inner intellectual roots. With the example of the Kazakh national movement, the discourse of nation is exposed as instrumental in developing distinct modern national identities across the Turkic world.

Key words: nation-building, national identity, national idea, historical memory.

Р.М. Жолдыбалин

Жошы ұлысын зерттеу ғылыми-зерттеу институты, Астана қ., Қазақстан
e-mail: rustemktl@gmail.com**Қазақтың ұлттық идеясының түркі тамыры:
тарихнамалық талдау**

Бұл мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтары арасында қазіргі ұлттық бірегейліктің қалыптасуы қарастырылады, қазіргі этникалық ұйым мен қазіргі ұлттық бірегейлік арасындағы күрделі өзара іс-қимыл талқыланады. Зерттеу Османлы және Ресей билігі кезеңінде түркітәлдіс мұсылман халқы арасындағы ұлтшыл идеялардың өсуін қарастырады, Қазан татарларына, Осман түріктеріне және Орталық Азия қауымдастықтарына ерекше назар аударады. Тарихнамалық талдау тілдік, тарихи және мәдени реформалар арқылы осы сәйкестіктерді қалыптастырудағы негізгі интеллектуалды тұлғалардың рөлін көрсетеді. Қазақ зиялыларының дамуына шетелдік ықпалға басты назар аударылады; классикалық ғылыми әдебиеттер бұл дамудағы орыс және еуропалық ойды, әсіресе джадидтік реформаторлармен және орыс этнографтарымен өзара іс-қимылдың арқасында мадақтаса да, бұл мақалада Қазақ ұлтшылдығының бұрын танылмаған түркі интеллектуалдық тамырларын зерттеу арқылы осы ұғым қарастырылады. Мақалада территориялық ұлт тұжырымдамасы Батыс центристік ғылымда болжанғандай тек еуропалық идеялардан алынған жоқ, сонымен қатар ішкі интеллектуалды тамыры бар деп тұжырымдайды. Қазақ ұлттық қозғалысының мысалында ұлт дискурсы бүкіл түркі әлемінде заманауи ұлттық бірегейлікті дамыту құралы ретінде ашылады.

Түйін сөздер: ұлттық құрылыс, ұлттық бірегейлік, ұлттық идея, тарихи жады.

Р.М. Жолдыбалин

Научно-исследовательский институт изучения Улуса Джучи, г. Астана, Казахстан
e-mail: rustemktl@gmail.com**Тюркские корни казахской национальной идеи:
историографический анализ**

В этой статье рассматривается становление современной национальной идентичности у тюркских народов конца XIX-го – начала XX вв, обсуждается сложное взаимодействие между досовременной этнической организацией и современной национальной идентичностью. В иссле-

довании рассматривается рост националистических идей среди тюркоязычного мусульманского населения в период османского и российского правления, особое внимание уделяется казанским татарам, туркам-османам и общинам Центральной Азии. Историографический анализ подчеркивает роль ключевых интеллектуальных фигур в формировании этих идентичностей посредством языковых, исторических и культурных реформ. Основное внимание уделяется иностранному влиянию на развитие казахской интеллигенции; в то время как классическая научная литература восхваляет русскую и европейскую мысль в этом развитии, особенно благодаря взаимодействию с джадидскими реформаторами и российскими этнографами, в данной статье рассматривается это понятие путем изучения ранее непризнанных тюркских интеллектуальных корней казахского национализма. В статье утверждается, что концепция территориальной нации не была заимствована исключительно из европейских идей, как это предполагается в западнцентристской науке, но также имела внутренние интеллектуальные корни. На примере казахского национального движения дискурс нации раскрывается как инструмент развития современной национальной идентичности во всем тюркском мире.

Ключевые слова: национальное строительство, национальная идентичность, национальная идея, историческая память.

Introduction

The late 19th and early 20th centuries marked a transformative period for the Turkic world, as various communities began to articulate and develop modern national identities. This era witnessed a profound shift from traditional, pre-modern forms of ethnic and religious affiliations towards more cohesive and territorially defined national identities. This transformation was significantly influenced by the decline of the Ottoman and Russian empires and the subsequent rise of new state structures in the Republic of Turkey, the U.S.S.R., and later the People's Republic of China (P.R.C.).

The Turkic world, spanning across vast geographic and political landscapes, experienced these changes in markedly diverse ways. In the Ottoman Empire, the process of nationalism emerged against the backdrop of a multi-ethnic, multi-religious polity, where the concept of Turkishness evolved from a term denoting rural, "low" culture to a cornerstone of modern national identity. Concurrently, within the Russian Empire, particularly among the Kazan Tatars, a unique blend of local reformist ideologies and the pressures of Russian imperial policies influenced the rise of modern nationalism. The questions that arise here are: 1) what the various movements were of rising modern "national" identity or identities in the Turkic world before the state-driven projects of the 20th century, and 2) what ideas and knowledge did the leaders of the Alash movement borrow from representatives of the Russian and European intelligentsia, as well as religious reformers – Tatar and Central Asian Jadids, and Muslim modernists.

Materials and methods

This paper seeks to unravel the complex dynamics that shaped the rise of modern national identities in the Turkic world. It explores how pre-modern ethnic consciousness and regional identities were transformed into more structured and state-driven national identities through the contributions of key intellectuals and reformers. By examining the interactions between Turkic communities and external influences, including Russian and European thought, this study aims to provide a comprehensive understanding of how these modern national identities emerged and evolved.

Major works in the Western academia on the early 20th century Kazakh intelligentsia were dissertations focused exclusively on the Alash movement: one was an overview of biographies and main ideas by Alash leaders (Sabol, 2003), while the others explored the origins of the Kazakh intelligentsia in the imperial context (Balgamis, 2000; Rottier, 2005). A lone topic-related monograph in English analyzed Alash's literary legacy in the context of the national awakening motives of 20th-century Kazakh literature (Kudaibergenova, 2017). Russian and Kazakh literature on Kazakh intellectuals also has a rich historiographic tradition.

Through a historical and historiographical analysis of these movements and their interactions with broader geopolitical and intellectual currents, this research illuminates the processes that led to the formation of distinct modern national identities in the Turkic world. This analysis includes an examination of the foreign and local historiography on the development of Turkic national movements, with special

regard to the works of Uli Schamiloglu (1990; 2001; 2006), who put forth the revolutionary proposition that the Tatar national thought introduced the concept of territorial nation, hitherto unknown to the Turkic people even in the rapidly europeanizing Ottoman Empire. This proposition tackles the foreign historiographic tradition that regarded exclusively the European and especially Russian influence on the development of Kazakh nationalism (Rottier, 2004; Rottier, 2005). A literature review of the scant scholarship on the history of early Kazakh nationalism broadens the horizons for future studies of Kazakh nation-building.

Results and discussion

Articulations of the nation among Turkic peoples

In the late 19th and early 20th centuries, the Turkic world experienced the emergence of both pre-modern and modern national identities. This discussion aims to delineate the various nationalist movements within the Turkic world, particularly focusing on the evolution of modern national identities before the state-driven projects of the 20th century.

The rise of nationalism in the Turkic world, namely within the borders of two empires – Ottoman and Russian – happened much later than in Western Europe, with the articulations on national identity, including the promotion of vernaculars and the concept of homeland, i.e. territorial nation, taking place by the end of the late 19th century and becoming a dominant discourse of the ‘national’ elites by the second decade of 20th century. This process, however, did not go synchronically: we can claim that the articulations with the concept closest to modern nationalism take place among Turkic Muslim people of middle Volga, i.e. today’s Kazan Tatars.

Russians used the ‘Tatar’ term to categorize people that would later be labeled under the group of inorodtsy. In the first half of the 19th century, Karl Fuks referred to ‘Kazan Tatars’ as the Tatar middle class of Kazan City, while Qayyum Nasiri, the founder of the modern Kazan Tatar language, referred to Kazan as one of the dialects of the Turkic language, a part of its Middle, or Tatar, group, spoken by the ‘Turks’ of the Russian Empire. Kazani, according to him, is one of the ‘Tatar’ dialects along with Mishar, Bashkir, Crimean, and Azerbaijani (Schamiloglu, 2006). Other major Tatar thinkers debated on topics such as the re-opening of the *ijtihad*, or the interpretation of the religious norms (Qursavi), and the critique of the habitus of the Bukharan clergy (Utiz Imani), thus degrading Transoxianian

centers of traditional religious knowledge as the centers of pilgrimage for the future Kazan Tatar students (Schamiloglu, 2001: 349-353).

Before Marjani, Kazan Tatars referred to themselves as Muslims, Kazan (locality), or Bulgars (descent); Shihabaddin Marjani instilled pride in being called ‘Tatar’, proposing it as a national designation (Schamiloglu, 2006). He created a chain of identities from Volga Bulgaria, to Muslim, Tatar, and finally Kazan Tatar, sometimes using manipulation of historical symbols, and therefore could be treated as a father of modern Kazan Tatar identity (Schamiloglu, 1990: 39). His opus magnum, *Mustafad-ul Ahbar fi Ahwal Qazan va Bulgar*, in the Kazan Tatar language, which is among later Tatar scholarship is a competent historical scholarship that challenges many sources unknown in the Western academia (Schamiloglu, 1990: 41-42). He establishes historical continuity in readers’ consciousness by tracing the Tatar ethnonym back to ancient times, anachronically using modern toponyms and bureaucratic terminology, establishing the longevity of the rivalry with Russians, and Islam as a symbol of unity and continuity from the ancient Bulgar. By claiming the legacy of the Golden Horde and the historical continuity of the polities of the Middle Volga, he established the concept of territorial nation, previously unseen among Turkic peoples. His disciples, sometimes disagreeing with him, continued the propagation of the nation through the press, while some like Nasiri developed literary language (Schamiloglu, 2001: 365). One such, Rizaeddin Fakhretdin, proposed Kazan or Bulgar Turk terms to refer to an already established territorial community, while others debated on language (whether Turkic Muslims should use a shared language or not), lack of bonding between the local Tatar language and the national pride, and the regional association of the ‘Tatar’ term – contrary to Gaspirali’s ‘Turk’ (Schamiloglu, 2006).

The latter Ismail Gaspirali advocated for the rapprochement of Muslim Turkic peoples and their literary languages, the spread of literacy, and the integration of Muslims into the Russian Empire via national cultural autonomy. His cause in Crimea was undermined by the *Young Tatar* movement that raised awareness of Tatar identity centered around his homeland – the Crimea. In response, Gaspirali introduced nationalist notions into his pan-Islamic second newspaper *Millat*; however, the early 20th century saw the win of the territorial concept of a nation by Marjani over the inclusive Muslim Turkic nation within the Russian Empire by Gaspirali (Schamiloglu, 2001: 366).

Turkish thinkers of the late Ottoman Empire, on contrary, had no such concept, having a variety of definitions of the ‘homeland’. The empire was centered around the system of the autonomous religious communities, *millets*, with the ruling confession of Muslims having no such autonomy; instead, there was a duality of recognition of ‘Turk’ as a) outside of empire – as a synonym of Muslim, and b) inside empire – as a bearer of ‘low’ culture (rural population of Anatolia) as juxtaposed to ‘higher’ Ottoman culture and ruling class. The disintegration of the millet system and the idea of the Muslim community (*ummet*), and later – the Muslim state (*din-u-devlet*), fueled the rise of Turkish nationalism. Foreign Turcologist scholarship stimulated nationalist ideas in Turkey. Ahmed Vefik-pasha established the notion that the Ottoman is just a dialect of a bigger Turkish language spread through Asia; Mustafa Celaleddin-pasha promoted the imminence of Turkish Westernization based on his racial theory. Prominent nationalist Young Turks were: Ziya-pasha, which noted the living poetry and language of the common folk; Ali Suavi, which stressed the unrecognized contribution of Turks to Islamic civilization; Suleyman-pasha, which included Turkish history into world history. Namik Kemal identified his people as “Sunni Hanefi Muslims speaking Ottoman language” (Berkes, 1998: 318). Kemal advocated for developing the vernacular. His idea of the Ottoman nation was based on the concept of fatherland, as well as innovations of the Tanzimat reforms that equalized citizens of the empire before Islamic law, and the notion of national unity based on both religion and language (therefore he advocated for linguistic erasure of other languages) (Arai, 1992: 48). Vizier Tefvik-pasha embraced scholastic and aesthetic Turkism. Husnu Suleyman-pasha distinguished Ottoman as a name of the state from Turkish as a name of nation, language, and literature; therefore, these two men, according to Gokalp, are fathers of Turkism. Huseyinzade Ali-bey’s *Turan* poem was the first manifestation of pan-Turanism. A new era of revolutionary Turkism started with Mehmed Emin-bey’s *Ben bir Turkum* poem in 1897 (Gokalp, 1968: 5). This movement, led by Tanriover, was inspired by national upheaval in Russia, as well as the Muslim reformist movement that appealed to patriotism, with the likes of Fakhretdin and al-Afghani. Fuat Raif-bey started a movement of linguistic purification from Arabic and Persian, while Azerbaijani emigres advocated for overcoming the Sunni-Shi’a debacle in favor of Turkish-Islamic unity (Gokalp, 1968: 7-10).

Yusuf Akcura was the first of the Young Turks who fully abandoned the idea of Ottomanism in his 1904 influential article *Three Principles of Politics* (Ottomanism, pan-Islamism, and Turkism). He replaced that idea with Turkish nationalism, demanding to purge minorities who didn’t support the idea of a national state. Turkish nationalism searched for a lost Turkish identity among Ottomans and social unity among Turks (Arai, 1992: 48). Akcura and other emigrants from Russia became more influential in creating a national history in the republican era because they were familiar with both Turkism and the Tatar concept of territorial nation (Schamiloglu, 2006). With the fall of Muslim unity (as a result of Albanian and later Arabic revolts) and the political hostility of the West, both Islamism and Westernism faced fierce competition from growing Turkism. At this early stage, Turkism as a notion of a territorial nation was interconnected with competing ideologies of pan-Turkism (unity of Turkic-speaking people) and pan-Turanism (Turkic/Altaic plus Uralic-speaking people). Unlike Russian-born pan-Turkism which aimed at the Tsar, and Hungary-born pan-Turanism aimed at pan-Slavism, Turkism originates from Turkey and initially was focused on local problems. It was influenced by emigrant pan-Turkists from Russia (Akcura, Agaoglu, Halim Sabit) and originates from the debates among members of New Life society, who divided into socialist and nationalist groups. Pan-Turkists viewed nationality as a race and Turkists – as a culture (Berkes, 1998: 344). The Great War saw Turkists adopting the ‘to the People’ slogan, fueling the patriotic propaganda of nationalism to the masses (Akcura understood ‘the People’ as the peasantry, artisans, and laborers), while the three-Pasha regime turned its interests toward romanticized Turan: Turkism shifted to pan-Turkism and the interest in the pre-Islamic Turkic mythology and epic (Berkes, 1998: 427-428). Turkists demanded Turkification of the empire, which competed with the officially favored pan-Turkism aimed at the liberation of Turkic people in Russia (Arai, 1992: 96).

Opposing notions of a nation as an economy-driven community of individuals, a religious community, or a custom-driven ethnic community, Ziya Gokalp established a transcendental notion of a nation that aspired to objectives called national ideas (Berkes, 1998: 346). Initially, he advocated for the interdependency of Ottomanism and pan-Turkism (*Turan Nedir*, 1918) (Arai, 1992: 96), but later rejected pan-Islamist (*ummet*), Ottomanist (political unity), and pan-Turkist (ethnic unity) concepts of

nationality, calling the nation a product of the dissolution Empire and ‘umrah (Berkes, 1998: 377). Gokalp replaced *Uc Tarz* with three principles of Turkism, namely *Turkiyacilik* (nation of Anatolia), *Oguzculuk* (unity of Turkmen people), and *Turan-cilik* (unity of Turkic people). Contrary to the future concept of the territorial nation of Anatolia, he saw the fatherland as a national culture built on national solidarity and division of labor (Gokalp, 1968). With the death of Ottomanism, pan-Turkism, and pan-Islamism as a result of the Mondros treaty, Turkism re-emerged as a self-proclaimed ‘golden ratio’ between Islamist and Westernist ideologies. The lethal danger for Turks was aspirations of expansion by Greeks and Armenians. Turkish entity, mostly rural peasantry, had to be organized into a national movement under conditions of anti-imperialist struggle, the enmity of the Sultan, and growing Bolshevik influence. The fall of the empire and the rise of the republic saw the victory of the new ideology, *Milliyetçilik*, that nurtured the proud Anatolian Turkish identity (Arai, 1992: 96).

Finally, the region of Central Asia saw the influence of both Tatar and Turkish articulations on the nation; however, the most influential were the ideas of the Jadid movement coming from the Tatar press, namely *Tarjiman* and *Waqit*. Jadidism was a cultural movement reform that aimed to reconcile Islam with modernity and challenged traditional intellectual elites, associated with clergy, over the possession and redefinition of cultural capital (Khalid, 1998: 5). Their notions of identity were influenced by the ethnographic knowledge and romantic nationalism of Tatars and Turks, with the contextualization within the political landscape of Turkestan. Secular Muslim nationalism arose from Jadidi objectification of Islam, i.e. viewing Islam as a set of beliefs and practices separate from global knowledge (Khalid, 1998: 11). The first generation of Jadid publishers was centered around the main source of information in the region, the official *Turkistan Walayatynyng Gazeti*, the addendum to the Russian-published TOG, which was a mouthpiece of conservative propaganda against Tatar reformism and foreign constitutionalism. While the first generation of Jadids consisted of poets who underlined the decline of Muslim fortunes and advocated for print development and education reform based on *usul-i Jadid*, the second generation blamed ulama for the flaws of the old order and cried for the backwardness of Turkestan. They were fluent in European thought and came with an idea of secular modernization; Jadids and Russian-educated intellectuals maintained a coalition pursuing political leadership after 1917, but

“Russianates” overtook Jadids due to the knowledge of Russian required for big politics (Khalid, 1998: 107). During the early Bolshevik era, they participated in creating the Uzbek identity developed upon Chagatai literary legacy, and surrounding republics of Central Asia mostly were created as juxtaposed to Uzbekistan (Khalid, 2015).

Overall, the late 19th and early 20th centuries were a formative period for the development of modern national identities within the Turkic world, marked by diverse and evolving conceptions of nationality, influenced by regional, cultural, and political dynamics.

Inspirations of the Kazakh national movement

The main trop of academic literature on Kazakh intelligentsia is the overwhelming influence of Russian intelligentsia that not only brought the traditional debates between Westernists and Slavophiles to the Steppe but also created a window to European thought. The first generation of Kazakh intelligentsia either studied in Russian schools with prominent Russian thinkers as teachers or befriended the exiles or visiting ethnographers, while the second generation was mostly products of the imperial educational system and some even obtained exclusive education in the metropole. This approach, however, disregards the circulation of ideas of religious revivalism, reform of religious curriculum, and articulations of Turkic nationalism, developing among intellectual elites of the Turkic world. The influence of Russian ethnographers is at least viable in the scholarly interest of early intelligentsia in history and geography as a means of knowing the nation, while their linguistic concern for language shows the notion of nation as language-constructed identity as it was formulated by 19th-century European diplomacy. The most important idea for developing Kazakh national intelligentsia was the modern concept of a nation previously unknown in Inner Asia.

As per mainstream literature, Kazakhs inherited the notion of a territorial nation from the works of Nikolay Karamzin that placed the origins of the Russian nation within the realms of Muscovy and by the inertia of its centralizing policies to accommodate the expanding state. The term ‘fatherland’ (*Otechestvo*), appearing in his histories, was further developed by Decembrists with a romantic appeal (Rottier, 2005: 13). Russian military-trained Valikhanov, e.g., emphasized the territorial continuity of Kazakhs inhabiting lands from Ural to Altai, and Bokeikhan later introduced the concept of ‘Ata Meken’ as the historical homeland of Kazakh (Rottier,

2004). Uli Schamiloglu argues that Kazan Tatars created a notion of territorial and nation with historical continuity from ancient Bulgar to modernity by the 1880s in the works of Shihabaddin Marjani (Schamiloglu, 1990: 39). While Schamiloglu also accepts the influence of Karamzin's *Istoriya* to the development of national history by Marjani and his disciples, it is remarkable that this concept was brought by Russian Turkic emigres, such as Yusuf Akchura, to Ottoman Turkey and was prominent in the creation of Anatolian Turk concept of homeland. Like Turks, Kazakhs had no concrete concept of what *Watan*, an Arabic imported word, is; the territorial concept of a nation is therefore brought from elsewhere, be it Russian curriculum or Tatar print like *Shura* or *Waqit*, to which many Kazakhs were subscribed. E.g., Seralin celebrated Marjani's works in the *Aiqap* journal (Sabol, 2003: 121). The problem of the historical rights of Kazakhs over their homeland was not only a matter of statehood dreams but more alarmingly of a land issue, the major concern of the early Kazakh publicism.

Siberian regionalist intelligentsia, developed from *zemlyachestva* in major imperial universities, and inspired by Shchapov, who criticized the centralizing nature of aristocracy, contributed to the facilitation of a regionally-based identity. Valikhanov, e.g., loved Kazakh, then Siberia, then Russia, as per Potanin (Rottier, 2005: 54, 80). The latter himself envisioned Kazakh autonomism based on his view of Siberian autonomy within the federalist project and inspired the generation of Kazakh students in Omsk, including Bokeikhan. The idea of cultural autonomy was juxtaposed with a more 'dangerous' idea of political autonomy by Russian liberals: Slavinskiy advocated for the developing of national consciousness within the multinational state, while Miliukov promoted the celebration of national cultures within the empire (Rottier, 2005: 151-152), the ideas which favored future Alash aspirations. For Tatar activists of the Revolution of 1905 that dominated pan-Muslim organizations, one of the overarching demands was unlimited recruitment to the civil services (Rottier, 2005: 122-123); that is one lacking point in the Qarqaraly Petition of 1905 that appears later.

Altynsarin had a major influence from Grigoryev, who believed in Russian superiority over nomads who needed to be supervised for cultural advancement and was the first to alarm Tatar proselytic influence on Kazakhs; other was Ilminskiy who promoted Russian education using Arabic script (Rottier, 2005: 85-86). While Altynsarin proposed the

development of the Cyrillic alphabet for Kazakh, Baitursynuly adopted the reformed Arabic orthography of Jadids and further developed it according to the phonetics of Kazakh in 1912; hence the massive influence of Tatar literary revivalism. Another inspiration for alphabet reform came from Azerbaijani Akhundzada – many among Kazakh intelligentsia were subscribers to Azeri *Molla Nasreddin* journal along with Jadidic *Tarjiman* (Rottier, 2005: 229). Along with script reform, the strong aspiration was for language purification from Arabic and Persian vocabulary (and later from Tatar and Chagatai as well). The call for purism was strong in Ottoman Empire from the late 19th century starting with Fuat Rauf-bey and developed by Ziya Gokalp in 1912, condemning the usage of Arabic grammar but advocating for keeping 'naturalized' Arabo-Persian vocabulary (Gokalp, 1968: 7). E.g., *Aiqap* was heavily criticized for overusing the 'foreign' vocabulary (Sabol, 2003: 69).

Otherring Tatar, famously in works of Valikhanov and Bokeikhan, further developed from the anticlerical position to the question of national demarcation in linguistics, literature, and education. These two also adopted the secularist idea that included typical Orientalist disregard of Islam as 'Muslim fanaticism'. Altynsarin on the other hand had a dubious position regarding Muslim education: while Isabelle Kreindler emphasized his critical attitude (Sabol, 2003: 95), this also could be a legacy of Soviet propaganda that famously censored the Muslim-manifested opening line of *Kel Balalar, Oqylyq*. Another source of anticlerical propaganda was *Molla Nasreddin* which also could provide the secularist notions from Ottoman publicistics. Its contributors like Agaoglu already moved to Turkey; debates heated there included calls for Westernizing the lifestyle (Yalcin), adopting materialism (Besir Fuad), Darwinism (Cevdet), condemning pan-Islamism (Akcura), as well as autonomist decentralization (Sabahaddin Celebi), and including the Turkic history into a course of world history (Suleyman-pasha). Namik Kemal's identification of Turks as "Sunni Hanefi Muslims speaking Ottoman language" (Berkes, 1998: 318) even rhymes with the 2010s articulation of Kazakhs as Sunni Hanafi Muslims of Maturidian School. The undoubtful interest of the Kazakh audience and publishers in the late Ottoman Empire is detectable by the fact that until the start of the Great War, Turkey obtained a bigger chunk of the 'News of the World' sections of *Qazaq* newspaper (even more than the news of Russia).

Propagating literacy and enlightenment of the masses originates within both Russian and Tatar publications. The trope of nomadic backwardness, patronizing at best, was an Orientalist disregard; however, it was crucial in developing a generation of Kazakh publicists raising concerns over the future and survival of the nation. Nikolay Yadrintsev saw the major problem in a nomadic economy and was the earliest to call out the colonial decontamination of Kazakhs in 1891 (Yadrintsev, 2000, 154). The advantages of sedentarism, undoubtedly an Orientalist vision, were later propagated by *Aiqap*. Another source for advocating sedentarism was the pro-Muslim preferences of *Aiqap* contributors: they thought that sedentarization would help Kazakhs to develop religion, i.e. nomadic lifestyle does not help with introducing Muslim education and implication of shari'a law, which they thought would bring peace to the Steppe. The advocacy for shari'a and the return of Steppe under the jurisdiction of the Orenburg Spiritual Assembly (Kendirbaeva, 1999: 13-15) imply Tatar influence over Kazakh elites.

A strong influence on Alash was the literature of classic liberalism, most probably engraved in Russian books. These ideas included concepts of liberty, equality, separation of powers, political engagement and representation, and rights of minorities (Aqmaghanbet, 2023). Other views indoctrinated in Alash's political program mirror the agenda of socialist movements of that time, including the women question and national self-determination. At least Potanin is known for the heavy interest in Marxism as early as the 1890s.

Conclusion

The late 19th and early 20th centuries were pivotal in the evolution of modern national identities within the Turkic world, as communities transitioned from traditional affiliations to state-defined national identities. This transformation was intricately shaped by the decline of the Ottoman and Russian empires and the emergence of new state structures. The analysis reveals that nationalism in the Turkic world emerged in diverse and complex ways, reflecting regional contexts and historical processes. In the Ottoman Empire, the evolution of Turkishness from a rural, "low" cultural identity to a cornerstone of modern nationalism was influenced by the disintegration of the millet system and the intellectual contributions of figures like Ziya Gökalp. Concurrently, in the Russian Empire, the Kazan Ta-

tars, under the intellectual leadership of Shihabaddin Marjani, developed a modern concept of territorial nationalism that traced its roots back to ancient Bulgar, thereby establishing a historical continuity that had profound implications for the rise of Kazan Tatar identity. Central Asia's Jadidism sought to reconcile Islam with modernity and challenge traditional structures through secular modernization. The Jadids' focus on educational and linguistic reforms contributed significantly to the rise of secular Muslim nationalism in the region.

The Kazakh national movement, while initially perceived as heavily influenced by Russian and European thought, also drew from the rich tapestry of Turkic intellectual reform, including the Tatar (and to some extent Azerbaijani) print media and the Jadid movement. Kazakh intelligentsia, despite its diverse influences, adapted these ideas to the Kazakh context, integrating them into a unique vision of national identity, being the first in the region to propose a cultural and political distinction based on the concept of a territorial nation.

This study raises more questions for further discussion. Which influences played a key role in gathering the native intelligentsia around the idea that stood behind the Kazakh autonomist movement? Which educational and cultural background weighed more in that process – those receiving an imperial Russian education, or the audience of Tatar and other Muslim educational institutions/print media? To address these issues, we have to delve deeper into narrative analysis, comparison of the nationalist agendas within Turkic peoples, and contextualizing these agendas within the broad imperial history of the turbulent era.

Acknowledgment, conflict of interests

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882266) "The study of the historical memory of the population and the policy of nation-building in Kazakhstan during the years of Independence" received by the Research Institute of Jochi Ulus Studies (№ИРН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости», полученного РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

References

- Arai, M. (1992). *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*. E.J. Brill. 250 p.
- Aqmaghanbet, R. (2023). *Alashskaja demokratija: na puti postroeniija svobodnogo obshhestva* [The Alash democracy: on the way to building a free society]. Amal. 320 p. (In Russian)
- Balgamis, A. D. (2000). *The Origins and Development of Kazakh Intellectual Elites in the Pre-Revolutionary Period*. University of Wisconsin-Madison. 278 p.
- Berkes, N. (1998). *The Development of Secularism in Turkey*. Hurst & Company. 539 p.
- Gokalp, Z. (1968). *The Principles of Turkism*. Translated and annotated by Robert Devereux. E.J. Brill. 187 p.
- Kendirbaeva, G. (1999). 'We are Children of Alash...' The Kazakh Intelligentsia at the Beginning of the 20th Century in Search of National Identity and Prospects of the Cultural Survival of the Kazakh People. *Central Asian Survey*, 18(1), 5-36.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press. 355 p.
- Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan*. Cornell University Press. 400 p.
- Kudaibergenova, D. (2017). *Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives*. Lexington Books. 235 p.
- Rottier, P. (2004). Legitimizing the Ata Meken: The Kazakh Intelligentsia Write a History of Their Homeland. *Ab Imperio*, 1, 467–486. <https://doi.org/10.1353/imp.2004.0078>
- Rottier, P. (2005). *Creating the Kazak Nation: The Intelligentsia's Quest for Acceptance in the Russian Empire, 1905-1920*. University of Wisconsin-Madison. 312 p.
- Sabol, S. (2003). *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. Springer. 245 p.
- Schamiloglu, U. (1990). The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Sihabaddin Marcani and the Image of the Golden Horde. *Central Asian Survey*, 9(2), 39–49.
- Schamiloglu, U. (2001). Ictihad or Millat? Reflections on Bukhara, Kazan, and the Legacy of Russian Orientalism. In T. Kocaoglu (Ed.), *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*. Studies in Honour of Osman Khoja (pp. 347-368). SOTA.
- Schamiloglu, U. (2006). Tatar or Turk? Competing Identities in the Muslim Turkic World during Late 19th and Early 20th Centuries. In E. Cagalan & D. Kuban (Eds.), *The Turkic Speaking World. 2000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans* (pp. 232–243). Prestel.
- Yadrintsev, N. (2000). *Sochineniya*. Volume 2. Izdatel'stvo Ju. Mandriki. 412 p. (In Russian)

Information about the author:

Rustem Zholdybalin – PhD candidate of Eurasian studies, RSE on the Right of Economic Management “Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi” of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Turkestan str., 2/1, Astana, Kazakhstan. E-mail: rustemktl@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Рустем Жолдыбалін – Еуразиятану ғылымдарының PhD кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің “Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты” шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны, Түркістан көш., 2/1, Астана, Қазақстан. E-mail: rustemktl@gmail.com

Сведения об авторе:

Рустем Жолдыбалін – кандидат PhD Евразийских исследований, РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ул.Туркестан, 2/1, Астана, Казахстан. E-mail: rustemktl@gmail.com

Поступило: 12.07.2024

Принято: 30.08.2024

К.Қ. Қабдолдина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНДА ҚАЖЫЛЫҚ ЖОЛДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН МАҢЫЗЫ: ДАЛА ӨЛКЕСІНЕН МЕККЕГЕ САПАР

Мақалада Ресейдің әртүрлі аймақтарынан мұсылмандардың қасиетті Мекке, Медине жерлеріне қажылық маршруттарының қалыптасу үдерісі талқыланады. Жұмыстың мақсаты, Ресей империясы тұсында қалыптасқан қажылық жолораптар арқылы мұсылмандарға қатысты империялық саясаттың мәнін ашу. Осыған байланысты, XIX ғ. соңы – XX ғ. басында орын алған Ресей империясындағы қажылық қозғалыстың даму шарттары мен мәселелері, сондай – ақ қажылық жолдардың маңызы мен ерекшеліктеріне талдау жасау міндеттері жүзеге асырылды. Империядағы көп санды мұсылмандар үшін қасиетті қажылық міндетін атқарудың маңызы қаншалықты үлкен болса да, империя тарапынан жиі алаңдатушылық тудырты. Қажылық маршруттардың бойында Ресейдің консулдық желісінің құрылуы, империяның қажылыққа қатысты мемлекеттік саясатының XIX ғасырдың соңында қолға алғанын көрсетеді. Және де белгілі ресми жол бағыттарының бекітілуі, құрамындағы мұсылман халықтарына деген бақылауын күшейте түсті. Алайда, Ресей империясындағы теміржол желісінің салынып, теңіз жолдарының жандауы мұсылман халықтары үшін үлкен мүмкіндіктер тудырды. Жол уақыты қысқарып қана қоймай, біршама қауіпсіздікпен де қамтамасыз етілді. Ендігі кезекте, ресейлік мұсылмандар, соның ішінде қазақ даласынан да қажылар легі күрт өсе бастады. Әрине мемлекеттік арнайы жолдар арқылы жүру үшін, ресми құжаттардың да қажеттілігі туындады. Осы орайда, мақалада арнайы қажылық төлқұжаттар алу мәселесі де ерекше назарға алынды.

Түйін сөздер: қажылық, Ресей империясы, теміржол желісі, пароходтар, қажылық жолдар.

K.K. Kabdoldina

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

The emergence and importance of pilgrimage routes in the russian empire: from the steppe region to mecca

The article examines the process of the formation of the pilgrimage of Muslims from different regions of the Russian Empire to the holy places of Mecca and Medina, emphasizing the imperial policy toward Muslims and their pilgrimage routes. In the late 19th and early 20th centuries, pilgrimage was important to Muslims, but it also aroused suspicion and apprehension on the part of the authorities. The main purpose of the work is to analyze the conditions of the pilgrimage movement, its problems and the characteristics of the routes. The Russian Empire tried to strengthen its control over the Muslim peoples by creating a consular network and approving official routes. Nevertheless, the growth of rail and sea transportation led to an increase in the number of pilgrims, thanks to a temporary reduction in travel and security. In addition, the article examines in detail the importance of obtaining special Hajj passports for traveling on special state roads, which indicates the moments of bureaucracy of the pilgrimage process at that time. The article clearly shows how Muslims, including Kazakh pilgrims, were able to take advantage of new opportunities to fulfill their religious duty.

Key words: pilgrimage, Russian Empire, railway network, steamships, pilgrimage routes.

K.K. Kabdoldina

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

Формирование и значение паломнических путей в Российской империи: из степного края в Мекку

В статье исследуется процесс становления паломничества мусульман из различных регионов Российской империи к святым местам Мекки и Медины, подчеркивая имперскую политику в отношении мусульман и их паломнических маршрутов. В конце XIX и начале XX века паломничество

имело важное значение для мусульман, но также вызывало подозрения и опасения со стороны властей. Основная цель работы заключается в анализе условий паломнического движения, его проблем и особенностей маршрутов. Российская империя, создавая консульскую сеть и утверждая официальные маршруты, стремилась усилить контроль над мусульманскими народами. Несмотря на это, рост железнодорожного и морского транспорта привел к увеличению числа паломников, благодаря временному сокращению в пути и обеспечения безопасности. Помимо в статье подробно изучается важность получения специальных хадж-паспортов для проезда по государственным спецдорогам, что свидетельствует о моментах бюрократии паломнического процесса в то время. Статья наглядно показывает, как мусульмане, в том числе казахские паломники, смогли использовать новые возможности, чтобы исполнить свой религиозный долг.

Ключевые слова: паломничество, Российская империя, железнодорожная сеть, пароходы, паломнические маршруты.

Кіріспе

Қазақ даласынан Меккеге аттанған қажылар Ресей империясы кезінде қажылық жасау үшін ұзақ және қиын жолдардан өтті. Бұл процесс бірнеше кезеңдерді қамтыды және маршруттар да аймақтағы саяси және экономикалық жағдайға байланысты өзгеріп отырды.

Ресей империясының мұсылман халықтарының өмірінде негізі парыздардың бірі қажылық маңызды рөл атқарды. XIX ғ. соңы – XX ғ. басында Ресей империясының құрамында әртүрлі халықтар мен діни бірлестіктер өмір сүрді. Солардың ішінде ең көп орын алатын мұсылман халықтары болды. Ресей империясы өз аумағын кеңейтіп, құрамындағы халықтарды бақылау мақсатында діни саясатқа ерекше көңіл бөле бастады. Қажылық, Ресейде ислам әлемінің басқа салаларындағы мұсылмандардың діни тәжірибелері мен әдет-ғұрыптарын таратуда үлкен рөл атқарды. Ресей империясы дәуірінде, қажылық арқылы түркі халықтары арасындағы қарым-қатынас саяси, этникалық және діни байланыстар, сондай-ақ әртүрлі халықтардың өкілдері арасындағы жеке қатынастар сияқты көптеген факторларға байланысты болды. Қажылыққа барған кезде әртүрлі халықтардың діндарлары кездесіп, араласып, тіпті жаңа байланыстар орната алады. Алайда, Ресей империясы кезеңінде бұл қатынастарды зерттеу мен сипаттау уақыттың саяси және мәдени факторларымен шектелгенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, биліктің қажылыққа және оның ұйымына әсерін ескеру қажет, және де діни рәсім кезінде әртүрлі этникалық топтардың өзара әрекеттесуіне де әсер ету мүмкін екендігін естен шығармау керек.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының қазақ жерлерінде кеңеюі және көлік инфрақұрылымының дамуы, пошта станциялары мен жақсартылған жолдар пайда бола бастауы бұл өз кезегінде ұзақ сапарларға жол ашты. Қажылар демалыс, қор жинау және жыл-

қыларды ауыстыру үшін пошта жолдары мен аялдамаларды пайдалана отырып, қазақ даласынан қажылық қозғалысын жеделдетті.

Материалдар мен әдістер

Ресей империясындағы қажылықты зерттеу ең алдымен соңғы жылдары жарық көрген әдебиеттерге шолу және соларға талдау жасау арқылы жүзеге асты. Меккеге баратын жолдарды және Ресей империясынан келген мұсылмандардың қажылығын зерттейтін заманауи авторлар өткен ғасырларда қалыптасқан зерттеу дәстүрлерін дамытуды жалғастыруда. Бұл еңбектерде қажылықтың тарихи, мәдени және саяси аспектілеріне, оның Ресейдің мұсылман елдерімен қарым-қатынасына, сондай-ақ маршруттардың инфрақұрылымы мен логистикасы қарастырылған. Мысалы, американдық тарихшы Даниэль Брауэр (1996) Ресей империясының мұсылман қауымдастықтарымен өзара әрекеттесуін егжей-тегжейлі зерттейді. Автор өз еңбегінде, Ресейдің отаршылдық саясаты аясында қажылықты қалай қолданылғанын қарастыра отырып, қажылардың Ресей аймақтарынан Меккеге баратын жолдарын зерттейді. Мәселе төңірегінде тыңғылықты зерттеу жүргізген авторлардың бірі, американдық тарихшы Айлин Кейн (2015) болса, Ресей империясының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында мұсылмандардың Меккеге қажылығын қалай ұйымдастырғанын және бақылау жұмыстарын қарастырады. Еңбек, тақырыпты зерттеуге маңызды үлес қосты және қажылық маршруттарын империялық саясаттың үлкен бір бөлігі ретінде көрсетеді.

Сонымен қатар, жұмыста қажылықтың тарихы мен ұйымдастырылуын зерттеу үшін тарихи құжаттар, мұрағаттық материалдар пайдаланылды. Әсіресе, ҚР Орталық мұрағат қорларындағы қазақ даласынан аттанған қажылар тізімі ерекше зерттеуді қажет етеді. Және де қазақ жерінде қажылық арқылы орын алған өзгерістер мен

діни саясаттың әсері, қазақтардың дүние түсінігі мен қазақ даласына әсерін анықтауда маңызды мәселердің бірі. Ресей империясының басқару саясаты ретінде енгізілген қажылық паспорттардың да орны ерекше. Архив деректері бойынша Қазақстан аумағынан қажылық жасағандардың нақты санын анықтау мүмкін емес. Әзірге басқа аудандар бойынша толық деректер жоқ, бірақ қажылықтың даму динамикасы, исламның осы уақытта қазақтар ортасында берік орныққанын көрсетеді. Сонымен қатар, ресейлік жолторап жүйелері арқылы жүру, қажылық паспорт алудың ең маңызды шарттарының бірі болды (ҚР ОММ. Ф.64. Оп1.кн1. Д. 982. 76- б). Бұл дереккөздерге ресми басқару құжаттары, қажылыққа аттанушылардың куәліктері сынды құжаттар мақаланың негізгі деректік қоры болып табылады. Сонымен қатар, қосымша деректік негізде дала өлкесінен аттанған қажылардың өлең жолдары және мәрсилері де сараланды. Және де көрсетілген әдебиеттер мен деректерге салыстырмалы түрде зерттеу және қажылық жолтораптарына тарихи талқылау жасалынды.

Талқылау

Ресей империясындағы қажылық тарихы соңғы жылдары кең қарастырылып келе жатқан тақырыптардың бірі. Мұсылмандардың қасиетті жерлеріне қажылық маршруттарын зерттеумен айналысатын авторлар тарихи, мәдени, саяси және әлеуметтік тұрғыдан жан – жақты түрде қарастырып келеді. Империяның әртүрлі аймақтарынан (Орта Азия, Кавказ, Еділ, Қырым) мұсылмандардың қажылықты қалай ұйымдастырғанын, қандай қиындықтарды жеңгенін және бұл Ресейдің саяси және әлеуметтік өмірінің контекстіне қалай сәйкес келетінін көрсетеді. Сонымен қатар, көптеген мұсылман халықтары бар Ресей империясының діни саясатын зерттейтін шетелдік зерттеушілер империяны күрделі және көп ұлтты мемлекет ретінде қарастырады. Олардың ішінде мұсылмандардың ең маңызды міндеті болып саналатын қажылықтың орындалуын зерттеу және білім беру мәселесімен қатар әлеуметтік-экономикалық жағдайлар да ерекше назар аударуды талап етеді. Айлин Кейн (2015: 241), Диляра Усманова (2005: 584) және т.б. сияқты ғалымдар қажылық туралы Ресей империясының контекстінде қарастырды. Олар қажылықтың мұсылман қауымдары үшін маңызы, қажылардың өмірлік тәжірибесі, қажылықтың саяси және әлеуметтік салдары, қажылар мен империялық мемлекет арасындағы өзара әрекеттесу сияқты тақырыптарды зерттеді. Осы тақы-

рып бойынша маңызды еңбектердің ішінен А.Т. Сибгатуллинаның (2008: 94-95) монографиясын ерекшелеп көрсетуге болады. Автор Ресейден Хиджазға мұсылмандық қажылықты ұйымдастырудың шарттарын қарастыра келе, маршруттар мен Осман империясының аумағында ресейлік қажылардың болуына байланысты негізгі проблемалар және т. б. көрсетеді. Аллен Франк (2001: 147) сынды ғалымдар Ресей империясындағы исламның мәдени және зияткерлік тарихын зерттеді. Еңбекте Ислам білімі, әдеби дәстүрлер және мұсылман қауымдары арасында діни білімнің таралуы сияқты тақырыптар қарастырылған. Осылайша, Ресей империясы кезіндегі қажылықты зерттей отырып, көптеген ғалымдар бізге діни өмірдің күрделілігі, мемлекет пен қоғамның қарым-қатынасы және көпұлтты және көп конфессиялы империялық контекстегі мәдени динамика туралы түсінік береді. Олардың зерттеулері қажылықты жаһандық құбылыс және оның мұсылман қауымдастықтары үшін маңызы ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Империя бойынша жаңа теміржол жолдарының құрылысы және Қара теңізде тұрақты пароход қызметтерінің пайда болуы Ресей мұсылмандарының қасиетті жерлерге баруды жеңілдетті. Әсіресе теміржол мен теңіз жолдары қажылар арасында кеңінен таралды. Одесса мен Стамбул арасындағы тұрақты байланысты қолдайтын Новороссийск пароходтық экспедициясының қызметтері Таяу Шығысқа сапар шеккен христиан және мұсылман қажыларының көбеюіне ықпал етті. Қажыларды тасымалдауда, пароходтық компаниялардың атқарған рөлі үлкен болды. Орыс пароходтық компанияларының ішінде ең ірісі 1856 жылы құрылған, Орыс пароходтық және сауда қоғамы болды (РОПиТ). Ол өзінің алдына, Қара теңізі, Азов және Жерорта теңіз порттары арасындағы желілерді қалпына келтіру, сыртқы сауданы кеңейту, теңіз шаруашылығын сондай – ақ, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытуды мақсат етті. Орыс кеме қатынасы және сауда қоғамы 1857 жылы 21 мамырда бес пароходпен жүк және жолаушылар тасымалдау қызметін іске қосады. Ал, жылдың соңында, Одессадан Николаевқа, Херсонға және Кавказға дейін алғашқы үш пароходтық бағыт толық көлемде іске асырылып, тағы бірнешеуі сынақ ретінде желілер ашылды (Саидазимбаев, 1908:23).

Ресей империясындағы қажыларды тасымалдауда, Орыс Пароходтық және сауда қоғамы, кейіннен Солтүстік Пароходтық қоғам және Ерікті Флот (Добровольный флот) айналысты (Резван, 1998: 96-99). Алайда, бұл пароходтар Джиддаға

дейін толық тасымалдамаған, олардың көп бөлігі шетелдік компаниялардың пароходтарымен негізінен, Хедвие компаниясымен жететін болған. Саидазимбаевтың есебі бойынша (Саидазимбаев, 1908:14), ресейлік қажылар бұрынғы керуен жолдарынан бас тарта отырып, тез әрі қолайлы жаңа жолдарды жөн санады деп көрсетеді. Алайда, темір жолдар арқылы барудың алғашқы тәжірибелері бастапқы ұйымдастырылуынан бастап, әлсіз болды.

Империялық, экспансияның нәтижесінде Меккеге баратын ежелгі керуен жолдары XIX ғасырда Ресей аумағына қарады. Ал қажылық болса, дипломатиялық жолмен шешілетін мәселелер шеңберіне енді. Алайда, XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қажылық жасағандардың саны санаулы ғана болды. Себебі бұндай мүмкіндік кез келген адамда бола бермеді. Ресей модернизация процесін бастап, көлік желісін салуды қолға алғаннан кейін жағдай күрт өзгерді. Темір жол шалғай аймақтарды қолжетімді етті және Қара теңіз порттары мен Жерорта теңізін байланыстыратын пароходтар қозғалысы іске қосылды. Бұндай жағдай ендігі кезекте адамдардың мүмкіндіктерін арттыра отырып, Меккеге деген қажылық сапар жаппай құбылысқа айналдырды.

Сонымен қатар «ресейлік қажылық» феномені XIX ғасырдың аяғында жер шарындағы мұсылман халқының басым көпшілігі басқарып отырған империализмнің жаһандық тарихы контекстінде де қарастырады (Кейн, 2015). Және де Ресей қажылыққа демеушілік жасау арқылы құрамындағы мұсылмандарды халықаралық аренаға шығарып, оны интеграцияның ғана емес, сонымен қатар экспансияның құралы ретінде пайдаланды.

1840-1900 жылдары қажылықты қолдау үшін Ресей империясының үкіметі құрған халықаралық инфрақұрылым да басты назарда болды. «Қажылық инфрақұрылым» құру тарихын 1840 жылдардан бастау алады. Ол Закавказьеден басталып, Анадолы арқылы Дамаск пен Бағдадқа өтетін ежелгі бағыттармен, сол жерден түрік сұлтанының нұсқауымен жабдықталған керуендер арқылы Мекке мен Мединаға жеткен. Дәл осы кезеңде Ресей мемлекеті жол бойындағы консулдардан сапар барысында көмек пен қолдау сұрай отырып, қажылық мәселесіне жиі араласа бастайды. XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей қажылықты қолдаудың жүйелі саясатын жүргізе бастады. Бұл ең алдымен трансимпериялық инфрақұрылымның құрылысында көрініс тапты. Қажылық инфрақұрылым империяның географиялық ауқымы кеңейген сайын өзгеріс-

терге ұшырай отырып, дамыған жүйе ретінде анықталды.

1890 жылға қарай он мыңдаған мұсылмандар ескі керуен жолдарынан бас тартып Ресей жерлері мен Қара теңіз порттары арқылы қажылыққа барды. Олардың арасында Ресейдің Орталық еуропалық бөлігінен Еділ-Орал және Сібірде, Орталық Азияда өмір сүрген мұсылмандар ғана емес Бұхара, Хива, Иран, Ауғанстан және Қытай мұсылмандары да болды. Ресейдің басты Қара теңіз порты Одесса арқылы қажылар санының күрт артуы тіпті қасиетті қалалардағы тәртіпке жауапты Мекке шерифінің де назарын аударды. Ол Хиджазда қажылықты бақылап, жыл сайын көптеген қажылық жолындағы транзиттік орталықтар Неджеф, Кербала, Бағдат, Бомбей, Решт және Стамбул сияқты ірі қалаларға кәсіби жол көрсетушілерді жіберіп отырған (Сибгатуллина, 2010).

Қажылық көлемінің артуы Ресейдің Түркістандағы миллиондаған мұсылмандарды біріктіру жөніндегі мерзімімен түспа түс келді. Алайда, жақын арада құрамына кірген аймаққа панисламдық қауіп туралы алаңдатушылық күшейді. Кейбір ресейлік мемлекет қайраткерлері қажылықтың тыңшылық негіздері туралы айта отырып, қажыларға тән фанатизм мен халықтық байлық көздерін ысырап ету тәсілі ретінде талқылап, қажылар жат халыққа үлкен ақша жұмсап қайтарымсыз көшеді деген пікірді ұстанушылар да болды. Одан бөлек Ресей империясына жүкпалы аурулардың, ең алдымен тырысқақ пен обаның енуі ерекше алаңдатушылық тудырды (Шафиқов, 2014). Осы себептерге байланысты қажылықтың жаппай белең алу кезінде оған қатысты ақпаратты жинау да күшейе түсті. Бұған қажылық төңірегіндегі жағдай, онымен байланысты мәселелер және оларды шешу жолдары туралы XIX-шы ғасырдың соңғы ширегі мен XX-шы ғасырдың басына қатысты әртүрлі деңгейдегі билік органдарында жасалған есептер мен құжаттар дәлел болады.

Нәтижелер

XIX ғасырдың аяғынан және әсіресе XX ғасырдың басында Орталық Азиядан келген қажылық қозғалысының айтарлықтай жандануының негізгі себебі, Ресей империясында коммуникацияның жақсаруы, пароходтар мен теміржол байланыстарының таралуы, саяси тұрақтандыру сынды интеграциясының тарихи объективті салдары болды. Бұл жағдайды мұсылмандар тарапынан американдық тарихшы Р. Круз (2006), мұсылман халықтарына бір – бірімен байланысу

мүмкіндігі ретінде түсіндіреді. Яғни, империялық басқару саясатын, басқа елдің мұсылмандарымен байланыстырушы құрал, мүмкіндік ретінде пайдаланды.

1908 жылы Джиддаға барып, бақылау жұмыстарын жүргізген Саид Гани Саидазимбаевдың (1908:23) мұсылмандардың Меккеге баруы бойынша Патша үкіметіне берген есебінде жол мәселесі бойынша, теміржол желілерінің Орталық Азия мен Шығыс Ресейде орналасуына байланысты Түркістан мен оның маңайындағы мұсылман қажылары белгілі бір жерлерге жиналып, теміржол бойымен әрі қарай жүруі қажет болды. Бұндай жиналу орталықтары: Әндіжан, Горчаков, Қоқан, Ходжент, Самарқанд, Черняево, Ташкент, Кабулсай, Перовск, Қазалы және Түркістан жерлері болды. Мұсылмандар орналасқан аймақтардан, бұл станцияларға апаратын жолдар таулар арқылы немесе шөл дала арқылы созылып жатты. Осы жерлерге көптеп жиналып, қажылар пойызбен жүру жағдайы төмен болды, бірнеше күн күтуге мәжбүр болды. Басқа поездтарға ауысу орындарында жағдай мүлде нашар болды. Мәселен, Самара және Пенза станцияларында келесі поезді күту уақыты өте ұзақ, әрі вагондар Сібірден келетін вагондарда орындар саны толы болды.

1905 жылдан бастап Түркістанды Еділ және Орталық Ресеймен байланыстыратын Ташкент темір жолы арқылы қозғалыс ашылған кезде, Түркістан, Семей, Ферғана облыстарының және оларға іргелес жатқан басқа жерлердің қажылары Бұхара Персия Қытай мен Ауғанстанның шекара иеліктерінің тұрғындарын қоспағанда, жаңа жолмен жүрудің қарқынын одан әрі күшейте түсті.

Қажылардың көпшілігі Қара теңіз арқылы Геджасқа бармас бұрын, алдымен Константинопольға баратын болды. Мұсылман мемлекетінің астанасы ретінде саналатын бұл жерге барудан бұрын, қажылар Константинопольден сұлтанның қайырымдылық пароходтарымен Меккеге жете алады деген қауесетке сеніп, сол арқылы баруға тырысты. Бұл қауесеттер белгілі бір дәрежеде шындыққа да жататын едін. Себебі, Сұлтанат тарапынан жылына қайырымдылық пароходтары жүретін. Алайда, пароходтық агенттер тарапынан терең қанаушылыққа ұшырайтын еді (Сибгатуллина, 2010: 190).

Осы орайда, Ресей империясынан қажылық сапарға аттанушылар, Осман империясының жерлері арқылып басып өтуінің маңызы зор болды. Мұсылмандар өміріндегі қажылықты атқару ісінің негізгісі олардың Меккеге дейінгі жолдарын таңдаудың да ерекшеліктері болды. Ресей-

лік қажылар Араб еліне уақыт сынынан өткен үш негізгі жолмен жетті.

Бірінші бағыт – Сухуми, Батуми, Потти, Теодосия, Керчь, Новороссийск, Херсон, Одесса порттарынан, кейде Севастопольден басталатын «Солтүстік» (немесе Қара теңіз) жолы болды. Оның өзі әрі қарай Ыстамбул арқылы Египет немесе Сириямен өтетін екі жолмен Меккеге дейін жетті. Бұл қажылық жолын негізінен Ресей империясының еуропалық бөлігінде, Солтүстік Кавказ аймағында тұратын сунниттік мұсылмандар пайдаланды. XIX ғасырдың аяғындағы мәліметтер бойынша, жыл сайын 2-ден 3 мыңға дейін қажылар «солтүстік» бағытты таңдаған (Нуриманов, 2019: 74-89). Бұл бағыт қажетті ресми құжаттарды рәсімдеу тұрғысынан ең қымбат және қиын болды.

Жолдың «мысырлық» бөлігі Александрия мен Суэц арқылы Араб жеріне Джидда немесе Янбу порттарына, одан Мекке мен Мединаға қарай бағыт алды.

Ғасырлар бойы Каирден Меккеге жыл сайын үлкен қажылық керуендері баратыны белгі. Кейбір ресейлік қажылар, негізінен теологтар мен ғибадат қызметкерлері әлемге әйгілі исламдық оқу орны әл-Азхарада және басқа да Каир медреселерінде уақыт өткізуге, әріптестерімен араласуға және білімдерін толықтыру үшін қажылық маршрутына Мысыр астанасын да енгізді. Сол жерден қажылық керуенінің шығуын күте отырып, олар Меккеге аттанып отырды. Алайда, 1869 жылы Суэц каналының ашылуымен және Джиддаға дейінгі теңіз жолдары арқылы шығуымен Египеттің қажылық керуенінің маңызы біртіндеп жойылды.

«Солтүстік» қажылық жолының «сириялық» бағыты Стамбулдан Гебзе, Эскишехир, Кония, Адана және Алеппо арқылы Дамаскіге барады. Осы жерден Балқаннан, Анадолыдан, Орталық Азиядан, Кавказдан және Ираннан келген қажылар Сирияның қажылық керуеніне қосылды.

Екінші бағыт – «Закавказье» жолын негізінен Арабияға бара жатқан ресейлік шиіт мұсылмандары пайдаланды. Олар жол бойында орналасқан өздеріне қасиетті саналатын Наджаф, Кербала және Куфа қалаларын басып өтеді. Қажылық топтары Иракпен шекаралас Иранның Керманшах қаласына шоғырланып, одан Бағдадқа бет алды. Одан әрі Мекке мен Мединаға баратын үлкен қажылық керуенінің бір бөлігі ретінде жол бойындағы шиіттердің қажылық орталықтарын аралады. 1899 жылғы мәліметтер бойынша, жыл сайын 12-ден 15 мыңға дейін ресейлік қажылар осы жолмен өткен (Арапов, 2002: 116-121).

Үшінші бағыт «Орталық Азия» жолы Орта Азия, сондай-ақ татарлардың едәуір бөлігі тү-

ратын Сібір мен Орал мұсылмандары үшін ең қолайлы болды. Бұл жол Самарқанд пен Бұхара арқылы өтіп, Ауғанстанның солтүстігі, Мазари-Шариф қаласы, одан әрі Ауғанстанды Хайбер асуы арқылы Британдық Үндістанмен байланыстыратын Кабул, Пешавар арқылы өтті. Пешавардан қажылар пойызбен Карачиге немесе Бомбейге, одан әрі теңіз арқылы Араб түбегін айналып Джиддаға немесе Янбоға барды.

Құрамында мұсылмандар саны екі есеге артқан Ресей империясы үшін Ыстамбұл сынды қажылардың тұрақтайтын жерлері де, аса бақылауды қажет етті. Себебі, Ыстамбұл қасиетті Мекке мен Медина қалаларына барар жолда, Ресей мұсылмандары үшін негізгі транзиттік пункт болып саналды. Мұнда алыс жолдардан шаршаған саяхатшылар демалып, сапарларын жалғастыру үшін күш – жігер жинап, рухани тұрғыда да дайындалып, азық-түлікпен жабдықталатын. Тіптен, XIX ғасырдың соңғы жылдарында, православиелік Палестина комитетіне ұқсас, мұсылмандық қажылық жөніндегі арнайы комиссия құру мәселесі талқыланды. Соған ұқсас, мұсылман қажылығын ұйымдастыру мәселесінде, ресейлік барлық мұсылмандар үшін тек бір ғана бағыт, Ыстамбұл арқылы жүру жоспарланған (Васильев, 2006: 8-50). Осыдан барып, техникалық модернизация нәтижесінде пойыз жолдарының салынуы, ыңғайлы жылдам жүретін кемелер өз кезегінде, Ыстамбұлға баратын жол уақытын айтарлықтай қысқартты. Османлы империясының астанасына баратын бірнеше жаңа жол тораптары ашылды. Атап өтетін болсақ, Мәскеу бағыты: Варшава мен Вена арқылы Мәскеуден пойызбен саяхатшылар Ыстамбұлға 6 күнде жететін болды. Бұл бағыт әрине теңіз жолдарына сенімсіздік білдіретіндер үшін ыңғайлы болды. Алайда, билет құны өте қымбат болды (шамамен 100 рубль). Келесі, Севастополь бағыты болды. Бұл жерден Ыстамбұлға дейінгі пароход аптасына бір рет жүретін. Жол жүру уақыты ауа-райына байланысты 30 сағаттан екі күнге дейінгі уақытты құрады. Бірақ, кемелер кішкентай әрі ескі болғандықтан, дауылды ауа-райында олармен жүзу қауіпсіз болмады. Сонымен қатар, қажылық парызды өтеу мезгілінде билет құнын арттырып жолаушылардан нормадан әлдеқайда көп төлем алынды. Оған қоса, бұл пароходқа билет табу да қиын болды. Батум бағыты. Кавказ мұсылмандары үшін ыңғайлы жол болды. Қолайлы ауа-райында 7-8, ал нашар ауа-райында 10-12 күнде пароходпен Ыстамбұлға жетті. Жөнелту уақыты да жиі әрі кемелері де үлкен болды (Сибгатуллина, 2008: 93). Осы бағыт бойынша, 1890 жылы белгісіз қазақ қажылығы туралы қал-

дырған қолжазбасында: «Батумнан Ыстамбұлға кемемен 3 күн 3 түнде бардық, кемемен бирлан Орта жолда Исламфулға қараған шахарлар бар екен. Оларға жүк тастап, жүк алып жүрдік. Кеме хақы 9 сом 15 тиын болды, тамақтан, құдайыдан бөлек. Исламфулда бір жұма түрдық Ғабдул Хамид деген Исламфулдың падшасы Аясофы мешітіне хар жылда рамазанның ортасында жұма күні барып намаз оқиды екен. Ақшаны сол жерде алтынға, күміске айырбастадық, ихрам киімін алдық. Одан башқа көрген ғайыри тамаша көп. Алла тағала хәр мұсылманға көрмекні нәсіп етсін. Иана (жаңа) Исламфулдан төрт күн, төрт түн кеме бирлан Ескендррияға (Александрия) бардық» (Мухтарова, 2009), деген жолдардан бұл бағыттың қазақтар арасында да кең пайдаланғанын көре аламыз. Сонымен қатар, бұл қажылар тобы, қайтар жолды Ресей империясы белгілеген карантиндік пункттерін айналып өту мақсатында, Мумбаймен құрғақ жермен қайтуды жөн көрген.

Алайда, Ресей үкіметі мұсылмандарға Осман Империясының территориясы арқылы Меккеге баруға үнемі тыйым салып, болмаса бақылауды күшейтіп отырды. Бұл Ресей мен Түркия арасындағы соғыстарға, әлемдегі ең ірі отаршыл империялар арасында пантюркизм мен панисламизмнің таралуынан сақтануға, сондай-ақ Шығыс елдерінің тұрғындары арасында әртүрлі жұқпалы ауруларға байланысты шектеу қойып отырды. Сонымен қатар, ресейлік билік өкілдерінің түсінігі бойынша, XIX–XX ғғ., қажылық, діни және саяси оқшаулануға ұмтылу мағынасында мұсылман фанатизмін қозғау мен нығайтудың қуатты құралдарының бірі болды. Және де, қандай ұлт пен мемлекетке жататынына қарамастан, өз араларында жасырын түрде барлық сүннит мұсылмандарының құрметті басшысы ретінде түрік падишағын рухани түрде мойындау орын алды (Усманова, 2005: 584).

Ыстамбұлда дәстүр бойынша қажыларды нағыз дәлилдер немесе олардың өкілдері – вакилдер қарсы алды. Бұл жерде қажылар, келген еліне немесе ұлтына байланысты бірнеше топтарға бөлінді. Ресей империясының қажыларын Бұхарлық дәлилдер, Дағыстан, Қырымның және Қазанның дәлилдері алып жүрді. Өкінішке орай, өздерін далилдің өкілі ретінде көрсететін адамдарға қажылар жиі алданып қалатын жағдайлар да болды. Ондай жағдайлар Ресей рублін түрік лирасына айырбастауға көмектесу, билет сатып алу және жүктеріне қарау сынды қызметтер көрсету барысында орын алды.

Сонымен қатар, қажылық жол бойындағы карантиндік тұрақтар ресейлік қажыларды ба-

қылау және санитарлық қажеттіліктерді талап етсе, қажылар үшін кей кезде мүмкіндік ретінде де болған. Мәселен, қазақтың беделді ақыны, Шәкәрім Құдайбердіұлы 1905 жылы қажылық міндетін орындаған. Ол туралы, Далалық генерал-губернаторының Канцеляриясы тіркеген келесі құжатта ақынға №6424 шетелдік паспорт (бұл паспорттың мерзімі үш ай ғана болған) берілгені көрсетілген. Шәкәрім қажылық сапарға 1905 жылдың қараша айында аттанып, келер жылдың наурыз айында Семейге оралған. Канцелярияның №2637 іс-қағазында 1906 жылдың 28 наурызында «Шәкәрім Құдайбердиннен шетелдік паспорт қайтып алынды» делінген (ЦГА РК. Ф.64. Оп 1.кн 2. Д. 2332). Және ақын қайтар жолда Ыстамбұлдағы карантиндік бақылау орталығында болады. Ақын бұл туралы:

Пароходта жүріп жолда,
Әр елде кез келіп молда.
Он үш күн боп Стамболда,
Керек кітап табылғаны-ай! –

деп, осы шумақтан бізге ақынның Ыстамбұлға пароходпен жеткенін, бұл қалада он үш күн болып, керек кітаптарды тапқан қуанышын жеткізеді. Сонымен қатар, ақынның ұлы Ахат ақсақал әкесінен естігендерін былайша баяндайды: «Меккенің тарихи орындарында болып, көп қажеттерімді таптым, – деп әңгімелеген екен Шәкәрім. – Мәдинаға бардым. Одан араб халқының ескі замандағы Абу Суфиян сияқты ғалымдары шығармаларымен танысып, кітаптарын алдым. ...Қайта қайтқанда бізден ауру шығып, бір айдай Стамболда жатып қалдық. Мен доктормен келісіп, Стамболдың тарихи орындарын тағы ақтардым. Үнді, парсы ғалымдарымен пікір алыстым» (Шәкәрімұлы, 1994: 37) деп көрсетеді. Осыдан, Семей өңірінен ұзап шыққан Меккеге сапары беймәлім алыстағы ел-елді, жер-жерді көріп, танысуға мүмкіндік берген, әрі рухани серпіліс сыйлаған сәтті сапар болғаны даусыз. Және үш айдай қажылық сапардан зердесін байытып қана қоймай, мол ғылыми-танымдық әдебиеттер жинап оралғанын көреміз.

Осылайша, қажылық бойындағы ұзақ сапарлар, мәдениетаралық қарым-қатынастың дәстүрлі құралы бола отырып, әлем тарихында әртүрлі халықтар мен діни дәстүрлердің, мәдениеттердің өзара байыту құралы ретінде ерекше маңызға ие болды. Қажылар жол бойында әртүрлі халықтармен байланыса отырып, мәдени араласу нәтижесінде жанашылдықтың бастаушылары, қалыптастырушыларына айналды. Бұл жағдайда, түрлі дәстүр өкілдері үшін басқа әлемді көру,

бір – біріне халықтардың өркениеттік дамуының процесстерін салыстыру негізінде жаңаша көзқарастардың қалыптасуына түрткі болды.

Алғашқы маңызды әрекеттердің бірі қажылыққа мемлекеттік бақылауды орнату жолындағы қажылық маршруттарын зерттеу және талдау болды. Тиісті мағлұматтарды жинау 1880 жылдардан бастап қажылар жүріп өтетін транзиттік орталықтарда ашылған жаңа консулдық өкілдіктерге жүктелді. Соған сәйкес қажылардан алынатын ақпаратты жинақтаудың негізгі орталықтары Бағдад, Джидда, Кербала, Мешхед, Стамбул және Бомбей сияқты консулдықтар орналасқан қалалар болды. Бұл қалалардағы консулдық мекемелер Ресей қажыларын бақылауға алып, оларға қызмет көрсетіп, сыртқы істер министрлігіне қажылардың іс-әрекеті туралы есеп беріп отырған. Көріп отырғанымыздай жаңадан құрылған консулдықтар желісі Кербала мен Мешхед сынды шииттік қажылық орталықтарын да басып өтеді. Сондықтан да бұл жолдармен өту барысы үнемі патшалық биліктің назарында болды (Васильев, Нефляшева, 2013). 1870 жылдардан бастап Ресей мұсылмандарының қажылықпен байланысты мәселелері Сыртқы істер министрлігінде атап айтқанда, Ыстамбұлдағы елшілікте, кейін Джидда қаласындағы консулдықтарда қаралып отырды. Бұл мәселеге сыртқы саяси ведомствоға Түркістан, Новороссийск өлкесі, Бессарабия генерал – губернаторлары сондай – ақ Кавказ губернаторы сынды мұсылмандар тығыз орналасқан өңірлердің әкімшілік басшылары да қосылды. Жергілікті шенеуніктерге жоғары билік органдарына өз бақылауындағы мұсылмандардың Меккеге қажылыққа баруына байланысты жағдайларды хабарлау міндеті жүктелді.

Қажылық жолының бойында орналасқан орталықтарда консулдық желіні қалыптастыру XIX ғасырдың аяғында қажылыққа қатысты мемлекеттік саясаттың жаңа жүйелік деңгейге шыққанын көрсетеді. Ол жерлерде қажыларға көмектесуден басқа консулдық мекемелер көптеген басқа да функцияларды орындады. Мәселен, қалада болған ресейлік мұсылмандарының есебін жүргізу, қажылық жасағаннан кейін Ресейге оралған діни фанатизм бойынша күдікті азаматтар туралы хабарлау және ол туралы нақты түсінік алу үшін тіптен солармен бірге қажылық жасау міндеті де жүктелген. Сондай-ақ оған исламның қасиетті қалаларының саяси маңыздылығын анықтау, мүмкіндігінше сауданың жай күйін зерттеу, Ресей саудагерлерінің жергілікті тұрғындармен сауда байланыстарын орнатуға көмектесу, шейхтермен байланыс орнату, жер-

гілікті елдердің саяси жағдайын білу үшін ішкі Арабияға сапарлар жасау, Қызыл теңіз жағасында орналасқан Ямбу портының маңыздылығын және сол жерге агент тағайындау қажеттілігін анықтау сынды тапсырмаларды атқарған.

Джиддада консулдық бөлімнің пайда болуымен Хиджазға келген ресейлік қажылардың шамамен есебін жүргізу мүмкіндігі туды. Ш.М. Ибрагимов қайтыс болғаннан кейін осы лауазымды атқарған Джиддадағы екінші ресейлік бас консул А.Д. Левицкийдің 1893 және 1894 жылдардағы есебінен Ауғанстан, Үндістан және Суэц арқылы Арабияға 1891 жылы 2 мыңнан астам ресейлік мұсылмандарының қажылары келгенін білеміз. Ал 1892 жылы – 3850 адам, 1893 жылы – 6136 адам, 1894 жылы-3349 адам қажылық сапарын жасаған. Сонымен бірге, бұл сандардың нақты көрсетілмегенін де атап өтуіміз қажет. Себебі, олардың көпшілігі паспортсыз келуіне байланысты қажылардың нақты санынан есептеу мүмкін болмады. Алайда Бағдад пен Джиддадан келген басқа консулдық есептерге сәйкес бір маусымда шииттер мен сунниттер арасынан Ресей қажыларының саны шамамен 18 ден 25 мыңға дейін болды (Арапов, 2009: 63). Бұл XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейден келген қажылардың нақты санын анықтау бірнеше себептерге байланысты мүмкін болмағанын тағы бір дәлелдейді. Атап өтетін болсақ, кейбір қажылардың паспорттарының, жол жүру құжаттарының болмауы, ішкі ұйымдардың әлсіздігі, қажылардың әр түрлі жолдармен қозғалысы және шекара пункттері мен шекарадан өтіп бара жатқан қажыларды тіркейтін мемлекеттер арасындағы нақты белгілердің болмауы сынды себептер әсер етті.

XX ғасырдың басында Ресей билігі Меккеге барушыларға қатысты бақылау саясатын жалғастырды. 1911 жылы Стамбулдағы Ресей елшісі Н.В. Чарыков Ресей құрамындағы мұсылмандардың ғана емес, сонымен бірге Ресей темір жолдары мен пароходтарды Меккеге саяхаттау үшін пайдаланатын Ресейге іргелес Орта Азия мемлекеттерінің мұсылмандарының қажылық жасауына да мүмкіндік береді деп жазды (Арапов, 2002: 148-164). Және де ол қажылықтың қауіпсіздігі мен қолайлылығын қамтамасыз ете отырып, Ресей консулдық мекемелерінің белсенді қатысуымен Константинополь арқылы жеңілдетілген пароходтық қатынастардың жүйесін ұйымдастырып және соған рұқсат берді.

Қазақ даласынан қажылыққа аттанған заманында кең танымал болған тұлға Абдурашид Ибрагимовтың автобиографиясында Меккеге дейінгі жолдары жазылған. 1878 жылы Абдурашид

Ибрагимов терең діни білім алу үшін Мединаға бару туралы шешім қабылдады. Ол кезде ол 21 жаста бола отыра, Ақмола облысында бай қазақтардың балаларына сабақ беретін. Бұл мәселеде оған Омар есімді болыс, жергілікті қазақ байы көмектесуге шешім қабылдап, сапарға қажетті 150 рубль береді. Алайда Мекке мен Мединаға жету өте қиын әрі ауыр жол болды. Жолдағы қиындықтарға қарамастан А.Ибрагимов қазақ қажыларымен бірге жол сапарына аттанады. Ол кездерде екі жолмен бағыты болды. Бірінші бағыт ескі және көбінесе құрлықпен Бұхара мен Үндістан арқылы өтті, ал екінші бағыт теңіз арқылы Одесса мен Стамбул арқылы жүрген. Абдурашид Ибрагимов екінші бағытқа баруды ұйғарады. Алдымен Нижний Новгородқа жетіп, одан кейін Мәскеу арқылы Одессаға пойызбен барды. Тәжірибесіздігінен ол тым аз ақша алған болып шығады. Одессада оның 30 сомы ғана қалды. Ал Одессадан Жиддаға жету үшін шамамен 150-300 рубль болуы керек еді. Нәтижесінде мәрмәр моншаға тығылып, Ыстамбулға бет алған итальяндық кемеге мініп үлгерді. Жолда бір тиын қалмаған Ибрагимов, Ыстамбулда тұратын Еділ бойының тумасы Мұхаммедрахим Ефендидің көмегі арқасында Осман империясында біраз уақыт тұруға мүмкіндік алды. Сонда Иркутск қаласынан келген Хисаметдин бай деген татар көпесі оған ақшалай көмек көрсетеді. Жиддаға баратын пароход билетін сатып алғаннан кейін олар қасиетті жерлерге бірге аттанады (Әхмәтова, 2001). Қасиетті жерлерге сапар, ұзақтығымен қатар қауіпті де болды. Қажылар көбінесе жол бойындағы тонаушыларға, қарақшыларға, түрлі аурулармен, су мен азық-түліктің жетіспеушілігіне тап болды. Ауа-райының қолайсыздығына және әсіресе теңіздік саяхаттары әрқашан қауіпсіз бола бермейді. Осылайша, Ресей империясындағы қазақ даласынан Меккеге қажылық өте күрделі және ұзақ болды, бірақ көлік инфрақұрылымының дамуы мен дипломатиялық күшжігердің арқасында бұл саяхат көптеген мұсылмандар үшін үлкен мүмкіндіктер тудырды.

Қорытынды

Мекке мен Мединаға қажылық маршруттарының қалыптасуын талдау XIX- ғасырдың екінші жартысы мен XX-ғасырдың басындағы Ресей мұсылмандарының қажылығын ұйымдастыруға қатысты жағдайға жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Қажылардың Арабияның қасиетті жерлеріне баратын жолын таңдауға бірнеше факторлар әсер етті. Олардың ішінде саяхаттың бастапқы нүктелері, қажылардың қаржылық

мүмкіндіктері, көлік түрлеріне қатысты таңдаулары, аймақтық жағдай, қозғалыс қауіпсіздігі, мұсылман орталықтарына және Хиджаздан тыс қасиетті орындарға бару жоспарлары сынды жол бағыттарын да таңдап отырды. XIX ғасырдың ортасынан бастап қажылық ұйымына тиімді фактор ретінде техникалық прогресс қосылды. Тұрақты теңіз және темір жол қатынасының жолға қойылуы Ресей мұсылмандарының қажылық сапарына түбегейлі әсер етіп, оны қауіпсіз әрі қолжетімді ете түсті. Сонымен қатар, қажылардың қажеттіліктеріне мемлекет тарапына назарын аударыла отырып, Ресейден Мекке мен Мединаға қажылықты ұйымдастыру үдерісін бақылау мен реттеу мәселесінде де сапалы өзгерістер орын ала бастады. Ресей империясы қажылықты империялық интеграция мен экспансияның құралы ретінде сәтті қолданды. Сонымен қатар, империя Арабияға қажылық сапарлары негізінде жүзеге асырылған исламдық жаһандық байланыстардың арқасында беделге ие болды.

Қажылық жолында бірнеше кедергілер мен қиындықтарға да ұшырады. Мәселен, қазақтар үшін қажылық сапардың қамтамасыз етудегі қымбатшылығымен қатар, төлқұжат алу процесі де қиындық туғызды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, патшалық Ресей билігі дала аймағында халықтың исламдануын қолдау-

ды тоқтатып, бағытын орыстандыру мен қазақ халқының мәдени ассимиляциясының тұрақты тенденциясына ауыстырды. Осыған байланысты қажылық жасау үшін паспортты рәсімдеу қажетсіз бюрократияға ұшырады. Сонымен қатар, жолдар мен санитарлық мәселерлерден басқа, шекара аймақтарында ұзақ тексерістерден өту қажылар үшін қиын жағдайлар тудырды. Әсіресе Түркия арқылы барған қажылар аса бақылауда болды. Қоғамға кері агитациялық ойларды таратады деген қауіп, оларды келгеннен кейін де қатаң бақылаудан өтуге мәжбүрледі. Ресейде шетелдік төлқұжат алудың қиындығымен қатар, эпидемияға байланысты қажыларға төлқұжат беруге әр кезеңдерде, түрлі тыйым салулар да көрініс тапты. Алайда, Ресейден қажылыққа барушылардың санын азайта қойған жоқ. Империялық экспансияның нәтижесінде Меккеге баратын ежелгі керуен жолдары XIX ғасырда Ресей аумағына қарады. Ал қажылық болса, дипломатиялық жолмен шешілетін мәселелер шеңберіне енді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің АР23489947 – «Империя құрылымындағы Дала өлкесінің тарихы, 1822-1917 жж.» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер

- Арапов Д. Ю. (2002). Русский посол в Турции Н. В. Чарыков и его «заключение» по «мусульманскому вопросу» 1911 г. Вестник Евразии. № 2 (17). С. 116-121.
- Арапов. Д.Ю. (2009) Отчет штабс-капитана Давлетшина о командировке в Хиджаз . Хадж российских мусульман. № 2. Ежегодный сборник путевых заметок о хадже. Н. Новгород. С. 63.
- Brower D. (1996). Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire. Slavic Review. Т. 55. № 3. Pp. 567-584.
- Васильев А. (2013). Паломники из России в шиитских святынях Ирака. Конец XIX века. Восточный архив. № 1(27). С. 9–17.
- Васильев Д. В., Нефляшева Н. А. (2006). Конструируя империю: исламские периферии России. Научные труды Института бизнеса и политики (см. в книгах). № 3. С. 8-50.
- Габдерәшит Ибраһимов. (2001). Тәржемәи хәлем. Китапны басмага әзерләде Ф.Әхмәтова. – Казань: «Иман» нашрияты. 71 б.
- Ислам в Казахстане: паломничество (XIX – начало XX вв.). Сборник материалов. Руководитель проекта Г.Р. Мухтарова. // Науч.ред. Нурсан Алимбай. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 640 с.
- Kane E. (2015). Russian Hajj: Empire and the pilgrimage to Mecca . thaca, NY: Cornell University Press,– 241 p.
- Crews R.D. (2006). For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge, Massachusetts. London, England. Pp. 14, 20, 26, 95.
- ҚР ОММ. Ф.64. Оп1.кн1. Д. 982. 76- б.
- ҚР ОММ. Ф.64. Оп1.кн2. Д. 2332. 117 – б.
- Нуриманов И.А. (2019). Становление паломнических маршрутов мусульман Российской империи в Аравию во второй половине XIX – начале XX в. Вестник Моск. Ун-та. Серия Востоковедение. № 2. С.74-89.
- Резван Е.А. (1998). Ал-хаджж из России. Ислам на территории бывшей Российской империи: энциклопедический словарь. Вып. 1. М., С. 96–99.
- Саидазимбаев С. Г. (1908). Отчёт о движении мусульманских паломников в Мекку в 1908 г. Спб., Типография «Экспресс». 23 с.
- Сибгатуллина А. Т. (2008). До Мекки через Стамбул. Родина. № 5. С. 94–95.

- Сибгатуллина А. Т. (2010). Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX в. М., С. 190.
- Усманова Д. М. (2005). Мусульманские представители в Российской парламенте. 1906-1916. Казань: Фэн, – 584 с.
- Frank A. J. (2001). Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Brill, T. 35. 147 p.
- Шафиков И.Ф. (2014). Путь в Мекку: Будни Российских паломников (конец XIX–начало XX века). Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. Т. 156. №. 3. С. 103-110.
- Шөкерімұлы А. (1994). Қажылық сапары. Абай. № 9. Б. 37.

References

- Arapov D. Yu. (2002). Russkii posol v Turtsii N. V. Charykov i ego «zaklyuchenie» po «musulmanskomu voprosu». [Russian Ambassador to Turkey N.V. Charykov and his “conclusion” on the “Muslim question”]. 1911 g. Vestnik Evrazii. № 2 (17). S. 116-121. (In Russian)
- Arapov. D.Yu. (2009) Otchet ştabs-kapitana Davletşina o komandirovke v Hidjaz. Hadj rossiiskih musulman. [Staff Captain Davletshin’s report on a mission to Hijaz. Hajj of Russian Muslims]. № 2. Ejegodnyi sbornik putevyh zametok o hadje. N. Novgorod. S. 63. (In Russian)
- Brower D. (1996). Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire. Slavic Review. T. 55. №. 3. Pp. 567-584. (In English)
- Vasilev A. (2013). Palomniki iz Rossii v şiitskih svyatynyah İraka. Konets XIX veka. [Pilgrims from Russia at the Shiite shrines of Iraq. Late 19th century]. Vostochnyi arhiv. № 1(27). S. 9–17. (In Russian)
- Vasilev D. V., Neflyaşeva N. A. (2006). Konstruiruya imperiyu: islamskie periferii Rossii. [Constructing an Empire: Russia’s Islamic Peripheries]. Nauchnye trudy İnstitutu biznesa i politiki (sm. v knigah). №. 3. S. 8-50. (In Russian)
- Gabderäşit İbrahimov. (2001). Tärjemäi hälem. [Translation activities]. Kitapny basmaga äzerläde F.Ähmätova. – Kazan: «İman» naşriyatı. 71 b. (in Tatar)
- İslam v Kazahstane: palomnichestvo (XIX – nachalo HH vv.). [Islam in Kazakhstan: pilgrimage (XIX – early XX centuries)]. Sbornik materialov. Rukovoditel proekta G.R. Muhtarova. Nauch.red. Nursan Alimbai. – Almaty: Baspalar üii, 2009. – 640 s. (In Russian)
- Kane E. (2015). Russian Hajj: Empire and the pilgrimage to Mecca . thaca, NY: Cornell University Press,– 241 p. (In English)
- Crews R.D. (2006). For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge, Massachusetts. London, England. Pp. 14, 20, 26, 95. (In English)
- QR OMM. F.64. Op1.kn1. D. 982. 76- b.
- QR OMM. F.64. Op1.kn2. D. 2332. 117 – b.
- Nurimanov İ.A. (2019). Stanovlenie palomnicheskikh marşrutov musulman Rossiiskoi imperii v Araviyu vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. [The formation of pilgrimage routes of Muslims of the Russian Empire to Arabia in the second half of the XIX – early XX century]. Vestnik. Mosk. Un-ta. Seriya Vostokovedenie. № 2. S.74-89. (In Russian)
- Rezvan E.A. (1998). Al-hadj iz Rossii. İslam na territorii byvşei Rossiiskoi imperii. [Al-Hajj from Russia. Islam in the territory of the former Russian Empire]. entsiklopedicheskii slovar. Vyp. 1. M., S. 96–99. (In Russian)
- Saidazimbaev S. G. (1908). Otçet o dvijenii musulmanskih palomnikov v Mekku v 1908 g. [Report on the Movement of Muslim Pilgrims to Mecca in 1908]. Spb., Tipografiya «Ekspress». 23 s. (In Russian)
- Sibgatullina A. T. (2008). Do Mekki cherez Stambul. [To Mecca via Istanbul]. Rodina. № 5. S. 94–95. (In Russian)
- Sibgatullina A. T. (2010). Kontakty tyurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubeje XIX-XX v. [Contacts of Muslim Turks of the Russian and Ottoman Empires at the turn of the 19th and 20th centuries]. M., S. 190. (In Russian)
- Usmanova D. M. (2005). Musulmanskie predstaviteli v Rossiiskoi parlamente. 1906-1916. [Muslim representatives in the Russian Parliament. 1906-1916]. Kazan: Fen, – 584 s. (In Russian)
- Frank A. J. (2001). Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910. Brill, T. 35. 147 p. (In English)
- Şafikov İ.F. (2014). Put v Mekku: Budni Rossiiskih palomnikov (konets XIX–nachalo XX veka) [The way to Mecca: Everyday life of Russian pilgrims (late XIX–early XX century)]. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki. –T. 156. №. 3. S. 103-110. (In Russian)
- Şakerimuly A. (1994). Qajylyq sapary. [The pilgrimage trip]. Abai. № 9. B. 37. (in Kazakh)

Автор туралы мәлімет:

Қабдәлдiна Керiм Қуанышқызы – Тарих факультетi, Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы, әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетi, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Kabdoldina Kerim Kuanyshkyzy – Senior Lecturer at the Faculty of History, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Қабдәлдiна Керiм Қуанышқызы – факультет исторii, преподаватель кафедры Истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. e-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

Поступило: 27.05.2024

Принято: 25.08.2024

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Section 2
WORLD HISTORY

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

И.В. Лиджиева

Южный научный центр Российской академии наук, г. Ростов-на-Дону, Россия
e-mail: irina-lg@yandex.ru

«ЖЕЛАЯ ПОСВЯТИТЬ СЕБЯ СЛУЖБЕ В КАЛМЫЦКОЙ СТЕПИ»: ОБ УЛУСНОМ ПОПЕЧИТЕЛЕ САЛИМ-ГИРЕЕ НУРАЛИХАНОВЕ

В конце XIX – начале XX в. Калмыцкая степь сохраняла статус особой территории в составе Астраханской губернии, который выражался в управленческой системе, построенной с учетом кочевого быта автохтонного населения, с сохранением отдельных элементов самоуправления. Иностранная администрация на протяжении всего XIX столетия испытывала дефицит чиновников, способных не только адаптироваться к условиям степи, но и построить систему коммуникации с местным населением. Решением проблемы могли стать выпускники учебных заведений, являющиеся представителями кочевого иностранного населения, и изъявившие желание поступить на гражданскую службу. Одним из них выступает султан Внутренней киргизской орды С.-Г. З. Нуралиханов, который вопреки материальным трудностям смог получить образованием и поступить на службу. В рамках данной статьи, с позиций социально-культурной антропологии, исторической элитологии и имагологии на основе анализа делопроизводственной документации и формулярных о службе списков, проведено исследование его жизненного пути. В заключении сделан вывод о том, что, несмотря на короткий срок службы в Калмыцкой степи, Нуралиханов являлся единственным представителем иностранного населения империи в составе попечительского корпуса Управления калмыцким народом Астраханской губернии.

Ключевые слова: С.З. Нуралиханов, Астраханская губерния, Калмыцкая степь, иностранное управление, помощник попечителя.

I.V. Lidzhieva

Southern Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Rostov-on-Don, Russian
e-mail: irina-lg@yandex.ru

“Wanting to devote myself to service in the Kalmyk steppe”: about the ulus trustee Salim-Girey Nuralikhanov

At the end of the 19th – beginning of the 20th centuries. The Kalmyk steppe retained the status of a special territory within the Astrakhan province, which was expressed in a management system built taking into account the nomadic life of the autochthonous population, with the preservation of certain elements of self-government. Throughout the 19th century, foreign administration experienced a shortage of officials capable of not only adapting to the conditions of the steppe, but also building a system of communication with the local population. The solution to the problem could be graduates of educational institutions who are representatives of the nomadic foreign population and who have expressed a desire to enter the civil service. One of them is the Sultan of the Inner Kyrgyz Horde of S.-G. Z. Nuralikhanov, who, despite financial difficulties, was able to get an education and enter the service. Within the framework of this article, from the standpoint of socio-cultural anthropology, historical elitology and imagology, based on the analysis of office documentation and formal service lists, a study of his life path was conducted. In conclusion, it was concluded that, despite his short period of service in the Kalmyk steppe, Nuralikhanov was the only representative of the foreign population of the empire as part of the guardianship corps of the Administration of the Kalmyk people of the Astrakhan province.

Key words: S.Z. Nuralikhanov, Astrakhan province, Kalmyk steppe, management of small nationalities, assistants of the ulus trustee.

И.В. Лиджиева

Ресей ғылым академиясының Оңтүстік ғылыми орталығы, Ростов-на-Дону қ., Ресей Федерациясы
e-mail: irina-lg@yandex.ru

**«Қалмақ даласына қызмет етуді қалаймын»:
ұлыс қамқоршысы Сәлім-Гирей Нұралиханов туралы**

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында. Қалмақ даласы Астрахань губерниясының құрамындағы ерекше аумақ мәртебесін сақтап қалды, ол өзін-өзі басқарудың жекелеген элементтерін сақтай отырып, автохтондық халықтың көшпелі өмірін ескере отырып құрылған басқару жүйесінде көрініс тапты. Бүкіл 19 ғасырда шетел әкімшілігі дала жағдайына бейімделіп қана қоймай, сонымен қатар жергілікті халықпен байланыс жүйесін құруға қабілетті шенеуніктердің тапшылығын бастан кешірді. Мәселенің шешімі ретінде көшпелі шетел халқының өкілдері болып табылатын және мемлекеттік қызметке түсуге ниет білдірген оқу орындарының түлектері болуы мүмкін. Солардың бірі Ішкі Қырғыз Ордасының сұлтаны С.-Г Нұралиханов. Қаржылық қиындықтарға қарамастан білім алып, қызметке араласқан. Осы мақаланың аясында әлеуметтік-мәдени антропология, тарихи этиология және имагология тұрғысынан кеңсе құжаттамалары мен ресми қызмет тізімдерін талдау негізінде оның өмір жолына зерттеу жүргізілді. Қорытындылай келе, Қалмақ даласында аз ғана уақыт қызмет атқарғанына қарамастан, Нұралиханов Астрахань губерниясы Қалмақ халқы басқармасының қамқоршылық корпусы құрамында империяның шетелдік халқының жалғыз өкілі болды деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: С.З. Нұралиханов, Астрахань губерниясы, қалмақ даласы, шетел әкімшілігі, сенімді өкілдің көмекшісі.

Введение

В начале XX в. инородческие периферийные области Российской империи, несмотря, на активную имперскую политику по интеграции их в общегосударственное социально-экономическое и политико-правовое пространство, сохраняли отдельные элементы автономии и имели особый статус. Поливариантная система управления Российской империей на протяжении XIX в. и в начале XX в. была продиктована с одной стороны ее многонациональным и многоконфессиональным составом, а с другой – степенью интеграции того или иного региона в общеимперское пространство. Одной из таких национальных окраин являлась Калмыцкая степь в административно-территориальном отношении, входившая в состав Астраханской губернии. Автохтонное ее население – калмыки – кочевой народ, который в XVII в. добровольно принял подданство русского царя. Моделирование управленческой системы в начале XIX в. привело к установлению института приставства, а во второй четверти того же столетия введением «Положение об управлении калмыцким народом» – к системе попечительства [ПСЗ РИ – 2 1836: 18-40].

1 января 1867 г., в результате упразднения Ордынского отделения Астраханской палаты государственных имуществ было учреждено Управление калмыцким народом, которое выступало административным исполнительно-распорядительным органом, во главе с главным

попечителем калмыцкого народа. По утверждению известного специалиста в области истории государственных учреждений Н. П. Ерошкина, эта реорганизация была связана не с чем иным, как с реформой органов государственных имуществ после отмены крепостного права [Ерошкин 1983: 242].

В соответствии с официальными сведениями, представленными в Памятных книжках Астраханской губернии, в период с 1867 по 1918 г. во всех улусных управлениях Калмыцкой степи состояли на службе 92 улусных попечителя. Отдаленность от центральных властей и экстенсивный кочевой способ хозяйствования автохтонного населения с одной стороны привлекали внимание далеко не каждого чиновника, и тем более вызывали желания служить по инородческому управлению. С другой стороны – могли служить благоприятными условиями для начала карьерного роста тех, кто не мог претендовать на лучшие условия в губернском центре или столице. Ранее проведенные изыскания с применением просопографического метода исследования, на примере помощников улусных попечителей, показали, во-первых, что имперское законодательство не предусматривало активного карьерного роста представителей непривилегированного инородческого населения. Во-вторых, социально-демографический анализ корпуса попечителей Управления калмыцким народом Калмыцкой степи второй половины XIX – начала XX в. продемонстрировал конфес-

сиональный состав попечительского корпуса, в котором наряду с закономерным абсолютным большинством представителей православного вероисповедания, значились представители инославных исповеданий (католики, лютеране, армяно-григориане) и магометанин [Лиджиева 2023: 58; 2022: 35].

Целью данной статьи является изучение личности чиновника-магометанина инородческой администрации Российской империи в начале XX в., на примере Управления калмыцким народом Калмыцкой степи Астраханской губернии. Актуальность настоящего исследования продиктована устойчивым ростом интереса современного общества к провинциальному чиновничеству как человеческому капиталу.

Материалы и методы

Источниковой базой исследования послужили делопроизводственная документация и репрезентативные формулярные о службе списки, выявленные в фондах Российского государственного исторического архива, Центрального государственного исторического архива Санкт-Петербурга и Национального архива Республики Калмыкия. Кроме того были привлечены нормативные правовые документы из Полного собрания законов Российской империи и сведения из официального провинциального справочного издания – Памятные книги Астраханской губернии.

Разработка данной проблемы основана на использовании исследовательского инструментария с позиций социально-культурной антропологии, исторической элитологии и имагологии. Путем применения биографического метода исследования был восстановлен индивидуальный жизненный путь С.-Г. З. Нуралиханова, как представителя инородческого населения Российской империи прошедшего от кочевого стойбища до управления кочевниками. Использование генетического метода исторического исследования позволило определить образовательные траектории представителей инородческого населения, на примере султана Внутренней киргизской орды, и рассмотреть этапы его карьерного роста.

Обзор литературы

Проблема регионального чиновничества в современной историографии является одной из самых разрабатываемых. Безусловно, географи-

ческие рамки расширяют объект исследования (Северный Кавказ, степное Предкавказье, Южный Урал, Казахская степь и т. п.). Так, например, привлечение на государственную службу лиц, нерусского происхождения рассматривается в работе немецкого ученого Андреаса Каппелера [2000].

Общим вопросам системы управления инородческими окраинами, на примере различных регионов, посвящены работы современных российских исследователей Л. М. Дамешек [2022], С. В. Любичанковского [2021: 106-114], А. Урушадзе [2021: 138-158] и других. Ряд исследований посвящен биографическим аспектам отдельных чиновников, которые, кроме своей карьеры в инородческой администрации, оставили заметный след в других областях, например, улусного попечителя и заведующего калмыцким народом С. А. Козина в государственном управлении и науке [Урангуа, Цэнджав 2014: 219-223; Сабрукова 2021: 54-63].

Данная проблематика является активно разрабатываемой в рамках исследовательского поля казахстанских ученых [Султангалиева 2009: 77-101; Султангалиева, 2010: Sultangalieva 2014: 62-79; Султангалиева 2015: 1-29; Избасарова, Маден, 2022: 29-50]. Непосредственно семейство султанов Нуралихановых не раз попадала в объектив исследовательской оптики. Так, например, казахстанский исследователь А. А. Айтмухамбетов, рассматривая в рамках диссертационного исследования процесс формирования казахских служащих Российской империи, не раз обращался к образовательным аспектам судьбы С.-Г. З. Нуралиханова, отмечая, что он обучался с преобладанием положительных результатов на «хорошо» и «отлично» [Айтмухамбетов 2010: 45; Айтмухамбетов, Исмаилов, Табулденов, Симонов 2024: 249-258].

Однако, несмотря на отмеченный исследовательский интерес к теме регионального чиновничества, рассматриваемая проблема, на примере одного из служащих административного аппарата по управлению кочевого инородческого населения, осталась вне пределов интересов ученых, что еще раз подчеркивает ее актуальность.

Результаты и обсуждение

В соответствии с выпиской из метрической книги старшего ахуна Соборной мечети Ханской Ставки Внутренней киргизской орды Астраханской губернии 18 июля 1878 г. у депу-

тата средней дистанции Внутренней Уральской линии, хорунжего Султана Зюлькарнея Чукиева Нуралиханова и Амби-Фатимы Губайдуллиной Ямбулатовой родился сын Салим-Гирей. Имя ребенку было дано муллою Шаги-Ахметом Тажмудиновым [ЦГИА СПб. 36393: 2, 3].

В 1892 г. отец Салим-Гирея султан Зюлькарней Нуралиханов, состоявший на службе 30 лет по участковому управлению Внутренней киргизской орды, умер во время холерной эпидемии. Для воспитания и обучения троих детей, вдова Амби-Фатима Губайдуллина обращается к астраханскому губернатору, генерал-лейтенанту Н. Н. Тевяшову с прошением «о выдачи ей из специальных средств Орды единовременного денежного пособия» [РГИА 20: 1]. Ходатайство губернатора Н. Н. Тевяшова о назначении вдове султана Внутренней киргизской орды, хорунжего З. Ч. Нуралиханова Фатиме единовременного денежного пособия в размере 100 руб., направленное министру внутренних дел И. Н. Дурново, было согласовано с Министерством финансов и 20 августа 1893 г. получило высочайшее утверждение с отметкой «вне правил» [РГИА 20: 3-4]. Указанная ремарка в резолюции подчеркивает одновременно исключительный случай решения и проявление уважения к многолетней службе главы семейства. Именно в это время Салим-Гирей отправляется в Оренбургскую гимназию для получения образования. По утверждению казахстанского историка А. А. Айтмухамбетова [2010: 100], «дети состоявших на службе военных в конце XIX в. выбирали гражданские учебные заведения». Это объяснялось рядом факторов, так, например, казахи традиционно не призывались в армию и поэтому лишались возможности карьерного продвижения, во-вторых, со второй половины XIX в. они получили право обучения в гражданских училищах и в-третьих, будучи уже дипломированными специалистами, приобретали возможность для карьерного роста. Неслучаен был, и выбор места обучения, в пограничном с Казахской степью Оренбургском крае. Оренбург, по утверждению С. В. Любичанковского [2021: 110], стал тем городом, где имперской администрацией были заложены основы для развития казахской интеллигенции, «которой был необходим квалифицированный штат чиновников и профильных специалистов из инородческой среды».

Очередное ходатайство о назначении пособия из специальных средств Орды для получения

образования в университете С.-Г. З. Нуралиханова, 20 июля 1899 г. канцелярия астраханского губернатора, генерал-лейтенанта М. А. Газенкампа направляет на имя министра внутренних дел И.Г. Горемыкина. В документе отмечается, что обучение в Оренбургской гимназии осуществлялось за счет стипендии Внутренней киргизской орды и «желая продолжить образование в одном из русских Университетов, С.-Г. Нуралиханов обратился к Председателю Временного Совета по управлению Внутренней киргизской орды с просьбой об исходатайствовании ему пособия на образование» [РГИА 33: 1]. Товарищ министра внутренних дел, барон А. А. Икскуль фон Гильденбандт в своем докладе по этому поводу писал: «Признавая с своей стороны настоящее ходатайство астраханского губернатора заслуживающим уважения, я по соглашению с министром финансов, всеподданнейшим долгом поставляю испрашивать Всемилостивейшего соизволения на назначение Селим-Гирею Нуралиханову ежегодного пособия в размере 300 руб. в год из специальных средств Внутренней киргизской орды на время занятий его в высшем учебном заведении» [РГИА 33: 4-4 об.]. По результатам представления доклада императору Николаю II, барон Икскуль на документе сделал следующую пометку: «Высочайшее Его Императорского Величества соизволение последовало 12 сентября 1899 г. в замке Вольфсгартен» [РГИА 33: 4]. Так, решился вопрос об университетском образовании выпускника Оренбургской гимназии Нуралиханова. Однако ранее, 7 июня 1899 г. С.-Г. З. Нуралиханов направил прошение ректору Императорского Санкт-Петербургского университета о зачислении его в число студентов юридического факультета, но уже в октябре переводится в Казанский университет, сообщая в Санкт-Петербург о получении своих документов и карточки. По данным А. А. Айтмухамбетова [2010: 85], Нуралиханов по окончании первого курса медицинского факультета Казанского университета уволился согласно прошению и поступил на службу. Проживание в городе требовало значительных финансовых ресурсов, что могло быть не позволительным для молодого человека, чья семья находилась в стеснительных условиях, охарактеризованных губернатором, генерал-лейтенантом Н. Н. Тевяшовым, следующим образом: «оставшееся после покойного имущество заключается в ограниченном скотоводстве» [РГИА 20: 1 об.].

Рисунок 1 – Копия фотографии из личного дела студента Императорского Санкт-Петербургского университета С.-Г. З. Нуралиханов [ЦГИА СПб. 36393:1]

Согласно записи в его формулярном о службе списке, приказом председателя астраханского окружного суда от 11 октября 1904 г. за №24 С.-Г. З. Нуралиханов был зачислен в штат канцелярии суда. И спустя неделю за подписью астраханского губернатора, генерал-лейтенанта Б. Л. Громбчевского последовало назначение в калмыцкие степи. Нуралиханов был определен на должность помощника улусного попечителя Малодербетовского улуса Калмыцкой степи Астраханской губернии. Следует отметить, что, несмотря на то, что помощник являлся вторым лицом в чиновничьей иерархии после попечителя улусного управления, выступавшего средним звеном инородческой администрации, в этом улусе в силу обширности его территории и значительной численности населения, фактически он исполнял обязанности попечителя. Малодербетовский улус являлся одним из двух владельческих улусов Калмыцкой степи и принадлежал нойонам Тундутовым. В территориальном отношении расположенный на севере степи он граничил на западе с землями областью Войска

Донского и Черноярским уездом Астраханской губернии и на юго и на востоке – с калмыцкими улусами: Икицохуровский, Багацохуровский и Харахусовский. Подобное географическое расположение обуславливало активное взаимодействие населения разных административно-территориальных единиц и чиновников разных учреждений, что значительно расширяло сферу деятельности и ответственности, как улусного попечителя, так и его помощников. Соответственно назначение в это улусное управление мог получить, во-первых, компетентный и ответственный чиновник, во-вторых, тот, кто мог заручиться авторитетной поддержкой. В случае с Нуралихановым второе условие было неуместным. В данном случае применимо определение, предложенное И.Т. Шатохиным [2013: 115], альтруистическая протекция, это когда в интересах дела лицо, обладавшее определенными полномочиями или лоббистскими возможностями, продвигало о службе перспективных и честных чиновников.

Комплементарное отношение Управления калмыцким народом к помощнику улусного попечителя С.-Г.З. Нуралиханову показывает следующее его назначение, состоявшееся 11 апреля 1906 г. с формулировкой: «для пользы службы переведен на такую же должность в Яндыко-Мочажный улус» [РГИА 837: 1]. Этот крайний юго-восточный улус степи располагался на северо-западном побережье Каспийского моря. Управление этим улусом осложнялось притоком в зимний период калмыков из разных улусов, так как в низовых местах побережья, называемых мочагами, в изобилии рос камыш, дававший возможность, как корма для скота, так и защиты от непогоды. В этих условиях введение контроля за населением и обеспечение порядка на его территории требовало значительных усилий.

17 июля 1906 г. очередное прошение Нуралиханова о предоставлении ему стипендии, представленное губернатором Б.Л. Громбчевским, который охарактеризовал его как ученика с прекрасными способностями», министру внутренних дел П.А. Столыпину, получило высочайшее удовлетворение [РГИА 84: 7-7 об.]. Ежегодное пособие в размере 300 руб. назначалось на время прохождения им курса на юридическом факультете Томского университета.

16 ноября 1906 г. астраханский губернатор, генерал-майор И.Н. Соколовский и заведующий калмыцким народом А.П. Иодковский направили в Земский отдел отношение, которым сообщалось о произведенных по инородческому

управлению перемещениях и назначениях. Последнее касалось, «допущенного к временному исполнению обязанностей попечителя Калмыцкого Базара», выпускника юридического факультета Императорского Казанского университета Нуралиханова, требующее утверждения министра внутренних дел [РГИА 170: 1]. Профильное министерство не заставило себя долго ждать, и уже 5 декабря последовал приказ за подписью П. Н. Дурново о назначении не имеющего чина Нуралиханова попечителем Калмыцкого Базара. Однако, согласно сведениям, представленным в «Памятной книжке» за 1906 г., «султ. Гирей Зюньк. Нуралиханов» значится помощником попечителя в северной части Малодербетовского улуса [Вся Астрахань, 1906: 205]. А уже с 1907 г. официальное справочное издание свидетельствует о службе Нуралиханова по должности попечителя Калмыцкого Базара [Вся Астрахань 1906: 205]. Правовой статус Калмыцкого Базара был закреплен «Положением об управлении калмыцким народом» 1847 г., как особая территория общего кочевья и пользования калмыков и как место для найма в работы и продажи своих изделий и скота [ПСЗ РИ-2 1848: 349-350]. По сведениям А. И. Карагодина [1981: 46], свобода в торговле привлекала сюда, кроме калмыков, казахов Внутренней киргизской орды, кундровских и юртовских татар, казаков Астраханского казачьего войска и государственных крестьян. По мнению Л. Б. Четырковой [2017: 13], Калмыцкий Базар являлся важным звеном аккультурационного проекта имперских властей, посредством торговли. В результате, скопление большого количества людей, а также сопутствующая этому инфраструктура, в виде питейных и игровых заведений, усложняла управленческую деятельность на Калмыцком Базаре. Однако, одновременно близость к Астрахани (менее 10 км) обуславливала стремление чиновников получить назначение именно в этом улусном управлении, т. е. перевод Нуралиханова на Калмыцкий Базар объяснялся его востребованностью как эффективного управленца и профессионализмом. При этом мы не находим каких-либо формальных позитивных санкций в отношении этого чиновника, кроме приказа астраханского губернатора от 4 декабря 1910 г. за № 83 об объявлении благодарности за проявленную распорядительность по сбору пожертвований в пользу пострадавших от наводнения [РГИА 837: 2 об.]. Это могло объясняться незначительным сроком службы по Управлению калмыцким народом. За назначением в Калмыцкий Базар последовал

приказ по гражданскому ведомству о производстве Нуралиханова с 5 октября 1906 г. в чин коллежского регистратора. Следующий чин губернского секретаря со старшинством был присвоен приказом от 2 ноября 1910 г. с 5 октября 1909 г. [РГИА 837: 2 об.].

В фондах Национального архива Республики Калмыкия сохранилось прошение султана Селим-Гирея Нуралиханова от 18 февраля 1911 г. на имя заведующего калмыцким народом С.А. Козина, в котором он, отмечая, что «желая посвятить себя службе в Калмыцкой степи», просит о назначении на должность помощника улусного попечителя в одном из улусов. Стремясь поступить на службу в инородческое управление, чиновник просит в случае отсутствия желаемых вакансий, зачислить его в штат Управления калмыцким народом.

В конце того же года Нуралиханов очередной раз обращается к заведующему калмыцким народом В. Е. Локтеву, уже как состоящий в штате канцелярии астраханского губернатора, все с той же просьбой «не отказать в принятии на службу во вверенное ему Управление» [НАРК 217: 1]. Следует предположить, что в период с декабря 1910 г. по декабрь 1911 г. Нуралиханов не состоял на службе по Управлению калмыцким народом, что противоречит официальным сведениям, опубликованным губернским статистическим комитетом. Так, согласно «Памятным книжкам» Астраханской губернии, он состоял в должности попечителя Калмыцкого Базара и в 1910 и в 1911 гг. [Вся Астрахань 1910: 225; Вся Астрахань 1911: 230]. Прерывание стажа службы в Калмыцкой степи, на наш взгляд, было вызвано завершением обучения в университете и защитой выпускной квалификационной работы, так как именно в этот период в его формуляре о службе списке появляется следующая запись: «прослушавший курс юридических наук в Императорском Томском университете» [НАРК 217: 2].

18 марта 1913 г. Селим-Гирей Зюлькарнаевич. Нуралиханов, находясь в Казани, направил в Управление калмыцким народом прошение об увольнении в отставку по причине «продолжающейся болезни» [РГИА, 170: 3]. В фондах Российского государственного исторического архива сохранился документ, который мог стать катализатором данного решения чиновника, ранее изъявившего желание служить в калмыцких степях. Так, в феврале 1913 г. калмык Ики-Хапчинова рода Эркетеновского улуса Мучка Корсунов, занимавшийся торговлей на Калмыцком

Базаре подал очередную жалобу на имя министра внутренних дел Н.А. Маклакова «на неправильные и противозаконные действия попечителя Нуралиханова» [РГИА 152: 7]. В прошении отмечалось, что «неправильные действия» направлены на торговцев. Служебная проверка, инициированная заведующим калмыцким народом В. Е. Локтевым, по факту жалобы на улусного чиновника С.-Г.З. Нуралиханова, была проведена в его отсутствие. Чиновники особых поручений опросил всех служащих улусного управления. Документация канцелярии подверглась тщательной ревизии. По результатам проверки, 11 марта астраханский губернатор, генерал-лейтенант И.Н. Соколовский сообщил в Земский отдел Министерства внутренних дел о том, что факт «неправильных и противозаконных действий» не подтвердился и «совершение каких-либо служебных проступков Нуралиханова не установлено» [РГИА 152: 13]. Проблема состояла в том, что автор жалобы намеревался открыть питейное заведение на калмыцком Базаре, но не получил разрешения от попечителя Нуралиханова. Подобные заведения становились бичом не только для инородцев, которые распродав скот, могли за один вечер оставить всю выручку их владельцам. Как следствие неуплата налоговых сборов. В отношении служебных злоупотреблений, следует отметить, что случаи таковых как по Управлению калмыцким народом, так и по улусным управлениям неоднократно имели место. Но по факту жалобы на Нуралиханова, проверка со стороны чиновника особых поручений, как и произведенные ранее, не показала наличия таковых. Конкурентная борьба в сфере торговли зачастую приводила к использованию далеко незаконных методов, в том числе, с привлечением самих инородцев: инсинуации, диффамации, доносы и т. п. Калмыцкий Базар, как упоминалось выше, являлся привлекательным местом службы для чиновников, в плане географического расположения и имеющейся инфраструктуры. Организация жалобного письма вполне могла быть осуществлена с целью освобождения желаемого места службы.

Необходимо учитывать тот факт, что имперские власти не стремились поощрять продвижение по службе инородцев состоявших на гражданской службе, в своем большинстве это толмачи, переводчики и канцелярские служащие, Нуралиханов, являлся единственным исключением из негласных правил. Выпускник медицинского факультета Казанского универ-

ситета, калмык Эренджен Хара-Даван писал: «А попечителями и помощниками попечителя чаще всего бывали люди с «домашним образованием», да к тому же всякие отбросы центра: взяточники, пьяницы, драчуны, нередко и проворовавшиеся чиновники» [Хара-Даван 2012: 223].

2 апреля 1913 г. последовал приказа по Министерству внутренних дел об увольнении от службы попечителя Калмыцкого Базара, губернского секретаря Салим-Гирея Нуралиханова [РГИА 170: 19]. Дальнейшая его карьера строится, в соответствии с его образованием, в судебно-правой системе Астраханской губернии о чем свидетельствует формулярный о службе список младшего кандидата по судебному ведомству при Астраханском окружном суде, коллежского секретаря Селима-Гирея Нуралиханова Зюлькарнаевича, составленного 11 августа 1914 г. [РГИА 837: 1-5 об.].

В соответствии со сведениями из формулярного о службе списка на 11 августа 1914 г., С.-Г.З. Нуралиханов был женат на султанше Внутренней киргизской орды Козне Хейретовне Карабаевой и имел троих детей: сыновей Байзета, 1905 года рождения и Шамиля, 1910 года рождения и дочь Уасилю, 1912 года. Далее отмечалось, что «жена и дети вероисповедания магометанского и находятся при нем» [РГИА 837: 5 об.].

Заключение

Таким образом, проведенное исследование позволяет утверждать, что султан С. Г. З. Нуралиханов являлся единственным представителем инородческого населения империи в составе попечительского корпуса Управления калмыцким народом Астраханской губернии. Представитель кочевого народа, несмотря на материальные трудности, он настойчиво стремился к получению высшего образования. Немаловажную роль в этом процессе сыграл финансовый инструмент кочевого общества – специальный капитал. Несмотря на непродолжительный срок службы в Калмыцкой степи ему удалось сделать карьеру, получив назначение на должность помощника попечителя, стать улусным попечителем. Становление его как чиновника проходило в среднем звене инородческого управления – улусная администрация. Знание особенностей кочевого быта и способа хозяйствования автохтонного населения Калмыцкой степи, учитывая его желание проходить службу именно там, мог-

ли способствовать формированию эффективно- государственного служащего. Однако, «аккультурационный проект» с участием улусного попечителя С. Г. З. Нуралиханова в Калмыцкой степи, к сожалению, был не долгим, что во многом обусловлено парадигмой имперской политики в регионах.

Благодарность, конфликт интересов

Публикация подготовлена в рамках реализации Государственного задания Федерального исследовательского центра Южного научного центра РАН, № государственной регистрации проекта 122020100347-2.

Литература

Айтмухамбетов А. А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Семей, 2010.

Айтмухамбетов А., Исмаилов С., Табулденов А., Симонов С. Санкт-Петербургский университет в истории подготовки казахских специалистов во второй половине XIX – начале XX вв. // Былые годы. 2024. № 19 (1). С. 249-258.

Вся Астрахань и весь Астраханский край. Памятная книжка Астраханской губернии на 1906 год: год 23-й. Астрахань: изд. Астраханского губернского статистического комитета, 1906. 426 с.

Вся Астрахань и весь Астраханский край. Памятная книжка Астраханской губернии на 1910 год. Издание Астраханского губернского статистического комитета. Под ред. А. А. Марьинского. Астрахань: Паровая губернская типография, 1910. 499 с.

Вся Астрахань и весь Астраханский край. Памятная книжка Астраханской губернии на 1911 год. Издание Астраханского губернского статистического комитета. Под ред. А. А. Марьинского. Астрахань: Паровая губернская типография, 1911.

Дамешек Л. М. Этнический фактор окраинной политики империи в региональном измерении: сибирский вариант (XVIII – XX вв.). Иркутск: Иркутский государственный университет, 2022. 183 с.

Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с.

Избасарова Г. Б., Маден А. Т. Казахская региональная элита второй половины XIX – начала XX в. и ее трансформация (по материалам Актюбинского региона) // Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. № 2 (139). С. 29-50.

Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. М.: Прогресс – Традиция, 2000. 344 с.

Карагодин А. И. Калмыцкий Базар (Из истории торговых отношений в Калмыкии во второй половине XVIII – первой половине XIX в.) // Исследования по исторической географии Калмыцкой АССР. Элиста: КНИИИФЭ, 1981. С. 31-49.

Лиджиева И. В. Попечительский корпус Калмыцкой степи второй половины XIX – начала XX в. (по материалам Национального архива Республики Калмыкия) // Вестник Томского государственного университета. История. 2022. № 77. С. 30-40.

Лиджиева И. В. Помощники улусного попечителя: правовой статус и карьерные предпочтения // Nomadic Civilization: Historical Research. 2023. Т. 3. № 3. С. 52-65.

Любичанковский С. В. Формирование казахской интеллигенции в учебных заведениях Оренбургского края: ответ на вызовы пореформенной модернизации // Уральский исторический вестник. 2021. № 4(73). С. 106-114.

Национальный архив Республики Калмыкия (НАРК). Ф. И-9. Оп. 11. Д. 217.

Полное собрание законов Российской империи – 2. Т. X. Прибавление к тому IX. Ч. 2. № 7560а. СПб.: типография Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1836. С. 18-40.

Полное собрание законов Российской империи – 2. Т. XXII. Ч. 1. № 21144. СПб.: типография Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1848. С. 349-372.

Российский государственный исторический архи (РГИА). Ф. 1291. Оп. 82. 1893 г. Д. 20.

РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. 1899 г. Д. 33.

РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. 1906 г. Д. 84.

РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. 1906 г. Д. 170.

РГИА. Ф. 1291. Оп. 84. 1912 г. Д. 152.

РГИА. Ф. 1405. Оп. 524. Д. 837.

Сабрукова С. С. Страницы истории отечественного монголоведения: из воспоминаний Г.И. Михайлова // Mongolica. 2021. Т. 24. № 4. С. 54-63.

Султангалиева Г. С. Казахское чиновничества оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) // Acta Slavica Iaponica. 2009. Т. 27. С. 77-101.

Султангалиева Г. С. Послужные списки как исторический источник по истории формирования казахского чиновничества в XIX в. // Вестник Казахского национального университета. Серия историческая. 2010. Т. 67. № 4. С. 37.

Султангалиева Г. С. Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти // Cahiers du Monde Russe. 2015. Т. 56. № 4. С. 651.

Урангуа Ж., Цэнджав Г. К вопросу о деятельности русского финансового советника при Монгольском правительстве С. А. Козина (1914-1916) // Россия и Монголия в начале XX века: дипломатия, экономика, наука. 2014. С. 219-223.

- Урушадзе А. Подготовленный провал: сенатор П. В. Ган и административная реформа на Кавказе (1837-1841) // Регионы Российской империи: идентичность, репрезентация, (на)значение. М.: Новое литературное обозрение, 2021. С. 138-158. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб). Ф. 14. Оп. 3. Д. 36393.
- Четырнова Л. Б. Калмыцкий Базар – первая столица калмыков. Самара: ООО «Книжное издательство», 2017. 140 с.
- Шатохин И. Т. Протекция в среде чиновничества Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.: социально-психологическая классификация // *Via in tempore. История. Политология*. 2012. № 13 (132). С. 113-117.
- Хара-Даван, Э. Калмыцкие студенты-пионеры // Эрэнджен Хара-Даван и его наследие: Сборник статей и материалов / Сост. А. Э. Алексеева. Элиста: Герел, 2012. 333 с.
- Sultangaliev G. “The role of the pristavstvo institution in the context of Russian imperial policies in the Kazakh Steppe in the nineteenth century” // *Central Asian Survey*. 2014. № 1(33). Pp. 62–79.

References

- Ajtmuhambetov A. A. (2010) *Kazahskie sluzhashhie Rossijskoj imperii: formirovanie, professional'naja i obshhestvenno-politicheskaja dejatel'nost' v XIX – nachale XX vv. (istoricheskij aspekt)*. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskix nauk [Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the 19th – early 20th centuries. (historical aspect). Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Semey, 346 p.
- Ajtmuhambetov A., Ismailov S., Tabuldenov A., Simonov S. (2024) *Sankt-Peterburgskij universitet v istorii podgotovki kazahskih specialistov vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv.* [St. Petersburg University in the History of Training Kazakh Specialists in the second half of XIX – early XX centuries] // *Bylye gody*. No. 19 (1), pp. 249-258.
- Vsja Astrahan' i ves' Astrahanskij kraj (1906). *Pamjatnaja knizhka Astrahanskoj gubernii na 1906 god: god 23-j.* [All Astrakhan and the entire Astrakhan region. Memorial book of the Astrakhan province for 1910. Publication of the Astrakhan Provincial Statistical Committee. Ed. A. A. Maryinsky]. Astrakhan: Provincial Steam Printing House, 1906. 426 p.
- Vsja Astrahan' i ves' Astrahanskij kraj (1910). *Pamjatnaja knizhka Astrahanskoj gubernii na 1910 god. Izdanie Astrahanskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta.* Pod red. A. A. Mar'inskogo [All Astrakhan and the entire Astrakhan region. Memorial book of the Astrakhan province for 1910. Publication of the Astrakhan Provincial Statistical Committee. Ed. A. A. Maryinsky]. Astrakhan: Provincial Steam Printing House, 499 p.
- Vsja Astrahan' i ves' Astrahanskij kraj (1910). *Pamjatnaja knizhka Astrahanskoj gubernii na 1911 god. Izdanie Astrahanskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta.* Pod red. A. A. Mar'inskogo [All Astrakhan and the entire Astrakhan region. Memorial book of the Astrakhan province for 1910. Publication of the Astrakhan Provincial Statistical Committee. Ed. A. A. Maryinsky]. Astrakhan: Provincial Steam Printing House, 499 p.
- Dameshek L. M. (2022) *Jetnicheskij faktor okrainnoj politiki imperii v regional'nom izmerenii: sibirskij variant (XVIII – XX vv.)* [The ethnic factor of the peripheral policy of the empire in the regional dimension: the Siberian version (XVIII – XX centuries)]. Irkutsk: Irkutsk State University, 183 p.
- Eroshkin N. P. (1983) *Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii* [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. M.: Higher school, 352 p.
- Izbasarova G. B., Maden A. T. (2022) *Kazahskaja regional'naja jelita vtoroj poloviny XIX – nachala XX v. i ee transformacija (po materialam Aktjubinskogo regiona)* [Kazakh regional elite of the second half of the 19th – early 20th centuries. and its transformation (based on materials from the Aktobe region)] // *Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta im. L. N. Gumileva. Serija: Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie*. No. 2 (139), pp. 29-50.
- Kappeler A. *Rossija – mnogonacional'naja imperija: Voznikovenie. Istorija. Raspad* [Russia – a multinational empire: Emergence. Story. Decay]. M.: Progress – Tradition, 2000. 344 p.
- Karagodin A. I. *Kalmyckij Bazar (Iz istorii trgovyx otnoshenij v Kalmykii vo vtoroj polovine XVIII – pervoj polovine XIX v.)* [Kalmyk Bazaar (From the history of trade relations in Kalmykia in the second half of the 18th – first half of the 19th centuries)] // *Research on the historical geography of the Kalmyk Autonomous Soviet Socialist Republic*. Elista: KNIIFE, 1981. pp. 31-49.
- Lidzhieva I. V. (2022) *Popechitel'skij korpus Kalmyckoj stepi vtoroj poloviny XIX – nachala XX v. (po materialam Nacional'nogo arhiva Respubliki Kalmykija)* [The Trustee Corps of the Kalmyk Steppe of the Second Half of the XIX Century – Beginning of XX Century (Based on the Materials of the National Archive of the Republic Of Kalmykia)] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*. No. 77, pp. 30-40.
- Lidzhieva I. V. (2023) *Pomoshniki ulusnogo popechitelja: pravovoj status i kar'ernye predpochtenija* [Assistants of the ulus trustee: legal status and career preferences] // *Nomadic Civilization: Historical Research*. T. 3. No. 3, pp. 52-65.
- Ljubichankovskij S. V. (2021) *Formirovanie kazahskoj intelligencii v uchebnyh zavedenijah Orenburgskogo kraja: ovet na vyzovy poreformennoj modernizacii* [Formation of the Kazakh Intelligentsia In Educational Institutions Of The Orenburg Region: the Response to the Challenges Of Post-Reform Modernization] // *Ural'skij istoricheskij vestnik*. No. 4(73), pp. 106-114.
- Nacional'nyj arhiv Respubliki Kalmykija (NARK). F. I-9. Op. 11. D. 217.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii – 2. T. X. Pribavlenie k tomu IX. Ch. 2. No. 7560a. SPb.: tipografija Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva kanceljarii, 1836, pp. 18-40.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii – 2. T. XXII. Ch. 1. No. 21144. SPb.: tipografija Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva kanceljarii, 1848, pp. 349-372.
- Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhi (RGIA). F. 1291. Op. 82. 1893 g. D. 20.
- RGIA. F. 1291. Op. 84. 1899 g. D. 33.
- RGIA. F. 1291. Op. 84. 1906 g. D. 84.

RGIA. F. 1291. Op. 84. 1906 g. D. 170.

RGIA. F. 1291. Op. 84. 1912 g. D. 152.

RGIA. F. 1405. Op. 524. D. 837.

Sabrukova S. S. Stranicy istorii otechestvennogo mongolovedenija: iz vospominanij G.I. Mihajlova [Pages of the history of Russian Mongolian studies: from the memoirs of G.I. Mikhailova] // Mongolica. 2021. T. 24. No. 4, pp. 54-63.

Sultangalieva G. S. (2009) Kazahskoe chinovnichestva orenburgskogo vedomstva: formirovanie i napravlenie dejatel'nosti (XIX) [Kazakh bureaucracy of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX)] // Acta Slavica Iaponica. T. 27, pp. 77-101.

Sultangalieva G. S. (2010) Posluzhnye spiski kak istoricheskij istochnik po istorii formirovanija kazahskogo chinovnichestva v XIX v. [Service records as a historical source on the history of the formation of Kazakh officials in the 19th century] // Vestnik Kazahskogo nacional'nogo universiteta. Serija istoricheskaja. T. 67. No. 4, p. 37.

Sultangalieva G. S. (2015) Kazahskie chinovniki Rossijskoj imperii XIX v.: osobennosti vosprijatija vlasti [Kazakh officials of the Russian Empire of the 19th century: features of the perception of power] // Cahiers du Monde Russe. T. 56. No. 4, p. 651.

Urangua Zh., Cjendzhav G. (2014) K voprosu o dejatel'nosti russkogo finansovogo sovetnika pri Mongol'skom pravitel'stve S. A. Kozina (1914-1916) [On the issue of the activities of the Russian financial adviser to the Mongolian government S. A. Kozin (1914-1916).] // Rossiya i Mongolija v nachale XX veka: diplomatija, jekonomika, nauka. Irkutsk: Baikal State. univ., pp. 219-223.

Urushadze A. (2021) Podgotovlennyj proval: senator P. V. Gan i administrativnaja reforma na Kavkaze (1837-1841) [Prepared failure: Senator P. V. Gan and administrative reform in the Caucasus (1837-1841)] // Regions of the Russian Empire: identity, representation, (at) meaning]. M.: New Literary Review, p. 138-158.

Central'nyj gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Sankt-Peterburga (CGIA SPb). F. 14. Op. 3. D. 36393.

Chetyrova L. B. (2017) Kalmyckij Bazar – pervaja stolica kalmykov [Kalmytsky Bazaar – the first capital of the Kalmyks]. Samara: Book Publishing House LLC, 140 p.

Shatohin I. T. (2012) Protekcija v srede chinovnichestva Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv.: social'no-psihologicheskaja klassifikacija [Patronage among the bureaucrats of the Russian Empire in the second half of the 19th-early 20th centuries: socio-psychological classification] // Via in tempore. Istorija. Politologija. No. 13 (132), pp. 113-117.

Hara-Davan, Je. (2012) Kalmyckie studenty-pionery [Kalmyk student-pioneers] // Jerendzhen Hara-Davan i ego nasledie: Cbornik statej i materialov / Sost. A. Je. Alekseeva. Elista: Gerel, 333 p.

Сведения об авторе

Лиджиева Ирина Владимировна – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник. Южный научный центр Российской академии наук, Российская Федерация, г. Ростов-на-Дону. E-mail: irina-lg@yandex.ru

About the author

Lidzhieva Irina Vladimirovna – Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher. Southern Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Russian Federation, Rostov-on-Don. E-mail: irina-lg@yandex.ru

Автор туралы мәлімет

Лиджиева Ирина Владимировна – тарих ғылымдарының докторы, жетекші ғылыми қызметкер. Ресей ғылым академиясының Оңтүстік ғылыми орталығы, Ресей Федерациясы, Ростов-на-Дону қ. E-mail: irina-lg@yandex.ru

Поступила: 14.07.2024

Принята: 27.08.2024

A.F. Rahimov Baku State University, Faculty of History, Baku, Azerbaijan
e-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

MIGRATION OF AHISGA (MESKHETI) TURKS TO THE UNITED STATES AND LIVING THERE

The purpose of this study is to assess what Ahisga Turks have adopted in the process of immigrating to the United States and to discuss the methods individuals have developed to preserve their culture in the process of acculturation. Many factors influence this process at the same time. The Ahisga Turks, consisting of about 600 families from the Krasnodar region of Russia, settled in various states of the United States and later in the State of Ohio, forming the source of information. This study is based on data collected through in-depth interviews with ten people, nine Ahisga Turks and one cleric from Turkey, living in Dayton, Ohio, USA. The article contains both interviews and literature studies about Ahisga Turks living in the United States. The return of Ahisga Turks, who were exiled to Central Asia by the Soviet regime in 1944 for strategic reasons, is still being postponed for strategic reasons. In many countries, including Turkey, where Ahisga Turks live, international organizations and think tanks continue to solve the issue from a political and strategic point of view. As a concrete example, it can be shown that although the return of Ahisga Turks to their land is a condition for Georgia's membership in the Council of Europe (1999), neither the Georgian state nor the Council of Europe can implement the return process as intended.

Key words: Ahisga Turks, US Refugee Program, migration to the USA, ethnic cleansing in Russia, interviews in the USA, Ahisga Turkish American Community Center.

А.Ф. Рагимов

Баку мемлекеттік университеті, Баку қ., Әзербайжан
e-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Ахисгиндік түріктердің (месхетиялықтардың) АҚШ-қа қоныс аударуы және сол жерде тұруы

Бұл зерттеудің мақсаты Ахисга түріктерінің Америка Құрама Штаттарына қоныс аудару процесінде не қабылдағанын бағалау және аккультурация процесінде жеке адамдардың өз мәдениетін сақтау үшін жасаған әдістерін талқылау. Бұл процеске бір мезгілде көптеген факторлар әсер етеді. Ресейдің Краснодар өлкесінен келген 600-ге жуық отбасынан құралған Ахисга түріктері АҚШ-тың әртүрлі штаттарына, кейін Огайо штатына қоныстанып, ақпарат көзін құрады. Бұл зерттеу АҚШ-тың Огайо штатындағы Дейтон қаласында тұратын он адам, тоғыз Ахисга түріктері және Түркиядан келген бір дін қызметкерімен терең сұхбат арқылы жиналған деректерге негізделген. Мақалада Америка Құрама Штаттарында тұратын Ахисга түріктері туралы сұхбаттар да, әдебиеттік зерттеулер де бар. 1944 жылы кеңес режимі Орта Азияға жер аударған ахыска түріктерінің Грузиядағы ауылдарына оралуы әлі де стратегиялық себептерге байланысты кейінге қалдырылуда. Көптеген елдер, соның ішінде ахискандық түріктер тұратын Түркия, халықаралық ұйымдар мен талдау орталықтары бұл мәселені саяси және стратегиялық тұрғыдан шешуді жалғастыруда. Нақты мысал ретінде, ахисгиндік түріктердің өз жеріне оралуы Грузияның Еуропа Кеңесіне мүшелігінің шарты болғанымен (1999), Грузия мемлекеті де, Еуропа Кеңесі де қайтару процесін ойлағандай жүзеге асыра алмайтындығын көрсетуге болады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін де жалғасқан.

Түйін сөздер: Ахисга түріктері, АҚШ Босқындар бағдарламасы, АҚШ-қа көші-қон, Ресейдегі этникалық тазарту, АҚШ-тағы сұхбат, Ахисга түрік-американдық қоғамдық орталығы.

А.Ф. Рагимов

Бакинский Государственный Университет, г. Баку, Азербайджан
e-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Миграция турок-ахисгинцев (месхетинцев) в США и их проживание там

Целью данного исследования является оценка того, что турки-ахисга переняли в процессе иммиграции в Соединенные Штаты, и обсуждение методов, которые разработали отдельные лица для сохранения своей культуры в процессе аккультурации. На этот процесс одновременно влияют многие факторы. Турки ахисга, состоящие из около 600 семей из Краснодарского края России, поселились в различных штатах Соединенных Штатов, а затем в штате Огайо, что и стало источником информации. Данное исследование основано на данных, собранных в ходе углубленных интервью с десятью людьми, девятью турками ахисга и одним священнослужителем из Турции, проживающими в Дейтоне, штат Огайо, США. Статья содержит как интервью, так и литературные исследования о турках ахисга, проживающих в Соединенных Штатах.

Возвращение турок-ахисга, сосланных советским режимом в Среднюю Азию в 1944 году, в свои села в Грузии, до сих пор откладывается по стратегическим причинам. Многие страны, в том числе Турция, где проживают турки-ахисга, международные организации и аналитические центры продолжают решать этот вопрос с политической и стратегической точки зрения. В качестве конкретного примера можно показать, что хотя возвращение турок-ахисга на свою землю является условием членства Грузии в Совете Европы (1999 г.), ни грузинское государство, ни Совет Европы не могут осуществить процесс возвращения так, как предполагалось.

Ключевые слова: Турки-ахисга, программа беженцев США, миграция в США, этнические чистки в России, интервью в США, турецко-американский общественный центр Ахисга.

Introduction

Although Georgia's accession to the Council of Europe in 1999 led to new research and developments regarding the return of Ahisga Turks to Georgia, no serious steps were taken and Georgia continued to pursue a policy of slowing down this process citing internal political problems. While all these events were happening in Krasnodar, discrimination against Ahisga Turks continued, and it became clear that the return to Georgia would not happen shortly.

In 2004, while the search for a long-term solution to the problem of the Ahisga Turks continued, the United States of America decided to prepare a plan for the resettlement of the Ahisga Turks, who had been subjected to various forms of discrimination for a long time, with the idea of contributing to international efforts (Aydingun, 2006: 12). In other words, the inability of Ahisga Turks to return to their land despite all attempts and initiatives required the search and implementation of other permanent solutions. In this context, the need to transfer them to a third country that will ensure and protect their safety has emerged, international organizations such as the International Organization for Migration have started to work in this direction, and migration to the United States has been formed in that direction under these conditions and views (Aydingun, 2014: 121).

The continuation of the soft ethnic cleansing policy that the Ahisga Turks have been subjected to in

Russia, especially in the Krasnodar region, the fact that the local government in Krasnodar has made the Ahisga Turks stateless by not issuing a propiska, and therefore depriving them of all citizenship rights within the framework of systematic Turkish and foreign hostility, international organizations, human rights organizations and many attracted the attention of the activist. It should be noted that human rights organizations played an important role in the reactivation of the US Refugee Program and the inclusion of Ahisga Turks in this program. The collective ethnic discrimination suffered by the Ahisga Turks in Krasnodar can be considered the longest-lasting example of discrimination in the recent history of the Russian Federation. Xenophobia, anti-semitism, and even hostility and hatred towards all non-Slavic peoples reached their highest level during the tenure of Nikolay Kondratenko, who served as the Krasnodar governor from January 2, 1997, to January 5, 2001 (Aydingun, 2014: 122).

As a result, violations of human rights in Krasnodar have led international organizations such as the International Organization for Migration to investigate the issue.

Materials and methods

The purpose of this study is to assess what Ahisga Turks have adopted in the process of immigrating to the United States and to discuss the methods individuals have developed to preserve their culture in

the process of acculturation. Many factors influence this process at the same time. The Ahisga Turks, consisting of about 600 families from the Krasnodar region of Russia, settled in various states of the United States and later in the State of Ohio, forming the source of information. This study is based on data collected through in-depth interviews with ten people, nine Ahisga Turks and one cleric from Turkey, living in Dayton, Ohio, USA. The article contains both interviews and literature studies about Ahisga Turks living in the United States.

The age of the interviewees varies between 18-66. The average age of interviewees is 42.0. The interviews were tape-recorded and later transcribed. After conducting a literature review on this topic, the obtained data was divided into categories and analyzed. Interviews were analyzed through a coding and categorization system to develop problematic themes that were frequently reported by participants.

The researcher used a semi-structured interview guide. Demographic information was first entered into the interview guide: information about the person's age, length of stay in the United States, and origin was obtained. In addition, information on their home country's situation, reasons for migration, refugee status and experiences of applying for US resettlement, experiences during the resettlement process, and acculturation strategies were also included. The purpose of the interview was to allow participants to describe their resettlement experiences as a whole. Additionally, more specific questions related to resettlement challenges were included in the survey: employment, finances, language, family dynamics and roles, and future expectations.

Literature review

During the collapse of the Soviet Union, along with the rise of the ideal of nationalism in the Soviet states, we see the emergence of some ethnic conflicts. The tension in 1989, known as the Ferghana Incident or the Ferghana Pogrom, led to another forced migration of Ahisga Turks in recent history. Some of the families who had to leave Uzbekistan settled in the Krasnodar Territory in the south-east of Russia. The local government of Krasnodar did not allow the Ahisga Turks to acquire Russian citizenship because they should be citizens of Uzbekistan, even though they were Soviet citizens. Legally, they were labeled as "illegal immigrants" and deprived of basic human rights [Kuznetsov, 2007: 227] [Bilge, 2012: 10]. Violation of human rights in Krasnodar Krai was brought up in international plat-

forms and political talks. As a result, with the contributions of non-governmental organizations, the US State Department made it possible for Ahisga Turks to settle as refugees in the US [Koriouchkina & Swerdlow, 2007]. As a result of interviews and negotiations, the United States sent about 16,000 Ahisga Turks, who documented their lives in Krasnodar Territory, as refugees to different states [Karipek, 2017: 386].

It is reported that the US government acted and granted refugee status to the Ahisga people for two reasons: First, the discrimination applied by the local government of Krasnodar, and secondly, the unwillingness of the Ahisga Turks of Georgia to return to their homeland – the Ahiska region [Bilge, 2012: 10]. Immigrants and ethnic minorities in the post-Soviet society continue to be discriminated against by the local government of the Krasnodar Territory, and researchers working on this topic describe these human rights violations as "soft ethnic cleansing". Ahisga Turks were condemned to live without a country. The regional government prevented Ahisga Turks from exercising their civil rights by not providing property ownership, higher education, legal marriage, and social and medical assistance.

Many international organizations, including the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the International Organization for Migration (IOM) and the Federal Union of European Nations (UFEN), have put human rights on their agenda. They dropped. However, until recently, in these studies, the focus was on the return of the Ahisga Turks to the Ahisga region of Georgia, their homeland, and no concrete steps were taken in this regard [Karipek, 2017, p. 387]. As a result of the research, a new alternative for the resettlement of Ahisga Turks living in Krasnodar Territory and suffering from deprivation of human rights to a new country has emerged. After investigations conducted in 2004, the US government accelerated its efforts to resettle Ahisga Turks living in the Krasnodar region to the United States. Ahisga Turks who immigrated to the United States received a green card within the first month, and those who fulfilled the citizenship requirements within five years received American citizenship [Karipek, 2017: 387].

Results and discussion

It would be helpful to briefly state the logic of the US Refugee Program. Every year, the United

States admits more permanent refugees than any other country. Under this program, immigration to the United States is managed by the Department of Homeland Security (DHS) and the Department of Health and Human Services by the Department of Homeland Security (DHS) and the Department of Health and Human Services. It is carried out in cooperation with the Office of Refugee Resettlement of the Department of Health and Human Services – ORR/DHHS. At this point, the nuance that should be noted is that the Refugee Act passed by the American Congress in 1980 and the US Refugee Program launched accordingly made it a historical duty for the United States to accept such immigrants who were forced to leave their homelands after being tortured. The United States accepted these immigrants to help people. This concept is an indicator of the importance that the United States attaches to human rights. Ahisga Turks were the largest group to immigrate to the United States through the Refugee Program, which was largely suspended after the September 11, 2001 attacks. Within this program, the Turks of Ahisga are defined as “refugees in need of special humanitarian care”. This definition follows the recommendations of the United Nations High Commissioner for Refugees and US embassies (Swerdlow, 2006: 1854- 1857).

Ahisga Turks drew attention not only for their ethnic origin, history, traditions, lifestyle and the Turkish language they used, but also for the problems they faced (Yuzbey, 2008: 681). Since migrations shaped the history of Ahisga Turks, first of all, their migration processes and the problems they experienced during migration were analyzed. Ahisga Turks expressed their thoughts about the discrimination and forced migration process they experienced in Krasnodar: “We wrote letters to the countries of the world and asked them to help us, but only Australia and America responded. They came from America and spoke to us through a translator. We explained what we experienced. They asked, why do you want to go to America? I explained that I wanted to enter the university and become a pilot, but they did not allow me to study in that department. After he asked me neither my wife nor my children, he said “You are not going” and left. America accepted us and we were forced to we had to come here in 2006” (Poyraz & Guler, 2019: 197)

To end the “statelessness” and “nobodies” status of Ahisga Turks in Krasnodar Territory after the US intervention, the US State Department proposed the “Relocation and Resettlement” law to the US

Congress for the first time since the 9/11 terrorist attack. In the American laws, the name of Ahisga Turks was mentioned as “American Meskhetian Turks”. The “Special Immigrant Law” issued for the Ahisga Turks took its place in the law books as the Ahisga Turks Act of America. According to this law, designated groups of immigrants, including Ahisga Turks, will be resettled in America every budget year under this law (Steinbock, 2003: 951, 952). After America accepted Ahisga Turks as refugees and began to settle in America as immigrants, Ahisga Turks unexpectedly became the main news of American media organizations. Susan B. Glasser, one of the well-known correspondents of “The Washington Post” newspaper, known for her serious news and comments about America, wrote a serious article about Ahisga Turks in the newspaper (Glasser, 2002). Christopher Smith, a member of the American House of Representatives and former head of the Helsinki Commission of the American Congress, who is very interested in the settlement of Ahisga Turks in America, defended them in the official “Hearings” of the House of Representatives of the American Congress while informing the members of Congress about the Ahisga Turks and said: “I will give you brief information about the second issue is the plight of the Ahisga Turks in Krasnodar Krai. These people were forced out of their homes and left destitute without identity, without nationality, without a homeland to live in, deprived of their rights to permanent residence and citizenship, and deprived of the natural rights that a person usually has at birth. The city administration of Krasnodar Krai has shown a blatantly racist stance by denying the Ahisga Turks residence documents and citizenship cards. I hereby appeal to President Putin and the esteemed members of the Duma: Please ensure that this arbitrary situation against the Ahisga Turks, which ignores their rights regardless of which country they are citizens of, comes to an end as soon as possible” (Aslan, 2014: 72).

Ahisga Turks, who attributed the discrimination they experienced to being Turkish and Muslim, stated that they had some problems because they could not obtain citizenship of the country they lived in: “We lived in Uzbekistan, most of us we were educated, we all had professions, but they didn’t give us jobs. We could work in markets and fields for a short time. They knew that we were Turks, and if they needed us, they employed us, otherwise, Uzbeks worked. Every day they said to leave here. Our father and grandfather came here from Ahisga, we were born here, but they still told us to leave. There are so many people living there,

but none of them have a house, or rather, they have one, but they don't own it. The title deed belongs to either Russians or Uzbeks. Life became unbearable for us there" (Poyraz & Guler, 2019: 198).

Ongoing discrimination in the Krasnodar region, the Ahisga Turks living in Krasnodar and without a valid identity document, who were forced to move from Uzbekistan to Russia under the US Refugee Program, which gives priority to those in a humanitarian situation, at the initiative of the International Organization for Migration, were allowed to go to America as immigrant-refugees. In this context, as a result of studies and assessments conducted together with the United Nations High Commissioner for Refugees and other experts, the Turks of Ahisga were given Priority 2 (P2) status. (Swerdlow, 2006: 1857).

Turks of Ahisga face legal and economic problems such as lack of passports, unemployment, and inability to own property. Besides, they stated that another of the problems they experienced was security-related concerns: "I came here in 2006. They were oppressing us. They told us that you are stateless, leave here. There is no passport in Krasnodar, they are not allowed to live there. They said that there is no security there, there is no place here every day, go wherever you want. Living has become a massacre" (Poyraz & Guler, 2019: 199).

The US Refugee Program grants asylum in the United States to individuals who are persecuted for racial, religious, national, or political reasons, and this status is granted based on a case-by-case evaluation through one-on-one interviews. After immigrating to the United States, the food, shelter, clothing, and other basic needs required for the first phase of resettlement are provided by private voluntary agencies. The International Organization for Migration has taken over the costs of transporting the Turks of Ahisga to the United States on the condition that they be returned. This information was also confirmed in the interviews conducted in the United States. Immigrant refugees receive a permanent residence permit one year after arriving in the United States, and four years later they have the right to apply for American citizenship (Aydingun, 2014: 123).

The Ahisga Turks, whose efforts paid off, began to migrate to different states of the United States in 2005: "Never a place did not take care of them, the Turks of Ahisga were very bored. After that, they turned to America and America took us. Thanks to America, our people were helped. The Americans came with the International Organization for Migration and checked our documents. They looked at our

situation and then told our leaders to come and tell us your problem in the American Parliament. Our leaders came and talked about what we experienced during the Bush administration" (Poyraz & Guler, 2019: 199).

The US Refugee Program is administered by the International Organization for Migration and began operating on February 1, 2004. On July 21, 2004, the first group headed by Tianshan Svaridze left Krasnodar for the United States. In June 2005, the International Organization for Migration stopped accepting applications. By the end of 2006, about 12500 people went to the United States, some of whom did not live in Krasnodar. Later, in 2007, it was reported that approximately 2400 people would leave. Some changes were made to the rules established at the beginning of the Refugee Program during the implementation of the program, and even those with Russian passports and registrations were reported to have gone to the United States. As a result of the work that started in 2004, by 2006 Ahisga Turks who went to the United States were settled in more than thirty states. So, until 2006, about 9 thousand Ahisga Turks were settled in thirty-three states and Washington. Pennsylvania (795 people), Washington (509 people), Illinois (508 people), Kentucky (499 people), Arizona (497 people), Idaho (471 people), Texas (417 people), Virginia (417 people), New York (394 people) and Colorado (365 people) are the regions where they live the most (Aydingun, 2006: 26). However, as of today, these numbers have changed. After receiving citizenship, the need to stay in the places where they settled disappeared, and Ahisga Turks began to concentrate in certain regions.

As mentioned, one of the issues against which Ahisga Turks living in Krasnodar are discriminated against is that they are deprived of the right to education, and those who study at a university in another country have problems finding work: "One of my brothers is an electrical engineer and the other is an architect, but they didn't give us jobs. However, we could work in the fields and sell what we grew in the market. The atrocities they committed against us were unbearable. We had houses, but we didn't have documents, we sold them all for the price of a chicken. We did not see daylight in Krasnodar. They brought us to America in 2005" (Poyraz & Guler, 2019: 198)

Until 2004, there were not enough Ahisga Turks in the United States engaged in any lobbying activities and working for the admission of Ahisga Turks to the United States. However, it can be said that the regular reports prepared by the United Nations

High Commissioner for Refugees on the situation in Krasnodar throughout the 1990s and the fact that many human rights defenders in Russia and abroad kept the issue on the agenda are the reasons why the relevant agencies of the United States did not raise the situation of the Ahisga Turks can be said to be the most important reasons. The USA, the OSCE and the EC were also monitoring the investigations of the Ahisga Turks and participating in these investigations. In 2002, the meeting in Krasnodar between two human rights activists (Tamara and Vadim Karastelev) and the officials of the US Refugee Program organized by the officials of the Washington office of Amnesty International was one of the important events that paved the way for the US to accept the Ahisga Turks as immigrants. is one (Swerdlow, 2006: 1861). It is not difficult to guess that the research conducted by the United States on the Ahisga Turks has determined their suffering, their distance from radical religion, their lack of problems with the governments of the countries they live in, their hard work and skills, and their ability to adapt to new environments. These characteristics of Ahisga Turks, on the one hand, coincide with the logic of the US Refugee Program, and on the other hand, since they are a group that does not pose any threat to the security of the United States in the post-September 11 conjuncture, the Ahisga Turks are an extremely suitable immigrant for the United States.

As part of preparations for the US Refugee Program, various criteria for immigration have been established and it is possible to apply for those who meet these requirements. It was determined during the research that these criteria have led to new divisions in some families. For example, the condition of accepting the applications of stateless persons meant that those who went to Uzbekistan and obtained Uzbek citizenship in order not to become stateless could not apply, and applications were rejected. In other words, the US Refugee Program's refusal to accept those with Uzbekistan passports meant that 10% of Ahisga Turks living in Krasnodar were unable to immigrate to the US as the result of an error of assessment and continued to be victims of the mild ethnic cleansing in Krasnodar. Although these Ahisga Turks were told that they could enter the program if they renounced their Uzbekistan citizenship, the applications of those who applied in this way were also rejected. Thus, Ahisga Turks, who were preparing to go to America and sold their houses and property, were left at the mercy of the Krasnodar local authorities, deprived of some of their family members – because there were persons who had different statuses in the same family – their

houses and valid identity documents due to this wrong practice (Aydingun, 2014: 126).

The statements of another participant confirm that they experienced discrimination before moving to America: “We used to live in Uzbekistan. From there we went to Krasnodar, where we stayed for almost 10 years. We came here from there. They didn't give us a day in Krasnodar. They called us black people, tortured us, we couldn't go to the doctor, and we didn't have any documents (identity cards). When going from one city to another in Russia, 10 people were stopped by the police and asked for money, they asked, “Who are you? Where are you going?” (Poyraz & Guler, 2019: 198)

Reunification of separated families after the end of the Refugee Program was left to their initiative, depending on their financial situation and American laws. Among the conditions for applying, Turkish to be, to have been exiled from Uzbekistan, and to have been a resident of Krasnodar before January 1, 2004. This situation was also expressed in the interviews, and of course, migration could only take place from Krasnodar. The data obtained within the framework of the ethnographic research showed that some Ahisga Turks who lived in Krasnodar completed their registration in Rostov and were able to apply by proving that they lived in Krasnodar. It is noteworthy that there are various rumors on this topic. For example, although the refugee application can be submitted only from Krasnodar, there were opinions that Ahisga Turks from Rostov, Voronezh, Stavropol and even other settlements also applied claiming to live in Krasnodar and the Refugee Program was suspended for this reason. At this point, it is perhaps necessary to assess the terms of application of the program. So, during the application, some changes were made to the previously defined conditions. It should not be forgotten that the necessary flexibilities or some imprecise expressions arise from the specific problems of the Ahisga Turks. In other words, it is clear that Ahisga Turks living in Russia, regardless of whether they have registration or citizenship, face more difficulties and more violations of human rights compared to those living in other parts of the former Soviet geography. Therefore, this fact should be taken into account when determining the criteria for long-term solutions for Ahisga Turks – migration to the United States or other solutions – and further splitting of families should not be allowed (Aydingun, 2014: 127).

The statements of another participant confirm that they experienced discrimination before moving to America: “We used to live in Uzbekistan. From there we went to Krasnodar, where we stayed for

almost 10 years. We came here from there. They didn't give us a day in Krasnodar. They called us black people, tortured us, we couldn't go to the doctor, and we didn't have any documents (identity cards). When going from one city to another in Russia, 10 people were stopped by the police and asked for money, they asked, "Who are you? Where are you going?" (Poyraz & Guler, 2019: 198)

On the other hand, in the interviews given by Ahisga Turks, it was mentioned that the local authorities in Krasnodar encouraged them to immigrate to the United States. Alexander Tkachev, the governor of Krasnodar at that time, in his speech on a TV channel in 2004, said that Ahisga Turks came to the region thirteen years ago, they took advantage of many opportunities for free, but they stayed here too long, they did not keep up with the way of life of the region, so they migrated to a third country, clearly stated that it is the most correct way. During this period, it was also reported that the attacks against the Ahisga Turks increased to encourage migration. Undoubtedly, the Turks of Ahisga had great difficulty in selling their houses and other possessions and suffered great losses due to the exactness of their departure (Swerdlow, 2006: 1867-1868). However, another issue mentioned in the interviews was that a significant number of Ahisga Turks left Krasnodar and the remaining Ahisga Turks were unexpectedly allowed to stay in the Krasnodar region since 2005, as the result of the discrimination in Krasnodar being raised in international platforms. The Ahisga Turks, who moved from Krasnodar to America and settled in a scattered manner, complained about this situation, mobilized the most important tool of their survival strategies, the wide kinship ties as much as possible, and made the best use of the available opportunities offered to them. In the interviews, all Ahisga Turks openly expressed their satisfaction with the treatment they received when they arrived in the United States.

In many interviews, it was reported that hearing why the United States wanted to take Ahisga Turks under the Refugee Program scared and worried many Ahisga Turks in the first days. The fear of further discrimination is a concern of many Ahisga Turks (Aydingun, 2014: 125).

After five years, a significant part of Ahisga Turks, who had the right to legal citizenship, did so, and some of them did not succeed financially or in exams, etc. reasons caused delays. In the US, stability, regular job opportunities, regular salary payments, humane treatment, which is extremely important for Ahisga Turks, and the absence of problems in terms of official documents made the post-immigration in-

tegration process possible despite all the difficulties (Aydingun, 2006) (Koriouchkina and Swerdlow, 2007). Of course, it is necessary to pay attention to the difficulty of building a new life in a new country. Although the Ahisga Turks have experience living in different places, it should not be forgotten that this spatial mobility took place outside the post-Soviet geography with which they were familiar in a certain sense. In other words, Ahisga Turks had to start a new life in such a foreign country for the first time (Aydingun, 2014: 129).

Within the framework of the Refugee Program, the Ahisga Turks, who settled in different provinces and settlements, began to show a tendency to gather together in certain centers.

It should be noted that local refugee settlement institutions are important contributing factors to the implementation of the Refugee Program. Their mission was to help incoming immigrants settle and adjust during their first months in the United States. In other words, they have tasks such as teaching immigrants English, finding jobs, explaining the health care system, getting a driver's license, and providing information about the education system. Many agencies rely on the support of local charities, religious groups and volunteers. These vary from region to region. Social services provided under the Refugee Program are actually for five years, after which individuals are expected to provide them within their means. This five-year period, as mentioned earlier, is because each immigrant is eligible to apply for permanent residence after one year and citizenship after four years (Koriouchkina and Swerdlow, 2007: 402-403).

The migration to America, which is considered the third exile by a significant part of Ahisga Turks outside of America, is explained very differently by Ahisga Turks in America. For the Ahisga Turks, who cannot go anywhere from Krasnodar because they do not have identity documents, migration to America is, of course, the result of the desperation they have already expressed. But while they continue to long for their homeland and their loved ones, they make it clear that they are happy with the rights they automatically have in America simply because they are human. According to the data obtained in the ethnographic study, the Ahisga Turks, who try to meet their longing for their relatives by visiting with the opportunities provided by technology and the savings they get, never give up their efforts to protect their social networks, culture and traditions. The determination to preserve the traditions of the Ahisga Turks, who had to live in many different countries, has been expressed by many researchers who have

studied this community. Among the noteworthy elements are the importance given to religion and language, respect for family elders, etc. elements can be enumerated. In interviews conducted in the United States, the Ahisga Turks openly expressed their satisfaction with the respect shown to their cultural characteristics. The Ahisga Turks, who expressed in every environment that they were able to preserve their religion, language and traditions despite all the difficulties and prohibitions during the Soviet period and after, have expressed in their interviews that they are offended by some Turkish groups who try to inform them about Islam. Elderly women in particular expressed their concern to the visitors, suggesting that the reason for these attempts was based on their ignorance of their religion. On the other hand, some Ahisga Turks stated that they were able to carry out Christian propaganda in the institutions responsible for them because they were connected to the church, but they also reacted to them in this regard. In this context, it is clear that the Turks of Ahisga have preserved their religion by sticking to their traditional concepts (Aydingun, 2014: 130).

Many researchers have written that Ahisga Turks, who are generally satisfied with their lives in the United States and who face conditions far different from their expectations, have a very high functional integration ability in their places of residence. The Ahisga Turks who were taken to America from Krasnodar Territory were placed in the provinces and cities of America where the population density is low and labor force is needed. American society was very fond of its newcomer neighbors. The security and police forces were also pleased by the almost absence of crime among the Ahisga Turks, most of whom were educated and brought up with family upbringing. Young adults coming to America know that to have better positions and higher-paying jobs, they must first get a good college education. Today, the Assembly of American Turkish Associations is organized in all 50 states of America. Organized in each province, ATAA provides voluntary counseling to newly arrived Ahisga Turks and provides English-Turkish courses after work day and night so that young people can learn English as soon as possible and prepare for university exams (Aslan, 2014: 73).

Steve Swerdlow, who has been following the settlement of Ahisga Turks in America and the difficulties and concerns they have faced since the beginning and published his research on this topic, states that the settlement of Ahisga Turks in different states far from each other has created moral anxiety and "spiritual distress" among Ahisga Turks. Ahis-

ga Turks want to live close to each other in America, as they did in Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Azerbaijan before. S. Tienshan, who lives in Lancaster, Pennsylvania, expressed his thoughts and concerns about this issue to Steve Swerdlow in December 2004: "Every weekend I constantly travel from city to city, from village to village, meeting with Ahisga families who have just arrived from Krasnodar. We encourage incoming Ahisga families to live in the city or the countryside if possible, or geographically close to each other if possible. I think we can all get along in Pennsylvania. At least we all live in New Jersey, Pennsylvania, Maryland, or at least the Northeast states. There are Ahisga families who came from Krasnodar and live in distant states such as Idaho, Oregon and Georgia. We also want to bring them here. At least our people will live in one place, close to each other, as before" (Swerdlow, 2006: 1876).

Despite this, it is a concrete fact that Ahisga Turks do not feel that they belong to most of the places where they live. When Ahisga Turks were asked where they felt they belonged or where they saw their homeland, different opinions were expressed. According to research results, among the main reasons for these differences are factors such as the generation gap, country of residence and living conditions. However, despite all this, it would not be wrong to say that Turkey has come to the fore as a political affiliation.

Interviews conducted in the United States showed that, although Ahisga Turks do not feel at home and have some problems, they are generally extremely happy and impressed with being in America, the environment of freedom, people's treatment and humanitarian approach, and institutions that take care of them. However, Ahisga Turks work in low-paid jobs, in some cases far below their educational level. This situation was not only in the United States because Ahisga Turks who settled in Krasnodar, Rostov or other parts of Russia from Uzbekistan had already experienced significant low mobility.

The situation in the United States was no different. Like all immigrants, even if they are at the bottom of the stratification system of the country they move to, they experience the satisfaction of being safe and having legal status, and they express it openly.

Dayton is a city where many Ahisga Turks have settled in recent years. Undoubtedly, some events that happened in Dayton have been effective in attracting Ahisga Turks there. After the economic crisis, the city of Dayton, which suffered a signifi-

cant decline due to factory closings, was looking for ways to attract immigrants to the area to revive its economy. was one of the most important factors that attracted Turks to the region (Aydingun, 2014: 132).

In the interviews, it was emphasized that it is possible to buy a house for 10 thousand dollars, although serious repairs are required. Many Ahisga Turks living in Dayton and elsewhere have turned their home repair skills into a profession, making a living by buying, repairing and then selling homes. However, in the interviews, it was stated that there are Ahisga Turks who suffered losses in some cases due to reasons such as lack of knowledge about the legal status of their homes and lack of knowledge of the legal system. Considering the ability of Ahisga Turks to build and repair houses, it is not difficult to guess that they carry out repairs themselves in family solidarity. In fact, during the research, it was observed that this is also the case in Dayton and that the face of the city has changed a lot due to the large number of Ahisga Turks coming to the city and repairing the houses they bought in the neighborhoods where Ahisga Turks are concentrated. So, according to various sources, 400 families settled in Dayton until 2013. Both the administrators and the people of the city of Dayton have adopted an extremely “immigrant-friendly” approach to overcome the bottleneck within it (Preston, 2013).

As a result of the interviews conducted in Indiana and Ohio, Ahisga Turkish men were more likely to drive trucks. Among them, 160 people work in various repair jobs – mainly home repair, and women in various service sectors – cleaning, supermarket cashier, food industry, etc. It was known that he works in the works. In addition, it was determined that Ahisga Turks, who live in large families and traditionally take care of their elderly parents, also earn income thanks to the privatized elderly care system. The daily cost of out-of-home care is reported to be around \$27 as private aged care centers encourage in-home care and become cheaper. The Turks of Ahisga report that caregivers are paid \$700 per month for elderly people who are cared for at home. Therefore, taking care of two elderly people means an income of \$1,400 per month for the family. For this reason, some family members prefer to stay at home and be the caregiver rather than work. Among the information provided by the Turks of Ahisga is that the elderly are given free medicine (Aydingun, 2014: 133).

On the day of the opening of the Ahisga Turkish American Community Center in Dayton, as a result of the speeches and one-on-one interviews of local administrators, it became clear that the Ahisga

Turks changed the face of the traditional face of the city of Dayton, their life and relations attracted the attention of the local population and this caused great respect.

Among the speeches made, it can be said that one of the speeches that best expresses how the Ahisga Turks are perceived by the people of Dayton is the speech given by Mayor Gary Leitzell. Leitzell said that they appreciate the hard work, efforts and family life of Ahisga Turks who are not against the American social structure, they want to see more Ahisga Turks in Dayton, and they will support all Ahisga Turks who want to realize the “American Dream”.

Ahisga Turkish American Community Center, created under the leadership of Islam Shabbenderov, became a member of the Assembly of Turkish American Associations. The former chairman of the Assembly of Turkish American Associations, Günay Evinç, who participated in the opening, as a Turk of American origin, drew attention to the fact that the Community Center offers extremely important opportunities, especially for young people, and noted that the houses repaired by Ahisga Turks beautify Dayton.

Ethnographic studies have shown that different structures were formed in different places. But in the case of the United States, it would not be wrong to say that the elite or community leaders who led the Ahisga Turks before the migration faced a significant challenge, and this challenge had the potential to undermine their power. Despite the experience of living in many places, Ahisga Turks encountered a completely foreign social, political and cultural structure in the United States for the first time. For the first time, they had to rebuild their lives outside the Soviet world – other than Turkey. The unity of language and culture was extremely important in overcoming many difficulties in Turkey. The most important difficulty they faced was undoubtedly the language problem (Aydingun, 2014: 134, 135). Although it is possible to talk about the overall effort and relative success in learning the language, it can be said that young people are more successful in this regard and therefore can communicate more easily with local authorities. In the observations conducted in Ohio and Indiana states, it was noted that this situation poses a threat to the traditional structure of the Ahisga Turks. In other words, traditional influential elders, regardless of where they lived in the Soviet geography, were in contact with local authorities and could respond to the problems of their communities in different ways. Ahisga Turk’s elders and intellectuals were respected both within their communities and by other groups and local forces in the post-So-

viet space, and their authority within the community was established on legal grounds. It has been observed that this situation has begun to change at least to some extent in the United States. It is concluded that young people who can adapt more easily to this new environment and learn English more easily may tend to disobey the authority of community leaders, albeit to a limited extent.

From the statements of the Ahisga Turks, traditional kinship ties, which retain their importance as one of the reasons for the chain migration emerge. Another reason for chain migration is that relatives who moved here before are satisfied with their lifestyle. Ahisga Turks, who experienced many socio-economic problems before the migration, do not want to experience more problems, so they want to migrate to places where they think they will live comfortably based on the information they received from their relatives: "I said I would not come, we did not know what kind of place this was. Our religion is different, our language is different, and we do not know English. The first Ahisga people came in 2005. My relatives came here first. We decided to come after 6 months, but there were problems and we were able to come only in 2007" (Poyraz & Guler, 2019: 201).

There is no doubt that in the coming years, especially the young people studying in the United States will play a more active role in the group. Certainly, this is a very difficult situation to accept because it would mean a change in the traditional hierarchy for the leaders and elders of the community. Despite this, time will show whether the youth of Ahisga Turks who will grow up in the United States will not be able to get rid of the peculiar assimilation feature of the American system. In this context, it can be argued that living in an open society, that is, the absence of pressure, can make it difficult to preserve certain cultural and identity characteristics.

One of the most important problems in terms of organization in the United States is the problem in question during the Soviet era and after, that is, the dispersion of Ahisga Turks. Although Ahisga Turks in the United States tend to gather in certain cities and regions in recent years, various associations are operating in different places, even in the same residential areas, and it is not difficult to predict that this situation will continue in the future.

It may also be that different associations feel an affinity with different groups from Turkey, and this causes divisions among Ahisga Turks. Even though they moved to the United States, their relations with Turkey put the Turks of Ahisga in close contact with other Turkish associations and Turkish em-

bassies and consulates, and because this closeness is mutual, Turkish associations and representations give them various contributions and support. In this context, Turkey's politics are closely followed by Ahisga Turks, and even political problems and divisions in Turkey can affect them.

It is observed that the Ahisga Turks are already slowly making their voices heard in America, and first of all, they are paying attention to the ongoing discrimination in Krasnodar. Although the citizenship problem of some of the Ahisga Turks who remained in Krasnodar after moving to the United States was resolved over time, i.e. they gained legal status and were accepted as citizens of the Russian Federation, it is clear that cases of discrimination continue in practice. Undoubtedly, this situation is also observed by Ahisga Turks, who have gotten used to life in the United States over the years and have taken important steps towards integration into society. A significant number of them still have first-degree family members and close or distant relatives in Krasnodar. In other words, Ahisga Turks, who began to concentrate in certain regions of the United States, are improving their relations with local authorities, Turkish Turks living in the United States, and their associations. As a result of these relations, it would not be wrong to say that they started making their voices heard and almost lobbying. In this context, one of the most important issues they try to highlight is the ill-treatment, discrimination and human rights violations that the Ahisga Turks who remain in Krasnodar are still subjected to. It is observed that the efforts of Ahisga Turks in the United States to bring the situation of Krasnodar to the agenda are beginning to bear fruit. For example, Senator Sherrod Campbell Brown of the state of Ohio, where the city of Dayton, where the Ahisga Turks have been concentrated in recent years, is located, wrote a letter to the Secretary of State John Kerry, stating that there has been discrimination against the Ahisga Turks living in the south of Russia, oppression and pressure has increased, and he emphasized the importance of restoring the migration program (Aydingun, 2014: 135, 136).

What is noteworthy about the migration process of Ahisga Turks another issue is related to the sense of identity. Two participants said that although they had the opportunity to migrate to geographically closer countries, these countries accepted them on the condition that they renounced their Turkish identity, and therefore preferred to move to a far-away country that they did not know at all: "We said They accepted us to go to Georgia, Ahisga, but they said, leave your Turkishness aside, come. They

would change our names and make our surnames Georgian. We did not accept either. Georgia used to say, “Give up your Turkishness, I will accept it that way”, but we didn’t accept it either” (Poyraz & Guler, 2019: 201)

The problems experienced by the Ahisga Turks after migration were also revealed during the interviews. These problems are the longing for their relatives in Russia and the United States. because of their lack of language skills. The elderly do not know English, so even if they pass the written test, they cannot get an American passport, and because they cannot speak English during the interview, they cannot visit their relatives abroad.

The situation of Ahisga Turks living in the United States, which is the main topic of the research, is of great importance in ensuring the continuity of the group dynamics of Ahisga Turks living in the diaspora today. Almost all individuals of Ahisga Turks living in the United States have acquired citizenship rights over time, have been able to move freely to continue their religious and national culture in this geography, and today continue to live in better economic conditions than Ahisga Turks living in other countries. For this reason, these fundamental differences stand out as the characteristics that distinguish Ahisga Turks living in the United States from other Ahisga Turks. In the light of all these similarities and differences, it is very useful to study the demographic situation of Ahisga Turks living in the United States, which is one of the countries farthest from their homeland, and to determine their cultural identity, expectations and concerns about the future.

When the living conditions, economic and social positions of Ahisga Turks in Dayton, Ohio, USA are examined, Ahisga Turks show differences in economic, cultural and religious dimensions. Adults can be seen using their previous knowledge and experience to adapt economically to American economic life. In the light of the information obtained from the interviews, the financial success of the entire group was achieved. Second, families take various measures to protect their cultural and religious identity. The first thing to do is to define a common place. The availability of affordable housing in the Dayton, Ohio area facilitated the formation of this shared space. The Ahisga Turks gathered in the Dayton area strive to establish cultural centers, mosques and madrasahs to preserve their national and religious identity, thanks to the opportunities provided by strong intragroup dynamics. The process of forming these socialization and educational centers is still ongoing. In order to use

these religious and cultural centers more effectively, we are trying to establish a relationship with official institutions and organizations in Turkey.

Conclusion

Ahisga Turks are encouraged by the authorities of America, Russia, Turkey and Georgia to leave the places of their birth and fertile lands in the Republic of Turkey and their unions, where they live to this day, and go to America as immigrants. As a Turk who has lived in Washington, the capital of America for 20 years and who knows closely how the American Parliament, the White House, the Ministry of Foreign Affairs and related General Administrations work, he described the Ahisga Turks of America as immigrants, and then called them “National Security of America” and “Restoration of Depopulated Areas”. It is not accidental that it is placed in suitable places, in the right districts and cities, depending on its programs. This is a “Social Engineering Project”. By implementing this project, the Washington administration “kills several birds with one stone.” America and England want Azerbaijani oil and “residual” based energy materials to flow to the “West” without any interruption through the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. The territory of South Georgia, the ancient homeland of the Ahisga Turks, is the most reliable route for the Baku-Ceyhan oil pipeline. The biggest obstacle for Ahisga Turks to return to their “homeland” is the “reliable route” problem of the Oil Belt. On the other hand, the Georgian government is worried about the uprisings of Georgian citizens of Armenian origin living in the Ahalsikh (Ahisga) and Ahalkelek (Ahilkelek) regions. The wounds of the uprisings of Georgian citizens, who rebelled with the support of Russia, have not yet healed. Georgia does not seem to have enough power to evacuate Armenian citizens in the Ahisga region and replace them with Ahisga Turks. The lands that are the “old homeland” of the Ahisga Turks are considered to be the lands that pose a great risk for Georgia and the countries participating in the Baku-Ceyhan Oil Pipeline project. Georgia, Turkey and other “partner” countries do not want the continuation of peace and tranquility in the region and do not want the rebellion and independence movement to start. Ahisga Turks, who were brought to America under the name of “immigrants”, are put as a “patch” in regions where the “population density” of that country is lower than American standards. The project of Ahisga Turks moving to America is an American-run “Social Engineering Project”.

References

- Ahmet Ali Aslan (2014). Migration of Meskhetian Turks to America: A Social Engineering Project. Implemented by America, International Symposium On Legal And Social Problems Of Ahisga Turks, Giresun, 14-15 April, p. 59-76.
- Aydingun, Ayshegul (2006). Return of Ahisga Turks to Georgia”. Ankara: Strategic Analysis. C. 7, No. 77, p. 53-58.
- Aydingun, Ayshegul, Aydingun İsmail (2014). Ahisga Turks A Transnational Community, Transnational Families, Ankara, 199 p.
- Aydingun, Ayshegul; Balım-Harding, Çiğdem; Hoover, Matthew; Kuznetsov, Igor and Swerdlow, Steve (2006). Meskhetian Turks- An Introduction to their History, Culture and Resettlement Experiences. Washington: Center for Applied Linguistics. 37 p.
- Bilge, Nurhayat (2011). Conflict and cultural identity: Meskhetian Turks. Arizona State University, Phoenix, 29 p.
- Glasser, Susan B (2002). Immigrants Feeling Russians’ Wrath: Paramilitary Groups Aid Crackdown by Nationalist Governor”, The Washington Post, A1. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2002/06/12/immigrants-feeling-russians-wrath/ef54764c-8f8c-43fe-a162-e487ef33d442/>
- Koriouchkina, Elisaveta and Swerdlow, Steven (2007). The Third Migration: Meskhetian Turks. Resettlement and Integration in the United States. The Meskhetian Turks at a Crossroads-Integration, Repatriation or Resettlement? Berlin: LIT Verlag, p. 378-432.
- Kuznetsov, Igor (2007). Constructing Identity and Social Networks: Meskhetian Turks in the Russian Federation. The Meskhetian Turks at a Crossroads – Integration, Repatriation or Resettlement? Berlin: LIT Verlag, p. 197-237.
- Poyraz, Tughcha and Abdurrahim Guler (2019). The Construction of Meskhetian Identity in the Migration Process: Meskhetian Turks Migrating to America. Ankara: Turkish World Journal of Social Sciences 91, p. 187-216.
- Preston, Julia (2013). Ailing Midwestern Cities Extend a Welcoming Land to Immigrant. The New York Times, October 6. <https://www.nytimes.com/2013/10/07/us/ailing-cities-extend-hand-to-immigrants.html>
- Steinbock, Daniel J (2003). The Qualities of Mercy: Maximizing the Impact of U. S. Refugee Resettlement, 36. Michigan: University of Michigan Journal of Law Reform, p. 951-1006.
- Swerdlow, Steve (2006). Understanding Post-Soviet Ethnic Discrimination and the Effective Use of U.S. Refugee Resettlement: The Case of Maskhetian Turks of Krasnodar Krai, California Law Review, Vol: 94, Issue: 6, Article: 5. Berkeley, California, p. 1827-1878.
- Yusuf Ziya Karipek (2017). An Investigation Ahisga Turks Communities In The USA: The Case Of Dayton, Ohio. International Ahisga Turks Symposium. Erzincan, p. 385-399.
- Yuzbey, İrade (2008). Meskhetian Turks and Their Culture, Ankara: Turkish Studies 3 (7), p. 679-706.

About the author:

Rahimov Alvida Firdovsi – PhD student, Department of History, Baku State University, Baku, Azerbaijan. E-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Рагимов Альвида Фирдовси – тарих факультетінің докторанты, Баку мемлекеттік университеті. Баку қ., Әзербайжан. E-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Сведения об авторе:

Рагимов Альвида Фирдовси – докторант факультета истории, Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан. E-mail: elvidarehimov1234@gmail.com

Поступило: 15.12.2023

Принято: 25.08.2024

Ç. Benhür¹, T. Zholdassuly^{2*}

¹Selçuk University, Konya, Turkey

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

WAR AND RUMORS IN THE TURKISH PRESS: THE BEGINNING OF OPERATION BARBAROSSA

Operation Barbarossa, the most important turning point of the Second World War, was also of great importance for Türkiye, which was in danger of going to war at any moment. The German-Soviet Non-Aggression Pact signed on 23 August 1939 did not last long. As a matter of fact, Germany attacked the Soviet Union on June 22, 1941, and this started a new era for the Second World War. This situation, which further increased Türkiye's uneasiness about the war, was followed closely by the Turkish press, and the war discourses expressed just before the attack were constantly brought to the agenda. Document analysis, one of the qualitative research methods, was used in the study. In this study, the views of the Turkish public on this great front that shook the whole world were followed through Ak am, Cumhuriyet, Tan and Ulus newspapers. News and columns about the subject in newspapers were included in the study. Thus, it was aimed to develop a perspective that has never been put forward by the press on the subject before. As a result, it has been determined that the Turkish press, which does not want Türkiye to actually take part in this war, uses cautious, peaceful but realistic discourses.

Key words: Germany, Operation Barbarossa, Soviet Union, Turkish Press.

Ч. Бенхүр¹, Т. Жолдасұлы^{2*}

¹Селчук университеті, Кония, Түркия

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

*e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Түрік баспасөзіндегі соғыс және қауесет: Барбаросса операциясының басталуы

Екінші дүниежүзілік соғыстың ең маңызды бетбұрыс нүктесі болған «Барбаросса» операциясының кез келген сәтте соғысқа кіру қаупі төнген Түркия үшін де маңызы зор болды. 1939 жылы 23 тамызда қол қойылған Неміс-совет шабуыл жасамау пактісі ұзаққа созылмады. Ақыры, 1941 жылдың 22 маусымында Германия Совет Одағына шабуыл жасады және осылайша Екінші дүниежүзілік соғыстың жаңа дәуірі басталды. Түркияның соғысқа қатысты алаңдауын одан әрі арттырған бұл жағдайды түрік баспасөзі де мұқият қадағалап отырды және шабуылдың дәл алдында немістердің советтерге қарсы шабуылға дайындалып жатқаны туралы әңгімелер талқылана бастады. Бұл зерттеуде немістер мен Кеңес Одағы арасында 1939 жылы шабуыл жасамау келісіміне қол қойылғаннан кейін көп ұзамай немістер жүргізген Барбаросса операциясының түрік баспасөзіндегі көріністері қарастырылды. Екінші дүниежүзілік соғыстың басында және одан кейінгі кезеңде түрік баспасөзінің бұл ұлы соғысқа деген көзқарасы мезгіл-мезгіл өзгеріп, бұл айдар мен жаңалықтарда көрініс тапты. Соғысқа белсене араласудан қашқақтап, әр мүмкіндікте соғыстан тыс қалғанын мәлімдеген түрік үкіметінің шешімі түрік баспасөзі тарапынан қолдау тапқаны белгілі. Сондықтан бұл зерттеуде бұғаздардағы талаптары мен соғыстың басында Германиямен тығыз қарым-қатынаста болуына байланысты Кеңес өкіметінен сақтанып жүрген түрік баспасөзінің көзқарасы зерттеуде хронологиялық тұрғыдан қарастырылып, нәтижелер талқыланатын болады.

Бұл зерттеуде шабуылдан бұрынғы соғыс қауесеттері де, шабуылдан кейінгі тақырыпқа қатысты түрік баспасөзінің талдаулары да қарастырылады. Осы мақсатқа жету үшін аталған кезеңде жарияланып тұрған «Акшам», «Жумхуриет», «Тан» және «Улус» газеттері секілді түрлі көзқарастағы түрік баспасөздеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: Германия, Барбаросса операциясы, Совет Одағы, Түрік баспасөзі.

Ч. Бенхур¹ Т. Жолдасулы^{2*}

¹ Сельчукский университет, г. Конья, Турция

² Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан

*e-mail: zholdassuly2018@gmail.com

Война и слухи в турецкой прессе: начало операции «Барбаросса»

Операция «Барбаросса», важнейший переломный момент Второй мировой войны, имела большое значение и для Турции, которая в любой момент могла вступить в войну. Германо-советский пакт о ненападении, подписанный 23 августа 1939 года, просуществовал недолго, по сути, 22 июня 1941 года Германия напала на Советский Союз, и это положило начало новой эпохе Второй мировой войны. За этой ситуацией, которая еще больше усилила беспокойство Турции по поводу войны, внимательно следила турецкая пресса, и незадолго до нападения начали обсуждать, что немцы готовятся к нападению на Советский Союз. В этом исследовании были рассмотрены отражения в турецкой прессе операции «Барбаросса», которая была проведена немцами вскоре после подписания пакта о ненападении между Германией и Советским Союзом в 1939 году. В начале Второй мировой войны и в период после нее взгляд турецкой прессы на эту великую войну время от времени менялся, и это отражалось в колонках и новостях. Известно, что решение турецкого правительства, которое избегало активного участия в войне и заявляло, что оно выходит из войны при каждой возможности, было поддержано турецкой прессой. Поэтому в этом исследовании позиция турецкой прессы, которая уже остерегается Советов из-за их требований к проливам и ее тесных отношений с Германией в начале войны, будет рассмотрена в хронологическом порядке в исследовании, и будут обсуждены результаты.

В этом исследовании были изучены как слухи о войне до нападения, так и оценки турецкой прессы по этому вопросу после нападения. Для достижения этой цели в течение указанного периода времени был проведен анализ газет «Акшам», «Джумхуриет», «Тан» и «Улус» – известных представителей турецкой прессы с разными точками зрения.

Ключевые слова: Германия, План «Барбаросса», Советский Союз, Турецкая пресса.

Introduction

The severe military, political and economic restrictions imposed on Germany by the Treaty of Versailles, which Germany signed with the allied states after Germany lost the First World War, caused Germany to not be able to recover for a long time (Graebner, Bennett, 2011: 58.). The government's inability to produce any solution in the face of the economic crisis and the difficult situation of the German people weakened the trust in the democratic administration. Adolf Hitler, who made good use of this political vacuum, came into power in 1933 with his ultra-nationalist rhetoric that promised to save Germany from the trouble it was in (Uçarol, 1995: 530-531). After coming to power, Hitler acted in a short time, ignoring the military restrictions imposed by Versailles, increasing the number of soldiers, and giving importance to the war industry, and became the undisputed leader of Germany. The silence of England and France to Germany's military preparations and expansionist discourses further encouraged Hitler, first Austria was annexed by Germany (Armaoğlu, 2020: 213), and then Czechoslovakia was occupied (Hobsbawm, 2011: 207). In this period, the appeasement policy followed by the British Prime

Minister Neville Chamberlain and the inclusion of France in the policy caused Hitler to become more and more aggressive. Hitler, trusting the silence of the Western democracies, signed the *Soviet-German Non-Aggression Pact* with the Soviet Union on August 23, 1939, to eliminate the only important danger that could come from the East, just before the invasion of Poland, and secured the eastern borders as well (Hart, 2015: 16.). Shortly after, on September 1, 1939, Germany attacked Poland, and thus the Second World War began (Gilbert, 1991: 1-2). On September 3, 1939, England and France declared war on Germany, while the United States announced to the public that it was neutral in this war (Keegan, 2019: 51).

The Soviet Union started to invade Poland from the east on September 17, 1939, and with the agreement of these two great powers, Poland was occupied and divided in a short time. Although England and France declared war, they were unable to provide any military assistance to Poland during this period. In other words, they did not want to provide. As a matter of fact, according to England and France, the Nazis, who spent all their money on armament, would experience a shortage of raw materials and the economic system would collapse. This idea pushed the Allies to remain on the defensive

by imposing a strict land and sea blockade against Germany (Sander, 2016: 126).

The exchange between Germany and the Soviets on September 28, 1939 included secret protocols regarding the Baltic countries as well as Poland. Accordingly, if there was a rearrangement in the territory and political situation of the regions belonging to the Baltic States (Finland, Estonia, Latvia, Lithuania), the northern border of Lithuania would constitute the border of the areas of interest of the USSR and Germany. In this respect, interests in the Vilna region were recognized by both parties. In case of a rearrangement of the territory and political situation of the territory belonging to the Polish State, the border between the spheres of influence of Germany and the USSR would be approximately the Narew, Vistula and San rivers. Regarding Southeastern Europe, the Soviet side demanded that its interests in Bessarabia be respected, while the German side declared that it had no political interest in these regions (Binns, 2022: 50). With this incident, it was realized that the treaty was not just a non-aggression pact and that the parties were trying to create a new map by accepting each other's spheres of influence (Armaoğlu, 1993: 294). However, the misconceptions on this theory lost their validity with the start of the war between the two countries. As a matter of fact, it was revealed in the statements made with the declaration of war that the parties turned a blind eye to each other in a planned manner and that mutual interest relations were pursued.

Based on the agreement it made with Germany, the Soviet Union first added Estonia, then Lithuania and Latvia to its sphere of influence. Following the Baltic States, the diplomatic pressure of the Soviets, who concentrated on Finland, was inconclusive and they declared war on Finland. The war with Finland put great strain on the Soviet Union both diplomatically and militarily. The Soviet Union, which was expelled from the League of Nations during the two and a half months during which the war actually continued, could not achieve the success it expected in the field and could only capture a few regions. This situation of the Soviet army created the impression that the Soviets had a weak army and was effective in Hitler's decision to declare war on the Soviet Union in the future (Armaoğlu, 1993: 278). During this process, Germany remained silent against the initiatives of the Soviet Union and abided by the pact they signed. Germany, on the other hand, began to invade Western Europe after invading Denmark and Norway, and captured Luxembourg, the Netherlands, Belgium, and France (Nevins, Commager,

2021: 484). Nearly two years of peace between the Soviets and the Germans ended with the German attack on the Soviets on June 22, 1941 (Tekeli, İlkin, 2014: 200), and this situation led to the opening of one of the most important fronts of the Second World War.

Materials and methods

In this study, the reflections of Operation Barbarossa, which was carried out by the Germans not long after the non-aggression pact was signed between the Germans and the Soviet Union in 1939, in the Turkish press were examined. At the beginning of the Second World War and the period after it, the view of the Turkish press on this great war changed from time to time, and this was reflected in the columns and news. It is known that the decision of the Turkish government, which avoided being actively involved in the war and stated that it was out of the war at every opportunity, was supported by the Turkish press. Therefore, in this study, the attitude of the Turkish press, which is already beware of the Soviets due to its demands on the straits and its close relations with Germany at the beginning of the war, will be examined chronologically in the study and the results will be discussed. As a result of the study, it is expected that the newspapers examined will approach this new situation very cautiously due to Türkiye's position and reservations in the war. Even though they have different ideologies, they are expected to publish in line with Türkiye's interests, and on the other hand, they are expected to act in accordance with Türkiye's foreign policy principles in order not to conflict with the government's policies. In this respect, the newspapers *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Tan* and *Ulus*, which had the most circulation the period and were known to have different perspectives, were selected (Weisband, 2002: 60). Being able to include various ideological perspectives in the Turkish public opinion is the reason for this choice. *Tan*, who published articles in support of the Soviet Union as of the period, *Cumhuriyet*, which is known to be close to Germany, *Ulus*, which is the official publication of the government, and *Akşam*, a newspaper that followed a more moderate policy but was close to Allies, were chosen with the above-mentioned concerns. At the same time, the Turkish Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs and various copyrighted works were gotten benefit from in the study. In addition, newspaper articles, which constitute the main source, were used in the study.

Research and results

The fronts of the Second World War had gradually expanded since the beginning of the war and had taken the whole world under its influence. On June 1941, while the attention of the Turkish press was on the Syrian operation that the Allies were carrying out on the borders of Türkiye, rumors about German-Soviet relations began to appear on the pages of the Turkish press. The first news in this regard was published on 13 June 1941. The newspapers *Akşam*, *Tan*, *Ulus* and *Cumhuriyet* claimed that Germany had strengthened its military units on the Soviet border, citing the *Times* newspaper on its first page (*Tan*, 13.06.1941: 1; *Akşam*, 13.06.1941: 1; *Cumhuriyet*, 13.06.1941: 1; *Ulus*, 13.06.1941: 1). According to the shared news, Hitler himself stated that he would launch an attack on the Soviet Union in 1941, without fear of secrecy. According to the Turkish press, this showed that the Germans fully believed in such an operation and victory, or that it was a bluff. As claimed by the *Times* writer, three possibilities stood out in this direction. First, the broad plains of Eastern Europe were well suited to accommodate Germany's large armies present. Thus, the movements of the Soviet Union would be kept under control and the impression that the operation to be made on England would be postponed would be created, causing Britain to send its forces to other fronts. Another possibility was that Hitler only showed his strength to scare Moscow and gain important concessions from the Soviet Union. Finally, Hitler might have really wanted to invade the Soviet Union to obtain Ukrainian wheat and Caucasian oil (*Cumhuriyet*, 13.06.1941: 5). However, the following days would reveal that the *Times* writer, who argued that the strongest of these possibilities was to obtain concessions by following Hitler's policy of fear, was wrong.

Necmeddin Sadak, writing in *Akşam* newspaper on the same days, said that Germany's real intention was different and focused on the issue of where the real target was. Based on this, Sadak, who caught some clues in Mussolini's last speech, stated with reference to Mussolini that the German soldiers in Greece, Crete and Bulgaria were taken back and retreated towards the North, and that he did not expect a new movement in the south of Europe. According to Sadak, who also expressed another possibility and rumor, the activity on the Polish and Romanian borders and the British summoning of the Moscow ambassador to London could be considered signs of where the war would take place. "Is this silence and preparations the beginning of a peace initiative or

a new aggression on unexpected fronts? It is neither right to attempt prophecy nor to fall prey to illusions. But we won't have to wait long. We will probably witness important events soon." As can be seen, Sadak revealed that various possibilities could come true based on the movement in Europe. Although he was not persistent in his claims, he predicted that a major war would begin soon (Sadak, 12.06.1941: 1,7).

Retired General H.Emir Erkilet stated in his article that the Germans could attack the Soviets by directly targeting them. According to Erkilet, Germany did not want to do anything in the Eastern Mediterranean. The Nazis did not even prepare for an attack on Syria and Cyprus, but they would not spend the summer of 1941 idle either. Saying that the most important and intriguing question of the day is what Germany would do now, Erkilet evaluated the rumors of an operation against England, but stated that Germany cannot attempt such an operation without weakening England materially and morally. Then he announced the idea of an attack against the Soviets, in which he also participated. Stating that Germany would want to destroy the Soviets sooner or later, Erkilet thinks that this would first happen in the summer of 1942. However, Germany's activity in the Eastern Mediterranean convinced him that the Soviet expedition could be made this summer. While Erkilet put forward his ideas on this point, the dispatch of new German forces to Romania was based on the large troop concentrations in Prussia and Poland. He believed that Germany would first make an offer to the Soviet Union to join the triple alliance, and if it did not accept, it would attack Moscow to seize Ukraine and the Caucasus (Erkilet, 13.06.1941:1,5)

In the news that was reflected in the Turkish press the next day, it was seen that the Soviet Union government made a statement through TASS agency that the news that Germany would attack the Soviets was unfounded. While all these allegations were described as meaningless, it was stated that the claimants were ineptly organized propaganda activities by the parties that were enemies of Germany and the Soviet Union and had interests in the expansion of the war (*Ulus*, 14.06.1941: 3). In addition, the issues that are particularly emphasized in the disclaimer published are summarized as follows:

"1. *Germany has not made any new demands to the Soviet Union and has not offered any new wider agreements.*

2. *According to the information obtained by the Soviet Union, Germany is as unshakably loyal to*

the provisions of the Soviet-German non-aggression pact as the Soviet Union.

3. *The Soviet Union follows a policy of peace and decides to stick to the provisions of the German-Soviet Non-Aggression Pact.*

4. *The training and maneuvers of the Red Army reserves in the summer headquarters and the maneuvers to be carried out soon have no other purpose than to prepare these reserves and to control the current organization.*" (Tan, 14.06.1941: 5)

After this disclaimer, M. Anten made evaluations about the events in his column titled *The Political View of the World* in the *Tan* newspaper. According to Anten, it did not seem possible for the Germans to engage in an armed struggle against the Soviets or the Soviets against the Germans. As a matter of fact, Britain, and Germany, who were already at war, would wear out militarily and economically as the war continued, and the Soviet Union would gain advantage from this. Otherwise, if the Soviet Union were to go to war with Germany, Germany would have to send a significant part of its air and ground forces to the Soviet Union, so England would find relief and find a place to move. Based on these points, the author, who claimed that Britain had an interest in wanting to disrupt the relationship between Germany and the Soviet Union, emphasized that this war would not benefit either of the sides (Anten, 15.06.1941: 3).

On the other hand, Ömer Rıza Doğrul, who wrote an article in the newspaper *Cumhuriyet*, shared allegations in this direction with the public from a different perspective. Doğrul first presented a reality about the current situation in Europe and stated that the axis was now dominant in all of Europe and only the Soviet Union was left out. According to Doğrul, the Axis Powers considered Spain as one of their own and did not see it as a risk. Therefore, England was the only country in Europe that was currently at war with Germany. Germany wanted to remove the Soviet Union to ensure that it would not receive a blow from the back in Europe, before entering an all-out war with England, which Doğrul describes as *the greatest adventure*. For these reasons, it was imperative for Germany to be involved in a war in eastern Europe to eliminate the Soviet threat. In the continuation of his article, Doğrul included another discussion on the subject. Underlining that Germany, which could not establish an order even after occupying the relatively small countries of Europe, would find it harder as the occupation area expands, Doğrul implicitly stated that he did not see it unlikely for Germany to declare war on the Soviet Union under these conditions. On the other hand,

the author, who finished his article with cautious expressions by considering every possibility, said that while searching for ways to get rid of the trouble experienced, this could cause unpredictable events in Europe (Doğrul, 16.06.1941: 3).

During the days when rumors were increasing and various allegations about the Soviet-German conflict were constantly on the agenda of the world, the Turkish press continued to evaluate it with great interest. *Cumhuriyet* writer H. Emir Erkilet, who is also a retired General in the Turkish Armed Forces, brought the conflicts to his corner with their military aspects. In this article, contrary to what he had said before, Erkilet stated that the Germans would launch a decisive attack on either the British or the Russians, referring to the summer of 1941, but he emphasized that, from his perspective, it was more plausible that the Germans would turn to the Soviet Union after sharing their trump card with the British and would launch an attack in the spring of 1942. He claimed that in the summer of 1941, they would only continue the Atlantic war and try to invade the island by sea and air by wearing England down both morally and materially. According to Erkilet, who also said that Germany was in a hurry on this issue, Hitler did not want the accelerating and increasing American aid to make this invasion difficult. However, he also stated at the end of his article that if the preparations for the attack on England could not be completed and postponed, there was a possibility that the Germans could attack the Soviet Union in order not to waste this time (Erkilet, 18.06.1941: 5).

According to one of the rumors emphasized by Erkilet, who detailed the possibilities he had previously discussed, Romania and Finland would apply to the Soviet Union for the return of the lands taken from them, and Germany would also want to be involved in the issue by taking on the role of arbitrator in the dispute. Germany would also make demands from the Soviets, such as withdrawing its army from Ukraine, having authority over the Caucasian oil, and control of the railways between the Caucasus, Ukraine and Germany, and if not accepted, an attack would take place. Erkilet, who says that in order to know these things, it is necessary to get inside the mind of Hitler, is in favor of a more cautious approach to the issue. Despite all these rumors, Erkilet stated that Germany still did not give up on the possibility of a war with England. He stated that if this did not happen, the Soviet-German war would take place on a 3000 km line from Finland to the Black Sea. In such a war, Germany would benefit from Romania and Finland not only as bases but also from their armies. Because both countries had

a deep grudge against the Soviets. Commenting on the plan based on this, Erkilet said that in a possible war, the German-Romanian army would advance towards Kiev, Konotop and Kharkov, while the Finnish-German army would advance towards Leningrad. Erkilet, who also analyzed the issue militarily, then questioned what Germany's purpose was in a Soviet expedition. According to him, three possibilities particularly stood out. The first is, since the only states that can defeat Germany are England, the USA and Soviet Russia, to secure itself by removing one of them from the field. Secondly, to seize the agricultural and mineral raw materials and oil resources of Soviet Russia in the Ukraine, Caucasus and Ural regions in order to gain the power to continue the war against England and the USA for many years. Finally, to completely eliminate the USSR's aid to China, as well as its influence in the Far East, so that Japan can make its moves against England and the USA more easily. If Germany did not realize these demands in cooperation with the Soviets, then a war with the Soviets would become plausible. However, Erkilet said that if Germany did not attack the Soviet Union, it would be understood that it would definitely attack England this summer. Later, he changed his mind again and stated that he saw a Soviet attack as more likely (Erkilet, 22.06.1941: 5).

It was around the same time that the news from the Reuters agency were seen on the pages of the Turkish press. According to the news, the commander-in-chief of the German armies in Romania was transferred to 25 km from Bucharest, and a significant number of German troops were transferred to Romania. At the same time, it was shared with the public that new classes were recruited in Romania and military anthems were constantly played on the radio (Ulus, 22.06.1941: 1-3). Despite all the preparatory news and the tension between the two countries, the Turkish press acted cautiously. Although it was generally accepted that there was a disagreement between the Germans and the Soviets, it was foreseen that the Germans would not dare to take an action against the Soviets, or the possibility of convincing the Soviet Union for neutrality with an agreement without conflict prevailed.

While evaluating these possibilities, the writer of the *Akşam* newspaper, Necmeddin Sadak, opened for discussion what kind of excuse Germany could put forward to fight the Soviets in addition to all the open preparations. According to Sadak what reasons could justify Germany's attack on the Soviets when there is already an official non-aggression pact between the two countries and there is no apparent problem? While Sadak is presenting this question

to the public, on the other hand, he does not ignore the fact that the two sides harbor hostility towards each other. In the framework of all these possibilities, Sadak stated that Germany contacted with the Soviets and had demands. He claimed that the outcome of all these events would depend on whether the Soviets accepted these demands or not (Sadak, 22.06.1941: 1-6).

While the situation between Germany and the Soviet Union remained unknown to the Turkish press until June 22, 1941, various inferences were made by considering all the possibilities until the last day. However, finally, on the morning of June 22, Germany's attack and mutual notes created a bombshell effect in the Turkish press. The Turkish press turned all its attention to the events that took place there, and the news were first shared with the Turkish public in the newspaper *Akşam* on the same day. Announcing the news with the headline that goes *Germany declared war on Russia*, *Akşam* gave place to the declaration prepared by Hitler for the German nation in the continuation of the news (Akşam, 22.06.1941: 1). The declaration, which was read on the radio by the propaganda minister Goebbels at 06:40 in the morning in Türkiye, used a language accusing the Soviet Union from the very first moment. It was stated that the Soviet Foreign Minister Molotov was invited to Berlin to reach an agreement, but the minister asked them questions implying various conditions. Among the questions that included Germany's attitude on various issues, the most striking one for Türkiye was what would be Germany's attitude if the Soviets wanted bases in the Dardanelles and Black Sea straits (Akşam, 22.06.1941: 1). On the other hand, Hitler replied that some changes could be made in the Montreux Convention in favor of the friends on the Black Sea coast, but that the Soviet Union was not willing to seize bases in the straits (Akşam, 23.06.1941: 7; Parker, 2005: 72-73).

On the morning of June 23, the war had a wide repercussion in the Turkish press and mutual statements made by the parties were shared with the public. All the newspapers firstly published the neutrality decision taken by Türkiye at the beginning of their first pages (Ulus, 23.06.1941: 1; Cumhuriyet, 23.06.1941: 1; Akşam, 23.06.1941: 1; Tan, 23.06.1941: 1; DİAD: 501-31560-124815-72; DİAD: 501-31560-124815-88.). On the same day, Soviet Foreign Minister Molotov made a statement against Hitler's statement. Molotov first stated that at around 05:30 in the morning, the German Ambassador to Moscow, von Der Schulenberg, announced that Germany was at war with the Soviet Union.

Molotov underlined that all of Hitler's statements on the inability to protect the Soviets from the pact were lies and provocations (DİAD: 67781-297007-47), and said that the Soviets always remained loyal to the pact, and therefore the entire responsibility of the war was on Hitler, whom he defined as the fascist leader of the Germans (Ulus, 23.06.1941: 4).

In the speech, the message of determination and unity was given by emphasizing historical emphasis such as *Hitler will be defeated just as Napoleon was defeated. Together with the army, the whole nation will engage in a victorious struggle for honor and national freedom* (Cumhuriyet, 23.06.1941: 6). British Prime Minister Churchill also made a long speech and made a statement of support for the Soviet Union. Referring to the fact that they were allied with the Russian armies years ago and that the Russians fought bravely, the Prime Minister (DİAD: 67781-297007-49) guaranteed that they would do whatever they could against Hitler, whom he described as a *Nazi bandit, a monster who can't get enough of shedding blood* (Tan, 23.06.1941: 5).

With the involvement of a great power like the Soviet Union in the war, the leading figures of the Turkish press, which considered all possibilities before the operation, started to discuss the Soviet-German issue in their corners in the face of new and surprising developments. As a matter of fact, according to Falih Rıfkı Atay, the proposals made by Molotov in the Berlin talks created a feeling by the Germans that the Soviets were surrounding them by cooperating with the Slavs. Therefore, Germany, which wanted to secure itself, entered a new negotiation phase and did not want to be exposed to a policy of delay and chose to attack the Soviet Union. On the other hand, Atay evaluated the new operation as the greatest war of the last century, not just this war (Atay, Ulus, 23.06.1941: 1-4).

Yunus Nadi stated that the whole world was surprised by the developments, but Cumhuriyet newspaper had foreseen this situation and interpreted the events from his own perspective. According to Nadi, Germany did not speak out against any actions of the Soviet Union within the framework of its future plans. The Soviets wanted to secure themselves by making an agreement with Germany, but they were wrong in their predictions about the war. As a matter of fact, the sudden collapse of France proved this. However, according to the Soviet Union, the war in Europe would be prolonged and a worn-out Germany would not have the opportunity to attack the Soviet Union again. On the other hand, the more vigorous Soviets would dominate Europe very easily. At this point, Nadi saw all these developments as a re-

sult of insincere agreements made politically. While finishing his article, Nadi said that we should make a contribution on behalf of Türkiye and prevent the war from spreading to our country by increasing the guards at the borders (Nadi, 23.06.1941: 1,5).

While giving information about the German army about the attack, General Erkilet stated that there were at least 15 armored divisions and the same number of motorized divisions. He also emphasized that these rapid forces would advance on the Russian plains in the direction of Moscow, Smolensk and Kiev and try to fragment and separate the Russian armies from each other. In addition, he stated that German aircraft began to weaken the supply force by destroying enemy airfields and bases and disrupting automobile roads from the first moments. On the other hand, according to Erkilet, who also commented on the political aspect of the war, Italy's declaration of war on the Soviet Union was only symbolic. Japan would also take advantage of this war to try to remove the Soviets from the Far East. According to Erkilet, the previously signed Japanese-Russian non-aggression pact was signed only to deceive the Soviet Union (Erkilet, 23.06.1941: 1,5)

M. Zekeriya Sertel stated that with the new developments in the world, the position to be taken not only by the warring states but also by other states is important and he looked at the issue from a different perspective. According to Sertel, as soon as the German-Soviet war began, the world was divided into two warring groups. In the first group, there are Germany and Italy and the small European states that declare their dependence on them, and in the opposite front, there are the three largest states of the world such as Soviet Russia, England and the USA. As a matter of fact, Sertel revealed a reasonable truth in his own way. So much so that England, the USA and the Soviet Union had unlimited resources in terms of both manpower and material. Therefore, they had the ability to fight for many years. However, Germany's resources were limited and it wanted to end the war quickly. While finishing his article after this statement, Sertel stated that the fate of the world now depends on the victory or defeat of one of these two groups. He stated that the war in question was the future of all humanity, and that the issue was not a war in which only the warring parties were involved (Sertel, 24.06.1941: 1,5)

While the first day's notifications and situation report from the front were trying to find a place in the Turkish press, the reasons for the attack continued to be sought in the columns. According to M. Zekeriya Sertel, in his another article, stated that the

reasons put forward by Hitler were mere excuses trying to cover up the truth. Sertel stated that Germany, which predicted that the war would prolong, was faced with the need for raw materials and food-stuffs, and that the Soviet attack was inevitable considering that Europe could not be self-sufficient. So much so that the food and raw materials obtained only from Ukraine and the Caucasus would more than meet Germany's needs for a long-term war. Providing figures on this subject, Sertel stated that Ukraine alone meets 23% of the Soviet Union's wheat production, 73% of manganese, 60% of iron, and 40-60% of the raw material needed by the great war industry. Expressing that Germany has had an eye on these lands since the past, for the reasons explained, the author claimed that Germany deliberately provoked the conflict here (Sertel, 23.06.1941: 1-5). As a matter of fact, Necmeddin Sadak, who wrote in *Akşam*, shares the same view as Sertel on the causes of the war. Sadak bases this war on the German-Slavic struggle that has been going on in Europe since ancient times. He also emphasizes that the essence of the issue lies here by saying *Slavicism has turned into communist danger on the side of Hitler's Germany* (Sadak, 23.06.1941: 1).

As a matter of fact, with the outbreak of the war, the search for its causes shifted the discussions to an ideological basis, and the events were approached through these points. In this regard, an interesting question came from Ahmet Şükrü Esmer. Esmer addressed the following question to the public, *did Bolshevism, which does not recognize the concept of homeland, sufficiently inspire the feelings of courage, self-sacrifice, and renunciation necessary for the defense of its lands?* He stated that this is one of the most important factors that would determine the war (Esmer, 25.06.1941: 3).

With the reactions after the first day, Falih Rıfki Atay stated that the events would become clear in 1-2 weeks (Atay, 24.06.1941: 5). As a matter of fact, the Turkish press continued to inform the public day by day after the start of Operation Barbarossa in line with every new information and development in this direction.

Conclusion

Operation Barbarossa, which changed the course of the Second World War and led to the reshaping of the world politics, has a special importance for Türkiye as well. As a matter of fact, the war took place in the Soviet territory, Türkiye's neighbor, including the Balkans. Türkiye's policy of staying out of the war, which had persistently continued since the beginning of the war, has received full support from

the Turkish public. For this reason, we see that the sensitivity of the Turkish press on this topic is also at its highest level during this period. It has been stated at every opportunity that the clashes on the Black Sea coast should not be allowed to spread to Türkiye in any way, and that Türkiye's neutral position was known to everyone.

On the other hand, the allegations in the international press just before Operation Barbarossa were closely followed and emphasized. The Turkish press did not want such a war. Therefore, while the allegations were being evaluated, it was emphasized that armed conflict did not seem possible for the most part, but that what happened was Germany's moves to make concessions. In these evaluations, the Turkish press to some degree, wrote its intention and wanted the events to evolve in this way.

With the start of the operation on June 22, 1941, the ancient hostilities of the two sides became the main subject of the Turkish press. The reasons published by Hitler would not have been accepted in the Turkish press because the historical foundations of the struggle between the two states and the great grudge that Bolshevism and National Socialism felt for each other were mentioned in the columns. Here, the most striking difference between the newspapers is that while the statements in the newspaper *Cumhuriyet* mostly wrote about the movements of the Soviets that would provoke Germany, in the newspaper *Tan*, the hidden ambitions of Germany against the Soviet Union and its movements in this direction took place. Again, in his columns in the *Ulus* newspaper, Esmer criticizes the Soviet Union implicitly, if not directly. The situation that emerges here, too, is that the press approaches the events within the framework of their own view of life and thinking.

To make a general evaluation, the Turkish press covered this war with its political and military aspects and made evaluations day by day. While the echoes of the non-aggression pact signed between Türkiye and Germany on June 18, 1941, just before Operation Barbarossa, would continue in the Turkish press, it is necessary to say that the Turkish press was cautious about new developments.

Sources

DİAD – Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (Turkish Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs)

Akşam Gazetesi (1941)

Cumhuriyet Gazetesi (1941)

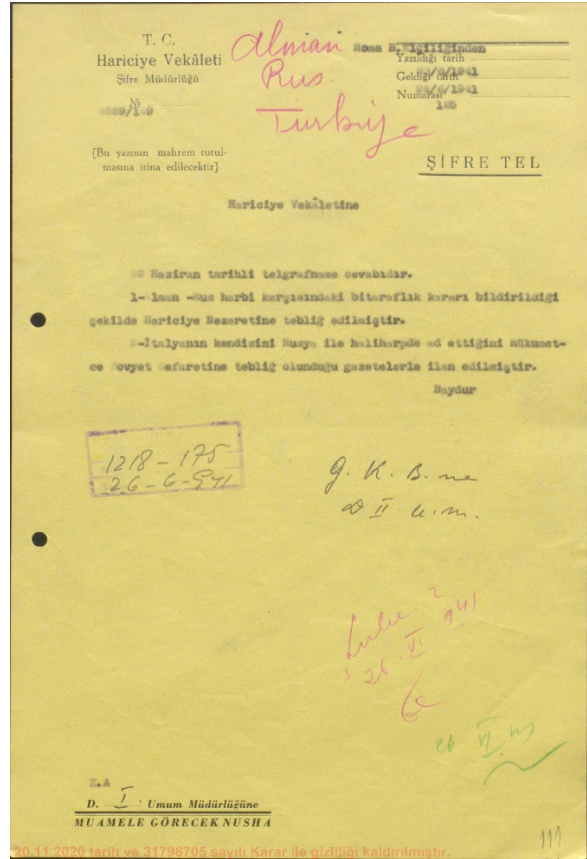
Tan Gazetesi (1941)

Ulus Gazetesi (1941)

Attachments:

Attachment 1: Ulus Gazetesi, 23.06.1941, p.1.

Attachment 2: DİAD, 501-31560-124815-88.

References

- Anten M. (1941). Dünyanın Siyasi Manzarası. Tan. 14 June, pp. 3-4.
- Armaoğlu F. (1993). Avrupa Politikasında Polonya. Belleten. 57 (218). p. 285-196.
- Armaoğlu F. (2020). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), İstanbul: Kronik Kitap. 896 p.
- Atay F.R. (1941). Almanya ile Sovyetler Birliği Arasında Harp. Ulus. 23 June, pp. 1-4.
- Atay F.R. (1941). Harp Etrafında Tahminler. Ulus. 24 June, p. 5.
- Binns S. (2022). Barbarossa ve Tarihteki En Kanlı Savaş. İstanbul: Yeditepe Yayınları. 496 p.
- Doğrul Ö.R. (1941). Harb Avrupa'nın Şarkına Sirayet Edecek Mi? Cumhuriyet. 16 June, p. 3.
- Erkilet H.E. (1941). Alman Taarruz İstikameti. Cumhuriyet. 13 June, pp.1-5.
- Erkilet H.E. (1941). Almanya Rusya'ya Teveccüh Edecek Mi?. Cumhuriyet. 22 June, p. 5.
- Erkilet H.E. (1941). Almanya- Sovyetler Harbinin Muhtemel İnkişafı. Cumhuriyet. 23 June, pp1-5.
- Erkilet H.E. (1941). İki İhtimal Karşısında. Cumhuriyet. 18 June, p. 5.
- Esmer A.Ş. (1941). Harbin Mucip Sebepleri. Ulus. 25 June, p. 3.
- Gilbert M. (1991). The Second World War. New York: Henry Holt and Company. 864 p.
- Graebner N. A., Bennett E.M. (2011). The Versailles Traty and Its Legacy. New York: Cambridge University Press. 286 p.
- Hart B.L. (2015). İkinci Dünya Savaşı Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1088 p.
- Hobsbawm E. (2011). Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı. İstanbul: Everest Yayınları. 788 p.
- Keegan J. (2019). İkinci Dünya Savaşı. Ankara: Say Yayınları. 624 p.
- Nadi Y. (1941). Alman-Rus Harbi.Cumhuriyet. 23 June, pp.1-5.
- Nevins A., Commager H.S. (2021). ABD Tarihi. Ankara: Doğu Batı Yayınları. 544 p.
- Parker R.A.C. (2005). İkinci Dünya Savaşı. Ankara: Dost Kitabevi. 332 p.
- Sadak N. (1941). Almanya ile Sovyetler Birliği Arasındaki Gergin Münasebet, Yakında Bir İhtilaf veya Bir Anlaşma İle Neticelenebilir. Akşam. 22 June, pp. 1-6.

- Sadak N. (1941). Çok Mühim Hadiselerin arifesinde Bulunuyoruz. Akşam. 12 June, pp.1-5.
Sadak N. (1941). Hem Askeri Bakımdan Hem Neticeleri İtibarile Avrupa'nın En Büyük Kara Harbi Karşısındayız. Akşam. 23 June, p. 1.
Sander O. (2016). Siyasi Tarih (1918-1994). İstanbul: İmge Kitabevi. 605 p.
Sertel M.Z. (1941). Alman Sovyet Harbi Karşısında Diğer Devletler. Tan. 24 June, pp.1-5.
Sertel M.Z. (1941). Sovyetlerle Almanlar Harp Halinde. Tan. 23 June, pp. 1-5.
Tekeli İ., İlkin S. (2014). Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si. V. 1. İstanbul: İletişim Yayınları. 669 p.
Uçarol R. (1995). Siyasi Tarih (1789-1994). İstanbul: Filiz Kitabevi. 863 p.
Weisband E. (2002). 2. Dünya Savaşı ve Türkiye. İstanbul: Örgün Yayınevi. 303 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Чағатай Бенхүр – PhD, тарих бөлімінің профессоры, Селчук университеті, Конья қ., Түркия. E-mail: cag1974@yahoo.com

Жолдасұлы Талгат – PhD, тарих және археология кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті. E-mail: zholdassuly@gmail.com

Сведения об авторах:

Чағатай Бенхур – PhD, профессор отделения истории, Селчукский университет, Конья, Турция. E-mail: cag1974@yahoo.com

Жолдасұлы Талгат – PhD, ассоц. Профессор кафедры истории и археологии, Кызылординский университет им. Коркыт Ата. E-mail: zholdassuly@gmail.com

Information about the authors:

Çağatay Benhur – PhD, Professor, Department of History, Selcuk University, Konya, Türkiye. E-mail: cag1974@yahoo.com
Zholdassuly Talgat – PhD, assoc. Professor of the Department of History and Archeology, Kyzylorda University. Korkyt Ata. E-mail: zholdassuly@gmail.com

Поступило: 25.03.2024

Принято: 20.08.2024

Р.У. Каримова* , **Х.В. Масимова** ,

З.К. Каримова

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: risalat.karimova@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО СУФИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Современная политическая обстановка в центральноазиатском регионе свидетельствует о том, что суфизм заявил о себе как о новой политической силе, стал важной составляющей внешнеполитической и внутриполитической повестки государственной политики Казахстана и Центральной Азии. Идеологическое возрождение ислама требует переосмысления накопленного исторического опыта. Авторы статьи ставили своей целью показать в общих чертах картину появления, формирования и развития суфизма в Центральной Азии. При этом важной составляющей цели стал акцент на политический суфизм. Исследование проведено в рамках трех территориальных зон, отличающихся спецификой: Мавераннахр, Кочевая степь и Восточный Туркестан. Авторы делают попытку отойти от общепринятого восприятия суфизма исключительно как аскетически-мистического направления в исламе, ограничивающего понимание его сущности во всем многообразии сопряженных аспектов. В частности, в исследовании уделено внимание вращению суфийских лидеров в политическую жизнь государств, а также реализованным и не удавшимся попыткам узурпации ими светской власти. Научная и практическая значимость исследования заключается в пополнении источникового материала по разнообразной проблематике суфизма: формированию и развитию этого направления в исламе, его многоаспектности и реализации идей в политической сфере, воздействию на исторические процессы в Казахстане, Восточном Туркестане и Центральной Азии в целом. Результаты исследования могут быть использованы в научной и педагогической сферах. Научно-методологической основой исследования послужили теоретические философские и исторические концепции познания суфизма, отраженные в трудах исследователей. Новаторским методологическим подходом стал принцип изучения истории и культуры Казахстана и Восточного Туркестана на основе как можно большего использования местных малоизученных источников, до настоящего времени не привлекавшихся в должной мере к исследованию исторических процессов. Проведенное исследование дало возможность более глубокого понимания сущности суфизма, особых цели и способов реализации политического суфизма.

Ключевые слова: Мавераннахр, Кочевая степь, Восточный Туркестан, ислам, ханафизм, суфизм, политический суфизм.

R.U. Karimova*, H.V. Massimova, Z.K. Karimova

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: risalat.karimova@mail.ru

The history of the formation of political Sufism in Central Asia

The current political landscape in Central Asia reveals that Sufism has emerged as a significant political force, now playing a crucial role in both the foreign and domestic policy agendas of Kazakhstan and the broader Central Asian region. The ideological revival of Islam requires a rethinking of the accumulated historical experience. The authors sought to analyze the emergence, formation and development of Sufism in Central Asia. Simultaneously, a key emphasis was on political Sufism. The study was conducted within three territorial zones that differ in their specificity: Maverannahr, Nomadic Steppe and Eastern Turkestan. The authors sought to challenge the commonly held view of Sufism as merely an ascetic-mystical trend in Islam, arguing that this narrow perspective fails to capture the full richness and diversity of its essence. In particular, the study examines how Sufi leaders have integrated into political life, highlighting both their successful and unsuccessful attempts to seize secular power. The scientific and practical significance of the study lies in expanding the source material on various aspects of Sufism, including its formation and development within Islam, its multifaceted nature, and

its political applications. Additionally, the study explores Sufism's influence on historical processes in Kazakhstan, Eastern Turkestan, and Central Asia as a whole. The results of the study have valuable applications in both scientific and educational fields. The study is grounded in a robust theoretical and methodological framework, drawing on philosophical and historical concepts of Sufism as presented in the works of various scholars. An innovative methodological approach employed in this study was the principle of exploring the history and culture of Kazakhstan and Eastern Turkestan through extensive use of locally sourced, lesser-known materials that had previously been underutilized in historical research. This approach has facilitated a deeper understanding of Sufism's essence, as well as the distinct goals and methods of political Sufism.

Key words: Maverannah, Nomadic steppe, Eastern Turkestan, Islam, Hanafi, Sufism, political Sufism.

Р.У. Каримова*, Х.В. Масимова, З.К. Каримова

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: risalat.karimova@mail.ru

Орталық Азиядағы саяси сопылықтың қалыптасу тарихынан

Орталық Азия аймағындағы қазіргі саяси жағдай сопылықтың өзін жаңа саяси күш ретінде танытып, Қазақстан мен Орталық Азияның мемлекеттік саясатының сыртқы және ішкі саяси күн тәртібінің маңызды құрамдас бөлігіне айналғанын көрсетеді. Исламның идеологиялық жаңғыруы жинақталған тарихи тәжірибені қайта қарауды талап етеді. Мақала авторлары Орталық Азиядағы сопылықтың пайда болуы, қалыптасуы және дамуының көрінісін жалпылама түрде көрсетуді мақсат етті. Сонымен бірге мақсаттың маңызды құрамдас бөлігі саяси сопылыққа баса назар аударылды. Зерттеу ерекшелігі бойынша ерекшеленетін үш аумақтық аймақ шеңберінде жүргізілді: Мавераннахр, Көшпелі дала және Шығыс Түркістан. Авторлар сопылықты исламдағы аскетикалық-мистикалық бағыт ретінде жалпы қабылданған қабылдаудан алыстауға тырысады, бұл оның мәнін түсінуді онымен байланысты аспектілердің барлық алуандығымен шектейді. Атап айтқанда, зерттеуде сопылық көсемдердің мемлекеттердің саяси өміріне енуіне, сондай-ақ олардың зайырлы билікті басып алу әрекеттерінің жүзеге асырылуына және сәтсіздігіне назар аударды. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы сопылықтың әртүрлі мәселелері бойынша бастапқы материалды толықтыру болып табылады: исламда осы бағыттың қалыптасуы мен дамуы, оның көп қырлылығы және саяси саладағы идеяларды іске асыру, Қазақстандағы, Шығыс Түркістандағы және жалпы Орталық Азиядағы тарихи процестерге әсері. Зерттеу нәтижелерін ғылыми және педагогикалық салаларда қолдануға болады. Зерттеудің ғылыми-әдістемелік негізі зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан сопылық туралы білімнің теориялық философиялық және тарихи тұжырымдамалары болды. Осы уақытқа дейін тарихи процестерді зерттеуге тиісті дәрежеде тартылмаған жергілікті аз зерттелген дереккөздерді барынша көп пайдалану негізінде Қазақстан мен Шығыс Түркістанның тарихы мен мәдениетін зерделеу қағидаты инновациялық әдіснамалық тәсіл болды. Жүргізілген зерттеу сопылықтың мәнін, саяси сопылықты жүзеге асырудың ерекше мақсаттары мен тәсілдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Мавераннахр, Көшпелі дала, Шығыс Түркістан, ислам, ханафизм, сопылық, саяси сопылық.

Введение

Центральная Азия – регион, охватывающий значительную территорию, населенную ко времени вторжения арабов (сер. VII в.) оседлыми (в основном, ираноязычными) и кочевыми (в основном, тюркоязычными) народами. Ислам распространялся здесь постепенно, в процессе арабских завоеваний и ранее всего в земледельческих оазисах. Центральная Азия в период распространения здесь ханафитского масхаба ислама и суфизма представляла собой регион с активно развивающимися процессами седента-

ризации, тюркизации, исламизации, а также ассимиляции завоевателей арабов в местной этнической среде (Бартольд, 1927: 23-24).

Известно, что Центральная Азия являлась «домом» для многих первых «основополагающих» святых, прославляемых во всем мусульманском мире, которые – независимо от их реальной исторической принадлежности – были включены в «предысторию» суфизма, проявившегося в X веке.

Выдающиеся теоретики суфизма вели свою деятельность в Центральной Азии, ставшей родиной основных суфийских орденов. Наиболее

известными из них были всемирно значимая Накшбандийа, известная в регионе Ясавийа и широко влиятельная Кубравийа, а также Чишти или Шаттари (Девин ДеВиз, 2018: 1). В более поздние времена в Центральной Азии возникли условия, в которых происходило соперничество между ними.

Современная политическая обстановка в центральноазиатском регионе говорит о том, что суфизм заявил о себе как о новой политической силе, стал важной составляющей внешнеполитической и внутривнутриполитической повестки государственной политики Казахстана и Центральной Азии. Идеологическое возрождение ислама требует переосмысления накопленного исторического опыта, идей демократии, общественного устройства через призму религиозных ценностей. Ислам, будучи системой и «живой традицией», способен мобилизовать большие человеческие ресурсы и предложить альтернативный путь развития. Близость региона к Афганистану, угроза экспансии ИГИЛ и Талибана, делает его уязвимым для религиозного экстремизма.

По сей день не дано точного толкования суфизма как системы, не сложилось единого суждения об этом сложном, многообразном направлении в исламе. Термин «политический суфизм» также не имеет четкой и единой точки происхождения в научной литературе, и его введение в оборот скорее представляет собой результат эволюции исследований в области суфизма, а также его взаимодействия с политическими процессами. Он начал использоваться в научной литературе в конце XX – начале XXI века. Одним из первых исследователей, кто начал уделять внимание политическому аспекту суфизма, был французский исследователь ислама Александр Беннигсен. Термин «политический суфизм» акцентирует внимание на том, что суфизм не всегда был аполитичным или исключительно духовным. Например, в историческом контексте Центральной Азии суфийские ордена часто оказывали существенное влияние на политическую власть, а иногда даже становились основой для политических движений.

Суфизм и суфийские сочинения многие годы разрабатывались бессистемно, выборочно, без широкого контекста суфийской проблематики. Вероятно, вследствие такого подхода, многие вопросы, несмотря на привлекательность темы, до настоящего времени остаются не разрешенными.

История развития суфизма в Центральной Азии в рамках исследования вопросов веры *туркестанцев* рассматривалась в ряде капитальных трудов В.В. Бартольда (1927), базирующихся на исследовании восточных рукописей. В частности, глубокий анализ суфизма дается в «Истории культурной жизни Туркестана». Это исследование, как и все работы В.В. Бартольда, носит фундаментальный характер, содержит ценные сведения о развитии суфизма в Мавераннахре и кочевой степи Центральной Азии. В.В. Бартольд, уделяя особое внимание социальному и культурному значению суфизма, в то же время анализировал, как суфийские ордена влияли на общественные структуры и политические процессы, хотя и не всегда в контексте «политического суфизма». Он анализировал, как суфийские лидеры и братства взаимодействовали с местной властью, как их поддержка или противостояние могли влиять на политическую ситуацию. Исследования В.В. Бартольда показывают, как суфийские ордена могли поддерживать или подрывать политическую власть, способствуя формированию политических альянсов или даже восстаний.

Центральноазиатские ученые в последние десятилетия уделяют определенное внимание изучению суфизма. В их трудах рассматриваются отдельные вопросы суфийской проблематики, более всего отражающие философию суфизма, содержание суфийских сочинений. Казахстанский историк, специалист по истории Казахстана и Центральной Азии – З. Жандарбек исследует в своих трудах («Суфизм в Казахстане: История и влияние на политическую культуру», «Роль суфийских орденов в становлении Казахского ханства», «Суфизм и этнополитическая структура казахского общества» и др.) историю суфизма и его влияние на политические и социальные процессы в регионе. З. Жандарбек представляет суфийские ордена как важные религиозные и политические институты, которые играли роль в легитимации власти и поддержании социальной стабильности в Казахстане. Он анализирует влияние суфизма на этнополитическую структуру казахского общества, рассматривая, как суфийские учения и практика способствовали укреплению межплеменных связей и формированию единого национального государства. Группа казахстанских исследователей, к числу которых относится и автор данной статьи, в настоящее время разрабатывает в рамках научного проекта тему «Политический суфизм в

Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии». В проекте на междисциплинарном уровне исследуются гносеологическая и политическая сущность суфизма, учения идеологов этого направления в контексте политического суфизма; выявление его влияния на исторические судьбы и современные политические реалии центральноазиатских государств.

Казахстанский ученый А.К. Муминов посвятил исследованию ханафитского масхаба, роли и значения богословов ханафитского масхаба в истории Центральной Азии отдельную монографию. Исследование «Ханафитский масхаб в истории Центральной Азии» выполнено на основе рукописи историка и выходца из Золотой Орды Махмуда ибн Сулайман ал-Кафави (ум. в 989/1581 г.). Автор сообщает, что сочинение ал-Кафави касается таких регионов Центральной Азии, как Бухара, Самарканд, Туркестан, Хорезм периода XII-XIII веков. Оно включает 676 биографий, из них 544 биографии факихов, 132 – суфиев. В специальном подразделе V главы А.К. Муминов дал критический анализ биографий известных шейхов-суфиев, описанных в катихах ал-Кафави. Речь идет о 16 шейхах братства Накшбандийа и 7 шейхах братства Кубравийа. Автор пришел к заключению, что эти разделы, отличающиеся погрешностями, вероятнее всего «кооптированы в состав сочинения его редактором. Исследование А.К. Муминова дает возможность рассмотреть развитие ханафитского масхаба на примере арабо-мусульманского историко-биографического сочинения жанра «табакат». Интересным и важным для нашей разработки темы является заключение, что факихи-законоведы иногда вынуждены были учитывать мнение местного населения. Более того, знание нравов и обычаев (*урф*, *адат*) было одним из требований к факиху, мужтахиду» (Муминов, 2015: 249-250).

С.М. Демидов в очерке «История религиозных верований народов Туркменистана» уделит внимание распространению суфизма на его территории, а также роли исторического культурного центра региона – Хорезма в распространении суфизма далее в кочевую тюркскую степь (Демидов, 1990).

Узбекский востоковед К.Р. Рахимов в статье «Условия возникновения суфизма в Центральной Азии» (Рахимов, 2020) рассмотрел условия и основные факторы появления суфийского движения в регионе. Автор уделит особое внимание

в своем исследовании социальным слоям, к которым принадлежали первые суфии с целью выявления факторов возникновения суфизма.

Вопросы религиозных верований народов Центральной Азии разрабатываются зарубежными исследователями. С 1970 – 1980-х гг. в Европе получила распространение и стала популярной школа А. Беннигсена, представители которой характеризовали суфизм, суфийские ордена как воинствующие, нелегальные организации, ставящие своей целью разрушение советского государства. Они относили суфизм к «народной», ультраконсервативной религии. А.Д. Девин в своем историографическом анализе исследований по суфизму, подверг критике труды А. Беннигсена и его единомышленников, освещавших, по его словам, досоветскую историю суфизма только для того, чтобы иметь возможность показать суфизм в советский период. А поскольку они «неправильно поняли» его раннюю историю, то и толкование современных процессов оказалось неверным. Это направление, получившее название «советологического», отнесено А.Д. Девином к антиисторическому, построенному на проецировании утверждений (Девин ДеВиз, 2018: 23-31). Такой подход встречается и в исследованиях XXI века. Эта проблема позднее обсуждалась (Тьерри Зарконе, Стефан А. Дюдуаньон) на страницах журнала «Handbook of Oriental Studies». В качестве примера можно привести работу «Понимание суфизма и его потенциальной роли в политике США», вышедшей под ред. Зейно Баран и «Суфизм в Центральной Азии: сила умеренности или причина политизации?» Марты Брилл Олкотт. Упомянутое направление также нашло отражение в трудах Яакова Рои, Игоря Липовского, Ширин Акинер, Ахмеда Рашид и др. Новый подход в исследовании суфизма, истории его формирования и распространения развивается параллельно с «советологическим» направлением». Он нацелен на углубленное изучение истории суфийских общин в Центральной Азии, основанного прежде всего на «источниках, созданных этими общинами». Представителем этого направления является А.Д. Девин.

Ряд трудов российских ученых посвящен исследованию суфизма и политического суфизма в Центральной Азии. Российский историк и исламовед Н. Нуртазина активно исследует историю ислама и суфизма в Центральной Азии, особенно в контексте Казахстана. В своих трудах («Суфизм в Казахстане: история и современность», «Ислам и власть в Центральной Азии: история

взаимоотношений» и др.) автор уделяет внимание влиянию суфизма на политическую жизнь и социальные процессы в регионе, включая вопросы политического суфизма. В частности, Н. Нургазина показывает, как суфийские братства влияли на политические процессы и каким образом суфизм интегрировался в политическую жизнь Казахстана в разные исторические периоды. И. Панкова – российский историк, специалист по Центральной Азии в своих трудах («Ислам и власть в Центральной Азии: традиции и трансформации», «Суфизм и его роль в политической жизни Центральной Азии», «Политические аспекты суфизма в истории Центральной Азии» и др.) рассматривает вопросы, связанные с исламскими традициями, суфизмом и их влиянием на социальные и политические процессы в регионе. Она анализирует различные аспекты суфизма, в том числе и политический суфизм как особый феномен. И. Панкова определяет суфизм как важный социальный институт, который влиял на политические процессы в Средней Азии. Она исследует роль суфийских лидеров в политике, их влияние на легитимацию власти, а также участие в разрешении политических конфликтов.

Методология

Приступая к разработке темы, прежде всего необходимо определиться с исследовательскими подходами, наиболее целесообразными в ее контексте. Современные исследователи считают, что общепринятое толкование суфизма, представляющее его как аскетически-мистическое направление в исламе, не позволяет понять его сущность во всем многообразии сопряженных аспектов, таких, например, как этические, религиозные и общинные (Девин ДеВиз, 2018:3).

За общеметодологическую основу разработки темы взяты принципы историзма, общности мировоззренческих ценностей и диалектического подхода в рассмотрении исторических процессов. Изучение политического суфизма в Центральной Азии как одного из компонентов аскетически-мистического направления ислама обусловило насущную потребность в использовании системного подхода.

Научно-методологической основой исследования послужили теоретические философские и исторические концепции познания суфизма, отраженные в трудах исследователей. Ком-

плексный подход, применяемый в исследовании позволил сопоставлять, выявлять сходство и различие полученных научных данных с уже введенными в научный оборот сведениями источников.

Новаторским методологическим подходом стал принцип изучения истории и культуры Казахстана и Восточного Туркестана на основе как можно большего использования местных малоизученных источников, до настоящего времени не привлекавшихся в должной мере к исследованию исторических процессов. Местные источники дают возможность рассмотреть события и явления как бы изнутри, выявить подлинную их сущность; помогают изжить сложившееся шаблонное понимание особенностей местной культуры, в частности, некоторые крайние оценки значимости суфизма, представляющие диаметрально противоположные точки зрения от деструктивной до идеализированной.

Обсуждение и результаты

Территориальные зоны распространения ислама в Центральной Азии. В изучении вопроса об условиях возникновения суфизма в исследуемом ареале Центральной Азии, на наш взгляд, необходим дифференцированный подход: территориальное выделение особых зон, связанных, прежде всего с распространением ислама. К первой зоне, в которой ислам распространился ранее всего, во время завоевательных походов арабов отнесены земли Мавераннахра. Вторая зона – это обширный степной мир кочевников, где ислам утвердился позже и под влиянием Мавераннахра. Третья зона – Восточный Туркестан, куда арабы не дошли и процесс исламизации развивался здесь в большей степени под влиянием Мавераннахра. Следуя предложенной дифференциации, прежде всего, необходимо рассмотреть хотя бы схематично предпосылки возникновения суфизма в Мавераннахре, как в «исходной зоне».

Мавераннахр ко времени исламизации состоял из четырех частей (Тохаристан, Согдия, Хорезмия и земли севернее Гиссарских гор по реке Яксарт вплоть до Ферганской долины и Семиречья), разделенных на множество небольших княжеств, часть которых находилась под протекторатом тюркских каганов (к примеру, Тохаристан). Арабское завоевание Мавераннахра растянулось на длительный период с середины VII до середины VIII в., но лишь с

IX в. ислам становится здесь господствующей религией.

Многие исследователи суфизма У. Рудольф, А. Муминов, И. Усмонов и др. (Ульрих Рудольф, 1999: 100; Муминов, 2015; Усмонов, 2017 и др.) отмечают, что возникновение этого направления суннитского ислама в Центральной Азии было связано с распространением здесь ханафитского масхаба, известного проявлениями аскетизма. Утверждение традиций ханафизма в Центральной Азии связано с именами подвижников ислама Абу Мути' ал-Балхи (ум. в 199/814), Абу Мукатил ас-Самарканди (ум. в 208/823), Ахмад ибн Хавс ибн аз-Забуркан ал-'Иджли ал-Бухари (150/768 – 217/837). При Ахмад ибн Хавс ибн аз-Забуркан ал-'Иджли ал-Бухари (более известного под как Абу Хавс Кабир) распространение исламских знаний ханафитского толка получило в Мавераннахре столь широкое развитие, что Бухара удостоилась наименования *куббат ал-ислам*, что в переводе значит купол ислама (Абу Бакр Мухаммад, 2011: 59). Ханафизм занял господствующее положение в Мавераннахре с утверждением здесь правления местной династии Саманидов (875-999). Известные представители раннего ханафизма в Мавераннахре, по свидетельству многих авторов (Абу Бакр Мухаммад, 2011), отличались аскетизмом и ученостью. Одновременно с ханафизмом и позднее суфизмом в Мавераннахре, в условиях веротерпимости Саманидов, развивались другие масхабы и течения ислама, например, шафиизм (Махдавийан Махбуб, 2006).

Вместе с исламом в Мавераннахр была привнесена исламская культура. Население городов (в большей степени иранское) пополнилось сословием исламского духовенства – муллами, ишанами, шейхами, позднее суфиями, дервишами. Получили развитие исламская грамотность и исламские науки – тафсир, хадисоведение, фикх и калам. В.В. Бартольд отмечал, что уже в IX в. в Мавераннахре были заложены основы местной богословской школы (Бартольд, 1963: 122). Постепенно менялся архитектурный облик городов, где начинали главенствовать культовые мусульманские сооружения – мечети, медресе, мазары, ханака, высокие минареты, покрытые узором из арабесок и каноническими арабскими надписями.

В среду тюрок ислам внедрялся постепенно. В.В. Бартольд по этому поводу писал, что еще в X в. арабские географы, описывая тюрок, характеризовали их как народ «совершенно чуждый

исламу и находящийся во вражде с мусульманами. Но уже вскоре произошли кардинальные изменения в их мировоззрении. Один из арабских географов того времени Ибн Хаукаль сообщает о принятии ислама тысячами семей тюрок, кочевавших в местах между Исфиджабом и Шашем, т.е. в горностепном районе, прилегающем к среднему течению Сыр-Дарьи (Бартольд, 1963: 245-246).

Утверждение ислама (суннитского толка, ханафитской школы) в степи продолжалось на протяжении столетий и имело свои характерные черты. Основной из них было распространение суфизма, сыгравшего ключевую роль в обращении кочевников в ислам. Распространение учений суфийских таррикатов Накшбандийа, Яссауийа, Кадирийа среди кочевников в степи осуществлялось миссионерами, направлявшимися из религиозных центров Мавераннахра, в основном, Бухары. Именно суфийские миссионеры привнесли в кочевую среду неортодоксальный ислам. Неортодоксальный ислам впитал и синтезировал элементы традиционных доисламских и суфийских представлений. В нем не возникло четкого разграничения между официальным и «народным» исламом и суфийские братства поэтому не считались здесь еретическими. Истории широко известен тот факт, что «именно благодаря мистическому взгляду на мир, практиковавшемуся в суфизме, стало возможно примирение местных традиций с исламом, их творческая переработка, что очень хорошо представлено в истории Центральной Азии» (Ерекешева, 2013: 21).

В Восточном Туркестане ислам первоначально утвердился в западной части региона в Караханидском государстве, наиболее тесно связанном с Мавераннахром. Караханиды стали мусульманами с середины X века. Первым караханидским ханом, принявшим ислам, был Сатук Богра-хан, нареченный мусульманским именем Абд ал-Керим. В семнадцать лет Сатук Богра-хан со своими сторонниками выступил против дяди, великого кагана Огулчака, отказавшегося принять ислам и уступить трон законному наследнику. В длительной борьбе существенную поддержку Сатуку оказывали мусульмане Саманиды. Принц победил и стал ханом (Карши, 1988: 104-106; Бартольд, 1963: 130-132). Придя к власти Сатук Богра-хан, как и его потомки, стал ревностно распространять новую религию во всем государстве и за его пределами. Сын Сатук Богра-хана, Муса, воцарившийся на престоле

в 955 г., объявил ислам государственной религией (Бартольд, 1963: 245-246). В 960 г. в Караханидском государстве, скорее всего в Семиречье, ислам добровольно приняли 200 тысяч шатров тюрков.

Заслуга завоевания Хотана и утверждения в нем ислама в первой половине XI в. принадлежит, как сообщает ибн ал-Асир Караханиду Кадыр-хану. По поводу приведенных источниками сведений В.В. Бартольд высказал мнение, что они вполне могут соответствовать действительности. По всей вероятности, после смерти кашгарского правителя Богра-хана Харуна власть в Кашгарии перешла к другой ветви Караханидов. Сын Богра-хана Йусуф, не получил удела, но сумел сам создать для себя владение. Этим владением оказался неподвластный в то время Караханидам Хотан, где господствующей религией был буддизм (Бартольд, 1964: 343).

В восточной части восточнотуркестанского субрегиона ислам утвердился лишь в XIV в., после завоевания крупнейшего оплота буддизма в Восточном Туркестане Уйгурского турфанского государства. Могульский Хызр Ходжа-хан лично возглавил поход на восток и одержал победу. Так закончилось почти пятисотлетнее существование Уйгурского турфанского государства. После одержанной победы Хызр Ходжа-хан распространил здесь ислам и сделал Турфан вторым стольным городом после Кашгара (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 81).

В данной статье я не буду останавливаться на изложении процесса исламизации тюрков, об этом написано множество трудов. Отмечу только, что распространение ислама в Центральной Азии успешнее всего шло в городах и крупных населенных пунктах. Самарканд, Кашгар, Ташкент, Бухара, Хива, Туркестан превратились в центры исламской культуры. Степи Дешт-и Кыпчака еще длительное время были лишь поверхностно затронуты исламом, здесь был четко выражен его синкретизм с доисламскими верованиями и обрядами.

Ханафизм и суфизм. В Мавераннахре ханафизм и суфизм были настолько тесно взаимосвязаны, что их трудно отделить друг от друга. Ряд известных представителей ханафитского масхаба Мавераннахра, живших в VIII–X вв. причислены к суфиям: Абдаллах ибн ал-Мубарак ат-Турки, Абу-л-Касим Исхак ибн Мухаммад ибн Исмаил Хаким ас-Самарканди, Абу Мансур ал-Матуриди, Абу Хафс Кабир (Ахмад ибн ‘Али ал-Хатиб ал-Багдади, 1997: 153; Абу Бакр

Мухаммад ибн Исхак ал Калабази, 2001: 30; Ал-Мустамли ал-Бухари, 1984: 110, 181, 237; Навойи Алишер, 2001: 87-88 и др.). Многие из суфиев были исламскими учеными, хадисоведами, факихами. К первым представителям мистицизма причислены отдельные подвижники – Мухаммед ибн Фазл, Абу-Мансур Матуриди, Абу-л-Касим Самарканди и некоторые др., проповедовавшие идеи мистицизма в Мавераннахре в первой половине X в. и постепенно обраставшие преемниками, учениками. Основателем первой общины суфиев в египетской Александрии является выходец из Мерва (совр. Туркменистан – К.Р.) Абу-Абдуррахман Суфи, сохранивший привязанность к родине (Бартольд, 1927: 57, 59). По социальной принадлежности суфии Мавераннахра относились к разным прослойкам средневекового общества: исламским ученым, писавшим труды по различным исламским дисциплинам и в то же время среди пиров тариката хваджаган-накшбандийа были ремесленники, торговцы и крестьяне, газии – воители за веру (Рахимов, 2020: 9).

Суфизм в Мавераннахре формировался в условиях сосуществования разных религий и религиозных воззрений. Исследователи отмечали в связи с этим, что на развитие идей суфизма оказали влияние манихейство и, в особенности, буддизм, с характерной для него аскезой (Кныш, 2004: 39; Шimmel, 2012: 18, 39). Несомненно, также, что на центральноазиатский суфизм оказывали влияние суфийские школы и течения, оформившиеся в других странах. Суфии из Центральной Азии (‘Иса ибн Муса ал-Гунджар, Хашид ибн ‘Абдаллах ас-Суфи, Абу Тураб ан-Нахшаби и др.) в VII – X вв. обучались в Хорасане, Ираке, Сирии, Хиджазе, Египте и могли быть проводниками суфийских идей, принятых в этих странах и областях (Рахимов, 2020: 11). Интересным явлением в суфизме являются ханаки – странноприимные дома, в которых в основном жили приезжие суфии.

Суфии Мавераннахра прошли через многие испытания. При завоевании Мавераннахра и недолгом правлении (992 г.) Караханида Богра-хана суфии подверглись жестокому гонению. Богра-хан намеревался даже перебить суфиев и несколькими шейхам пришлось спастись бегством в Мерв. Такое же отношение к суфиям наблюдалось и со стороны Махмуда Газневи. Неприятие Караханидами и Газневидами даже правоверного суфизма В.В. Бартольд объясняет образом жизни суфиев, нарушением ими тради-

ций правоверного ислама, в частности, суфийскими песнями и плясками. В XII в. в Туркестан проник дервишизм переднеазиатского происхождения. В это же время среди суфиев Мавераннахра возникло движение за нравственное очищение дервишизма и придерживания в религиозной догматике строгого правоверия. У его истоков стоял Юсуф Хамадани (ум. в 1140 г.), создатель школы среднеазиатского дервишизма (Бартольд, 1927: 62-63, 79).

Одним из форпостов распространения ислама и суфизма в мире центральноазиатских кочевников в средневековье являлся Хорезм, который в силу своего географического расположения был наиболее приближенным к кочевой степи. Распространением суфизма среди кочевников активно занималось суфийское духовенство. Среди имен знаменитых проповедников суфизма, связанных происхождением и деятельностью с Хорезмом, упоминаются такие имена как шейх Ахмед ибн Омар Абу-л-Джаннаб Надж ад-Дин Кубра, получивший суфийское образование в Египте и Иране. Он является основателем в Хорезме ордена Кубравийа (Захабийя) и устройтелем дервишского ханака (Демидов, 1990: 94-95).

В XII-XIV вв. на суфийскую сцену Центральной Азии выдвигаются шейхи тюркского происхождения (Арыстан-Баб, Ходжа Ахмед Яссави, Сейид-ата, Шереф-ата, Гезли-ата и др.). Одним из них был Сулейман Бакыргани живший во второй половине XII – начале XIII в. и известный в народе под именами Хаким-ата, Сулейман-ата, Хаким-ходжа. Приставка к имени *ата* свидетельствует о его тюркском происхождении. Он был выходцем из местности Бакырган (Северный Хорезм), здесь же находится его захоронение, пользующееся до настоящего времени большой популярностью у паломников. В соответствии с легендами и преданиями Сулейман Бакыргани был учеником Ходжа Ахмеда Яссави и активным пропагандистом этого учения в окружавшей Хорезм среде тюркоязычных кочевников. Другим приверженцем Ходжа Ахмеда Яссави и проповедником его идей стал другой тюрк по происхождению Сейид-ата (Демидов, 1990: 96-98).

Распространение суфизма в Казахстане связывают с именем создателя первого тюркского мистического ордена Ясавийя, «родоначальника среднеазиатско-турецкого (тюркского – К.Р.) суфизма» Ходжа Ахмеда Яссави. Первым наставником Ходжа Ахмеда был тюркский шейх

Арыстан-Баб. После его смерти Ходжа Ахмед прошел обучение в Бухаре у Ходжи Ахмеда Хамадани, где, получив иршад (разрешение наставлять на праведный путь – К.Р.), некоторое время возглавлял суфийскую общину в Бухаре. Вскоре он возвратился в родной город Ясы и продолжил проповедническую деятельность. Проповеди Ходжа Ахмеда отличались удивительной для ислама веротерпимостью. Исследователи отчасти связывают эту особенность с завоеванием в конце 30 – начале 40-х гг. XII в. значительной части Центральной Азии кара-китаями, исповедовавшими буддизм, христианство несторианского толка, шаманизм и условиями сосуществования ислама в поликонфессиональной среде. Но главным достоинством учения Ходжа Ахмеда являлось его умение гибко сочетать каноны ислама с пантеизмом восточносуйфийских учений, а также элементами шаманистских воззрений, характерных для кочевых и полукочевых племен евразийских степей. Именно оно привлекло к суфизму многие тысячи новых прозелитов (Демидов, 1990: 102-103). Михаил Евгеньевич Массон, оценивая роль и значение религиозной деятельности патриарха тюркского суфизма, отмечал, что все окрестные тюркские племена, среди которых ислам едва только пустил корни, признали Ходжа Ахмеда своим духовным главой. Среди тюрков он стал именоваться ата (отец – К.Р.) и этому имени тюрками придавалось важное значение главы ордена (Гордлевский, 1962: 379; Массон, 1930: 4, 41). Распространение влияния, а также почитание Ходжа Ахмеда Яссави среди тюрков было огромным. Этому способствовало и создание им книги суфийских стихов «Хикмет», написанной на тюркском языке, а потому доступной для понимания широким массам тюркского населения. Хикметы Ходжа Ахмеда заняли достойное место в обязательной учебной программе среднеазиатских и тюркских медресе и оказали огромное влияние не только на практику суфийских орденов, но и на тюркскую поэзию (Яссави, 2004).

Монгольское нашествие на Центральную Азию, результатом которого стало разрушение региона, его государств и городов, глубокого упадка экономики, культуры отразилось и на религиозной жизни населения. Монгольские правители позволяли местному населению сохранить свою веру, но в то же время они требовали строгого соблюдения своих обычаев и традиций, зачастую противоречащих, в частности, мусульманским. Рашид-ад-дин писал, что при Чагатае

и Хубилае мусульмане только тайно совершали омовения в текучей воде и забивали баранов по правилам, предписанным шариатом, так как эти мусульманские обычаи не соответствовали монгольским. Тому, кто нарушал монгольское предписание, грозила смерть, ему самому должны были в наказание перерезать горло, а его жену, детей и имущество отдавали доносчику (Рашид ад-дин, 1960: 190). Мусульмане длительное время не могли совершать обряд обрезания своим сыновьям.

Но, спустя сравнительно недолгое время жизнь в регионе восстановилась уже в рамках нового владения – улуса Джучи (Золотая Орда), включавшего восточный Дешт-и-Кипчак и Хорезм и улуса Чагатай, охватившее земли от Амударьи к югу от Аральского моря до Алтайских гор на границе современной Монголии и Китая. Золотая Орда – государство, в развитии которого ислам и суфизм занимали важное место. Активная исламизация населения Золотой Орды произошла где-то в 1330-1395 гг. в период правления Гийас ад-дин Мухаммад Узбек-хана, Джанибек-хана, Тохтамыш-хана. Этот период характеризуется значительным подъемом в экономической и культурной жизни. В Золотой Орде и ее столице – Сарае вели миссионерскую деятельность известные суфийские шейхи. Руководством в суфийских познаниях в это время служили «Хикметы» Ходжа Ахмеда Яссави и по свидетельству «Родословной туркмен» Абу-л-Гази – «Пособник мюридам» Шереф-ата (Абу-л-Гази, 1958: 75). Многие паломники и ищущие знания (*туллаб ал-‘илм*) могли попасть в центральные регионы мусульманского мира через пути, проходящие через территорию Золотой Орды. И этот факт не мог не повлиять на распространение ислама в государстве. На XIV в. приходится расцвет интеллектуальной жизни в Золотой Орде. В это время в Сарае, столице государства жили и работали ведущие ханафитские ученые эпохи – представители ведущей семьи *шайх ал-ислама* Самарканда ‘Абд ал-Аввал ибн ‘Али ал-Фаргани, ‘Исам ибн ‘Абд ал-Малик ал-Маргинани, а также ведущий ученый Хорезма той эпохи Хафиз ад-дин Мухаммад ибн Мухаммад ибн Шихаб ал-Харазми ал-Кардари. По определению А.К. Муминова, опиравшегося в исследовании на сведения средневекового мусульманского историка ал-Кафави, – «Это были лучшие научные силы той эпохи». Сочинение ал-Кардари «ал-Фатава ал-баззазийя», стало одним из четырех сборников *фетв*, изучаемых в

османской системе конфессионального образования. Здесь же в эту эпоху работали и ведущие шафи‘итские ‘улама’ – Кутб ад-дин Мухаммад ибн Мухаммад ар-Рази аш-Шафи‘и ат-Тахтани, его ученик Са‘д ад-дин Мас‘уд ибн ‘Умар ат-Тафтазани ан-Наса‘и ал-Хурасани аш-Шафи‘и и др. Са‘д ад-дин ат-Тафтазани в 753/1352-53 г. в туркестанском городе Гулистане написал сочинение по методологии мусульманского права (*усул ал-фикх*) «ат-Талвих ‘ала-т-таудих», а другой свой труд – «Шарх ат-талхис», он посвятил правителю Золотой Орды Джанибек-хану (Муминов, 2021). Этот список может быть значительно продлен.

Однако, уже к концу XIV в. картина расцвета культуры в Золотой Орде сменяется тенденцией начала ее упадка, отразившегося в массовой эмиграции ученых. К примеру, Хафиз ад-дин ал-Кардари переехал в Крым, но при наступлении временной стабилизации в Золотой Орде он ненадолго вернулся к себе на родину, чтобы затем покинуть ее навсегда. Его ученики также были вынуждены переехать в другие страны. Один из них ‘Абд ал-Аввала ибн Аби Бакра ал-Маргинани, Мухаммад ибн Ахмад ал-Кырыми оставил территорию Золотой Орды и перенес традиции своего учителя в Малую Азию.

Развитие суфизма в Восточном Туркестане до XVII в. происходило аналогично Западному Туркестану. Во всяком случае в литературе мы не встретили упоминаний о каких-либо его региональных особенностях. Из сведений средневековых сочинений привлекает внимание событие, связанное с завоевательной политикой Кучлук-хана. При нем мусульманам запрещали посещать мечети и совершать в домах религиозные ритуалы. Однажды Кучлук-хан затеял в Хотане диспут о религии, на который созвал всех почтенных имамов города. Поняв свою несостоятельность в споре, он в гневе стал богохульствовать. Имам Мухаммед пытался остановить эту брань, за что был, по приказу хана подвергнут мучительным пыткам, а затем распят на дверях своего медресе (Кутлуков, 1977: 88).

Формирование и развитие политического суфизма. Формирование политического суфизма в средневековой Центральной Азии – постепенный процесс. Можно сказать, что он развивался в контексте сложного взаимодействия между религиозными, социальными и политическими факторами. К основным предпосылкам появления этого явления могут быть отнесены: соци-

ально-политическая нестабильность в регионе (монгольское завоевание, гибель крупных государств, упадок центральной власти, хаос, который пытались обуздать и суфийские братства); религиозные и духовные потребности общества, давшие импульс развитию суфизма и его популяризация в особенности среди кочевых племен; возникновение и развитие мощных суфийских орденов, прекрасно социально организованных и экономически независимых; покровительство местных правителей, добивавшихся легитимации своей власти при посредничестве религиозных лидеров.

Наиболее ранние проявления политического суфизма фиксируются лишь в отдельных упоминаниях источников. Основатель империи Тимуридов Амир Тимур был поклонником мусульманской городской культуры, а его сын Шахрух хотел быть халифом и «султаном ислама», которому всевышний вручил власть для блага мусульман и для претворения в жизнь предписаний веры. Выразителями этих идей были богословы подвижники, дервиши суфийских орденов. В сведениях, относящихся к XIV в. названы дервиши ханского рода, осуществлявшие активную деятельность во внутреннем государственном противоборстве. Вероятно, к ним можно отнести Халиль-Султана, внука Амира Тимура, добившегося власти в Мавераннахре в 1405-1409 гг. Позднее, уже при узбекских правителях Мавераннахра, ханы, продолжая придерживаться кочевых традиций, стремились в тоже время управлять государством в соответствии с религиозным законодательством – шариатом. В этом отношении показательно правление Убайдуллахана (1512-1533).

Суфийский орден Ясавийа, основанный Ходжой Ахмедом Ясави, оказал значительное влияние на формирование Казахского ханства. Суфийское братство сыграло важную роль в политическом объединении казахских племен, поддерживая идею исламского правления и легитимации власти ханов через религиозные обряды и духовное наставничество. Суфийские шейхи были признаны в Казахском ханстве духовными авторитетами и часто выступали как духовные наставники и советники правителей, объединяя разрозненные племена под единым религиозным знаменем. Центром ордена Ясавийа был Туркестан, который стал не только духовной, но и политической столицей Казахского ханства. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави стал местом паломничества и символом

духовного единства казахов, играя важную роль в укреплении власти казахских ханов.

Дервишские шейхи принимали участие в государственных делах и даже в церемониях возведения нового хана на престол. В Мавераннахре самым большим влиянием среди духовного сословия пользовались шейхи дервишских орденов. Один из них, потомок шейха Сейид-ата принял участие в борьбе против персидского гнета в Хорезме, другой потомок этого же шейха участвовал в дворцовом перевороте в Бухаре в 1622 году (Бартольд, 1927: 97, 101-102). В XV в. ходжи в Западном Туркестане оформились в замкнутое сословие сейидов, проникновение в которое посторонних лиц мужского пола (в результате женитьбе на девушке из сословия ходжей – К.Р.) строго контролировалось. Многие ханы насильно брали в жены девушек из ходжей, чтобы их дети могли считаться сейидами (Бартольд, 1927: 103).

Одним из ярких представителей суфизма в Туркестане в XV в. был ходжа Ахрар, выходец из ордена Накшбандийа, Ходжа Ахрар – энергичный политический деятель, оказавший решающее влияние на дальнейшую судьбу Туркестана. Он активно включился в политическую борьбу и сумел с помощью своих единомышленников и степняков-узбеков добиться смещения правящего внука Тимура Улугбека. На престоле был утвержден другой угодный ходже Ахрару потомок Тимура, представитель т. с. деревенской культуры (Бартольд, 1927: 94-95). Историческая роль ходжи Ахрара демонстрирует пример включенности суфизма в политическую жизнь государства, развития политического суфизма на территории Центральной Азии.

В Фергане в конце XVII в. ходжи открыто вступили на политическую арену региона. Они захватили власть в свои руки. Местопребыванием ходж, управлявших Ферганой было селение Чадак, к северу от Сырдарьи. В 1710 г. ходжи были свергнуты Шахрух-бием, возглавлявшем узбекский род Мин. В Ташкенте в 1759 г. был убит хаким Бахадур-бек, враждовавший с ходжами. Ходжи разграбили имущество его родственников. В 1780 г. в Ташкенте одному из местных ходж – Юнусу удалось установить свою власть. В.В. Бартольд считал, что этот процесс произошел под влиянием событий в соседней Кашгарии (Бартольд, 1927: 104-105).

В целом, в XVI-XVIII в. в Мавераннахре наблюдается неустойчивость в государственном правлении, бесконечные усобицы, ослабляв-

шие центральную власть, что привело к политической раздробленности, смене правящих династий, нашествию Надир-шаха, негативно отразившихся на экономическом и культурном развитии региона. Во время оборонительных войн против захвата земель Мавераннахра тюрками-кочевниками во главе народных ополчений иногда вставали ходжи. Таким образом, суфии в периоды развитого и позднего средневековья принимали участие в политической жизни Западного Туркестана.

В Восточном Туркестане роль и значение ходжей, процесс их вхождения в политическую жизнь становятся заметными с конца XVI в. в жизнедеятельности Могольского государства. По приглашению Абд ал-Карим-хана в Могольское государство где-то между 1582-1591 гг. прибыл Ходжа Исхак, возглавлявший черногорскую партию братства Накшбандийа-Ходжаган [согласно сведениям Мулла Муса Сайрама, Ходжа Исхак прибыл в Яркенд при Мухаммадхане] (Таарих-и Эмэние, 1905: 18). Однако, с самого начала отношения между ханом и ходжой не сложились. Ходжа Исхак пробыл в стране около 3 лет. Он основал в Аксу ханаках (обитель суфиев. – Р. К.), которая продолжала функционировать и в начале XVIII века. Деятельность Ходжа Исхака носила не столько религиозный, сколько политический характер, с его именем связывают восстание Курайш-султана против центральной власти. Это была первая неудачная попытка ходжей внедриться в государственную политику Восточного Туркестана. В конце концов, ходжа Исхак был вынужден по приказу Абд ал-Карим-хана покинуть пределы государства (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 162, 275).

В первой четверти XVII в. на политической арене Восточного Туркестана вновь появляются ходжи и активно включаются в борьбу за господство над страной. Они становятся одними из самых богатых и влиятельных людей. В качестве примера можно привести Ходжа Шади, ставшего крупнейшим духовным и светским феодалом в свое время в Восточном Туркестане. Он владел обширными землями, 10 тысяч последователей – мюридов, готовы были слепо повиноваться своему учителю. Ходжа Шади (Мухаммад-Йахйа), согласно Бахр ал-асрар, сыграл роль посредника в мирных переговорах между Абд ал-Латиф-ханом и Абд ар-Рахим-ханом. При его посредничестве непрочный мир был заключен. Духовенство владело на наследственных правах землями, разработками природных ископаемых,

доходами со святых мест. Самым богатым человеком в Кашгаре считался шейх гробницы Сатука Богра хана – Шейх-ахун (Валиханов, 1985: 163).

Заняв прочное положение в государстве, ходжи стараются стать независимыми в отношении к могольским ханам и могольской знати. В «Тарих-и рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара, в характеристике Ходжа Таджаддина говорится, что он не принимал ни от кого, ни пожертвований, ни подарков: «ни от ханов, ни от султанов, ни от эмиров и воинов, ни от райятов, ни от купцов и дехкан» (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 157). Чем глубже ходжи вращались в политическую жизнь Восточного Туркестана, тем активнее стремились влиять на государственную жизнь. В первой половине XVII в. их роль в Моголии становится достаточно заметной. Во второй половине XVII в. они настолько усилились, что могли по-своему усмотрению вносить изменения во внутривластную обстановку. Вражда с ходжами дорого стоила правителям государства. Ходжи смещали непослушных их воле ханов и заменяли своими ставленниками. Среди пострадавших от вмешательства ходж можно назвать Султан Махмуд-хана (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 31), Султан Ахмад-хана (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 39-40, 209-211), Абдаллах-хана (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 57, 124, 317, 320), Йолбарс-хана (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 242-245, 247-249), Исмаил-хана (Шах-Махмуд Чурас, 1976: 57-58), поплатившихся за свое стремление вести независимую от устремлений ходж политику. В итоге в конце XVII в. противоборство ханов и ходж привело к узурпации Аппак ходжой ханской власти.

Мухаммад Садик Кашгари объясняет происшедшее падение Исмаил-хана тем, что тот изгнал из страны Ходжу Аппака, который, обосновавшись в Тибете и заручившись там поддержкой «брахманов» (далай-ламы), прибыл затем в ставку джунгаров (ойратов) с их письмом. «Брахманы» просили ойратского хана восстановить права ходжи в Яркенде и Кашгаре. Джунгарский хан Галдан-Бошокту воспользовался сложившейся ситуацией и совершил нападение на Могольское государство. На престол был посажен Ходжа Аппак, а ойраты ушли к себе в Джунгарию и увели с собой Исмаил-хана. О.Ф. Акимускин подверг сомнению сообщение Мухаммад Садика Кашгари, считая его тенденциозным, вследствие приверженности автора белогорской партии (Шах-Махмуд Чурас, 1976:

27-30, 323-324; Таарих-и Эмэние, 1905: 20). Однако несомненным является факт, что свержение Исмаил-хана было организовано ходжами.

Ходжи путем заговоров и сговора с ойратами не дали возможности управлять государством законным представителям власти. Абд ар-Рашид-хан был уведен ойратами в Или, а Мухаммад Эмин убит. После устранения законных претендентов на престол Ходжа Аппак вновь пришел к власти. В конце XVII в. в Восточном Туркестане после убийства Ходжи Яхьи, сменившего на престоле своего отца, в очередной раз установилось двоевластие: в Кашгаре правил внук Ходжи Аппака Ахмад Ходжа, а в Яркенде – Мухаммад Мумин, последний из сыновей Бабахана, за спиной которого стояли черногорские ходжи (Зотов, 1991: 76). Так, на долгие годы духовными и светскими правителями Восточного Туркестана стали ходжи (белогорцы, затем черногорцы), признавшие в начале XVIII в. вассальную зависимость от Джунгарского ханства, а после его уничтожения регион был завоеван цинским Китаем в 1760-е гг. Джунгары и Цины использовали развернувшееся противоборство между черногорскими и белогорскими ходжами, значительно ослабившее страну (Мирза Мухаммад Хайдар, 1996: 76-85).

Заключение

Рассматривая развитие суфизма в избранном нами аспекте, мы пришли к некоторым выводам:

- анализ суфизма требует изучения этого явления во всем сущностном многообразии, не ограничиваясь его аскетически-мистическим содержанием;

- ранний суфизм был сосредоточен на духовном созревании, развитии, осознании и оформ-

лении отличительных особенностей своего направления в исламе, завоевании позиций в религии, расширении ареала распространения;

- процесс формирования и развития суфизма, охвативший несколько столетий, выявил одну из особенностей этого направления: нацеленность на активную позицию в политической жизни;

- окрепнув и осознав свои силы и возможности, духовные лидеры суфийских орденов включились в борьбу за политическую власть;

- суфийские ордена часто поддерживали местных правителей, обеспечивая их легитимность в глазах народа через религиозные обряды и наставничество;

- умело используя политическую обстановку, духовные лидеры суфийских орденов в ряде государств Центральной Азии сумели прийти к власти, устранив легитимных претендентов на престол. В Фергане в конце XVII в. ходжи открыто вступили на политическую арену региона и захватили власть в свои руки. В 1780 г. в Ташкенте одному из местных ходж – Юнусу удалось установить свою власть. В Восточном Туркестане на долгие годы духовными и светскими правителями стали ходжи (актаглик или белогорцы и каратаглик или черногорцы);

- в борьбе за политическую власть суфийские лидеры ловко использовали соотношение сил на международной арене, не гнушаясь соглашениями с врагами государства.

Финансирование

Исследование выполнено в рамках проекта «Политический суфизм в Центральной Азии (Казахстан и Восточный Туркестан): исторические корни и современные реалии» ИРН АР19678538, финансируемого КН МНВО РК.

Литература

- Абу Бакр Мухаммад ибн Джафар ан-Наршахи. (2011). Тарих-и Бухара. История Бухары. / пер., коммент. и примеч. Ш.С. Камолитдина; Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. – Ташкент: SMIA-SIA. – 600 с.
- Абу Бакр Мухаммад ибн Исхак ал Калабази. (2001). Ат-Та'арруф ли-масхаб ах лат тасаввуф / подготовил к публ. Ахмад Шамс ад-дин. Бейрут: Дар ул-кутуб ал-'илмийа. – 232 с. (на араб. яз.).
- Абу-л-Гази. (1958). Родословная туркмен / Перевод и науч. изд. А.Н. Кононова. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР. – 192 с., Сводный текст, указатели.
- Ал-Мустамли ал-Бухари, Абу Ибрахим Исма'ил ибн Мухаммад. (1363/1984). Шар хат Та'арруф ли-масхаб ат-тасаввуф. 1-руб'. Под ред. Мухаммада Равшана. – Тегеран: Асатир, (на перс. яз.).
- Ахмад ибн 'Али ал-Хатиб ал-Багдади. (1417/1997). Та'рих Багдад. 10 т. – Бейрут (на араб. яз.).
- Бартольд В.В. (1927). История культурной жизни Туркестана – Л.: Изд-во АН СССР. – 256 с.
- Бартольд В.В. (1963). Общие работы по истории Средней Азии // Сочинения: в 9 т. – М.: Наука. – Т. 2. – Ч. 1. – 1020 с.
- Бартольд В.В. (1964) Богра-хан // Сочинения: в 9 т. – М.: Наука. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 506-508.

- Валиханов Ч.Ч. (1985). О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии. – Т. 3. – 416 с.
- Гордлевский В.А. (1962). Бахауддин Накшбанд Бухарский // Избр.соч. Т. 3. История и культура – М.: Издательство восточной литературы. – 588 с.
- Девин ДеВиз и Джо-Энн Гросс. (2018). Переосмысление истории суфийских общин в Центральной Азии: преемственность и адаптация в источниках и социальных рамках. *Sufism in Central Asia: new Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries / Description: Leiden; Boston: Brill, | Series: Handbook of Oriental Studies. Section 8, Uralic and Central Asian studies; volume 25*
- Демидов С.М. (1990). История религиозных верований народов Туркменистана. – Ашхабад: Ылым. – 140, [2] с.; ISBN 5-8338-0129-X
- Ерекешева Л.Г. (2013). Культура и религия в истории Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс. – 192 с.
- Зотов О.В. (1991). Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. Межгосударственные отношения. – М.: Наука. – 169 с.
- Карши. (1988). Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Джамал ад-Дин Карши. Мулхакат ас-Сурах // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Ташкент: Фан. – С. 100-131.
- Кныш А.Д. (2004). Мусульманский мистицизм. Краткая история мистицизма / пер. с англ. М.Г. Романов – СПб.: ДИЛЯ. – 464 с.
- Кутлуков М. (1977). Монгольское господство в Восточном Туркестане // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М.: Наука. – С. 85-106.
- Массон М.Е. (1930). Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Ташкент. – 24 с.
- Махдавийан Махбуб. (Весна-лето 1385/2006). Условия философии и калама в эпоху Саманидов // Исламская история и цивилизация. – Тегеран. № 3. С. 17-50 (на перс. яз.)
- Мирза Мухаммад Хайдар. (1996). Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан. – 727 с.
- Муминов А.К. (2015). Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией. С.М. Прозорова. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 400 с. ISBN 978-601-7472
- Муминов А.К. (2021). «Махмуд ибн Сулайман пл-Кавафи и его сведения по истории Золотой Орды»; <http://e-islam.kz/ru/qazaqstandagy-islam/vnutrennie-kategorii/aza-standa-y-islam-tarikh/ititem/5775-makhmud-ibn-sulajman-al-kafavi-i-ego-svedeniya-po-istorii-zolotoj-ordy>
- Навоийи Алишер. (2001). Насойим ул-мухаббат. Мукаммал Асарлар тўплами [Наса'им ал-махаббат. Полн. Собр. Соч. Йигирма томлик (20 т.). – Тошкент: Фан. – 520 б. (на узб. яз.).
- Рахимов К.Р. (2020). Условия возникновения суфизма в Центральной Азии // Исламоведение. Т. 11, № 2, С. 5-17
- Рашид ад-дин. (1960). Сборник летописей: в 4 т. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. 2. Кн. 2. – 248 с.
- Таарих-и Эмэние. (1905). История владетелей Кашгарии, сочинение Муллы Мусы, бен Мулла Айса, сайрамца: издание Н.Н. Пантусова. – Казань.
- Ульрих Рудольф. (1999). Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. / пер. с нем. Л. Трутановой. – Алматы: Фонд «XXI век».
- Усмонов Иброхим. (2017). Идеологические взгляды в тарикатах Мавераннахра // Научно-аналитический вестник ташкентского исламского университета при Кабинете министров Республики Узбекистан – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмасы. – № 3. Б. 4-11
- Шах-Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. (1976). Хроника. Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О. Ф. Акимущкина. – М.: Наука. – 407 с.
- Шиммель Аннемари. (2012). Мир исламского мистицизма / перевод с англ. Н.И. Пригариной, Раппопорт А.С. – 2 изд. испр. и доп. – М.: Садра. – 536 с.
- Ясави Ходжа Ахмед. (2004). Хикметы / перевод Н.Ж. Сагандыковой. – Алматы: Дайк-Пресс. – 205 с.

References

- Abu Bakr Mukhammad ibn Dz hafar an-Narshakhi. (2011). *Tarikh-i Bukhara. Istoriia Bukhary.* / per., komment. i primech. Sh.S. Kamoliddina; Arkheologo-topograficheskii kommentarii E.G. Nekrasovoi. – Tashkent: SMIA-SIA. – 600 s. (in Russ)
- Abu Bakr Mukhammad ibn Iskhak al Kalabazi. (2001). *At-Ta'arruf li-maskhab akh lat tasavvuf / podgotovil k publ. Akhmad Shams ad-din.* Beirut: Dar ul-kutub al-'ilmiia. – 232 s. (na arab. iaz.).
- Abu-l-Gazi. (1958) *Rodoslovnaia turkmen / Perevod i nauch. izd. A.N. Kononova.* – M.-L.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. – 192 s., Svodnyi tekst, ukazateli. (in Russ)
- Al-Mustamli al-Bukhari, Abu Ibrakhim Isma'il ibn Mukhammad. (1363/1984). *Shar khat Ta'arruf li-maskhab at-tasavvuf. 1-rub'.* Pod red. Mukhammada Ravshana. – Tegeran: Asatir (na pers. iaz.).
- Akhmad ibn 'Ali al-Khatib al-Bagdadi. (1417/1997). *Ta'rikh Bagdad.* 10 t. – Beirut (na arab. iaz.).

- Bartold V.V. (1927). Istoriiia kulturnoi zhizni Turkestana – L.: Izd-vo AN SSSR. – 256 s. (in Russ)
- Bartold V.V.(1963). Obshchie raboty po istorii Srednei Azii // Sochineniia: v 9 t. – M.: Nauka. – T. 2. – Ch. 1. – 1020 s. (in Russ)
- Bartold V.V. (1964). Bogra-khan // Sochineniia: v 9 t. – M.: Nauka. – T. 2. – Ch. 2. – S. 506-508. (in Russ)
- Demidov S.M. (1990). Istoriiia religioznykh verovaniia narodov Turkmenistana. – Ashkhabad: Ylym. – 140, [2] s.; ISBN 5-8338-0129-X. (in Russ)
- Devin DeViz i Dzhoh-Enn Gross. (2018). Pereosmyslenie istorii sufiiskikh obshchin v Tsentralnoi Azii: preemstvennost i adaptatsiia v istochnikakh i sotsialnykh ramkakh. Sufism in Central Asia: new Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries / Description: Leiden; Boston: Brill | Series: Handbook of Oriental Studies. Section 8, Uralic and Central Asian studies; volume 25
- Erekhesheva L.G. (2013). Kultura i religiia v istorii Tsentralnoi Azii. – Almaty: Daik-Press. – 192 s. (in Russ)
- Gordlevskii V.A. (1962). Bakhaudhin Nakshbend Bukharskii // Izbr.soch. T. 3. Istoriiia i kultura – M.: Izdatelstvo vostochnoi literatury. – 588 s. (in Russ)
- Iassavi Khodzha Akhmed. (2004). Khikmety / perevod N.Zh. Sagandykovoii. – Almaty: Daik-Press. – 205 s. (in Russ)
- Karshi. (1988). Abu-l-Fadl ibn Mukhammad Dzhamal ad-Din Karshi. Mulkhakat as-Surakh // Materialy po istorii Srednei i Tsentralnoi Azii X–XIX vv. – Tashkent: Fan. – S. 100-131. (in Russ)
- Knysh A.D. (2004). Musulmanskii mistitsizm. Kratkaia istoriiia mistitsizma / per. s angl. M.G. Romanov – SPb.: DILIA. – 464 s. (in Russ)
- Kutlukov M. (1977). Mongolskoe gospodstvo v Vostochnom Turkestane // Tataro-mongoly v Azii i Evrope. – M.: Nauka. – S. 85-106. (in Russ)
- Makhdaviian Makhbub. (Vesna-letu 1385/2006). Usloviia filosofii i kalama v epokhu Samanidov // Islamskaia istoriiia i tsivilizatsiia. – Tegeran. №3. S. 17-50 (na pers. iaz.)
- Masson M.E. (1930). Mavzolei Khodzha Akhmeda Iasevi. – Tashkent. – 24 s. (in Russ)
- Mirza Mukhammad Khaidar. (1996). Tarikh-i Rashidi. – Tashkent: Fan. – 727 s. (in Russ)
- Muminov A.K. (2015). Khanafitskii mazhab v istorii Tsentralnoi Azii / pod redaktsiei. S.M. Prozorova. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy. – 400 s. ISBN 978-601-7472. (in Russ)
- Muminov A.K. (2021). «Makhmud ibn Sulaiman pl-Kavafi i ego svedeniia po istorii Zolotoi Ordyy»; <http://e-islam.kz/ru/qa-zaqstandagy-islam/vnutrennie-kategorii/aza-standa-y-islam-tarikh/item/5775-makhmud-ibn-sulajman-al-kafavi-i-ego-svedeniya-po-istorii-zolotoj-ordy>. (in Russ)
- Navoi Alisher. (2001). Nasoiim ul-mukhabbat. Mukammal Asarlar t'ylami [Nasa'im al-makhabbat. Poln. Sobr. Soch. Iigirma tomlik (20 t.). – Toshkent: Fan. – 520 b. (na uzb. iaz.).
- Rakhimov K.R. (2020). Usloviia vozniknoveniia sufizma v Tsentralnoi Azii // Islamovedenie. T. 11, № 2, S. 5-17. (in Russ)
- Rashid ad-din. (1960). Sbornik letopisei: v 4 t. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR. – T. 2. Kn. 2. – 248 s. (in Russ)
- Shakh-Makhmud ibn mirza Fazil Churas. (1976). Khronika. Kriticheskii tekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O. F. Akimushkina. – M.: Nauka. – 407 s. (in Russ)
- Shimmel Annemari. (2012). Mir islamskogo mistitsizma / perevod s angl. N.I. Prigarinoi, Rappoport A.S. – 2 izd. ispr. i dop. – M.: Sadra. – 536 s. (in Russ)
- Taarih-i Emenie. (1905). Istoriiia vladetelei Kashgarii, sochinenie Mully Musy, ben Mulla Aisa, sairamtza: izdanie N.N. Pantusova. – Kazan. (in Russ)
- Ulrikh Rudolf. (1999). Al-Maturidi i sunnitskaia teologiiia v Samarkande. / per. s nem. L. Trutanovoi. – Almaty: Fond «XXI vek». (in Russ)
- Usmonov Ibrokhim. (2017). Ideologicheskie vzgliady v tarikatakh Maverannakhra // Nauchno-analiticheskii vestnik tashkentskogo islamskogo universiteta pri Kabinete ministrov Respubliki Uzbekistan – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriet matbaa birlashmasy. – № 3. B. 4-11. (in Russ)
- Valikhanov Ch.Ch. (1985). O sostoianii Altyshara ili shesti vostochnykh gorodov kitaiskoi provintsii Nan-Lu (Malo Bukharii) v 1858-1859 godakh // Sobr. soch.: v 5 t. – Alma-Ata: Glav. red. kazakh. sovet. entsiklopedii. – T. 3. – 416 s. (in Russ)
- Zotov O.V. (1991). Kitai i Vostochnyi Turkestan v XV–XVIII vv. Mezhdgosudarstvennye otnosheniya. – M.: Nauka. – 169 s. (in Russ)

Сведения об авторах:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна – д.и.н., главный научный сотрудник Института востоковедения им Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК. E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Масимова Халминия Валет кизи – к.ф.н., старший научный сотрудник Института востоковедения им Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК. E-mail: khalminam@mail.ru

Каримова Зулфиям Каримовна – к.и.н., старший научный сотрудник института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК. E-mail: vostok_karimova@mail.ru

Information about the authors:

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna – Doctor of Historical Sciences, chief researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova KN MNVO RK. E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Masimova Halminyam Valet kizi – candidate of filological sciences, senior researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova KN MNVO RK. E-mail: khalminam@mail.ru

Karimova Zulfiyam Karimovna – candidate of historical sciences, senior researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova KN MNVO RK. E-mail: vostok_karimova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Рисалат-Бибі Усмановна – т.ғ.д., профессор, ҚР ФЖБМ ФК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. E-mail: risalat.karimova@mail.ru

Масимова Халминям Валет кизи – ф.ғ.к., ҚР ФЖБМ ФК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері. E-mail: khalminam@mail.ru

Каримова Зулфиям Каримовна – т.ғ.к., ҚР ФЖБМ ФК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері. E-mail: vostok_karimova@mail.ru

Поступила: 30.06.2024

Принята: 25.08.2024

3-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Section 3
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раздел 3
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

R. Zhumatayev , **B. Besetayev*** , **B. Rysbek**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE TASTAK CEMETERY IN 2023 (Abai region, Urzhar district)

The article introduces for the first time the results of archaeological research at the Tastak cemetery in the field season of 2023, located in the southern foothills of the Tarbagatai Range. The mentioned region in archaeological terms is a little-studied region. In the process of field stationary works, reconnaissance of the area was carried out and a topographic plan of the cemetery was taken. Two kurgans (no. 7 and no. 11) were investigated during this period. According to the planographic arrangement of the sites, the structure of the overmound and intra-mound construction, as well as the position and orientation of the burials corresponds to the classical Saka period. Some constructive features of the structure were revealed: stone shell, grave fence. The noted constructive features of the construction can be connected with ancient migration processes in this period. In the course of comparative-typological analysis, which includes a versatile characterisation of the archaeological source, identification of dated analogies, as well as ^{14}C radiocarbon AMS dating, the investigated sites are generally placed in the IV century BC. Despite the fact that the burials were looted earlier, the materials we obtained during the study of the site will certainly make a great contribution to the study of material and spiritual culture of the Saka tribes of East Kazakhstan.

Key words: East Kazakhstan, Tarbagatai Ridge, Tastak, cemetery, Early Iron Age, kurgans.

Р. Жуматаев, Б. Бесетаев*, Б. Рысбек

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: bauyrzhan.besetayev@kaznu.edu.kz

Тастақ қорымындағы 2023 жылғы археологиялық зерттеулер (Абай облысы Үржар ауданы)

Мақалада алғаш рет 2023 ж. жазғы маусымда Тарбағатай жотасының күнгейінде орналасқан Тастақ қорымындағы археологиялық зерттеулердің қорытындылары ғылыми айналымға еніп отыр. Аталмыш аймақ археологиялық тұрғыдан аз зерттелген аудандардың қатарына жатады. Далалық стационарлық жұмыстар барысында жергілікті аймақты барлау жұмыстары жүргізіліп, қорымның топографиялық жоспары түсірілді. Сонымен бірге, екі обаға қазба жұмыстары жүргізіліп зерттелді (№ 7 және № 11). Ескерткіштердің топографиялық орналасуы, қабір үсті және қабірішілік құрылыстың құрылымы, сондай-ақ жерленген мәйіттің орналасуы мен бағыты классикалық сақ кезеңіне сәйкес келеді. Зерттелген обалардың кейбір құрылымдық ерекшеліктері анықталды: тас қабаты, қабір үсті қоршауы. Аталған құрылымдық ерекшеліктер осы кезеңдегі ежелгі көші-қон процестерімен байланысты болуы мүмкін. Археологиялық деректердің жан-жақты сипатамасы мен мерзімделген аналогиялар тізбегін анықтайтын салыстырмалы-типологиялық әдіспен қатар, ^{14}C радиокөміртекті AMS сараптамасы барысында зерттелген ескерткіштер б.з.д. IV ғ. мерзімделеді. Обалардың тоналып кеткендігіне қарамастан, ескерткішті зерттеу барысында алынған материалдар Шығыс Қазақстанның сақ тайпаларының материалдық және рухани мәдениетін зерттеуге үлкен үлес қосатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Тарбағатай жотасы, Тастақ, қорым, ерте темір дәуірі, обалар.

Р. Жуматаев, Б. Бесетаев*, Б. Рысбек

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: bauyrzhan.besetaev@kaznu.edu.kz

**Археологические исследования на могильнике Тастак в 2023 г.
(Абайская область, Уржарский район)**

В статье впервые вводятся в научный оборот результаты археологических исследований на могильнике Тастак в полевом сезоне 2023 г., расположенный в южных предгорьях Тарбагатайского хребта. Отмеченный регион в археологическом плане является малоизученным регионом. В процессе полевых стационарных работ были проведены рекогносцировка местности, отснят топографический план могильника. В указанный период были исследованы два кургана (№ 7 и № 11). По планиграфическому расположению памятников, структуре надмогильного и внутримогильного сооружения, а также положение и ориентация погребенных соответствует классическому сакскому периоду. Выявлены некоторые конструктивные особенности сооружения: каменный панцирь, надмогильная ограда. Отмеченные конструктивные особенности сооружения могут быть связаны с древними миграционными процессами в этот период. В ходе сопоставительно-типологического анализа, которая включает в себя разностороннюю характеристику археологического источника, выявления датированных аналогий, а также ^{14}C радиоуглеродного AMS датирования исследованные памятники в целом укладываются в IV в. до н.э. Несмотря на то, что погребения разграблены ранее, полученные нами в ходе исследования памятника материалы, безусловно, внесет большой вклад в изучение материальной и духовной культуры сакских племен Восточного Казахстана.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Тарбагатайский хребет, Тастак, могильник, ранний железный век, курганы.

Introduction

The territory we are considering coincides administratively with the Urzhar district of the present-day Abai region, that is, the southern and southwestern slopes of the Tarbagatai range, the upper reaches of the Karakol, Urzhar, Katynsu rivers and their tributaries. The southern spurs of the Tarbagatai Range have long played a special role in the development of various cultural societies. In the epoch of early nomads, the territory of East Kazakhstan was a contact zone linking material and spiritual cultural features between the populations of neighbouring regions – Sayan-Altai, Saryarka and Zhetysu. The study of such sub-regions is a very important topical task for the resolution of general and specific questions concerning the formation, establishment and development of Saka cultures in the Eurasian belt. The main objective of the study is to determine the cultural and chronological affiliation of the studied sites. Among the specific objectives are the versatile characterisation of the archaeological source and the identification of dated analogies.

The southern slopes of the Tarbagatai Ridge, as noted above, in historiographical terms is a little-studied region. The first information belongs to the geologist V.A. Obruchev (1932: 200), after repeated visits to “Frontier Dzungaria”, the author notes that this region is practically unexplored, and escaped the attention of scientists-travellers. One of the first

researchers of archaeological sites in this area was S.S. Chernikov (1951: 145, Fig. 46). During the survey of the region in 1949 he found many sites of kurgan type. In 1963, 1964 and 1966, G.A. Kushaev (1968: 100-105) carried out exploration and excavation works in the area. In 2013, the Tasaryk kurgan with a female burial of the IV-III century BC. was discovered and investigated in this region during the construction of a motorway. The study of the site was led by B.A. Baitanaev (2019) and T. Smagulov (Altynbekov, 2018). The next systematic research of the region was carried out in 2015-2017 under the direction of G.K. Omarov. In addition to exploration works, the funerary monuments of Bukpan, Ortabulak and Ushbulak cemeteries were excavated in the region (Omarov et al., 2016: 189-198; 2018: 45-51).

It should be noted that many kurgan monuments in this region have been destroyed. Favourable climatic conditions influenced the successful development of agriculture in this region since Soviet times, which influenced the annual increase in the ploughed area.

Material and research methods

Archaeological sites are considered, first of all, as a result of human activity conditioned by a number of external factors (the role of geographical environment, migrations, traditions in culture and historical processes). The methodology of specific

research includes, first of all, traditional archaeological methods of study: excavations and reconnaissance, including mapping, study of topography and layout of complexes, stratigraphic observations, classification of material complexes, method of dated analogies, formal-typological analysis, elements and techniques of statistics, retrospective method.

In order to determine the cultural and chronological aspects, comparative-typological analysis of the studied objects was applied in the course of the study, also the results of ^{14}C radiocarbon AMS dating were obtained in the laboratory of the Centre of Physical Sciences and Technologies in Vilnius (Lithuania).

Main part and discussion

In 2023 the archaeological expedition of the Al-Farabi Kazakh National University under the leadership of R.S. Zhumatayev investigated the Early Iron Age burial mounds no. 7 and no. 11 of the Tastak cemetery, located in the southwestern foothills of Tarbagatai, 8 km northwest of the village of Urzhar, along the Urzhar-Barkytbel road, on the right bank of the Urzhar River (Fig. 1). In the northern part of the cemetery is the wintering ground of Akshoky.

The cemetery is a flat area with multiple irrigation canals. In the middle of the cemetery there is a dry bed of the Karasu River. The southern part is covered with dense bushes. The cemetery contains a total of 7 kurgans divided into two groups. The kurgans are arranged in a chain mainly along the north-west-south-east axis. There are eight kurgans in the first group and three in the second. The largest of them are located in the first group (Fig. 2).

Kurgan no. 1 is the largest on the territory of the cemetery, located remotely from kurgans no. 2, 3, 4. The height is 2.5 m, the diameter of the mound is 44 m, the diameter with the ring is 105 m. The ground part consists mainly of an earth mound, with an admixture of pelletized stones. No other structures were recorded around the kurgans. Around the kurgan there is a stone ring consisting of two rows of stones, about 1 m wide. The distance of the stone ring from the base of the kurgan is about 30 meters. There are gaps on the east and west sides, i.e. a kind of "entrance and exit". The similar type of stone structures around the kurgans is found in the Early Iron Age kurgans of East Kazakhstan and Zhetysu. In the western part of the kurgan at a distance of 40 m from the base of the kurgan in two places there is a stone lining, possibly a sacrificial fence of a ritual nature. In the upper part of the kurgan there is an

inlet burial (?), stretched along the line of axis west-east, measuring 1×2 meters.

Kurgan no. 6 it is 1.3 m high, rounded in plan, with a diameter of 20 m. Round in plan, it is located in the northern part of the cemetery. It should be noted that the northern part of the cemetery has been heavily ploughed in the course of agricultural works. Along the chain of kurgans from the north-eastern part of the first group there is a dry bed and a dirt road.

Kurgan no. 7 is relatively small in size, 0.3 m high, and 7 m in diameter and rounded in plan. The site is located to the north of Kurgan no. 6. An excavation has been laid for this site.

Kurgan no. 8 closes the chain of kurgans of the first group. The northern and central part of the kurgan is completely destroyed. The mound in the southern part of the structure is partially preserved. The soil and stones from the mound were taken, apparently, for construction work.

There are no mounds in kurgans no. 2 to no. 5 belonging to the first group, and they are characterized by the remains of stone structures. Most likely, the mounds were destroyed during the digging of irrigation canals.

The second group of the cemetery has three kurgans. Kurgans no. 9, no. 10, no. 11 are rounded in plan and characterized by a small embankment.

Kurgans no. 9 is about 1.4 m high and 18 m in diameter. The fill of the kurgans is covered with dense shrub vegetation. The monument is located to the south, relatively far away from the next two.

Kurgans 10 and 11 are almost identical in size. They are rounded in plan, 1 m high each, and 12 m in diameter. An excavation was laid on site no. 11.

In general, two groups of kurgans were selected in the cemetery, among them stone mounds predominate.

In the field season we selected objects no. 7 and no. 11. Pre-excavation photo fixation was carried out. The sites are small mounds consisting of pebble stones and soil. The surface of the kurgans is covered with small shrubs and steppe vegetation.

Kurgan no. 7 is a rounded in plan shape mound located in the first kurgans group in the northern part of the cemetery. The ground structure is 7 m in diameter and 0.3 m high (Fig. 3, 1-2). The excavation work left a 0.2 m wide bank orientated along a north-south axis. After the removal of the humus layer, stripping of the above-ground stone mound of the kurgan revealed slumped pelletized mound stones along the edges. The central part of the stone shell rose from the main mound. The diameter of the central structure was 3.5 m. Apparently, dur-

ing the construction of the kurgan, the embankment was built in several stages. First, the central part was erected, and then the edges of the kurgan were filled in. In the course of clearing in the central part and deepening to the continental layer in the south-eastern part of the kurgan, a horse limb bone was recorded.

In the process of clearing the central part of the kurgan, a grave spot was revealed, measuring 2.2×1.2 m, orientated along the west-east axis line, with slight deviations. At a depth of 0.3 m in the western and central parts of the gravel pit, scattered bones of the buried person were recorded. The gravel pit was a mound of rolled stones and soil. At a depth of 1 m in the north-western part of the gravel pit, chaotically scattered bones of the buried person (bones of arms, legs, pelvis, dorsal and cervical vertebrae, etc.) were found. The gravel pit had been looted earlier. Burial equipment was missing. After cleaning and fixation, the site was rehabilitated.

Kurgan no. 11 is rounded in plan and is a small hillock, 12 m in diameter and 1 m high. During the excavation, an edge was left along the west-east axis. Visually, before the excavation, the structure was predominantly composed of soil, with pelletized stones at the base.

During the clearance in the central part a grave stone ring, rounded in plan, 4.8 m in diameter and 0.4 m thick, was recorded. In some parts the stones are missing. In profile, the kurgan embankment has a so-called stone jacket of rolled stones (Fig. 4, 1). The central part of the grave mound is relatively solid, consisting of loam and stones, apparently constructed immediately after the gravel pit was filled. It was covered with a stone shell, which eventually slid down to the edges of the kurgan, forming a stone jacket. In the central part of the grave structure, the gravel pit is recorded in places. The clearance revealed a gravel pit measuring 2.2×1 m in the central part of the grave ring, orientated along the west-east axis. The gravel pit is a stone rubble fill with loamy soil. In the process of deepening at a depth of 0.8 m, the skeleton of the buried person was found in anatomical position (Fig. 4, 2). However, the skull, hands and feet were missing. The buried person was lying in an elongated position on his back with his head to the west. Only the lower part of the jaw was preserved from the skull. Based on the teeth of the lower jaw, it can be assumed that the buried person was elderly, as there was almost no tooth enamel in the functional parts of the teeth. During the scraping process, a 10×10 cm ashy stain was recorded in the upper right part of the head. In the right part of the

forearm, a foil pendant of conical shape was found. The upper part has a through hole. The pendant itself is about 1 cm high and has horizontal stripes made by embossing (Fig. 5). Probably, the whole inventory could have served as a pendant ornament in the form of a bell imitation. No other items of any kind were found.

This type of jewellery is found at the sites of Eleke Sazy IV, in kurgan no. 7 (Toleubayev et al. 2021: 159-160) and Akzhailau, in kurgan No. 1 (Samashev et al. 2023: 22, fig. 10, 1-108) in East Kazakhstan.

It should be noted that the discovered pendants are very similar to conical earrings of the Early Saka time in terms of the method of manufacture and shape (Beisenov 2014: 122, figs. 1-2; Omarov et al. 2020: 151, fig. 5). This testifies to the established tradition of making items of armour, horse gear and jewellery by ancient craftsmen.

After sampling and collection of skeletal bone remains, the site was reclaimed. In order to determine the age of the monument, 14C date of FTMC-TX15-1 (2188±29) of kurgan no. 7 and FTMC-TX15-2 (2260±29) of kurgan no. 11 of Tastak cemetery was obtained. Taking into account the peaks in the graphs, the results obtained for 1δ (68.3%) and 2δ (95.4%) can be narrowed down to 350-320 BC (Fig. 6) and 380-360 BC (Fig. 7). Thus, the studied sites are dated to the Saka time, that is, the IV century BC.

Conclusion

The similarity of the Early Iron Age material culture with neighbouring cultures is primarily due to close trade links (Tairov, 2017: 109). In addition, migration processes played an important role in the formation of the Saka cultural identity in this territory. The movement of nomadic tribes took place in several stages, with different intensity and direction. These processes significantly influenced the formation and development of cultural communities in the Saka era in the Altai, Tyva and Minusinsk Basin (Tairov, 2017: 35-36). The cultures of Xinjiang and Northern China play a significant role in the development of the Saka culture of Eastern and Central Kazakhstan (Shulga, 2010: 23).

In the light of this topic, the spread of Kazakh Saka cultural impulses to these regions, where they did not represent an integral complex, is of particular interest. At this historical stage, the territory of present-day East Kazakhstan was a kind of centre and, as mentioned above, a contact zone in the formation of cultures of the early Saka period.

The paper was prepared with the financial support of the grant funding of the Committee of Science the MSHE of the Republic of Kazakhstan. IRN: AP19576316 “Archaeological complexes of the Early Iron Age in the southern slopes of Tarbagatai: an interdisciplinary study”.

References

- Akischev, K. A. 1973. In: *Arkheologicheskiye issledovaniya v Kazakhstane (Archaeological research in Kazakhstan)*. Alma-Ata: Nauka KazSSR, p. 43-58 (in Russian).
- Altynbekov, K. 2018. *Urzharskaya zhritsa: istoriya vrozozhdeniya unikal'noy nakhodki (Urzhar Priestess: the story of the rebirth of a unique find)*. Almaty: «Ostrov Krym», 94 p.: il. (in Russian).
- Baitanayev, B. A. 2019. In: *Arkheologiya Kazakhstana (Archaeology of Kazakhstan)*, no 2(4), p. 9-22 (in Russian).
- Beisenov, A. Z. 2014. In: *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya (Bulletin of Tomsk State University. Series: History)*, 6 (32), p. 121-128 (in Russian).
- Chernikov, S. S. 1951. In: *Kratkie soobshsheniya Instituta istorii i material'noi kul'tury (Brief reports of the Institute of the History of Material Culture)*, issue 37, p. 144-150.
- Kushaev, G. A. 1968. *Pamyatniki Alakul'skoy vpadiny i doliny reki Lepsy (Ocherki drevney istorii Semirech'ya. Razdel II) (Monuments of the Alakul depression and the valley of the Lepsy River (Essays on the ancient history of Semirechye))*. Alma-Ata – Ural'sk. Archive of the Margulan Institute of Archaeology: fund 2, case 1068, bundle 67, 153 p. +52 il. (in Russian).
- Obruchev, V. A. 1932. *Pogranichnaya Dzhungariya. Otchet o puteshestviyakh, sovershennykh v 1905, 1906 i 1909 gg. na sredstva Tomskogo tekhnologicheskogo instituta. T. III: Geograficheskoye i geologicheskoye opisaniye (Border Dzungaria. Report on the travels made in 1905, 1906 and 1909 at the expense of the Tomsk Technological Institute. Vol. III: Geographical and geological description)*. Issue 1. Leningrad: USSR Academy of Sciences, 311 p. (in Russian).
- Omarov, G. K., Besetayev, B. B., Sagyndykova, S. T. 2016. In: Bekseitov, G. T. (ed). *Materials of the international scientific and Practical Conference “New research methods in archeology” within the framework of the state program “People are in the flow of history”*. Almaty: Qazaq University, p. 189-198 (in Kazakh).
- Omarov, G. K., Zhumatayev, R. S., Besetayev, B. B., Sagyndykova, S. T., Sapatayev, S. A. 2018. *Urzhar audanynyn arkheologiyalyk eskertkisteri (2015-2017 zhyldardagy arkheologiyalyk zertteuler natizheleri) (Archaeological sites of Urdzhar district (results of archaeological research for 2015-2017))*. Almaty: Qazaq University, 109 p. (in Kazakh).
- Omarov, G., Besetayev, B., Sagyndykova, S. 2020. In: *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta im. Al-Farabi. Seriya: Istoricheskaya (KazNU Journal of history)*, 1 (96), p. 144-154 (in Russian).
- Samashev, Z., Chotbayev, A. Ye., Besetayev, B. B. 2023. In: *Arkheologiya Kazakhstana (Archaeology of Kazakhstan)*, no 2(20), p. 9-29 (in Russian).
- Shul'ga, P.I. *Sin'tsyan' v VIII-III vv. do n.e. (Pogrebal'nyye komplekсы, khronologiya i periodizatsiya) (Xinjiang in the VIII–III centuries BC (Burial complexes, chronology and periodization))*. Barnaul: AltGTU Publ., 2010. 238 p. (in Russian).
- Tairov, A. D. 2017. Samashev, Z. (ed). *Ranniye kochevniki Zhaiyk-Irtyshskogo mezhdurech'ya v VIII-VI vv. do n.e. (Early nomads of the Zhaiyk-Irtysh interfluvium in the VIII-VI centuries BC / Materials of research on the archeology of Kazakhstan)*. Vol. VIII. Astana: Kazakh Scientific Research Institute of Culture, 392 p. (in Russian).
- Toleubayev, A.T., Samashev, Z.S., Roberts, R. 2021. Roberts, R. (ed). Appendix 1: The next Chapter. In “Gold of the Great Steppe”. London: Paul Holberton Publishing, p. 158-161 (in English).

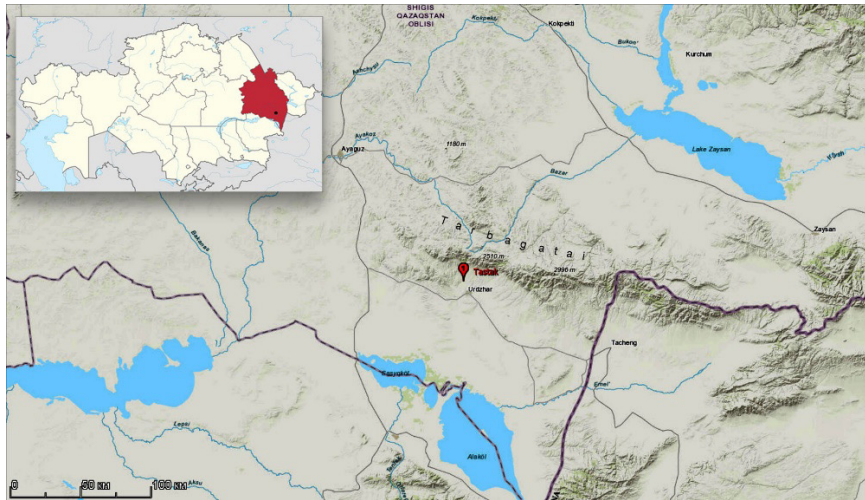

Figure 1 – Location of the Tastak cemetery on the map

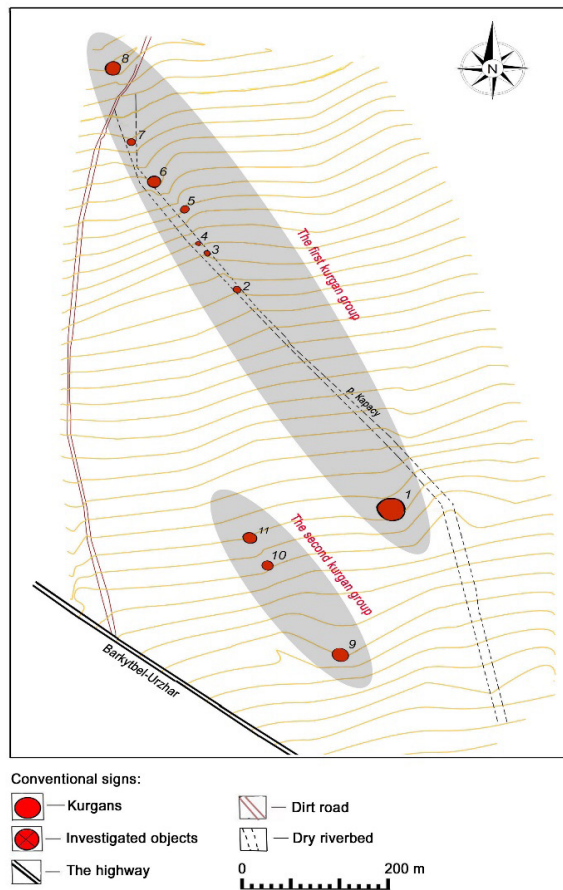

Figure 2 – Topographic plan of the site

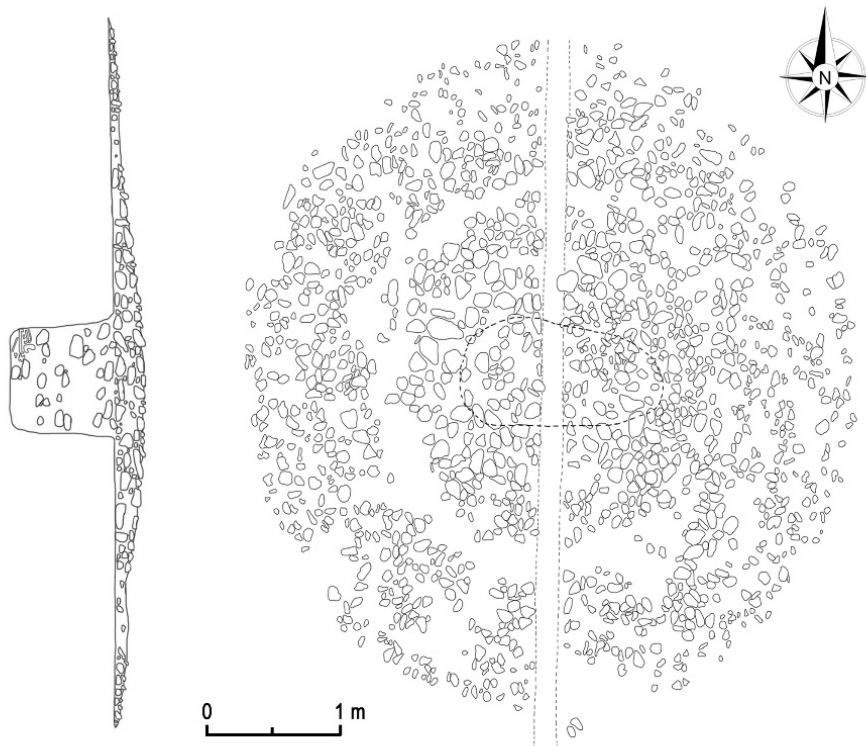

Figure 3 – Plan and section of kurgan no. 7 of the Tastak cemetery

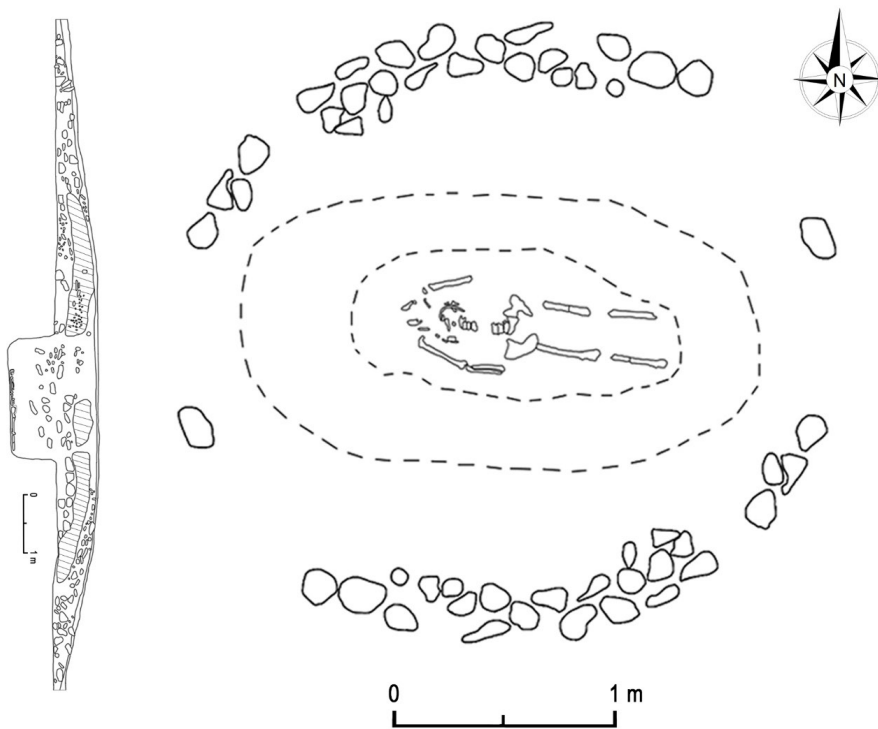

Figure 4 – Plan and section of kurgan no. 11 of the Tastak cemetery

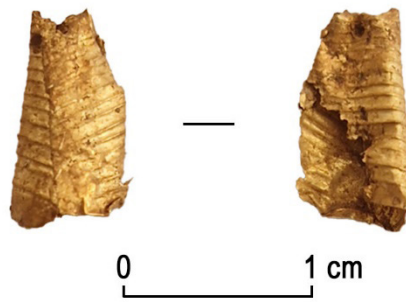

Figure 5 – Pendant decoration

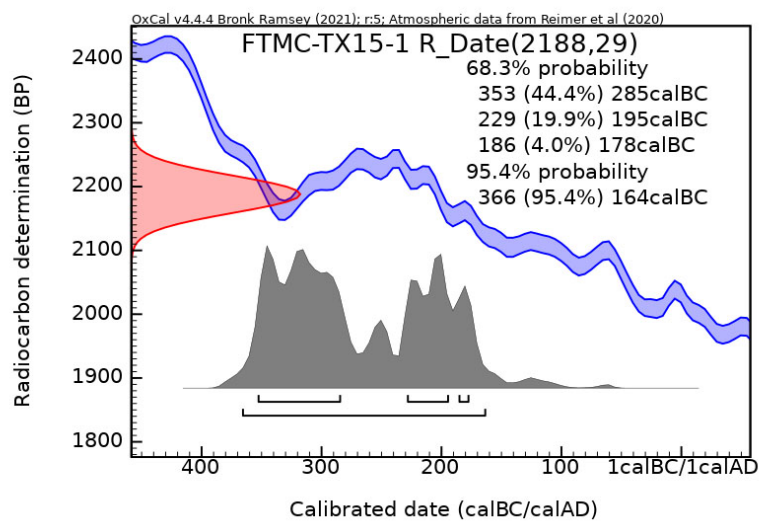

Figure 6 – Results of radiocarbon dating of a sample from kurgan no. 7

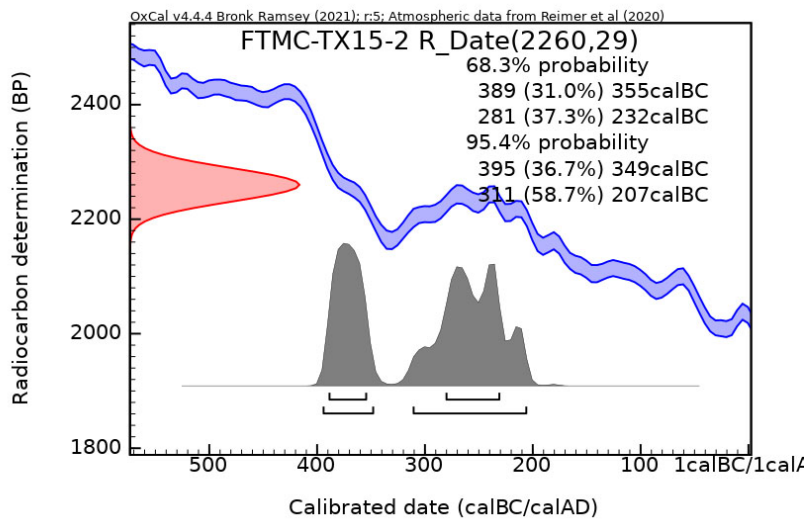

Figure 7 – Results of radiocarbon dating of a sample from kurgan no. 11

About the authors:

Rinat Zhumatayev – PhD, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Kazakh National University named after Al-Farabi. Almaty, Kazakhstan. E-mail: rinat82.08@mail.ru

Bauyrzhan Besetaev – Senior Lecturer, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Kazakh National University named after Al-Farabi. Almaty, Kazakhstan. E-mail: besetaev86@mail.ru

Bakkeldi Rysbek – Lecturer, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Kazakh National University named after Al-Farabi. Almaty, Kazakhstan. E-mail: rysbekbaqkeldi@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Ринат Жұматаев – PhD, Археология, этнология және музеология кафедрасы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: rinat82.08@mail.ru

Бауыржан Бесетаев – археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: besetaev86@mail.ru

Бақкелді Рысбек – археология, этнология және музеология кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: rysbekbaqkeldi@gmail.com

Сведения об авторах:

Ринат Жуматаев – PhD, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: rinat82.08@mail.ru

Бауыржан Бесетаев – старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: besetaev86@mail.ru

Баккелди Рысбек – преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан. E-mail: rysbekbaqkeldi@gmail.com

Поступило: 02.06.2024

Принято: 25.08.2024

B.B. Kozhahmetov* , **D.S. Baygunakov**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

THE ROLE OF THE DOG IN THE TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY IN THE WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS (second half of the XIX and early XX centuries)

The article analyzes the works of researchers providing information about superstitions and prohibitions related to the dog, deep roots of hunting with eagle and greyhound which have not lost their importance in the life, farming and cultural life of the Kazakh people from the ethnographic history of the Kazakh steppe in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries that continue to this day. The purpose and task of the research – is to study in the course of a historiographic analysis of the works of researchers that the dog, which as the first domesticated animal played an important role in the life of different nations – also in Kazakh society, as a protector of livestock, guard, in the hunting system – as a source of income and food, from a religious and mythological point of view – as a protector from evil. In the research work, the concept of “dog” is common to Turkic peoples, but there were a number of differences according to the peculiarities of the cultural and economic life of the nomadic Kazakh society, in particular, two types of dogs are common among Kazakhs, that is, “tobet” (dog) which protects livestock in nomadic life, and “tazy” (greyhound) which used in hunting were considered based on the works of A. Bram, A. Scherbak, A. Dobrosmyslov, Ya. Polferov, I. Ibrahimov, M. Masson. As well as, superstitions and rituals related to dogs in the worldview of Kazakhs were studied in the works of A. Divaev, A. Budagov, R. Karutz, S. Abramzon. Conclusion. Analyzing the works of researchers who provided information about the Kazakh dog, it was determined that dog played a significant role in the cultural, historical and economic life of the traditional Kazakh society and there were two types that were widespread in the Kazakh steppe.

Key words: Kazakhs, superstitions, dog, “zoological code”, data, historiography, totemism.

Б.Б. Кожаметов*, Д.С. Байгунаков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

Қазақтардың дәстүрлі қоғамындағы иттің рөлі шетел зерттеушілерінің еңбектерінде (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басы)

Мақалада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, шаруашылығы мен мәдени өмірінде маңызын жоғалтпай, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан итпен қатысты ырымдар мен тыйымдар, аңшылық пен саятшылықтың тамыры тереңде жатқаны, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ даласының этнографиялық тарихынан мәлімет беретін зерттеушілердің еңбектері талданады. Зерттеудің мақсаты мен міндеті – қолға үйретілген алғашқы үй жануар ретінде түрлі халықтардың өмірінде маңызды рөлге ие иттің – қазақ қоғамында да, мал-жайды қорғаушы, күзетші, аңшылық жүйеде – қорек, табыс әкелуші, діни-мифологиялық тұрғыдан – жамандықтан сақтаушы мәнге ие болғанын зерттеушілер еңбектеріне тарихнамалық талдау барсында зерделенеді. Зерттеу жұмысында “ит” ұғымы түркі халықтарына ортақ болғанымен, көшпелі қазақ қоғамының мәдени-шаруашылық өмірінің ерекшелігіне сәйкес, бірқатар айырмашылықтар болғаны туралы, атап айтқанда, қазақтарда кең тараған екі иттің түрі, яғни көшпелі өмірде мал-жанды қорғайтын – “төбет” жөнінде және аңшылықта қолданатын – “тазы” болғаны туралы А. Брем, А. Щербак, А. Добросмыслов, Я. Полферов, И. Ибрагимов, М. Массонның еңбектері негізінде дәйектеледі. Ал А. Диваев, А. Будагов, Р. Карутц, С. Абрамзонның еңбектері негізінде қазақтардың дүниетанымындағы итпен байланысты ырымдар мен салт-жоралғылар зерделенді. Қорытынды. Қазақ иті туралы мәлімет берген зерттеушілердің еңбектерін талдай келе, қазақтың дәстүрлі қоғамында иттің мәдени, тарихи, шаруашылық тұрмысында маңызды рөл атқарғанын және қазақ даласында кең таралған екі түрі болғанын айқыналды.

Түйін сөздер: қазақтар, ырымдар, ит, “зоологиялық код”, деректер, тарихнама, тотемизм.

Б.Б. Кожаметов*, Д.С. Байгунаков

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: bagashar0909@gmail.com

**Роль собаки в традиционном обществе казахов
в трудах зарубежных исследователей
(вторая половина XIX – начало XX вв.)**

В статье на основе трудов исследователей, дающих сведения из этнографической истории казахской степи второй половины XIX-начала XX веков, анализируются суеверия и запреты, связанные с собакой, которые продолжают существовать и по сей день, не утрачивая значения в быту, хозяйстве и культурной жизни казахского народа. Цель и задача исследования – путем историографического анализа трудов исследователей изучается, что собака как первое одомашненное животное играет важную роль в жизни разных народов и в казахском обществе, как в качестве защитника скота, охранника, как охотника – кормильца, приносящего доход, в религиозной – мифологий – хранитель зла. В исследовательской работе было установлено, что, хотя понятие “собака” было общим для тюркских народов, в соответствии со спецификой культурно-хозяйственной жизни кочевого казахского общества существовал ряд различий. В частности, о том, что два вида собак, широко распространенные у казахов, то есть те, которые в кочевой жизни защищают скот – “тобет” и те, которые используют на охоте – “борзые”, свидетельствуют труды А. Брема, А. Щербака, А. Добросмылова, Я. Полферова, И. Ибрагимова, М. Массона. А на основе трудов А. Диваева, А. Будагова, Р. Каруца, С. Абрамзона были изучены суеверия и обряды, связанные с собакой в мировоззрении казахов. Вывод. Анализируя труды исследователей, давших сведения о казахской собаке, было установлено, что в традиционном казахском обществе собака играла важную роль в культурной, исторической, хозяйственной жизни и имела два распространенных вида в казахской степи.

Ключевые слова: казахи, суеверия, собака, “зоологический код”, источники, историография, тотемизм.

Introduction

In the world view of all the peoples of the world, connecting with the “magic power of nature”, there is found the role of animals everywhere. For example: there can be totemism, natural-economic and socio-religious cults, traditions based on beliefs and superstitions, hunting and others. As an integral part of the sphere of mythological and traditional culture, the abundance of zoomorphic images is observed in the manifestation of physical, emotional, intellectual and other features of each people. Including communication with animals, together with the mythological understanding from ancient times, allows us to identify ethno-cultural connections. A comprehensive research of ideas about the animal world that has never been studied before in domestic and foreign science, allows for significant progress in research in this field, understanding of the “zoological code” of the culture of various nations.

When considering the ethnic history of any nation, its traditional worldview is an important aspect that determines its lifestyle, culture, and mentality.

The role of the dog as one of the first domesticated animals, the encounter of dog bones and images found as a result of archaeological excavations carried out in different regions, becomes clear that the dog had a certain importance in the history of

each country. We were sure of this while studying the works of foreign researchers who raised the issue of the role of the “dog” in society. The purpose of the article is – to determine the role of the dog in Kazakh society relying on published research on the basis of ethnographic data collected as a result of scientific expeditions of various directions in the Kazakh steppes in the second half of the XIX and early XX centuries.

Materials and methods

The study of the problem was based on the works of foreign researchers who investigated issues related to dogs with the history of different nations internationally, and the research works of Russian and German scientists who conducted scientific expeditions in various directions in the Kazakh steppe in the second half of the XIX and early XX centuries. In the course of the differentiation of these works, it determines that problem of the role of dog in society as a “cult” is common not only by the Kazakh people, but also by the Turkic peoples who are connected with world history.

In the course of the research, there were applied general historicity, objectivity, historiographic analysis, and historical-comparative methods of scientific research aimed at effectively solving the set tasks.

The data base of our research work is provided by scientific articles and works of Russian and German researchers and travelers who conducted study in various scientific expeditions to Central Asia and the Kazakh steppe: as A. Divaev, A. Bram, M. Masson, R. Karutz, N. Grodekov and others.

In the process of analyzing the works of Russian and foreign researchers, we obtain information about the place of the dog in the social and traditional society of each nation, the role of the dog in the farming, and the continuity associated with the dog in its historical and cultural life. This is because, if we consider any nation, there is a mythology related to animals in its original history.

Results and analysis

The methodological basis of the research work is based on the theories and concepts that are guided by the works of foreign scientists considered in the course of historiographic analysis. In particular, taking into account the main concepts in the theoretical work of K. Levi-Stros "Totemism today" (Levi Stros, 2008), we can determine the role of the dog in the Kazakh tradition based on the works of Russian orientalist.

One of the domesticated animals of humans the dog – there is no clear conclusion about when the dog became a pet and from which territory it spread. According to archaeologists and genetic scientists, the area of origin of the long process, which covered the time from 15,000 to 30,000 years before our era, is Europe, Siberia or East Asia. However, they concluded that hunter-collectors in Europe began to domesticate dogs before the first agriculture appeared and before dogs became pets. Skeletons of dogs dating back to the early Stone Age were found in the territories of Belgium, Germany, Moravia and Russia (O. Thalmann et al., 2013).

In 1975, palentologist N.D. Ovodov conducted research on a skull of the dog with a completely preserved lower jaw and teeth at the Accelerator Mass Spectrometry Laboratory of the University of Arizona in 2008 which found in the Razboinichya cave in Altai and identified as the oldest dog, in 2009 the result was confirmed that age of the dog found in the Razboinichya cave is about 33,000 years old and it was carried out by Oxford University scientist Thomas Hayem (UK) and Groningen University (Netherlands) scientist Johannes van der Plicht (Kuzmin, 2011). In the conclusion of this scientific result, according to the researchers, the area of distribution of the first domesticated dog was East Asia, however, taking into account that the ances-

tors of dogs come from wolves, it noted that it is necessary not to forget that wild wolves coexisted with dogs in every territory of the globe. However, some researchers pointed out that the dog's genetics coincides with wolves, shibori (jackals) and coyotes (Emelyanov et al., 2007: 31-32).

Researcher P. Pallas quoted information about the influence of various wild animals on the breed of the dog as – wolf, fox, tiger, jackal based on the writings of Aristotle: "Aristotle says that there were many mixed breeds of dogs before it, but that the best dogs are considered to be those that have the most similarity with wild animals, that is, with a wolf, fox and tiger. It is known that dog breeds from a wolf and a fox; but there is no doubt that dog will also breed with jackal, which easily makes friends with dog and gets used to a person", three types of dog were depicted, it was mentioned separately according to the areas of distribution: "We accept the breed of Asian nomads as one of the original breeds. This breed is not as thin as the European shepherd dog and resembles jackal. It seems that Aristotle's *Canis moloticus* belongs here. It is most probable to suppose that this breed originated from the mix of a domesticated jackal with a wolf. Further to the north, in cold countries where the jackal could no live, in the formation of the dog breed, the wolf was predominantly involved, thus the stronger and more vicious shepherd dog appeared. This was undoubtedly Aristotle's *Canis pecuarius*. This dog differs little from the wolf in fur and color. In the Asian steppes, the purity of the breed is still maintained from time to time by means of a jackal. The greyhound from the Levantine mountains, mixed with the northern dog, became the Danish dog. The so-called dog (Medelyan) comes from India and South Asia and according to the ancient stories, there is the product of hyena with one of the strong breeds of dog" (Marakuev, 1877: 38-39).

According to D. Walsh, he notes that "we recognize the domesticated dog and horse – as the most reliable, intelligent and loving companion of man", the fact that the dog has been with man since immemorial time and as a pet has contributed to the popularity of its abilities (capabilities) compared to other animals in natural world and their presence in different shades, shapes, temperaments depends on climatic features and food in each region (Walsh, 1898).

We can determine the role of the dog in society by distinguishing rituals, proverbs, legends and artifacts found in archeological excavations which are detected in the lifestyles of different peoples. Because, the dog is – one of the domestic animals

that played an important role in both nomadic and sedentary society.

The first records of the dog as a domestic animal in Central Asia dates back to the poem of Avesta, religious monument of ancient times, depicting many local phenomena and folk ideas of the first half of the 1st millennium BC. It is considered as an ancient pet created by Akhura Mazda to help settlers who work the land and livestock. Coming across the dog bones with horse, slaves and wife and various items buried with the owner in the belief that they will be needed in the afterlife, discovered in the north Kyrgyzstan and south Kazakhstan in mounds dating back to the 1st-2nd centuries, emphasize its role (Masson, 1956:149).

The fact that in the history of early Turkic tribes, information about dogs is less common than about wolves, Polish scientist E. Trijarski reported that nearly 150 names of dogs can be found in the language of modern Turkic peoples, “at each stage of the development of Turkic society, there were two positions regarding dogs, the first as found in written and archaeological sources – as a religious cult, and the second reached through folklore and language words – in the form of discord and hatred, that is, serious insults such as equating man to a dog and woman to a bitch” [...dependent on time, area, beliefs and individual: in some periods, the dog used to be the object of religious cult, in others cases, or even simultaneously, an object of enmity and contempt. The first case is clearly evidenced by written and archaeological sources, the second can be observed in folklore and language tradition – calling a man a dog and woman a bitch has always been among the Turks, like among all other peoples, a grave insult] focused on what happened and considered examples of Turkic legends related to dogs (Tryjarski, 1979: 297-298).

Considering the legend of the wolf and the crow in the worldview of the Wu-sun and Mongolian tribes belonging to the Altai language based on Chinese data, Yu. Namu noted the existence of such a legend in the history of ancient Rome, identified their differences from each other and explained the reason for the similarity of the legends and pointed out that these tribes as Wu-sun and Xunnu lived along the Great Silk Road, which connected Eastern and Western cultures, and clarified it with the history of cultural exchange of certain ethnic groups in the ancient Eurasian contingent. (Namu, 2006).

Peter Golden, who has examined the role of the wolf and the dog in the Kypchaks' religious position, notes that these two animals played a significant role in the Eurasian steppe before the con-

version to Islam “I would like to turn now to two particular elements in the religious system of the Qipchaqs before they adopted one or another of the monotheistic, universal religions. Both of these elements focus on two important animals in the steppe world: the wolf and the dog. As we will see, these animals have a long history in the belief systems of the Eurasian steppes” (Golden, 1997: 87-88).

However, noting that there is no common opinion among scientists on the principle of the pre-Islamic Turkic tribes regarding dogs, on the basis of data, they analyze the presence of human names associated with the name “dog” in the Oguz, Kipchak, Kangli tribes as follows: “Nonetheless, synonyms figure in the anthroponymy and ethnonymy of some Turkic (and Mongol) peoples. The Oguz tribal legends tell of a struggle with the Qil Baraq, appropriately led by It Barak (“Turk. It/dog”), whose menfolk, as their name suggests (Turk gil “hair” often used in animal compounds, e.g. gil guš: “swallow”, baraq “long-haired dog”) resemble dogs. The Qil Baraq are probably to be identified with the Pecenegs. Relatively early examples of canine-based anthroponymy can be seen in the name of the Khazar Itax =Itaq, who was among the early gulams brought into Abbasid service during the Caliphate of Ma-mun (813-833). Among the pre-Cinggisid era Qipchaqs and Qangli we find personal names such as: Itlar (Итларь), It-ogli (Итоглый), Itük (Итык) as well as the clan/tribal-name Itoba. The notes of the Synaxarion of Sudaq, the Crimean port city dominated by the Cumans in which a sizable Christianized Cuman population lived, mentions It/it-Mengu. We also encounter canine names such as: Qutuz Xan (in Chinese transcription Huo-t’u-szu-han, < Türk, qutuz “mad dog”), Aqa Köpäk (< Türk, köpek “dog”) Aq Qasar (two mamluks of Toqsoba Qipchaq origin, qasar is the name of a kind of dog). In this connection we might note that Bonjak had the sobriquet in Rus’ of “seludivyj” “mangy” (= Turk qotur). Other Mamlük canine names include Enük (Türk, enük “chiot, lionceau, petit de lion, du chien, des fauves en général”) and Küçük (Turk. Küçük “chiot”). In Uyğur juridical documents from Turfan (probably dating to the twelfth Century, but not later than the fourteenth Century), we find an individual named It Saman. Ibn Battüta mentions a daughter of Uzbek khan (1312-1341) of the Ulus of Joči named It-Küçük. Rasid ad-Din mentions a number of individuals with synonyms in the Cinggisid era, e.g. It Qara, an important amir of Batu and It Buqa who took part in an expedition against the Qirgiz led by Toq Temur”. Talking about the Kypchak tribe and their dog sacrifice, it concludes that the role of the

dog in the world view of the Kypchaks is different from that of other Turkic tribes (Golden, 1997: 94-95).

Researcher A. Divaev pointed out that names of pets and wild animals, birds, metals, that is, surrounding objects, especially men's names, are more common in the names of Volga Tatars and Central Asian Uzbek-Kyrgyz (Kazakhs) than Osman Turks. For example: *Tuie(bai)* Camel(rich), *Zhylky(bai)* Horse(rich), *Buralky* pye-dog, *Kushik(bai)* Puppy(rich), *Karsak(bai)* Corsac (rich), *Tulki(bai)* Fox(rich), *Kaban(bai)* Boar(rich), *Bori(bai)* Wolf(rich), *Sunkar(bai)* Falcon(rich), *Shortan(bai)* Pike(rich), *Temir(bai)* Iron (rich),..." (Divaev, 1916: 1). According to the researchers, in the Turkic peoples, when their little children often died and "did not survive", in order to save the newly born baby, names like "Zhamanit" (Bad dog), *Itayak*, *Bokmuryr*" were given to children (Urmanche, 2015: 110). The research works of R. Karutz N.I. Grodekov were considered as "If children are dying in the family and the parents are afraid that the newly born child will not die, they will call him *toktamys* = he stays alive (expressing this desire to live for ten years), or he will be called by some ugly, repulsive name, for example: *it-ketyu* = dog-back, *it-basi* = dog-head and others (Karutz, 1911: 82). In order for the newborn baby to have a long life, they give unpleasant names such as "Kushikbai, Kotibar, Bokkut (Bokkut), Maykut, Itayak, Katpa (camel disease). For example, it was said that the reason for the name Kushikbai is "bir kuchukdei Tiri bulub yurermeken", which they put in the belief that he would live a long life (Grodekov, 1889: 99). As well as, information about the name of the dog was found in rituals related to the family formation, for example, it was reported that a man who came to see his proposed bride for the first time (coming secretly) gives gifts to women who prepare "Itiryldar" ritual (Grodekov, 1889: 71; Brem, 1894: 339). Such information has in A. Divaev's work: "It-ryldar – for chasing away dog that is growling at the groom. They say that the dog is represented by a woman sitting at the threshold of the yurt" (Divaev, 1900: 21), in I. Ibragimov's work "Before he enters the yurt, the doors of which he opens himself, an old woman grabs his shirt with her teeth, which is called *it-ryldar* (the dog growls); the old woman also releases the groom not before receiving a gift from him" (Ibragimov, 1872: 137) and it is also found in the work of A. Budagov: "the dog is growling – this is what an old woman is called, grumbling at the entrance to the newlyweds' yurt to receive a gift. That's what the best gift is called" (Budagov, 1869:

32). As well as, ritual that is associated with marriage, information related to a dog can be found as: "kargu-bau (dog-collar), gifts given by the groom or his parents before the actual wedding, as a kind of betrothal ceremony" (Budagov, 1871: 11).

Patrik Hellzon, Laszlo Karoy and Ingvar Svanberg focusing on the types of dogs distributed in the territory of East Turkestan, analyze the beliefs associated with dogs, reporting on the revival of the most common treatment methods in folk medicine associated with a dog in Central Asia during the Covid-19 pandemic. A comprehensive analysis of the important role of the dog in the daily life of the people in the territory of East Turkestan was carried out. Among them, it is noted that in the nomadic Kazakh steppes there were two types of service (assistant) dogs, namely "tobet" for guarding livestock, and "tazy" for hunting: "the Kazakh nomads in Dzungaria kept two kinds of working dogs. While one breed was kept as a livestock guardian dog to protect the herds from predatory animals, another was a lazy dog, a saluki-like sighthound used for hunting. Nowadays, there are many international or nationally recognized Central Asian breeds such as the Central Asian Ovcharka (Alabai, Tobet), Tuvan Ovcharka, and Kazakh Tazy" (Hällzon P. et al., 2022: 251-252). Explaining the names of domestic and wild animals common in the languages of the Turkic peoples, A. Shcherbak emphasized that the word "dog" is known to everyone (except Khakass) in the Turkic language, explained the essence of the words "dog, bitch, puppy, arlan", according to the dictionary of V.V. Radlov "tobet is a breed of big dogs", "it is not noted anywhere in modern languages, therefore it is difficult to talk about any moments of semantic transformation of the word in question," – he said that this word caused difficulty in revealing the meaning of the word (Shcherbak, 1961: 128). Most of the scientists and travelers who left information about the dog, when writing about the "tobet", describe it only as a "dog" that protects livestock and houses.

German scientist A. Brem, who traveled through the Kazakh steppes to the city of Shaueshek, described the high role of four types of livestock in Kazakh society, starting with horses, and reported that the Kazakhs liked hunting, and said that there were two types of dogs: "If hunting with eagle requires great skill of a rider, it is even more necessary when hunting antelope with greyhounds. Kyrgyz thick-legged dogs fly like an arrow when they see a fast-footed animal, and rider rushes after it over rocks and bushes until he catches up with the pursued goat..." (Brem, 1894: 329) – he said about the

hunting dog – greyhound that they are fast, and the Kazakh dog that protects livestock is explained as: “Then comes the dog, which enjoys the least respect among the domestic animals of the Kyrgyz. It is for the most part a large dog, in any case, significantly different, in its favor, from the ugly mongrels found in other parts of Siberia and in Turkestan. The body structure is more like a greyhound than a shepherd dog, its head is oblong but awkward, fur is long and soft, tail is fluffy, and the color is different. The extremely vigilant and brave Kyrgyz dog is a dangerous opponent of the wolf, a reasonable and cautious protector for weaker cattle, a tireless watchman, a faithful slave to its master and a companion in the games of his children; it thus combines in itself many of the virtues of its breed, and therefore it is kept in every yurt, or at least in every village” (Brem: 1896: 145).

A. Dobrosmyslov gave information about the Kazakhs living in Torgai region having two types of dogs and their characteristics, care, and role in society and he points out as: “The importance of the dog in the Kyrgyz farming is very significant; it guards the Kyrgyz dwellings and their herds... Most Kyrgyz keep one dog, large sheep breeders keep up to 10; on average, there are 2 dogs per yurt, or from 150,000 to 160,000 heads in the region. The Kyrgyz of the Torgai region have two breeds of dogs: the common Kyrgyz dog and the greyhound, of which the former constitutes the main contingent of all steppe dogs, the greyhound (tazy) is rare. In all Torgai district there are not more than 100 examples, and in all regions there are hardly 500-600” and he describes their features (Dobrosmyslov, 1898: 1). The first mentioned Kazakh dog – emphasizes that the dog is mainly a reliable companion of pastoralists, has a very important role for shepherds, and the greyhound is highly valued by professional hunters, their value is even equal to a good horse or camel.

Researcher Ya. Polferov analyzed the information in Bram’s work as “a good falcon, a fast dog, a noble horse is more valuable than twenty women” and considered the greyhound as the most reliable companion and friend of the Kazakh hunters, stated that it does not help the owner in his life, but also “gives him good feelings” (Polferov, 1896: 19-20). As well as, in his work, the Kazakh greyhounds were divided into two groups: field and mountain, described their characteristics and reported the methods of hunting wolves, foxes, corsac, and rabbits with greyhounds (Polferov, 1896: 17-50).

I. Ibragimov, who gave information about the good development of hunting in Kazakhs and said as follows: “Hunting with greyhounds, ‘tazy’, can also be entertaining. The Kyrgyz people also go

hunting fox in fresh snow. Here owner does not look for the trace, but the dogs do it themselves. A dog experienced in hunting very quickly attacks the trace; having caught up with the fox, it grabs it by the face, not allowing it to defend itself, throws it to the ground, and then the owner finishes it off” (Ibragimov, 1876: 53).

The scientist M. Masson, who studied the position of the peoples of the Central Asian territory in relation to the dog and the well-developed hunting, said that the Kazakh greyhound is very fast and hunts along with the eagle: “The Kazakh and Turkmen tazy (greyhound) has a great fame, a breed of steppe greyhounds is common from Mongolia to Arabia and further across North Africa to Morocco. Among the local tazy, the Kazakh greyhound was less purebred and somewhat rough in shape. Most often, these were dogs of a light fawn color, although there were also red, white, black and piebald ones. Not distinguished by their speed, they were quite hardy in running long distances (up to 15 km). Tazy was used most often for hares and foxes; wolves were taken rarely and only in a pack. In addition, Kazakh tazy was used in mixed hunting with eagle, which, having flown to the animal (saiga, gazelle etc.), rushed at the prey, dug its claws in, and held the animal for a while until the tazy had arrived in time, finally took possession of it” (Masson, 1956:154-155).

A. Divaev, who wrote a legend about the hunting dog of the Kazakh people “Kumai Tazy” (greyhound), heard from the Kazakhs in Kazaly, Perovsk, Shymkent districts, said as follows: “... it-ala kaz (dog – motley goose) lays eggs in old abandoned cemeteries (graves), on deserted and elevated hills, where there are uninhabited burrows of various animals. From the eggs hatch hounds, nicknamed as “kumai”. They appear tiny, have a black or white chest, are distinguished by extraordinary speed, courage and dexterity, so that not a single victim of the hunt, subjected to the pursuit of the kumai, remains uncaught” – giving information about the connection of the history of the origin of the “Kumay” dog with the bird, he said that this legend is confirmed by both the old and the young people (Divaev, 149).

In the Explanatory Dictionary of the scientist A. Budagov, there are also proverbs on the age of the dog, on different names depending on the species, and on the existence of dogs trained for hunting (Budagov, 1869: 177; 239; 364; Budagov, 1871: 100, 144) such as: “when the enemy grabs you by the collar, the dog grabs you by the hem”, “not every barking dog bites”, “a complete fool praises his wife, a completely smart one – his dog” (Budagov, 1869:

430; 512; 575). “If a dog gets fat, bites its owner, a slave goes crazy – throws a fishing rod into a well (i.e. causes at least some harm)”, “just as a fox does not like a dog’s somersaults (friskiness), so a sick person does not like gaiety (strangers)”, “if a bad dog gets fat, then it will not let anyone near it”, “a dog instructs a dog, and the dog instructs its tail (only wags its tail, it instructs another to carry out given task to him) (Budagov, 1871: 71; 161; 345; 385), also analyzed the occurrence of resentment (insulting) or admiring words (for example: “son of dog”, “dog begets dog”), and explained the meaning of the word “four-eyed dog” as follows: “Four-eyed dog (that’s what Kyrgyz call dogs having two black spots above their eyes)” (Budagov, 1871: 412). Proverbs related to dogs can be found in the works of other researchers. For example: “If a dog falls once, it must fall three more times” – similar in meaning to ours: “Trouble has come, open the gates” (Karutz, 1911: 93)»’

During his visit to Mangyshlak, the German scientist R. Karutz noted that Kazakhs use dogs to hunt foxes and rabbits and keep a pack of dogs to protect the village and livestock. It also tells about the fact that despite the fact that Kazakhs adhere to the Islamic religion, they turn to shamanism in the treatment of diseases. The information that the shaman used the skulls of one horse and two dogs is described as follows: “After the scene of the spell in the yurt, at which the sorceress, unfortunately, did not allow me to be present, and which consists mainly in shaking and rolling the patient, whistling and shouting, they take a horse’s skull, studded with dolls, i.e. sticks wrapped in rags and painted with red dots, and two more dog skulls, painted in the same way, they take them out into the steppe and put one behind the other on the road (mostly there are trampled paths leading to a well); then they burn the old rags and whistle and blow at the evil spirits which are embodied in the dolls and are carried away by a horse driven by dogs. The skulls are left in the very place where they were placed until they are trampled by animals, and rain and wind do not turn them into dust. If Kyrgyz encounters them on his way, he will go around them, but it is not customary to hide them or cover them in the ground” (Karutz, 1911: 127-128).

Based on the work of researchers, S. Abramzon reported that the Kazakhs paid great attention to the skull of dog and used it by Kazakh healers in the treatment of “bedlamite” and stated as: “Kazakh shamans (baksy) in the Irgiz and Torgai regions placed painted horse skulls near the main roads when driving out evil spirits from the sick people. Baksy would take a woman possessed by an

evil spirit to the main road, recite a series of spells, circle a painted horse skull over her head, and then place it to the side. Sometimes the skull of one or two dogs would be placed behind. It was assumed that the horse would carry away the spirits, and the dogs behind would urge the horse on”- and explains the reason why shamans-healers use the skulls of two dogs along with the skull of a horse (Abramzon, 1978: 62-62).

Conclusion

After analyzing the information provided, we conclude that the works of researchers, travelers of the second half of the XIX-early XX centuries are scientific heritage, which is an important source in the study of the role of dogs in the life, traditions and customs of the Kazakh people. Analyzing the works of researchers, we find out that, like other peoples, Kazakhs have superstitions and prohibitions, proverbs and sayings associated with the dog in their life, traditions, and that the dog played an important role in nomadic Kazakh society as a pet. This is evidenced by the fact that Kazakhs, as a protective “force” from evil, call their young children by the name of the dog, the presence of rituals, proverbs and sayings associated with the dog in rituals.

From mythological point of view – some nations connect their origins with dogs, and from economic and cultural point of view in the history of many nations, the role of the dog – is closely associated with the farming – it is known as hunter” that brings food to the house during the hunting, a “shepherd” that takes care for livestock, a house guard, a reliable companion of the owner, protector from evil and others.

Information about the important role of the dog in the life of Kazakhs can be noticed in the works of researchers and scientists, described from various points of view, who made a significant contribution to the study of Central Asia and Kazakhstan in the second half of the XIX and the beginning of the XX centuries. In particular, studying the works of scientists about herding dogs – “tobet” and hunting dogs “tazy” which are widespread in the Kazakh steppe, today we can consider it as an important fact in determining the characteristics of the “Kazakh greyhound”.

Acknowledgements

The article was written based on the project: «API4869303 – Ethnozooarchaeology study of the role of wolf and dog in ancient and modern cultures of Kazakhstan».

Әдебиеттер

- Абрамзон С.М. (1978). Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков. Сборник музея антропологии и этнографии XXXIV. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Ленинград: «Наука» Ленинградское отделение. С. 44-67.
- Брем А. (1894). Бытовая и семейная жизнь киргизов. Ежемесячное литературное приложение при журнале “НИВА”, №2. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Маркса. С. 325-346.
- Брем А. (1896). Степные кочевники-скотоводы. Ежемесячное литературное приложение к журналу “НИВА”, за январь, февраль, март и апрель. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Маркса. С. 131-158.
- Будагов Л. (1869). Сравнительный словарь Турецко-татарских наречий, с включением употребительных слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. В 2-х томах. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. Том 1. 813 с.
- Будагов Л. (1871). Сравнительный словарь Турецко-татарских наречий, с включением употребительных слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. В 2-х томах. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук. Том 2. 416 с.
- Диваев А. (1908). Ит-ала-каз (Поверье). Этнографическое обозрение. Издание Этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. №1-2, с. 149-150.
- Диваев А. (1916). К вопросу о наречении имен у киргизов. Туркестанские ведомости, №206, с. 1.
- Диваев А. (1900). О свадебном ритуале Киргизов Сыр-Дарьинской области. Казань: Типо-литография Императорского университета. С. 1-27.
- Добросмыслов А. (1898). Разведение и содержание киргизами собак. Тургайская газета, 30 августа, № 35, с. 1-4.
- Емельянов А.В., Гусев А.А., Громаков Н.А. (2007). Животные Зооботанического сада ТГУ. Волк обыкновенный. Биология. Экология. Культ. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина. 41 с.
- Голден П.Б. (1997). Волки, собаки и религия кипчаков. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, т. 50, №1/3, с. 87-97. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23658208>. Доступ получен 1 июля 2024.
- Гродеков Н.И. (1889). Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том первый. Юридический быт. Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина. 528 с.
- Хельзон П., Кароли Л., Сванберг И. (2022). Собака для лечения и немного теста для зуба. Историческая роль домашней собаки и других псовых в различных лечебных практиках в Восточном Туркестане / В книге: Община все еще важна: Юбилейный сборник Ильдико Беллер-Хана, ред. Айсима Мирсултан, Эрик Шлуссель и Эсет Сулейман. Издательство: NIAS Press, Копенгаген. С. 248-264.
- Ибрагимов И. (1876). Очерки быта киргизов. Древняя и новая Россия. Исторический иллюстрированный ежемесячный сборник. Санкт-Петербург: Хромолитография и типография В.И. Гращенского. Том 3. №9. С. 51-63.
- Ибрагимов И. (1872). Этнографические очерки Киргизского народа. Русский Туркестан. Сборник. Выпуск второй. Москва: Университетская типография Катков и ко. 289 с.
- Каруц Р. (1911). Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Перевод Е. Петри. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Деврина. 188 с.
- Кузьмин Я.В. (2011). Древнейшая в Азии собака. Наука в Сибири, №30-31 (2815-2816). <http://www.nsc.ru/NBC/article.phtml?nid=600&id=17>.
- Леви-Строс К. (2008). Тотемизм сегодня. Неприрученная мысль. Перевод с фр. А.Б. Островского. Москва: Академический Проспект. 520 с.
- Массон М. (1956). К истории охотничьих собак Средней Азии. Труды Среднеазиатского Государственного университета им. В.И. Ленина. Археология Средней Азии. Ташкент: Издательство САГУ. С. 148-155.
- Маракуев В. (1877). Петр Симон Паллас, его жизнь, ученые труды и путешествия. Москва: Типография А.А. Торлецкого и ко. 214 с.
- Наму Дж. (2006). Мифы и традиционные верования о волке и вороне в Центральной Азии: Примеры тюркских усуней и монголов. Asian Folklore Studies, т. 65, №2, с. 161-77. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30030397>. Доступ получен 1 июля 2024.
- Польферов Я.Я. (1896). Охота в Тургайской области (с рисунками). Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова. 141 с.
- Щербак А.М. (1961). Название домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Издательство Академии Наук СССР. С. 82-172.
- Тальманн О. и др. (2013). Полные митохондриальные геномы древних псовых предполагают европейское происхождение домашних собак. Science. Т. 342, №6160, с. 871-874. DOI:10.1126/science.1243650 <https://www.science.org/doi/10.1126/science.1243650#tab-citations>.
- Третьяковский Э. (1979). Собака в тюркском ареале: Этнолингвистическое исследование. Central Asiatic Journal, т. 23, №3/4, с. 297-319. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41927272>. Доступ получен 1 июля 2024.
- Урманче Ф.И. (2015). Тюркский героический эпос. Казань: ИЯЛИ. 448 с.
- Уолш Г.Е. (1898). Культ собаки. The North American Review. Т. 167, №500, с. 120-123. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25119039>. Доступ получен 2 июля 2024.

References

- Abramzon S.M. (1978). Predmety kul'ta kazahov, Kirgizov i karakalpakov [Objects of worship of Kazakhs, Kyrgyzs and Karakalpaks]. Sbornik muzeja antropologii i jetnografii XXXIV. Material'naja i kul'tura i hozjajstvo narodov Kavkaza, Srednej Azii i Kazahstana. Leningrad: «Nauka» Leningradskoe otdelenie. – S. 44-67. [in Russian].
- Brem A. (1894). Bytovaja i semejnaja zhizn' kirgizov [Household and family life of the Kyrgyz]. Ezhemesjachnyj Literaturnaja Prilozhenija pri zhurnale "NIVA", №2. Sank-Peterburg: Izdanie A.F. Marksa. S. 325-346. [in Russian].
- Brem A. (1896). Stepnye kochevniki-skotovody [Steppe nomads-pastoralists]. Ezhemesjachnyj Literaturnaja Prilozhenija k zhurnalu "NIVA", za janvar', fevral', mart i april'. Sank-Peterburg: Izdanie A.F. Marksa. S. 131- 158. [in Russian].
- Budagov L. (1869) Sravnitel'nyj slovar' Turecko-tatarskih narechij, so vkljucheniem upotrebitel'nejshih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkij jazyk [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects, including the most common words of Arabic and Persian and with translation into Russian]. V 2-h tomah. Sank-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk. Tom 1. 813 s. [in Russian].
- Budagov L. (1871). Sravnitel'nyj slovar' Turecko-tatarskih narechij, so vkljucheniem upotrebitel'nejshih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkij jazyk [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects, including the most common words of Arabic and Persian and with translation into Russian]. V 2-h tomah. Sank-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk. Tom 2. 416 s. [in Russian].
- Divaev A. (1908). It-ala-kaz (Pover'e). Jetnograficheskogo obozrenija. Izdanie Jetnograficheskogo otdela. Imperatorskogo obshhestva ljubitelej estestvoznaniya, antropologii i jetnografii. №1-2, s. 149-150. [in Russian].
- Divaev A. (1916). K voprosu o narechenii imen u kirgizov [On the issue of naming names among the Kyrgyz]. Turkestanskije vedomosti, №206, s. 1. [in Russian].
- Divaev A. (1900). O svadebnom rituale Kirgizov Syr-Dar'inskoj oblasti [About the wedding ritual of the Kyrgyz of the Syr-Darya region]. Kazan': Tipo-litografija Imperatorskogo universiteta. S. 1-27. [in Russian].
- Dobromyslov A. (1898). Razvedenie i sodarzhanie kirgizami sobak [Breeding and maintenance of Kyrgyz dogs]. Turgajskaja gazeta, 30 avgusta, № 35, s. 1-4. [in Russian].
- Emel'janov A.V., Gusev A.A., Gromakov N.A. (2007). Zhivotnye Zoobotanicheskogo sada TGU. Volk obyknovennyj. Biologija. Jekologija. Kul't [Animals of TSU Zoo Botanical Garden. An ordinary wolf. Biology. Ecology. The cult]. Tambov: Izd-vo TGU im. G.R. Derzhavina. 41 s. [in Russian].
- Golden P.B. (1997). Wolves, Dogs and Qipčaq religion. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 50, no. 1/3, pp. 87-97. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/23658208>. Accessed 1 July 2024.
- Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i Karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti [Kyrgyz and Karakirgiz of the Syr-Darya region]. Tom pervyj. Juridicheskij byt'. Tashkent: Tipo-Litografija S.I. Lahtina. 528 s. [in Russian].
- Hällzon P, Karoly L., Svanberg I. (2022). Dog for a Cure and Some Dough for a Tooth The Historical Role of the Domestic Dog and Other Canids in Various Healing Practices in Eastern Turkestan / In book: Community Still Matters: Ildiko Beller-Hahn Festschrift, eds. Aysima Mirsultan, Eric Schluessel & Eset Sulayman. Publisher: NIAS Press, Copenhagen. Pp.248-264.
- Ibragimov I. (1876). Ocherki byta kirgizov [Sketches of the Kyrgyz way of life]. Drevnjaja i Novaja Rossija. Istoricheskij illjustrirovannyj ezhemesjachnyj sbornik. Sank-Peterburg: Hromolitografija i Tipografija V.I. Grashanskogo. Tom 3. № 9. S. 51-63. [in Russian].
- Ibragimov I. (1872). Jetnografieskie ocherki Kirgizskogo naroda [Ethnographic sketches of the Kyrgyz people]. Russkij Turkestan. Sbornik. Vypusk vtoroj. Moskva: Universitetskaja tipografija Katkov i ko. 289 s. [in Russian].
- Karutic R. (1911). Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake [Among Kyrgyz and Turkmen in Mangyshlak]. Perevod E. Petri. Sank-Peterburg: Izdanie A.F. Devrina. 188 s. [in Russian].
- Kuz'min Ja.V. (2011). Drevnejshaja v Azii sobaka [The oldest dog in Asia]. Nauka v Sibiri, № 30-31 (2815-2816). <http://www.nsc.ru/HBC/article.phtml?nid=600&id=17> [in Russian].
- Levi-Stros K. (2008) Totemizm segodnja. Nepriruchennaja mysl' [Totemism today. An untamed thought]. /Per. S fr. A.B. Ostrovskogo. Moskva: Akademicheskij Prospekt. 520 s. [in Russian].
- Masson M. (1956). K istorii ohotnich'ih sobak Srednej Azii [On the history of hunting dogs of Central Asia]. Trudy Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo universiteta im. V.I. Lenina. Arheologija Srednej Azii. Tashkent: Izdatel'stvo SAGU. S. 148-155. [in Russian].
- Marakuev V. (1877). Petr Simon Pallas, ego zhizn', uchenye trudy i puteshestvija [Peter Simon Pallas, his life, scientific works and travels]. Moskva: Tipografija A.A. Torleckago i Ko. 214 s. [in Russian].
- Namu J. (2006). Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the Crow in Central Asia: Examples from the Turkic Wu-Sun and the Mongols. Asian Folklore Studies, vol. 65, no. 2, pp. 161-77. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30030397> Accessed 1 July 2024.
- Polferov Ja.Ja. (1896). Ohota v Turgajskoj oblasti (s risunkami) [Hunting in the Turgai region (with drawings)]. Orenburg: Tipo-litografija P.N. Zharinova. 141 s. [in Russian].
- Shherbak A.M. (1961). Nazvanie domashnih i dikih zhivotnyh v tjurkskih jazykah [The names of domestic and wild animals in the Turkic languages]. Istoricheskie razvitie leksiki tjurkskih jazykov. Moskva: izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. S. 82-172. [in Russian].
- Thalmann O. et al. (2013). Complete Mitochondrial Genomes of Ancient Canids Suggest a European Origin of Domestic Dogs. Science. Vol. 342, N6160, pp. 871-874. DOI:10.1126/science.1243650 <https://www.science.org/doi/10.1126/science.1243650#tab-citations>

Tryjarski E. (1979). The dog in the Turkic area: An Ethnolinguistic study. *Central Asiatic Journal*, vol. 23, no. 3/4, pp. 297-319. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41927272>. Accessed 1 July 2024.

Urmanche F.I. (2015). *Tjurkskij geroicheskiy jepos [The Turkic Heroic Epic]*. Kazan?: IJaLI. 448 s. [in Russian].

Walsh G.E. (1898). The Cult of the Dog. *The North American Review*. Vol. 167, no. 500, pp. 120-123. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25119039>. Accessed 2 July 2024.

About the authors:

Kozhahmetov Bagashar – doctoral student of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Kazakh National University named after Al-Farabi. Kazakhstan, Almaty. E-mail: bagashar0909@gmail.com

Baigunakov Dosbol Suleimenovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History, Kazakh National University named after Al-Farabi. Kazakhstan, Almaty. E-mail: dosbol_bs@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Қожахметов Бағашар – докторант, археология, этнология және музеология кафедрасы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: bagashar0909@gmail.com

Байғунаков Досбол Сулейменович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, тарих факультетінің деканы, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: dosbol_bs@mail.ru

Сведения об авторах:

Кожахметов Бағашар – докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: bagashar0909@gmail.com

Байғунаков Досбол Сулейменович – доктор исторических наук, профессор, декан факультета истории, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: dosbol_bs@mail.ru

Поступило: 15.07.2024

Принято: 30.08.2024

I. Kazmadiyarova* , E. Akymbek

Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: inkarkaz@gmail.com, eraly_a@mail.ru

THE HISTORY OF THE STUDY OF NUMISMATICS OF THE ALMATY REGION (6th -18th centuries)

This article examines the history of the study of coins found in the city and region of Almaty. The purpose of the article is to introduce scientific data and determine the prospects for the development of numismatic research in the field of monetary circulation in Almaty and the region. Based on the stated goal, the following research tasks have been identified: collecting materials on numismatics in Almaty and the Almaty region, analyzing, and systematizing the materials. In the course of the research, three groups of basic studies were considered – primary, field studies of numismatic material, scientific literature of a monographic nature, which contains materials on numismatic material and scientific articles. The research available in Kazakhstani science on numismatic materials of Almaty and Almaty region has been studied and analyzed. The works reflecting the history of the study of numismatics in the context of Almaty and the region of different time periods are studied in detail. The historiographical analysis of scientific works on numismatic materials allowed us to determine the breadth of numismatic problems on which the works are based. Their possibilities and prospects for reproducing the picture of the history of the study of numismatics in Almaty and the Almaty region are determined. The main part of the research consists of work on archaeological materials with the inclusion of data on the study of individual coins and coin hoards. In particular, we can note that the coins found on the territory of Almaty have a more or less sufficient historiographical base compared to the coins found on the territory of the Almaty region. And it should be noted that there is no information about the location of most of the coins found. In turn, the lack of scientific fixation of coins negatively affects the peculiarity and trend of the development of the political and economic system of the state.

Key words: numismatics, coins, Almaty, Almaty region, Karakhanids, Chagataids, historiography.

І.Т. Қазмадиярова*, Е.Ш. Ақымбек

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: inkarkaz@gmail.com, eraly_a@mail.ru

Алматы облысының нумизматикасын зерттеу тарихы (б.з. VI-XVIII ғғ.)

Бұл мақалада Алматы қаласымен Алматы облысының аумағында табылған монеталарды зерттеу тарихы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ғылыми білімді көрсету және Алматы қаласымен Алматы облысының ақша айналымы саласындағы нумизматикалық зерттеулерді дамыту перспективаларын анықтау. Қойылған мақсатқа сүйене отырып, Алматы және Алматы облыстарының нумизматика мәселелері бойынша материалдар жинау, талдау және жүйелеу бойынша зерттеудің мынадай міндеттері айқындалды. Зерделеу барысында негізгі зерттеулердің үш тобы – бастапқы, далалық зерттеулер, нумизматика туралы материалдар мен жинақталған монографиялық сипаттағы ғылыми әдебиеттер және ғылыми мақалалар қарастырылды. Алматы мен Алматы облысының нумизматикалық материалдары бойынша қазақстандық ғылымда бар зерттеулер зерделеніп, талданды. Алматы мен Алматы облысының түрлі кезеңдеріндегі нумизматиканы зерттеу тарихын көрсететін жұмыстар егжей-тегжейлі зерделенді. Нумизматикалық материалдар бойынша ғылыми жұмыстардың тарихнамалық талдауы бізге нумизматика мәселелерінің кеңдігін анықтауға мүмкіндік берді. Алматы мен Алматы облысының нумизматикасын зерттеу тарихының суретін жаңғырту үшін олардың мүмкіндіктері мен перспективалары айқындалды. Зерттеудің негізгі бөлігі жеке монеталар мен монеталар көмбелерін зерттеу деректерін қамтитын археологиялық материалдардағы жұмыстардан тұрады. Атап айтқанда, Алматы қаласының аумағында табылған монеталардың Алматы облысының аумағында табылған монеталармен салыстырғанда тарихнамалық базасы кен екенін атап өтуге болады. Сонымен қатар табылған монеталардың көпшілігінің орналасқан жері

мауы мемлекеттің саяси және экономикалық жүйесінің ерекшелігі мен даму тенденцияларына теріс әсер етеді.

Түйін сөздер: нумизматика, монеталар, Алматы, Алматы облысы, Қарахан дәуірі, шағатайдар, тарихнама.

И.Т. Казмадиярова*, Е.Ш. Ақымбек

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: inkarkaz@gmail.com, eraly_a@mail.ru

История изучения нумизматики Алматинской области (VI–XVIII вв. н.э.)

В данной статье рассматривается история изучения монет, найденных на территории города Алматы и Алматинской области. Целью статьи является отражение научных знаний и определение перспектив развития нумизматических исследований в сфере денежного обращения города Алматы и Алматинской области. Исходя из поставленной цели, были определены следующие задачи исследования по сбору материалов по вопросам нумизматики Алматы и Алматинской области, анализ и систематизация материалов. В ходе проведения исследования рассмотрены три группы базовых исследований – первичные, полевые исследования нумизматического материала, научная литература монографического характера, в которой собраны материалы о нумизматическом материале и научные статьи. Изучены и проанализированы имеющиеся в казахстанской науке исследования по нумизматическим материалам Алматы и Алматинской области. Подробно изучены работы, отражающие историю изучения нумизматики в контексте Алматы и Алматинской области различных периодов времени. Историографический анализ научных работ по нумизматическим материалам позволил нам определить широту проблем нумизматики, на которых основаны работы. Определены их возможности и перспективы для воспроизведения картины истории изучения нумизматики Алматы и Алматинской области. Основную часть исследований составляют работы на археологических материалах с включением данных об исследовании отдельных монет и монетных кладов. В частности, мы можем отметить, что монеты, найденные на территории г. Алматы имеет более менее достаточную историографическую базу по сравнению с монетами, найденных на территории Алматинской области. И необходимо отметить, что информация о местонахождении большинства найденных монет отсутствует. В свою очередь отсутствие научной фиксации монет негативно влияет на особенность и тенденцию развития политической и экономической системы государства.

Ключевые слова: нумизматика, монеты, Алматы, Алматинская область, караханиды, чагатаиды, историография.

Introduction

Among the issues of socio-economic history, the topic of money circulation in Kazakhstan remains practically unexplored, despite the abundance of actual numismatic materials. The complex processing of numismatic material allows us to obtain new objective data that significantly clarify some aspects of our history.

The range of archaeological sites in Kazakhstan is very wide, and, the coins found in the monuments occupy a special place. But the amount of supplemented information remains significantly small, and today there is a problem not only of coin identification, but also of the methodology of studying numismatic material. In comparison with other areas of historical science, a small amount of scientific literature is devoted to numismatics.

Within the framework of the object, the subject of the study is defined, acting as a scientific research activity reflected in the few publications devoted to

the study of numismatics of the city of Almaty and the Almaty region. The subject of the study can be divided into three groups, which in turn form the initial basis of the study. The first group includes documentary materials – primary, field studies of numismatic material. The second group is monographic scientific literature, which contains materials on numismatic material and defines the place of coin denominations in the system of historical knowledge. The most extensive, the third group, is represented by many scientific works devoted to individual, narrow problems of numismatics contained in scientific periodicals (articles, reports).

It should be noted that special works covering certain periods in the history of the study of the Ili Valley in the context of Almaty and Almaty region have been conducted. In this regard, the purpose of the article is to reflect scientific knowledge and determine the prospects for the development of numismatic research in the field of monetary circulation in Almaty and the Almaty region.

Based on this goal, research was undertaken to collect materials on the numismatics of Almaty and Almaty region, analysis and systematization of materials.

The relevance of studying the history of numismatic material research was due to the lack of historiography on numismatics of the city of Almaty and the Almaty region and a large number of coins made in the Middle Ages and imported as a result of international trade relations along the Great Silk Road from neighboring countries.

Materials and methods of research

The research of numismatics of the Ili Valley in the context of Almaty and the Almaty region, available in Kazakhstani science, is studied and analyzed. The works reflecting the history of the study of numismatics in the context of Almaty and Almaty region of different periods are studied in detail. The methodology of the research was the use of the method of historiographical analysis, comparative historical method, methods of typologization, systematization, analysis and synthesis, as well as classifications. The historiographical analysis of scientific works on numismatic materials allowed us to determine the breadth of numismatic problems based on which the works are based. The comparative method allowed us to determine the types and varieties of data used. Their possibilities and prospects for reproducing the picture of the history of the study of numismatics in Almaty and the Almaty region are determined.

Literature review

According to primary documentary studies, a considerable number of coins and coin hoards have been recorded in the territory of Almaty and the Almaty region. So, for example, T.V. Savelyeva in the report "From the history of the study of antiquities in the area of Alma-Ata" notes that in the 90s of the 19th century, silver and copper Jagatai coins and a gold coin were found in Vernoye on the southwestern outskirts (Savelyeva, 1974: 15).

The report compiled by E.I. Ageeva, A.G. Maksimova (1958: 8) based on materials for the archaeological map of the Alma-Ata region notes data on coins found on the territory of Almaty and the Almaty region. In 1903, an Ilek coin of Kadyr Khan 13 was found on the territory of the village of Bolshaya Alma-Ata, transferred later to the Imperial St. Petersburg University (Report, 1903: 170). It should be noted that in the catalog, this coin is

dated to the 17th century. In 1909, 10 Chagataid silver coins were found, identified as one coin of Sultan Senjar and Termashirin in 1331, two of Sultan Muhammad in 1346, the rest anonymous, minted in Bukhara and Termez in 1325, 1328, 1331 and 1335. Also, in 1914, a treasure of 500 silver and copper coins with Arabic inscriptions near Issyk. All the accidental finds were received by the Russian Historical Museum, the Hermitage, and the Museum of Tomsk University, some were kept in the regional museum in Almaty (Ageeva, Maksimova, 1958: 8).

The accidental discovery of Chagataid silver coins found 28 km from Almaty in the area of the village of Alekseevsky Ili district (Ageeva, Maksimova, 1958: 57). Silver Chagataid coins of the 13-14 centuries were found in the Botanical Garden of Almaty (Ageeva, Maksimova, 1958: 64). One gold, copper and 13 silver Kashgar coins, a silver coin of the Kokand Khan Muhammad Mal, were found near the Turksib rest house on the Kamenskoye plateau in Almaty (Ageeva, Maksimova 1958: 66). The authors also note obscure finds throughout the territory of the Alma Ata region: a hoard of coins of the 17-19 centuries, a copper coin in the village of Karam 50 km from Almaty, one coin from predatory excavations (Ageeva and Maksimova, 1958: 109).

As well as a silver coin found in the stratigraphic pit of the Chilik settlement 9th-14th centuries, in 1956 on the western outskirts, surveyed by the Semirechye archaeological expedition led by E.I. Ageeva (Ageeva, 1990: 8).

The reports of archaeological excavations at the settlement, conducted under the leadership of I.I. Kopylov (1965: 25), are also partially considered. According to the report, in 1964, during excavations at the Talgar settlement, 10 coins were found, and in 1965, 22 coins, 6 of them silver coins, as the author noted with barely noticeable Kufic inscriptions or with the inscription of the legend in Arabic. The found copper coins, I.I. Kopylov presumably refers to the Karakhanid coins of the 10th-12th centuries and one proto-Karakhanid coin, according to the form, refers to the Turgesh coins of the 7th-8th centuries.

K.M. Baypakov (2013: 402) in his monograph "Ancient and Medieval Urbanization of Kazakhstan" writes that in the middle of the 10th century, on the territory of Zhetyсу and part of East Turkestan, the Karakhanid state arose, which absorbed many social institutions of the state formations preceding it. Based on the system of appanages, it consisted of eastern and western possessions – Eastern and Western khaganates. During the archaeological excavations of Otrar, Kuyryktobe, Ispidzhab, Taraz,

Talgar, Aktobe, and Karakhanid coins of the 11th-12th centuries were found in large numbers. Among the interesting finds are coins issued on behalf of Karakhanid Suleiman B. Daoud, found in various places – in Zhetysu, Ferghana and Central Asia. There is an assumption that the place of their release was the medieval Talkhir (Talkhiz) – Talgar settlement.

According to the results of the excavations carried out in Talgar, K.M. Baypakov (2013: 258) dates the time of its functioning to the 8th-14th centuries. Based on the development of the city, ceramics, glass, coins, and imported items, Talgar speaks of as a large trade and craft center, which occupied an advantageous position at the intersection of caravan routes. It assumes that a mint was functioning in Talgar in the 11th century and, summarizing, says that Talgar was the capital of the left-bank part of the Ili Valley.

Kopylov I.I., Kereksha L.I. (1993:125) in the article “Talkig (Ancient Talgar) – the fork of the Great Silk Road”, two periods of the history of the life of ancient Talgar – “Talkiga” are defined: the first period from the end of the 8th century – the first half of the 9th century to the third quarter of the 11th century and the second Karakhanid-Khitani period from the end of the 11th century to the first quarters of the 13th century. The beginning of the city’s life is dated by finds in the layer of the first-lower construction horizon of the Turkic-Karluks ceramics and such objects of Central Asian import as ceramic glasses on a thick stem, which existed in Central Asia and were widespread in the Kushan Empire, silver dirhem, minted in 1003-1004 in the Uzgend of the Ferghana region.

According to the authors, Talgar ceased to exist in the third quarter of the 11th century. In connection with the fratricidal battles of Bagra Khan with his brother Arslan Khan in 1056. It dates from the dirham of the third quarter of the 11th century, found under the hollow living quarters of the second period of the city’s life (Kopylov, Kereksha 1993:125).

Here, the authors suggest that there was a mint in the jeweller’s house, which minted mainly copper and bronze dirhams (Kopylov, Kereksha 1993:126).

Burnasheva R.Z. (1972:183) in the article “The coin of Suleiman b. Daoud from the Talgar settlement” casts doubt on the assumption of the existence of a mint in Talgar but does not deny the fact that the discovery of the coin of Suleiman b. Daoud speaks of the extensive trade relations that existed in the 11th century between the cities of Semirechye, Central Asia and the Middle East. To give an ex-

ample, the discovery of a famous dish from Iran.

Later, T.V. Savelieva (1994:74-77) mentions the coin of Suleiman B. Daoud based on the materials of the excavations of the Talgar settlement as one of the well-preserved coins among ten and refers to coins issued in the vassal estates of Maverenakhr.

Petrov P.N., Baypakov K.M., Voyakin D.A. (2014: 15) in the work “Coin business and monetary circulation in the Great Mongolian Empire, the states of the Chagataids and Jochids on the territory of Kazakhstan” it is noted that Talkhir (Talgar) existed in the 13th century based on the cultural layer on the site of the settlement belonging to this period. It is also mentioned that in the second half of the 13th century, the city of Almaty, located next to Talgar, minted silver Chagataid dirhams.

In the article by B.A. Zheleznyakov and A. Kembayeva (2021) “Numismatic materials from the funds of the museum-reserve “Esik”. Finds at the settlements of Sauran and Samsy” examines the accidental finds of coins of the ancient settlement of Samsy, found by local residents in different years. The coins date from the Karakhanid period of the second half of the 11th century, without the possibility of determining the place of minting.

New data on coins distributed in the territory of the Almaty region are considered in the joint work of P.N. Petrov, N.A. Atygaev, J.M. Beltenov (2023: 377) “Money on the Silk Road”. The study presents coins minted in Almalyk and found in large quantities near the village of Dikhan in the Uygur district and silver dirhams of the Chagataid period found in the area of Malovodny on the Kuldzhinsky tract near the road in 2021.

In the work of K.M. Baypakov and T.V. Savelieva (2004: 150) “The ancient history of Almaty and Zhetysu” it is noted that Almaty and the medieval cities of Zhetysu were the center of active trade – local, regional and international. Many cities had their own mints, where copper and silver coins were minted, as well as silver-plated copper coins. On the territory of modern Almaty, there are coins of the last third of the 13th century with an indication of the place of minting – the mint of Almaty and the date.

Baypakov K.M. (2012: 159) in the study “Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan complex archaeological expedition)” notes that one worn coin was found at the Almarasan settlement, located in the southwestern part of the modern city.

An interesting result of the research of Almaty in 1928, when B.N. Dublitsky and A.I. Mordukhai-Boltovskoy, when opening a small mound from a

chain along the left bank of the Almaty River, discovered among the finds a copper coin, which was identified in the Hermitage as the coin of King Mrenas of northwestern India (1st century BC) (History of Almaty, 2006: 36). And at the beginning of the twentieth century, reports of accidental finds from the Ili Valley appeared in archaeological publications. A coin of the 13th century was discovered in the area of Verniy, and then in 1906 – a treasure of Jagataid silver coins (Baypakov, Savelyeva, Chang, 2005: 102).

In 1979, two silver coins were found in Almaty on the territory of the former Frontier School. In appearance, the metrology and the technique of minting the coin resembled the products of Central Asian and East Turkestan cities of the last third of the 13th- early 14th centuries. In 1990, two more coins with the same tamgas (Baipakov, Savelieva, Chang, 2005: 103).

The history of the study of the Almaty mint begins with V.N. Nastich's (2000:267) article "Almaty – the 13th century Mint", where he notes that in the last quarter of the 13th century, during the radical monetary reform in the Chagataid state, organized around 670/1271-1272 by a prominent Central Asian figure of the Mongolian era Mas'ud B. Mahmud al-Khvarizmi. A mint operated in a city called Almaty, the localization of which coincides with the modern Almaty, supplying the markets of the city and its districts with silver coins. The coinage of silver dirhams was short-lived, but quite intensive: it is represented by different pairs of stamps and even different coin types and was intended primarily to provide the means of circulation of the local market, which is sufficiently remote from the main economic centers of Transoxiana. The latter, by the way, easily explains the absolute rarity of the described coins, and their absence in large treasures and among individual finds of that period in other places of the vast yurt of Chagatai, except for the Almaty region, located on the most remote north-eastern outskirts of the state (Nastich, 2000:259). Archaeological finds of earlier times known on the territory of Alma-Ata indicate that the settlement existed here already in the Karakhanid era.

The history of studying the mint of Almaty was not limited only to the research of V.N. Nastich but was supplemented by a joint article by P.N. Petrov and A.M. Kamyshev (2005:162) "Almaty – the mint of the Chagataid state" about two coins of the Chagataid period discovered in Almaty in 2004 in a private collection. According to the authors, the beginning of coinage is always associated with the economic needs of the region in the coin, and the de-

veloped system of denominations only emphasizes the fact that the need for coinage was dictated by the economic needs of the city and its district, since small fractions of silver coins did not go far from the place of their issue. But they leave open the question of who ruled the city of Almaty in the 13th century from the heirs of the Genghis Khan family.

Data on the mint of Almaty is updated by the work of P.N. Petrov (2021:178) "New Year of coinage of silver dirhams at the mint of Almaty". According to the author's research, the mint of Almaty did not work for a long time and the volume of issue of silver dirhams in the state of Chagataids was scanty in terms of the scale of state needs for such products. To date, the following years of coinage of the mint of Almaty have been established: 684 AH /1285-1286; 685 AH /1286-1287; 686 AH /1287-1288. However, an accidental discovery in the Silym area near Shymkent expands the chronological boundaries of the coinage of Almaty dirhams. Based on the modification of the tamga on the denominations of the mint of Almaty, it is assumed that the beginning of the functioning of mint production is not earlier than 679 AH /1280-1281 and until possible completion no later than 704/1304-1305, since at the moment the author states the work of the mint only in the 680s AH / 1280s.

In the work of P.N. Petrov, J.M. Beltenov (2023: 376) "The Third Almaty 2021: a hoard of silver coins of the 14th century of the Chagataid Khanate", a treasure trove of coins found on the territory of the sanatorium "Al-Farabi" in Almaty is recorded. The work notes that about 1000-1200 copies of coins minted during the Great Mongol Empire, Chagataidsky ulus, Golden Horde, and the Hulaguid state are taken into account. The bulk of the coin was minted in Otyrar, Bukhara, Samarkand, Termez, Almalyk (Petrov, Beltenov 2021:239). The authors suggest that, according to the location of the three Almaty treasures found, the medieval city of Almaty was located or existed as a city administratively uniting several neighboring settlements at the end of the 13th century.

Results and discussion

The status of the history of the study of numismatics as one of the scientific directions opens up the possibility of choosing to study various topics of numismatics. In this regard, the historiography of numismatics in Kazakhstan currently includes a layer of scientific works that differ in the choice of objects and subjects of research, as well as spatial and temporal aspects of research. The main part of

the research consists of work on archaeological materials with the inclusion of data on the study of individual coins and coin hoards. In particular, we can note that the coins found on the territory of Almaty have a more or less sufficient historiographical base compared to the coins found on the territory of the Almaty region. It should be noted that there is no information about the whereabouts of most of the coins found. In turn, the lack of scientific fixation on coins negatively affects the peculiarity and trend of the development of the political and economic system of the state.

According to the data in the reviewed studies, Chagataid coins are found in the largest number, followed by coins of the Karakhanid, Ugedeid and Juchid periods in equal parts. The widespread use of Chagataid coins confirms the economic development and, consequently, monetary circulation in the ChagataidUlus. The name of the frequently found

Almalyk, Parab, Termez, Bukhara, Uzgend and Khorezm mints on the coinage indicates the close development of trade and cooperation between the cities (Table 1).

Hoards with a large number of coins were found on the territory of Almaty and its district, it is interesting that there are no denominations with the mint "Almaty" in these treasures. Based on this, it is possible to state with confidence about the established economic relations between the cities and the advantageous location on the caravan routes (Table 1).

It should also be noted here that the mints of the capital city of Almalyk and Almaty are represented as two separate mints. According to research data, we can see that Almalyk coins were found on the territory of the Uygur district of the Almaty region, and Almatu coins on the territory of Almaty, and according to the latest data on the territory of Shymkent.

Table 1 – Distribution of coins

Name	Place of discovery	Quantity	Material	Dynasty	Chronology	Minting centar	Year of discovery
Coin	The southwestern outskirts of Vernoye	-	copper	The Chagataids	-	-	20 th centuries 90
		-	Silver				
		1	gold				
Ilek coin	The village of BolshayaAlmatinka	1	copper		13 th or 17 th century		1903
Coin	Unknown	10	silver	The Chagataids	1331	Bukhara Termez	1910
					1346		
					1325		
					1328		
					1331		
					1335		
A hoard of silver and copper coins with Arabic inscriptions	Near Issyk	500	Silver Copper	-	-	-	1914
Coin	Alekseevskoye settlement	-	Silver	The Chagataids	-	-	-
Coin	Botanical garden	-	Silver	The Chagataids	13 th -15 th century	-	-

Continuation of the table

Name	Place of discovery	Quantity	Material	Dynasty	Chronology	Minting center	Year of discovery
Coin	Almaty, Tursib holiday home on the Kamenskoye plateau	1	Gold	-	-	-	-
		1	Copper				
		14	Silver				
A hoard of coin	The village of Koram	-	Copper	-	-	-	-
Coin	Chilik settlement	1	Silver	-	-	-	1956
Coin	Talgar (Talkhiz)	39	Copper	Karakhanids	10 th – 12 th centuries	-	1964
		7	Silver		1003-1004	1 coin – Uzgend	1965
Coin	Samsy	-	Copper	Karakhanids	11 th centuries	-	-
A hoard of coin	the village of Dikhan Uygur district	75	Silver	Karakhanids	the end of the 12 th century – the beginning of the 13 th century	1 coin – Parab	2021-2022
				The Chagataids		61 coins – Almalyk	
						13 coins – unclear	
Coin	Almaty, Malovodnoe	-	Silver	The Chagataids	-	-	-
Coin	Almaty, Almarasan	1	-	-	-	-	-
Coin	Almaty, The left bank of Malaya Almatinka	1	-	-	-	-	1928
First Almaty hoard	Almaty, GornyGigant (intersection of Minaev and Akhmedyarov streets)	1386	Silver	There are Juchiddangs present	The latest 730h.y., 14 th century	Otyrar Khorezm	1978
Second Almaty hoard	Almaty, Border guard School	10-12	Silver	The Ogedeids	13 th century	Almatu	1979
Third Almaty hoard	Almaty, «Al-Farabi» Sanatorium	Approximately 1000-1200	Silver	615 eks – The Chagataids	The latest is 734 h.y.	-	2021
Coin	Almaty	2	Silver	The Chagataids	13 th century	Almatu	2004
Coin	Sizym district, Shymkent		Silver	The Chagataids	13 th century	Almatu	2021
A hoard of coin	Kaskelen	-	-	-	The latest is 760 h.y./1360	-	1892

Conclusion

In the article, we examined the history of the study of numismatics in Almaty and the Almaty region. An analysis of the bibliography accumulated over the entire period of research activity allows us to conclude that research in the field of the history of archaeology related to the study of numismatics in Almaty and the Almaty region has not yet been fully developed.

Thus, mentions of the study of coins in primary documentary research have been found since the 50s of the twentieth century, and in scientific articles since the 1970s. According to the scientific works, the most ancient coin is the coin of King Mrenas, which indicates a developed system of international relations.

Prior to the introduction into circulation of denominations of Proto-Karakhanid coins, other coins of the early Middle Ages period in the territory of the city of Almaty and the Almaty region were not recorded in studies. The finds of Karakhanid copper dirhams indicate the beginning of economic and political development in this region and, as a result, scientists have suggested the likely functioning of

the mint in Talgar during the Karakhanid period. The prevalence of silver Chagataid coins indicates that the region, and precisely the territory of the city of Almaty, played a political role during the reign of the Mongol khans.

Also, to date, there is no special monograph on numismatics of this territory in the historiography of the study of numismatic material of the city of Almaty and the Almaty region. Information about numismatics is found in the context of individual monographs on archaeological finds or on urbanization. In this regard, it should be noted that articles and monographs mentioning individual coins were considered together, since some articles have a broader attribution of the coin.

Acknowledgments

The article was carried out as part of the implementation of the tasks of the projects of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025, BR21882346.

Литература

- Агеева, Е. И., & Максимова, А. Г. (1958). Материалы к археологической карте Алма-Атинской области. Архив Института археологии имени А. Х. Маргулана, инв. №354, 125 с.
- Байпаков, К. М., & Савельева, Т. В. (2004). Древние сокровища Алматы и Жетысу. Алматы, 172 с.
- Байпаков, К. М., Савельева, Т. В., & Чанг, К. (2005). Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 188 с.
- Байпаков, К. М. (2012). Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннее средневековье. Алматы, 390 с., илл.
- Байпаков, К. М. (2013). Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII веков. Алматы, 514 с., илл.
- Бурнашева, Р. З. (1972). Монета Сулеймана б. Дауда с городища Талгар. В Поиски и раскопки в Казахстане (с. 182-186). Алма-Ата.
- Железняков, Б., & Кембаева, А. (2022). Нумизматический материал городищ Сауран и Самсы (фондовый материал музея-заповедника «Есик»). В III Есикские чтения: Письменные памятники Центральной Азии (Вопросы перевода и интерпретации) (с. 90-99). Алматы.
- История Алматы. (2006). В двух томах. Том 1. Алматы: ИД «Кредо», 372 с., илл.
- Копылов, И. И. (1965). Отчет о работе Талгарской археологической экспедиции (ТАЭ) КазПИ им. Абая в 1965 году. Рукопись, Личный фонд И. И. Копылова. Фонды ГИКЗМ «Есик», КР ЕКМ ГКК 220.
- Копылов И. И., & Керекеша Л. И. (1993). Талкык (Древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути. В Археологические памятники на Великом Шелковом пути (с. 122-136). Алматы.
- Настич, В. Н. (2000). Алматы – монетный двор XIII в. Древности Поволжья и других регионов. Нумизматический сборник, 3(2), 257-267.
- Отчет Императорской археологической комиссии за 1901 год. (1903). Санкт-Петербург, 201 с.
- Петров, П. Н., & Камышев, А. М. (2005). Алматы – монетный двор государства Чагатаидов. Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук, 1, 161-164.
- Петров, П. Н., Байпаков, К. М., & Воякин, Д. А. (2014). Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов на территории Казахстана. Алматы, 264 с., илл.

Петров, П. Н., & Белтенев, Ж. М. (2022). Третий Алматы 2021 г.: клад серебряных монет XIV века Чагатайского ханства. В Евразийская степная цивилизация: человек и историко-культурная среда. Материалы V международного конгресса археологии евразийских степей (с. 235-241). Туркестан: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Петров, П. Н. (2021a). Новый год чеканки серебряных дирхамов на монетном дворе Алматы. В II Иссыкские чтения (с. 178-181). Алматы: Казак университети.

Петров, П. Н., Атыгаев, Н. А., & Белтенев, Ж. М. (2023). Деньги на Шелковом пути (территория Казахстана, XIII - XIV вв.). Алматы, 400 с., илл.

Савельева, Т. В. (1974). Из истории изучения древностей в районе г. Алматы. Архив Института археологии имени А. Х. Маргулана, инв. №1643, 25 с.

Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). (1994). Алматы, 216 с.

References

Ageeva, E. I., & Maksimova, A. G. (1958). Materialy k arheologicheskoj karte Alma-Atinskoj oblasti [Materials for the archaeological map of the Alma-Ata region]. Arhiv Institute Arheologii imeni A. H. Margulana, inv. №354, 125 p.

Bajpakov, K. M., & Savel'eva, T. V. (2004). Drevnie sokrovishha Almaty I Zhetysu [Ancient treasures of Almaty and Zhetysu]. Almaty, 172 p.

Bajpakov, K. M., Savel'eva, T. V., & Chang, K. (2005). Srednevekovye goroda I poselenija Severo-vostochnogo Zhetysu [Medieval towns and settlements of Northeastern Zhetysu]. Almaty, 188 p.

Bajpakov, K. M. (2012). Drevnjaja I srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj jekspedicii). Kniga I. Urbanizacija Kazahstana v jepohu bronzy – rannem srednevekov'e [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan Complex Archaeological Expedition). Book I. Urbanization of Kazakhstan in the Bronze Age – Early Middle Ages]. Almaty, 390 p, ill.

Bajpakov, K. M. (2013). Drevnjaja I srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj jekspedicii). Kniga II. Urbanization of Kazakhstan in the 9 – early 13 centuries. Almaty, 514 p, ill.

Burnasheva, R. Z. (1972). Moneta Sulejmana b. Dauda s gorodishha Talgar [Coin of Suleiman B. Daoud from the Talgar settlement]. In Poiski I raskopki v Kazahstane (pp. 182-186). Alma-Ata.

Zheleznyjakov, B., & Kembraeva, A. (2022). Numizmaticheskij material gorodishh Sauran I Samsy (fondovyj material muzeja-zapovednika «Esik») [Numismatic material of the settlements of Sauran and Samsa (stock material of the museum-reserve "Esik")]. In III Esik readings: The written monuments of Central Asia (The challenges of translation and interpretation) (pp. 90-99). Almaty.

Istorija Almaty. (2006). V dvouhtomah [The history of Almaty. In two volumes]. Tom 1. Almaty: ID «Credo», 372 p, il.

Kopylov, I. I. (1965). Otchet o rabote Talgarskoj arheologicheskoj jekspedicii (TAJe) KazPI im. Abaja v 1965 godu [Report on the work of the Talgar archaeological expedition (TAE) of KazPI named after Abai in 1965]. Manuscript, Lichnyj fond I. I. Kopylova. Fondy GIKZM «Esik», KR EKM GKQ 220.

Kopylov, I. I., & Kerekesh, L. I. (1993). Talkiq (Drevnij Talgar) – razvilka Velikogo Shelkovogo puti [Talkiq (Ancient Talgar) – the fork of the Great Silk Road]. In Arheologicheskie pamjatniki na Velikom Shelkovom puti (pp. 122-136). Almaty.

Nastich, V. N. (2000). Almaty – monetnyj dvor 13 v [Almaty – mint of the 13th century]. Drevnosti Povolzh'ja I drugih regionov. Numizmaticheskij sbornik, 3(2), 257-267.

Otchet Imperatorskoj arheologicheskoj komissii za 1901 god (1903). [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1901]. Sankt-Peterburg, 201 p.

Petrov, P. N., & Kamyshev, A. M. (2005). Almaty – monetnyj dvor gosudarstva Chagataidov [Almaty - Mint of the Chagataidov state]. Izvestija MON RK, NAN RK. Ser. Obshestvennyh nauk, 1, 161-164.

Petrov, P. N., Bajpakov, K. M., & Vojakin, D. A. (2014). Monetnoe delo I denezhnoe obrashhenie v Velikoj Mongol'skoj imperii, gosudarstvah Chagataidov I Dzhuchidov na territorii Kazahstana [Coinage and money circulation in the Great Mongolian Empire, the Chagataidov and Juchid states on the territory of Kazakhstan]. Almaty, 264 p, ill.

Petrov, P. N., & Beltenev, Zh. M. (2022). Tretij Almatinskij 2021 g.: klad serebrjanyh monet XIV veka Chagatandskogo hanstva [The third Almaty 2021: Treasure trove of silver coins of the XIV century of the Chagatai Khanate]. In Evrazijskaja stepnaja civilizacija: chelovek I istoriko-kul'turnaja sreda. Materialy V mezhdunarodnogo kongressa arheologii evrazijskih stepej (pp. 235-241). Turkestan: Institut arheologii im. A. H. Margulana.

Petrov, P. N. (2021a). Novyj god chekanki serebrjanyh dirhamov na monetnom dvore Almaty [New Year of coinage of silver dirhams at the mint of Almaty]. In II Issyckie chtenija (pp. 178-181). Almaty: Kazak universiteti.

Petrov, P. N., Atygaev, N. A., & Beltenev, Zh. M. (2023). Den'gi na Shelkovom puti (territorija Kazahstana, XIII - XIV vv.) [Money on the Silk Road (territory of Kazakhstan, 13-14 centuries)]. Almaty, 400 p, ill.

Savel'eva, T. V. (1974). Iz istorii izuchenija drevnostej v rajone g. Almaty [From the history of the study of antiquities in the area of Almaty]. Arhiv Institute Arheologii imeni A. H. Margulana, inv. №1643, 25 p.

Osedlaja kul'tura severnyh sklonov Zailijskogo Alatau v VIII-XIII vv. (po materialam raskopok gorodishha Talgar I pamjatnikov ego periferii) [Sedentary culture of the northern slopes of the Trans-Ili Alatau in the 8-13 centuries (based on the materials of the excavations of the Talgar settlement and the monuments of its periphery)]. (1994). Almaty, 216 p.

About the authors:

Kazmadiyarova Inkar Tursungaliyevna – PhD, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: inkarkaz@gmail.com

Akymbek Yeral Shardarbekuly – PhD, Head of the Laboratory of Archaeological Technologies and Department of Medieval Archaeology, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: eraly_a@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Казмадиярова Инкар Тұрсынғалиқызы – PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: inkarkaz@gmail.com

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы – Ph.D, Археологиялық технология зертханасы және орта ғасыр археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: eraly_a@mail.ru

Сведения об авторах:

Казмадиярова Инкар Турсунғалиевна – PhD, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан. E-mail: inkarkaz@gmail.com

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы – Ph.D, заведующий лабораторией археологических технологий и отделом средневековой археологии, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан. E-mail: eraly_a@mail.ru

Поступило: 29.06.2024

Принято: 26.08.2024

4-бөлім
**МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ
ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ**

Section 4
**MUSEUM WORK AND
PROTECTION OF MONUMENTS**

Раздел 4
**МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО
И ОХРАНА ПАМЯТНИКОВ**

М.М. Тастанбеков¹, **Б.Қ. Байболов¹**, **М.С. Исаев^{2*}**

¹«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Түркістан қ., Қазақстан
²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан
*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

«ЯСАУИ МӨРІНІҢ» ЕҢ КӨНЕ БЕДЕРІ

Мақала Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты сақталған мөрлердің нұсқалары мен пайда болу тарихын айқындауға арналған. Әртүрлі кезеңдерге тән болып келетін Ясауи мөрлерінің жасалуы, ішіндегі жазулар, мөр басылған кітаптар, мөрді жасаушы мен уақыты, бір бірінен ерекшеліктері қарастырылады.

Қожа Ахмет Ясауи мөрлері туралы жазылған ғылыми зерттеулермен қатар, бүгінге дейін жеткен нұсқалары туралы жазып қалдырған ортағасырлық шежірешілер мен орыс ғалымдары және отандық, шетелдік зерттеушілер еңбектері, сондай-ақ, архив құжаттары дереккөз ретінде қарастырылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Ясауи мөрі мәселесінде тарихы XVIII ғасырдан ары баратын мөрдің кездеспегендігі, ал солардың ішіндегі көнесі Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында сақталған насабнамаға басылған мөр бедері екендігі анықталды. Деректер негізінде жүргізген зерттеу қазіргі белгілі болып отырған мөр нұсқалары мен қағазға түскен мөр бедерлері арасында ерекшеліктер бар екендігін көрсетті.

Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжам жасау, талдау тәсілдері қолданылды. Мақаладағы ғылыми нәтижелер тарихи танымымызды толықтырып, өскелең ұрпаққа халқымыздың діни-рухани тарихын танытатын болады. Сонымен қатар, еліміздегі діни-рухани туризмді дамыту бағытында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Мөр, Сопылық, Жазба деректер, Тарихнама, Насабнама, Ислам діні.

M.M. Tastanbekov¹, B.K. Baybolov¹, M.S. Issayev^{2*}

¹«Azret Sultan» state historical and cultural museum-reserve, Turkistan, Kazakhstan
² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan
*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

The most ancient imprint of the “Seal of Yasawi”

The article is devoted to determining the versions and history of the origin of the surviving seals associated with the name of Khoja Ahmed Yasawi. The creation of Yasawi seals, characteristic of different periods, the inscriptions inside, the sealed books, the creator and time of the seal, as well as their features from each other are considered.

Along with scientific research on the seals of Khoja Ahmed Yasawi, the sources are the works of medieval chroniclers and Russian scientists, domestic and foreign researchers, as well as archival documents written about versions that have survived to this day.

The scientific novelty of the study lies in the fact that there is no seal whose history dates back to the 18th century, and the oldest among them is the seal imprint printed according to the genealogy stored in the National Library of the Republic of Kazakhstan. Research conducted on the basis of the data obtained showed that there are differences between the currently known seal variants and the embossed seals on paper.

In the course of the study, written data on the seals of Khoja Ahmed Yasawi will be analyzed and clarified. In determining the object of research, methods of comparison, forecasting, analysis were used, aimed at disclosing the content of historical data and formulated facts. The scientific results of the article will complement our historical knowledge and present to the younger generation the religious and spiritual history of our people. In addition, these data can be used in the direction of the development of religious and spiritual tourism in our country.

Key words: Khoja Ahmed Yasawi, seal, Sufism, written sources, historiography, Nasabnama, Islam.

М.М. Тастанбеков¹, Б.Қ. Байболов¹, М.С. Исаев^{2*}

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан», г. Туркестан, Казахстан

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан

*e-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Самый древний оттиск “печати Ясави”

Статья посвящена определению версий и истории происхождения сохранившихся печатей, связанных с именем Ходжи Ахмеда Ясави. Рассмотрены создание печатей Ясави, характерных для разных периодов, надписи внутри, запечатанные книги, создатель и время печати, а также их особенности друг от друга.

Наряду с научными исследованиями, посвященными печатям Ходжи Ахмеда Ясави, в качестве источников рассматриваются труды средневековых летописцев и русских ученых, отечественных и зарубежных исследователей, а также архивные документы, написанные о дошедших до наших дней версиях.

Научная новизна исследования заключается в том, что не существует печати, история которой восходит к XVIII веку, а древнейшим среди них является отпечаток печати, напечатанный по генеалогии, хранящейся в Национальной библиотеке Республики Казахстан. Исследования, проведенные на основе полученных данных, показали, что существуют различия между известными в настоящее время вариантами печатей и тиснением печатей на бумаге.

В статье проанализированы и уточнены письменные данные о печатях Ходжи Ахмеда Ясави. В определении объекта исследования использовались методы сравнения, прогнозирования, анализа, направленные на раскрытие содержания исторических данных и сформулированных фактов. Научные результаты статьи будут дополнять наше историческое познание и представлять подрастающему поколению религиозно-духовную историю нашего народа. Кроме того, эти данные можно использовать в направлении развития религиозно-духовного туризма в нашей стране.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, печать, суфизм, письменные источники, историография, Насабнама, ислам.

Кіріспе

Халықтың тарихи санасын жаңғыртып, ұлттық болмысын даралауда жәдігерлердің маңыздылығы жоғары. Сондықтан, бүгінде тарихи-мәдени мұраларымызды зерттеуге, сақтауға және жан жақты насихаттауға айрықша назар аударылып келеді. Дегенмен, отандық тарих ғылымы саласында толық зерттелмей, жаңаша көзқарасты қажет ететін салалардың бірі – сфрагистика.

Сфрагистика саласының зерттеу нысаны саналатын мөрлер адамзат баласының қабырғаларға, топыраққа, жартастарға суреттер таңбалауымен бүгінгі күнге дейін өз дамуын жалғастырып келе жатқан өнер ретінде қалыптасқан. Мөр жасау өнердің басқа да түрлі салаларын қажет етеді. Сондықтан, бұл сала халықтың әлеуметтік түсінігін, жасалатын материалына қарай қоғамның экономикалық құрылымын, діни танымын, тарихын көрсетеді деуге болады.

Жалпы мөр сөзі парсы тілінен енген. Мөрдің қазақша баламасы таңба сөзі қолданылады. Мөрлердің үстінде адам есімі, діни құлшылық сөздер, мотив, белгі т.б. жазылады және олар күміс, алтын, басқа да бағалы тастармен жасалатын өнердің түрі болып табылады (Куşođlu, 2009).

Көне түрік мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын байырғы түріктердің таңбалары мен символикалық белгілері зерттеушілердің назарын аударып келеді. Дегенмен, жалпы түрік тілді халықтардың таңбалары мен белгілері, олардың шығу тегі мен даму барысы, өзгерісі туралы толық жан жақты ғылыми зерттеу жасалған жоқ.

Ежелгі түріктерде мөр билеуші символы ретінде қабылданды. Түрік қауымдары арасында мөр дәстүрінің ең озық үлгісі Көктүрік қағандығы кезеңінде көрініс тапты (Gaybullah, Habibullayev, 2019). Орхун аймағы, Ташкент, Жетісу жерлерінде жүргізілген зерттеулерде таңба мен мөрлер кездеседі (Gaybullah, Habibullayev, 2019). Ислам діні таралғанға дейін Орта Азияда өмір сүрген түріктерде мөрлердің мемлекет билеушілері, белгілі тұлғалар, мүлік иелері, өндірілген заттардың қорғалуы және таратылуымен байланысты қызмет атқарғандар тарапынан қолданылғандығы белгілі болып отыр.

Түріктерде «Мөр кімде болса, онда ол Сүлеймен», – деген мәтел бар. Ислам дәстүрінде жүзік тағу Мұхаммед пайғамбардан басталған, одан кейін төрт халиф мөрлі жүзік таққан. Осыдан кейін мұсылман елдерінде дінбасы, ишан, шайхтардың мөрлі жүзік тағуы салтқа енген.

Мөрдiң өзi атқаратын қызметi мен деңгейiне байланысты әртүрлi болған. Мысалы, әмiршi мөри (мүһр-ү һүмаюн), ресми мөри (мүһр-ү ресми), жеке мөри (мүһр-ү зати), растау мөри (мүһр-ү сахх) деген түрлерi бар. Яғни, дiн адамдарының мөри жеке мөрге жатады (Дәрменұлы, 2022). Бұл мөри түрлерiнен басқа мөри иесiнiң есiмiмен бiрге адамдарды қорғап жүредi деген түсiнiктегi дiни күлшылық сөздер жазылған мөрилердiң түрi бар (Perk, 2010, s. 23).

Елiмiзде бұл сала бойынша И.Е.Ерофееваның «Қазақ мемлекеттiлiгiнiң символдары» деп аталатын ХVIII ғасырдың бiрiншi жартысы мен ХIХ ғасырдағы хандар мен сұлтандардың мөрилерi туралы зерттеуiн атап көрсетуге болады. Мұнда «мөртегi лауазымды тұлғалардың, есiмдерi бойынша (өз есiмi, қоғамдық титулы, ата-тегi), мөрдiң деректердегi қолданысы, мөрилердiң көлемi, тарихи құжаттарға басылған мөрилердiң тiркелген жерi, күнi, мөри басылған құжаттың сақталған орны, таңбаның публикациясымен немесе мөри белгiсiмен бiрге құжаттың текстiн толығымен берiп, олардың ерекшелiктерiн қарастырған (Ерофеева, 2001). Мiне осындай ерекшелiктерiне қарай, түркi әлемiнiң рухани пiрi Қожа Ахмет Ясауи есiмiмен байланысты баға жетпес қазына, тарихи мұраның бiрегейi Ясауи ұрпақтары мен ханакасына тиесiлi мөри де терең зерттеудi қажет етедi.

Бұған дейiн ғылыми әдебиеттерде «Арыстан баб мөри» атымен белгiлi мөри Әзiрет Сұлтанның есiмi жазылған көне мөрилердiң iшiнде бүгiнгi күнге жеткен жалғыз үлгiсi саналып келген. Екiншiсi, 2021 жылы табылған «Ясауи мөри-нiң намангандық нұсқасы». Дегенмен, бұлардан басқа «Ясауи мөри» атымен аталған мөрдiң бiрнеше нұсқалары сақталғандығы анықталып отыр. Сондықтан, мақала «Ясауи мөри» тарихына, аталған күнды жәдiгердiң қазiргi белгiлi болып отырған түрлерi, бедер нұсқалары, олардың iшiнде ең көнесi қайсысы деген мәселелерге арналып отыр.

«Ясауи мөри» келесi балама атаумен 11 Ахмед есiмi жазылған мөри деп атау қалыптасқан дегенмен қолымыздағы үлгiлерге қарап, мөрилердегi Ахмед есiмдерiнiң 11 санын сақтауға тырысқаныменен, есiмдердiң бiрдей еместiгiне және мөрилерде кездесетiн барлық Ахметтер есiмi 22 екендiгiне (Қожа Ахмет Ясауи, Шайх Ахмед Мурсал, Шайх Ахмед Хасан, Шайх Ахмед Ханбал, Шайх Ахмед Харб, Шайх Ахмед Хайран-Насадж, шейх Ахмед Зувауир, Шайх Ахмет Хайрун, Шайх Ахмед Кабир, Шейх Ахмед Саххак, Шайх Ахмед Аркам, Шайх Ахмед

Жами, Шайх Ахмед Хазрауиийа, шейх Ахмед Субхан, Шайх Ахмед Джурджони, Шайх Ахмед Рауанда, Шайх Ахмед Равий, Шайх Ахмет Ыс-қак, Шайх Ахмет Аббас, Шайх Ахмет Рауая, Шайх Ахмед Сағарийа, шейх Ахмед Суржат) көз жеткiздiк. Түрлi тарихи кезеңдерде жаңа Ахмед есiмiнiң қосылуымен де олардың өмiр сүрген уақытын анықтау арқылы мөрдiң ертерек жасалған нұсқасын анықтауға қосымша болары анық.

Мәселенiң тарихнамасы

Қожа Ахмет Ясауи iлiмi мен шығармашылығына байланысты зерттеулер ерте кезден басталды десек те, оның есiмiмен аталатын көне жәдiгерлердi зерттеу ХIХ ғасырдың соңында қолға алынды. Ясауи мөри алғаш ғылыми түрғыда зерттеушi ретiнде Ш.Ахмеровты атауға болады. Оның 1896 жылы Қазан баспасынан шыққан «Описание печати Ахмеда Ясауи» (Ахмеров, 1896) мақаласы кейiнгi көптеген зерттеулерге негiз болды. Сонымен қатар, О.Дастановтың «Әулиелi жерлер туралы шындық» (Дастанов, 1967) атты еңбегiнде Ясауи мөри мәселесiне бiршама назар аударғандығын атап көрсетуге болады. Ол мөри туралы тарихи тұжырымдарын Ш.Ахмеров мақаласына сүйене отырып жасайды.

XX ғасырдың 90-шы жылдары мөри тақырыбына қатысты мерзiмдiк басылым беттерiнде бiрнеше мақалалар жарық көрдi. Зерттеушi М.Қожаев (Қожаев, 1990) Қожа Ахмет Ясауи мөри «Арыстан баб мөри» нұсқасының тарихы мен сипатына қатысты мәлiметтер келтiредi. М.Қожа мен Г.Байсариеваның «Әзiрет Сұлтан» кесенесiнде сақталған мөрилер (Қожа, Байсариева, 2022) туралы ғылыми сипаттама бергендiгiн атап өтуiмiз керек. Осы зерттеуде Шоқан Уалиханов жазбалары арасында анықталған Ясауи мөри мен Т.Злотникованың «Көне мөрдiң күпиясы» мақаласында сипатталған мөри бедерi туралы жазады. Автордың Ясауи мөри тақырыбында кең көлемдi зерттеу жұмысын жүргiзгендiгiн ерекше атаған жөн.

«Әзiрет Сұлтан» музей-қорығы қызметкерлерiнiң үжымдық ғылыми еңбектерiнде «Ясауи мөри» мәселесiн зерттеуге де бiршама мән берген. «Қожа Ахмет Ясауи кесенесi» (Ясауи кесенесi, 2009) деп аталатын еңбекте Ахмет есiмi жазылған мөрге жеке тарау арналған. М.Түяқбаевтың «Әзiрет Сұлтан кесенесiнен алып кетiлген жәдiгерлер» (Түяқбаев, 2019) атты мақаласында Ясауи мөри туралы Ш.Ахмеров пен О.Дастанов

еңбектеріне сілтеме жасайды. Д.Арынова, К.Асетованың (Арынова, Асетова, 2017) Ясауи есімімен байланысты мөр туралы белгілі болған түрлері туралы біршама мәліметтер береді.

Д.Мұстапаева (Мұстапаева, 2018) Қожа Ахмет Ясауи ілімімен байланысты он бір Ахмет есімі жазылған мөрлердің түрлері, зерттелу тарихы мен сипаттамаларын қарастырады. Мөрлердің XVIII-XIX ғасырларда белгілі бір саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты кең қолданыста болғандығы туралы пікір жазады.

У.Утепбергенова (Утепбергенова, 2015) «Ясауи мөріне» біршама тоқталып, «Он бір Ахмет» культіне қатысты тұжырымдар жасайды. Зерттеу Қазақстан ғана емес Өзбекстан, Тәжікстан елдерінде сақталған деректерге негізделуімен де құнды. Сондай-ақ, мақалада Әбу Райхан Беруни атындағы Өзбекстан Республикасы Шығыстану институтының қорындағы «Ясауи мөрінің» қағазға түскен мөр бедері және жеке адамдардың қолдарында сақталған мөр үлгілері туралы мәлімет берілген.

Аталған авторлардың еңбектері және зерттеулер нәтижесі бүгінге дейін сақталып жеткен, «Ясауи мөрінің» бірнеше нұсқасы бар екендігін және оларды ағаштан жасалған және металдан құйылған деп сипаттауға болатынын көрсетіп, жасалуының тарихи уақытын анықтауымызға мүмкіндік беріп отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты мөрлер нұсқаларының түрлілігі олардың ішіндегі көнесін қолдағы бар және анықталған мөр бедерлері арқылы салыстырмалы талдау мүмкіншілігін береді. Ясауи мөрі туралы алғашқы мақалалар мерзімдік басылым бетерінде ақпараттық сипатта ғана болса, кейінгі жылдары конференция материалары мен ғылыми журналдарда жарық көрген мақалалар мәселеге терең қарауға жол ашады.

Мақалада зерттеу нысанын дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты мөрлер тарихына қатысты деректер мәліметтерін, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжамдау, талдау тәсілдеріне басымдық берілді. Зерттеу барысында мөрлердің түпнұсқаларын, авторын және мөрдегі жазуды талдаумен ғана шектелмей, құжаттардың, жеке сақталған мөрлердің тарихи қайнар көздері қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

«Ясауи мөрінің» бірнеше нұсқасы болғандығы, алайда олардың ешқайсысы Ясауи заманына сай келмейтіндігі, яғни Ясауидің өзі қолданған мөрге жатпайтындығы ақиқат. «Ясауи мөрі» атымен аталып жүрген мөр түрлерін оның ұрпақтары мен ізбасарларының кейінгі жылдары дайындап, мөр бедері басылған қағаздарды тұмар ретінде беріп отырғанын көптеген деректер дәлелдейді.

Пішіні жағынан намангандық нұсқа шеңбер формалы, басқалары гүл тәріздес болып келеді. Сонымен, бүгінге дейін жеткен, қазіргі уақытта белгілі болып отырған бес мөр нұсқасын атап көрсетуге болады:

1. Отырарлық Шерімбет әздер, Нарымбет ұрпақтары қолындағы ағаш мөр.

2. Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағы Нуриддин Шамшиевтің қолындағы металл мөр. Мөрдегі жазу Нуриддин ұста Абдулқайюм Абдул Азиз, хижра 1330 жыл, яғни 1911/1912 жыл

3. Намангандағы Қожа Ахмет Ясауи ұрпағы Ибраһимжан Шарифқожаев қолындағы металл мөр.

4. Сайрамдық Отахан Азлар Азизханұлының қолындағы ағаш мөр.

5. Түркістан тұрғыны Насыр Хамрақұловтың жеке жинағында сақталған мөр.

Аталған мөрлерде жасалған уақыты көрсетілмеген. Дегенмен, қазірдің өзінде бұл мөр нұсқаларының ешқайсысы ХҮІІІ ғасырдан арғы уақытты көрсетпейді деп тұжырымдауға болады. Шерімбет әздер ұрпақтары қолындағы мөр – өзіндік тарихы бар, ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп сақталып келе жатқан құнды жәдігер. Дегенмен, «Отырарлық», «Арыстанбаб» мөрлері атымен аталған бұл мөр иелерінің шежіресін, яғни ұрпақ буыны бойынша есептеп қарағанда көне мөр қатарына жатпайды.

Қожа Ахмет Ясауи мөрінің Намангандық нұсқасы шеңбер формалы және оның беткі бөлігінде насабнаманың фото суреттері бар. Насабнамаға қойылған бірнеше мөрлерді зерттей келе, мөрдегі жазулар ХХ ғасырдың патшалық кезеңде басылғанын, ал алғашқылары екі жүз жылдан аспайтынын» айтуға болады. Ал, «Ясауи мөрінің» жай көзге көне көрінгеніменен, жасалу уақыты насабнаманың жазылу мерзімімен шамалас деп болжам жасауға болады.

Басқа мөр нұсқаларының қағазға түскен бедерлері ғана белгілі. Бұл мөрлердің ішінде Ш.Ахмеров зерттеген мөр шеңбер формалы, ал басқалары гүл пішінді болып келеді. Олар:

1. Ахмеров зерттеген мөр, Мөрдің диаметрі: ішкі жағы 3 см, сыртқы жағы 11 см және ортасы 9 см. Үста Қожа хан;

2. Ш.Уәлиханов қағаздары арасынан табылған мөр бедері. Тұмар ретінде бастырып алған деген болжам бар.

3. ҚР Орталық архивіндегі құжатқа басылған Ясауи мөрінің бедері.;

4. ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған насабнамаға басылған мөр бедері. Оқыған:Мақсұт Шафиғұлы;

5. Өзбекстан Республикасы Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтында сақталған қолжазбаға басылған мөр бедері.

Жоғарыда аталған мөрлерден басқа, жеке азаматтар «Райымжан Мұзаффаровтың жинағындағы мөрдің басылған бедері, Сансызбай Құрбанқожаевтағы басылған мөр бедері, Ташкент тұрғыны Маруф Салимовтың жеке жинағындағы басылған мөр бедерлері бар» (Мұстапаева, 2018: 112). Кейінгі аталған мөр бедерлері қолымызда болмағандықтан оларға сипаттама жасай алмадық. Бұл жағдайлар мөр үлгілерінің біз қарастырып отырған 10 үлгісінен де көп болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Қазір белгілі болып отырған онға жуық «Ясауи мөрінің» ең көнесін анықтауды соңғы кезде анықталған Намангандық мөрден бастайық.

Намангандық мөр Ясауи ұрпақтарынан саналатын Ибаһимжан ақсақалдың қолында әулет насабнамасымен бірге сақталған. Мөрде 10 Ахметтің есімі жазылған. Алайда ұстасы немесе жасалған уақыты туралы жазба жоқ. Ал насабнамада басылған әр түрлі мөрлер кейінгі 200-350 жыл аралығы болғандықтан Ясауи мөрінің уақытын анықтауға мүмкіндік бермейді. Мөрдегі және насабнамадағы жазуды С.Еркөбек оқыған.

Арыстанбабтың шырақшылары болған Шерімбет және Нарымбет әздер қолынан Бабахан қары деген кісіге, одан сол адамның келіні Жаңыл апамыздың қолында сақталып келген ағаш мөр. Бір кездері ұзақ уақыт тұмар ретінде басылып келген ағаш мөр әбден ескірген. Диаметрі – 11,5 см мөрде 10 Ахметтің есімі жазылған. Мөрді әр жылдары С.Ергөбеков, А.Иванов оқыған. Аталған мөрдің тарихы мерзімдік баспасөз және әлеуметтік желілерде көп жазылды. Мөр және оның тарихы бізге жақсы жеткеніменен мөрдің өзін ең көне мөр қатарында айта алмаймыз.

Түркістандық Саид әулеті Рабия Усманқызы отбасында сақталған мөрде 10 Ахметтің аты жазылған. Алайда мөрдің жасалу уақыты көрсетілмеген. Жоғарыда көнелігін анықтамақ болған

мөрлерде қандай-да бір мерзімді білдіретін жазбалар кездеспейді.

Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағы Нуриддин Шамшиевтің қолындағы металл мөрде Нуриддин ұста Абдулқайюм Абдул Азиз, хижра 1330 жыл, яғни 1911/1912 жыл екендігі және 10 Ахметтің есімі жазылған. Бұл мөр бізге дейін сақталып жеткен мөр нұсқаларының ішінде (мөр бедерлерін санамағанда) жасалу жылы көрсетілген бірден-бір мөр болып саналады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде сақталып келген деген мөр тарихына біршама тоқталып өтсек. Әбубәкір Диваев 1895 жылдың 24 желтоқсанда жазған хатымен қағазға түскен Ахмет Ясауи мөріні П.Н.Ахмеровке салып жібергені айтылады. Ташкентте тұратын Әбубәкір Диваевтың өтінішімен Әзірет Сұлтан кесенесі «нақибы» (басшысы) 1797 жылы жасалған және диаметрі 11 сантиметрлік Ахмет Ясауи мөріні қағазға түсіріп салып жібереді және оны тұмар ретінде пайдаланыңыз деп ұсыныс айтқан екен. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. 1212 х. ж.», - деген жазу жазылған. Мөрдегі шеңберлер шетін жағалай ені 1 см аралыққа араб тілінде мынадай сөздер жазылған: «Есімдерден ең жақсысы Алланың атымен, аспан мен жердің иесі Алланың атымен, аспанда да, жерде де еш нәрсенің зияны тимейтін Алланың атымен және ол аса білуші де естуші. «Қажы-хан еңбегі» (а малу Хажы Хан)» (Ахмеров, 1896) деп жазылған. Мөрді жасаған ұстаның есімі, жасалу уақыты көрсетілген. Яғни, аталған мөрдің жасалуы, біздің жыл санауымызбен 1797 жылға тура келеді.

Өзбекстан Республикасы Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының қорында сақталған қолжазбаға басылған мөрдің жасалу уақыты туралы белгісіз болғаныменен, қолжазбаның көшірілген жылы нақты көрсетілген. Яғни, қолжазбаға мөрдің басылған уақыты 1839/40 жыл.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі Ахмет Ясауи мөрінің бедері түскен құжаттың жазылған уақыты белгілі. 374 қорда сақталған «1848 жылғы түпнұсқа» (ҚР ОМА; 374 қор, 1 тізбе, 5153 іс. 5б.) екендігі жазылған.

Шоқан Уәлихановтың қолжазба қағаздары арасынан табылған Ясауи мөрінің бедері түскен қағазға «1856 жыл» (Уәлиханов, 2010: 83) деген жазба түсірілген.

Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының қорында Қожа Ахмет Ясауи әулетінің насабнама нұсқасы сақталған. Бұл қолжазбаның да көшіріп жазған авторы мен «1687/88

жыл» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) жазылған уақыты көрсетілген.

Бірқатар мөр бедерлерінде жасалған жылы жазылмаған. Бүгінге дейін тек мөр бедері жеткендіктен, жасалу уақытын анықтау мүмкін емес. Көрсетілген мерзімдерге қарай отырып, соңғы екі мөр бедерінің анықталу жағдайына және ең көне мөр бедері туралы мәселеге байланысты сұрақтар туындайды.

«Қожа Ахмет Ясауи есімді мөр суретінің де Шоқан қағаздарынан табылуы өте қызық. Ұлы ғалым шығармаларының алғашқы басылған 5 томдық жинағында (Уәлиханов, 2010: 83) оны Шоқанның шығыс миниатюралардан көшіріп қолымен салған сурет – қолтумасы ретінде таныстырған. Кейінгі бес томдық басылымда бұл пікір теріске шығарылып, бұл Шоқан салған сурет емес, тек қағаз бетіне басылған мөрге Шоқанның өз қолымен «Вензель Ходжи Ахмеда Ясави» деп жазғаны айтылады. ... Шоқан архивінде жұмыс істеген Шығыстану институтының қызметкері, В.Н.Настич бұл мөрдің қағазға түскен нұсқасы екеніне көзі жететінін айтады. Қағазға Шоқан өз қолымен «Вензель Ходжа Ахмеда Ясави» деп жазғанын растады. Бұл парақ Шоқанның 1856 жылғы қағаздарының арасынан табылған» (Қожа, Байсариева, 2022: 178).

С.Мұқтарұлының «Шоқан және өнер: Түсініктемелерге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап» атты еңбегінде мөр сөзін қолданбай «Қожа Ахмет Ясауи жазбасы» деп берілгенін көреміз. Сурет астына «Ежелгі миниатюра бойынша салынған сурет Түш. 1856», деп жазылып, өткен ғасырдың 70-80 жылдардың ортасына дейін шоқанның қолдан көшіріп сызып алған суреті ретінде қарап келгенін көрсетеді. Дегенменен бұл кітаптан Шоқан Уәлиханов жазбаларының сақталған орны мен қор туралы мәлімет аламыз. «СССР ҒА ЛБА 23-қор, 13-іс, 28-парақ», яғни КСРО Ғылым академиясының Санкт-Петербург бөлімінің архивінде (Мұқтарұлы, 1985: 216).

1985 жылғы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты дайындаған Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының негізінде қазақ тіліне аударылып, жарияланған Көп томдық шығармалар жинағының 4 томында «Қожа Ахмет Ясауи аты жөнінің бас әріптері (Ш.Уәлихановтың қолы. 1856 ж.)» (Уәлиханов, 2010: 83) деген жазу ғана бар. Жинақ еңбек Шоқан Уәлихановтың әртүрлі саладағы зерттеулерімен толықтырылғаны белгілі. Шоқан Уәлиханов жазбаларының арасынан анықталған Ясауи мөрін ең көне мөр бе-

дері ретінде қабылдауға келмейді және ғалымның қолына қалай түскені белгісіз. 21 жасар Шоқан «Ясауи мөрін» тұмар ретінде бастырып алған болуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

М.Қожа: «Шоқандағы мөр Шәуілдірдегі мөрге өте жақын. Алғаш қарағанда екеуі бір мөр сияқты. Алайда жалпы ою-өрнегінің ұқсастығына қарамастан бұл екеуі бөлек мөрлер. Себебі Қожа Ахмет Ясауи есімінің айналасындағы шайқылардың аттары екі мөрге екі түрлі орналастырылған» (Қожа, Байсариева, 2022: 179) деп бағалайды. Көлемі мен бедері ұқсас мөрлерді бір мөр ретінде көрінуі мүмкін. Мөрлердің бір-бірінен ерекшелігін оған жазылған шайхылар есімдерінің сәйкестігін салыстырып қарау арқылы анықтауға болады.

Қазіргі қолжетімді болып отырған деректер бойынша қағазға түскен «Ясауи мөріннің ең көне бедері» ретінде Алматы қаласындағы Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерін атауға болады. Насабнама Ясауи жолының тарихы және Ясауи жолының өкілі болып табылатын, өз шежірелерін Али ибн Абу Талибтің ұлы Мұхаммед ибн Ханафийадан бастайтын қожа әулеттерінің шежіресі. «Насабнаманың» 70-тен аса қолжазбасы табылған десек (Түркістан – руханият бесігі, 2018: 316), Ұлттық кітапханада сақталған насабнамадағы басты ерекшелік екінші бетінде «Ясауи мөріннің» басылғандығы. Бұл құжатты 1947 жылы Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы сәулет ескерткіштерін зерттеген архитекторлар экспедициясы тапсырған.

Бұл қолжазба шежіре хижрамен 1099 жылы, яғни жаңа санақпен 1687/88 жылдары жазылған. Ең соңында: «Назар Сали Нурни фидтарих сана аль фақир алль хақир Намрат молла Тәңірберді Ярмухаммед хажи» деген мәлімет бар. М.Жармұхамедұлы, «кейінгі көшірушінің аты жөні болса керек. Осы аталған кісінің шежіре иесі емес екендігіне сондағы мына сөздер дәлел бола алады. Мұнда: «Мен Хасан хожа бабның оғлы Ибраһим ата» деген тайға таңба басқандай құнды дерек келтірілген. Бұдан осы «Насабнаманың» иесі, жазушысы Қожа Ахмет Ясауидің туған әкесі Ибраһим ата екені нақты ашылып дәлелденеді» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) дейді. Сондай ақ, бұл пікірінің дұрыстығын насабнамада Ахмед Ясауидің өзінен кейінгі үрім бұтағының талдап таратылмауын, сол уақытта оның үйлі баранды болмаған кезі сияқты, оның орнына Қожа Ахмет Ясауидің туысы Исмаил атаның әулеті таратылып сөз болады, деген пікірлерімен толықтырады.

«Насабнама» сипаты Ұлттық кітапхананың «Дәуір» баспасынан жарық көрген брошюрасында толық жазылған. Онда, насабнаманың жылтыр сары қағазға қара сиямен, ескі араб әрпінің көне көркем жазу үлгісімен көшірілгені, қағаздың ұзындығы 95 сантиметр, ені 17 сантиметр екені баяндалады. Көне араб әрпімен жазылған шежірені М.Шафиғұлы оқып, бүгінгі таңбаға түсірген. Уақыт табынан қағаз сарғайып, шет шеті жырымдалып жыртылған. Соның нәтижесінде жазудың маңдай алдындағы екі кішкентай мөрдің жартысы ғана қалған. Төрт мөрдің біреуі ғана оқылып, қалғандары оқылмаған. Шежіренің ең соңындағы екі мөр жоғарыдағылардың қайталануы. Ал екінші бетте орналасқан үлкен, жалғыз, жапырақ іспеттес мөрдің дәл ортасында «Сұлтан Ахмад Ясауи» деген жазу бар, соны айнала бәрінің аты Ахметтен басталатын есімдер жазылған.

Ұлттық кітапхана брошюрасында М.Жармұханұлы: «Бұл мөр қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уалихановтың қағаздарының ішінен табылған мөрмен бірдей. Екеуінің айырмашылығы жоқ» (Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы, 2013) деп жазады. Қолымызда кітапхана қорында сақталған мөрдің сапалы суреті болмағандықтан брошюрадағы нұсқасын Шоқан Уалиханов қағаздарынан табылған «Ясауи мөрінің» салыстырып оқылды. Алғашқы нұсқада Ясауи бабамыздың есімі «Сұлтан Ахмад Ясауи» есімімен берілсе, Шоқан Уәлиханов сақтаған мөр нұсқасында «Қожа Ахмет Ясауи» атымен мөр ортасына жазылған. Екіншіден, кітапханадағы мөр нұсқасы мен Ш.Уәлихановтың мөр нұсқаларында Шәйх Ахмад Исхак, Шәйх Ахмад Аббас есімдері орындары ауысып түскен. Үшіншіден, кітапханадағы мөр нұсқасындағы қалған екі есім оқылмайды. Ш.Уәлиханов мөр бедерінде «Шәйх Ахмед Мурсал», «Шәйх Ахмед Джуржан» есімдері анық жазылған.

Жоғарыда салыстырып отырған «кітапханада сақталған насабнама басылған мөр бедері» мен «Ш.Уәлихановтың жазбаларының арасынан табылған мөр бедерінің» айырмашылықтарына қарап, бірдей мөр деп айтуға болмайтындығына, екеуі екі бөлек мөр екендігіне көз жеткіздік.

«Әзірет Сұлтан» музейінің қолжазба ескерткіштер бөлімінде №2166 номермен сақтаулы Қазан баспасынан 1896 жылы шыққан «Диуан-и хикмет» кітабының бастапқы бетінде Қожа Ахмет Ясауи мөрі бар (3 сурет). Бұл мөр бедері де үш шеңберден тұрады және П.Н.Ахмеров зерттеген мөрмен ұқсас болып келеді. Сол мөртегі сынды орта шеңбер он радиусқа бөлінген және

бөліктерде П.Н.Ахмеров зерттеген мөртегідей есімдер берілген. Сондай-ақ, ортадағы кіші шеңберде Қожа Ахмет Ясауидің есімі және жыл жазылған. Шеңбердің шетінде құлшылық сөзі қатесіз берілген. «Ең керемет есімдердің бірі Алланың атымен бастаймын. Алланың атымен, оған жер бетінде және аспанда ештеңе зиян келтіре алмайды, Ол – Естуші, Білуші. Хаджио-хан жұмысы». Бұл құлшылық сөзінің қатесіз жазылуы аталған мөр бедерінің ең негізгі ерекшелігі. Сондықтан, зерттеуші П.А.Сүлейменов Қожа Ахмет Ясауи сынды халықты сенім мен танып білуге шақырған ғұламаның мөр бедерінде қате құлшылық сөзін жаздыруы мүмкін емес және П.Н.Ахмеров зерттеген мөрдің де түпнұсқадан емес, көшірме мөрден алынған (Сүлейменов, 2009) деп тұжырым жасайды. Мұндағы «Хаджио-хан» мөрді жасаушының есімі. Хадис ретінде қабылданған дұға Әнес ибн Мәліктен жеткен. Бұл дұғаны үш рет оқу адамды түрлі жамандықтардан қорғайды деп сенеді (Güler, Tingiöglü, 2018).

Қазанда Татарстан Ғылым академиясының қорында Қожа Ахмет Ясауи шығармаларының үш қолжазбасы сақталған (39 коллекция, №525, сақтау бірліктері 3586, 5368, 5552). Сонымен қатар, Қазан Федералды университеті Сирек кітаптар және қолжазбалар бөлімінде «Диуан-и хикмет» атауымен 10 парақ бар: №19. 412, 441, 1276, 1343, 4054-4057. Бұл қолжазбалар XV және XVI ғасырларға тиесілі (Minnegulov, 2017) болуы Қожа Ахмет Ясауи мөрінің аталған қолжазбалардан алынған болуы мүмкін деген болжам жасауымызға мүмкіндік береді.

XIX ғасырда Қожа Ахмет Ясауидің «Диуан-и хикмет» қолжазбалары баспада басылып, татар және басқа түрік халықтары арасында кеңінен таралды. Миннегуловтың зерттеуі бойынша 1878 жылы Қазан университеті баспасы «Диуан-и хикметтің» 125 беттік алғашқы нұсқасын басып шығарды Одан кейін Қазанда 1886, 1887 (147 бет), 1893 (262 бет), 1896 (бет), 1904 (262 бет) ve 1912 (бет) жылдары басқа да басылымдары басылып шықты (Minnegulov, 2017, 142).

Бұл басылымдардың жоғарыда атап өткеніміздей 1896 жылы басылған нұсқасындағы мөр басқа басылымдарының барлығында жоқ. Сонымен қатар, хикметтерінің саны, тіл және ішкі мазмұны ерекшеліктерінің болуы Қазан баспасынан шыққан басылымдардың әртүрлілігін көрсетіп отыр. Бұл мөр басылған қолжазбаның түпнұсқадан емес, көшірме мөрден алынғандығын дәлелдей түседі. Бұл тұжырым «Қожа Ахмет Ясауи мөрі» деп атап жүрген мөрдің ғұлама

сопының заманында өзі қолданбағанын және кейінгі кезеңдерде пайда болғандығын нақтылай түседі.

Ясауи мөрлерінің қазіргі уақытта белгілі болып отырған қай нұсқасын алып қарасақта ондағы жазылған шәйхтардың есімдері дәлме-дәл қайталанбайды. Сондай-ақ, мөрдегі есімдерді Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) есімдерінің бірі Шәйх Ахмед Мурсалдан бастап оқу және жазу қалыптасқан. Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерінде оқылмай қалған есімдердің бірі Шәйх Ахмед Мурсал есімі екендігі даусыз. Сол себептен де шәйх есімдерін оқығанда реттік тәртібі сақталмаған.

Қорытынды

Ясауи мөрінің түрлерін, ондағы жазулардың ерекшелігін, мөрдегі және мөр басылған құжаттардағы көрсетілген жылдар Ясауи мөрінің ең көне бедерін анықтауды мақсат еткен мақаланың қорытындысын шығаруға алып келіп отыр. Деректер негізінде жүргізген зерттеу қазіргі белгілі болып отырған мөр нұсқалары мен қағазға түскен мөр бедерлері арасында Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедерін «Ясауи мөрінің» ең көне бедері ретінде атауға негіз береді. Дегенмен, болашақта анықталар Ясауи мөрінің өзге де үлгілерін зерттеу нәтижелері және мөр жасалған материалдарын, мөр бедері басылған қағаз үлгілерін ғылыми әдістерді пайдалана отырып мерзімін анықтау арқылы тағы да жаңа тұжырымдамалар жасалуы мүмкін екенін жоққа шығармаймыз. Ұлттық кітапхана қорына өткен ғасырдың ортасында еліміздің оңтүстік өңірінен келіп түскен насабнамаға басылған мөр бедерінің 1687/88 жылы көшіріліп жазылған шежіреге басылған уақыты екенін ескерсек, мөрдің жасалу уақыты тағы да бірнеше жылдарға тереңдей түсетіндігін де ескеруіміз керек. Сондықтан, қарастырып отырған Ясауи мөрі мәселесінде тарихы XVIII ғасырдан терең мөрдің кездеспегендігі, ал солардың ішіндегі көнесі Ұлттық кітапханада сақталған насабнамаға басылған мөр бедері деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

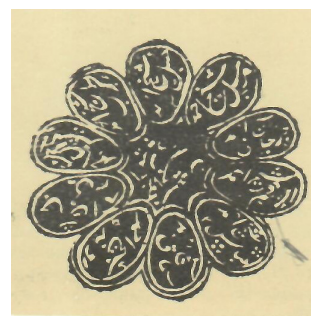
Қожа Ахмет Ясауимен байланысты шынайы түсінікке ие болу үшін қазіргі татар, қазақ, түрік, ағылшын және басқа тарихи деректерді қамтитын зерттеулер тарих, тіл білімі, этнография, дінтану, өнер тарихы сынды салалар тұрғысынан кәсіби мамандар тарапынан зерттеле түсуі керек.

Алғыс айту

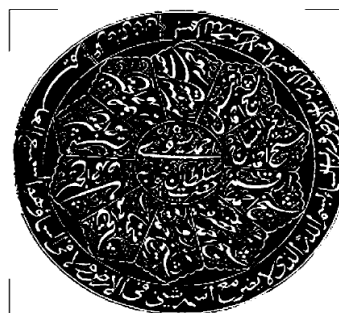
Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылует» жерасты мешітін музейлендіру» (жеке тіркеу номері: BR10164268) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

1-сурет – ҚР Ұлттық кітапханасы қорынан жарияланған брошюрадан алынды

2-сурет – С. Мұқтарұлының «Шоқан және өнер» кітабынан алынды

3-сурет – П.Н. Ахмеровтың «Описание печати Ахмеда Ясави» зерттеуінде қарастырылған мөр

Әдебиеттер

- Kuşoğlu M.Z. Tarihin Görgü Şahitleri Osmanlı Mühürleri. – İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi. – 2009. – 187 s.
- Gaybullah B, & Arif Habibullayev. Batı Köktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damga ve Mühür // Türk Dünyası Araştırmaları, – 2019. -№7, – S. 25-54.
- Perk, H. Osmanlı Tılsım Mühürleri. – İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları. – 2010. – 178 s.
- Дәрменұлы А. Мөрлі жүзіктің қысқаша тарихы / <https://izbasar.kz/m-rli-zh-zikti-ys-asha-tarihy/30.09.2022жыл>
- Ахмеров П.Н. Описание печати Ахмеда Ясави // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т.13. – Казань, – 1896. – №6, – С. 530-537.
- Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. – Алматы: Ғылым, –1967. – 180 б.
- Ерофеева И.В. Қазақ мемлекеттігінің рәміздері (кейінгі орта ғасыр және жаңа заман). – Алматы: Арқайым, 2001. – 152 б.
- Қожаев М. Ғұлама есімі жазылған мөр // Қазақ әдебиеті, 1990, 3-5 б.
- Қожа М., Байсариева Г. Әзірет сұлтан кесенесінің мөрлері // «Қаз дауысты Қазыбек бидің қазақ қоғамындағы орны мен ролі» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, – 2022. –Б.175-179.
- Ясауи кесенесі. – Алматы: «Тенгри»– 2009, – 199 б.
- Туякбаев М. Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер / «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 17-18 қазан, 2019. – Б.200-208.
- Әсетова К., Арынова Д. Ясауи есімімен байланысты мөр хақында // Ясауи мұрасы. Республикалық газет.10 (12) желтоқсан, – 2017. – №10 (12), – 4 б.
- Мұстапаева Д. Ахмет Ясауиге қатысты мөрлер туралы // Ясауи университетінің хабаршысы, №4, 2018, – Б.106-113.
- Утепбергенова У. Об одном культе в Туркестане // «Дінаралық диалог және Қожа Ахмет Ясауи мұрасы» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Астана, -2015. – Б. 115-118.
- Мұқтарұлы С. Шоқан және өнер: Түсініктемелерге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. – Алматы: Өнер, – 1985. – 310 б.
- Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 4. – Алматы: Толағай групп, – 2010, – 496 б.
- Түркістан – руханият бесігі. Лингвистикалық-өлкетанымдық энциклопедия. Бірінші кітап. –Алматы: Нұрнама, – 2018. –480 б.
- Қожа Ахмет Ясауи насабнамасы. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан. – Түркістан: «Дәуір» баспасы, – 2013, – 4 б.
- ҚР ОМА; 374 қор, 1 тізбе, 5153 іс. 5б.
- Сулейменов М.А. Об оттиске печати Ходжи Ахмада Ясави // PAX ISLAMICA. – 2009. – №1(2), – С.267-271
- Güler K., Tıngıroğlu Z. Kültür coğrafyamızda ve Ahmet Yesevi’de on sayisi üzerine değerlendirmeler // International Journal of Social Science. – 2018. – №68, p. 77-98
- Миннегулов, Х.Ю. Тюрко-татарская словестность в контексте межлитературных связей. -Казань: Ихлас, – 2017. -360 с.

References

- Kuşoğlu, M. Z. (2009). Tarihin görgü şahitleri Osmanlı mühürleri. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Gaybullah, B., & Habibullayev, A. (2019). Batı Köktürk Kağanlığının hakimiyet simgeleri: Damga ve mühür. Türk Dünyası Araştırmaları, 7, 25-54.
- Perk, H. (2010). Osmanlı tılsım mühürleri. İstanbul: Haluk Perk Müzesi Yayınları.
- Darmenyly, A. (2022). Morli zhyziktin kiskasha tarihy. Retrieved September 30, 2022, from <https://izbasar.kz/m-rli-zh-zikti-ys-asha-tarihy>
- Ahmerov, P. N. (1896). Opisanie pechati Ahmeda Yasavi. Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, 13.
- Dastanov, O. (1967). Aylieli zherler turaly shyndyk. Almaty: Gylym.
- Erofeeva, I. V. (2001). Kazak memlekettiliginin ramizderi (keying orta gasir jane; ana zaman). Almaty: Arkayim.
- Kozhaev, M. (1990). Gylama esimi zhazylygan mor. Kazaj adebieti, 3-5.
- Kozha, M., & Bajsarieva, G. (2022). Aziret syltan kesenesinin morleri. In Kaz dauysty Kazybek bidin kazak kogamyndagy orny men roli (pp. 175-179). Turkistan: Respublikalyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary.
- Yasauı kesenesi. (2009). Almaty: «Tengri».
- Tuyakbaev, M. (2019). Aziret Sultan kesenesinen alyp ketilgen zhadigerler. In Kozha Ahmet Yasauı myrasy zhөne Tүrkistan (pp. 200-208). Turkistan: Halyk aralyq řylymi-tөzhiribelik konferenciya materialdary.
- Asetova, K., & Arynova, D. (2017). Yasauı esimimen bailanysty mor kakynda. Yasauı myrasy, 10(12), 4.
- Mystapaeva, D. (2018). Ahmet Yasauıge katysty morler turaly. Yasauı universitetiniң habarshysy, 4, 106-113.
- Utepbergenova, U. (2015). Ob odnom kul'te v Turkestane. In Dinaralyk dialog zhane Kozha Ahmet Yasauı myrasy (pp. 115-118). Astana: Halkaralyk gylymi konferenciya synyn materialdary.
- Muktaryly, S. (1985). Shokan zhane oner: Tүsiniktemelerge negizdelgen illyustraciya ly gylymi-publicistikalyr kitap. Almaty: Oner.
- Ualihanov, Sh. (2010). Kop tomdyk shygarmalar zhinafy (Vol. 4). Almaty: Tolagaj grupp.
- Turkistan – ruhaniyat besigi: Lingvistikalık-өлketanymdyј enciklopediya. (2018). Birinshi kitap. Almaty: Nurnama.

Kozha Ahmet Yasawi nasabnamasy. (2013). KR Yltyk kitaphanasynyn sirek kezdesetin kitaptar men kolzhazbalar korynan. Turkistan: "Dauir" baspasy.

Republic of Kazakhstan Central State Archive. (n.d.). RK CSA; 374, 1, 5153 is. 5 p.

Suleymanov, M. A. (2009). Ob ottiske pechaty Hodji Akhmeda Yassawi. PAX ISLAMICA, 1(2), 267-271.

Güler, K., & Tingiroğlu, Z. (2018). Kültür coğrafyamızda ve Ahmet Yesevi'de on sayisi üzerine değerlendirmeler. International Journal of Social Science, 68, 77-98.

Minnegulov, H. Yu. (2017). Turko-Tatar slovestnost' v konteksta interliteraturnykh svyazi. Kazanь: Ихлас.

Авторлар туралы мәлімет:

Тастанбеков Мұрат Мейірбекұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Байболов Берік Қыстаубайұлы – ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. E-mail: baybol81@mail.ru

Исаев Мұхтар Сеитханұлы – PhD (философия докторы), Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Information about the authors:

Tastanbekov Murat Meirbekovich – candidate of historical sciences, researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Baibolov Berik Kystaubevich – researcher, State Historical and Cultural Museum Reserve "Azret Sultan". E-mail: baybol81@mail.ru

Isaev Mukhtar Seitkhanuly – PhD (Doctor of Philosophy), International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Сведения об авторах:

Тастанбеков Мурат Мейірбекович – кандидат исторических наук, научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан». E-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz

Байболов Берік Қыстаубаевич – научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей заповедник «Азрет Султан». E-mail: baybol81@mail.ru

Исаев Мұхтар Сеитханұлы – PhD (доктор философии), Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz

Поступило: 31.07.2023

Принято: 20.08.2024

Михал Биранның «Қайду және Орталық Азияда тәуелсіз Моңғол мемлекетінің өрлеуі» атты еңбегі. Ричмонд, Суррей: Curzon Press, 1997 (ISBN 0-7007-0631-3)

Әлия Болатхан

Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан
*e-mail: a7770154191@gmail.com

**МИХАЛ БИРАННЫҢ «ҚАЙДУ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДА
ТӘУЕЛСІЗ МОҢҒОЛ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ӨРЛЕУІ»
АТТЫ ЕҢБЕГІНЕ ШОЛУ**

Шыңғыс ханның шөбересі, Үгедейдің немересі Қайду (1236-1301) Ұлы Моңғол хандарының бірі болып есептеледі. Қай тілде болмасын, Қайду ханның қайраткерлігі мен оның құрған мемлекетінің тарихы бойынша арнайы зерттеулер, тіпті тақырыпқа қатысты дереккөздердің тапшылығы орын алған. Сонымен қатар, айналымдағы түсініктер біржақтылықпен ерекшеленіп, ұзақ уақыт бойы Қайду тарихта «бүлікші хан» ретінде бейнеленіп келген. Өз кезегінде, Михал Биранның «Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia» (Қайду және Орталық Азияда тәуелсіз Моңғол мемлекетінің өрлеуі) атты еңбегі осы бағытта ғылыми білімді толықтырған маңызды зерттеу болып табылады. Бұл еңбек, сонымен қатар, XIII ғасырда Орталық Азияның саяси алаңында елеулі рөл атқарған Қайду ханның өмірбаянын қарастырған алғашқы ғылыми жұмыс деп саналады.

Михал Биранның бұл ғылыми еңбегінің ағылшын тілінде жарық көргеніне үш онжылдықтан астам уақыт өтсе де, қазақстандық оқырман қауымның көпшілігі онымен әлі күнге дейін таныс емес. Мұны бүгінгі таңда Қайду туралы қазақ тілінде қолжетімді ақпараттың тек энциклопедиялық анықтамамен ғана шектелуінен көруге болады. Яғни, қазіргі қазақ тілді ізденуші Қайду тарихы туралы қандай да бір түсінік алғысы келсе, ақпарат тапшылығына тап болып, кеңестік кезеңде жарық көрген зерттеулерге сүйеніп құрастырылған Ұлттық энциклопедиядағы шағын анықтама [2, 256]

және әдеби-көркем журналда шыққан бір жарияланымды [3] қанағат етуге мәжбүр болады. Осы жағдайға байланысты, Михал Биранның «Қайду және Орталық Азияда тәуелсіз Моңғол мемлекетінің өрлеуі» атты еңбегіне қазақ тілінде шолу жасау қажеттілік бар деп есептей келе, тақырып бойынша ғылыми негізді ақпарат таратуға үлес қосуды жөн көрдік.

Атаулы кітап жарық көргеннен кейін көптеген ғалымдар тарапынан оң пікірлерге ие болып, жоғары бағаланған зерттеу болды. Бұл пікірлер М. Биран еңбегін моңғол тарихын зерттеу саласында ең аз көңіл бөлінген тақырыптардың бірі ретінде түсінуге елеулі үлес қосатын жұмыс ретінде атап көрсеткен [4].

«Қайду және Орталық Азияда тәуелсіз Моңғол мемлекетінің өрлеуі» атты еңбегінде автор Үгедей ханның немересі Қайдуды Моңғол империясы тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі ретінде қарастыру қажеттігін еске салып қана қоймай, осы бағытта қалыптасқан көптеген мәселелерді қайта саралау керектігін де ашып көрсетеді. М. Биран еңбектің басты артықшылығы ретінде «ұзақ уақыт бойы тарихшылар тарапынан назардан тыс қалып келген аймақ пен оның билеушісі туралы арнайы зерттеуді ұсыну» деп жазады. Оның айтуынша, бұл ғылыми еңбекке дейін моңғол мемлекеттерінің тарихы бойынша көптеген зерттеулер жүргізілгенімен, Орталық Азия территориясындағы Үгедей ұлысының ұрпақтарына жеткілікті мән берілмеген.

Яғни, бұл кітапта Михал Биран, тіпті ортағасырлық көптеген тарихи жазбаларда

санатта көрсетілген Қайду ханды өз зерттеуінің басты кейіпкері ретінде қарастырады. Сонымен қатар, Қайду кезеңіндегі моңғол басқару жүйесінің күрделілігі мен аймақтық ерекшеліктерін ашып көрсетіп, Моңғол империясының саяси құрылымын түсінуде жаңа көзқарас ұсынады.

Михал Биран өз зерттеуінің ерекшелігі ретінде Қайду ханның атқарған рөлі, оның тұлғалық және саяси ұстанымдары мен әрекеттеріне қатысты танымал түсініктерді қайта қарастыруға ықпал ететін тұжырымдарды ұсыну деп белгілеген. Мәселен, Құбылай ханның орталықтандыру жүйесі мықты Юань империясына қарсы шыққан күштердің басшысы ретінде сипатталып келген Қайдуды Үгедей ұрпақтарының билігін қайта нығайтуға ұмтылған тәжірибелі стратег ретінде қарастыру. Бұл, өз кезегінде, Моңғол империясының ішкі динамикасын тереңірек қарастырып, Қайдудың қарсылық білдіру әрекеттерін оның жеке амбициялары мен Үгедей мұрасын сақтап қалу мақсаттарының тоғысында түсіну қажеттілігін көрсетеді деп тұжырымдайды.

М. Биран Орталық Азиядағы тәуелсіз Моңғол мемлекетінің қалыптасу жылдарындағы ішкі басқару жүйесін зерттеуді мақсат ете отырып, Қайдудың моңғол әлеміндегі ықпалына баға беріп, Үгедей ұлысының өз күшін жоғалту тұсындағы тарихын тереңірек қарастыруға тырысқанын айтады. Сонымен қатар, Қайдуға қатысты «шынымен ол Ұлы Хан болуға ұмтылды ма?» және «оны шынайы көшпенді өмір құндылықтарының қорғаушысы ретінде қарастыру орынды ма?» деген сұрақтар төңірегіндегі көзқарастарды қайта қарастырады.

Зерттеу жұмысының салмағын арттыратын маңызды аспектілердің бірі – қолданылған дереккөздердің кешенділігі. М. Биран зерттеу барысында Қайдудың Моңғол империясындағы рөлін түсінуге тырысып, оның өмір баянын толық қамтамасыз ету мақсатында империяның өзге бөліктерінде (мәселен Төле ұрпақтарының Парсы және Қытай жерлеріндегі мемлекеттерінде) жазылған дереккөздерден, сондай ақ Мәмлүктер кезеңіндегі Мысыр немесе еуропалық және басқа да саяхатшылар жазбаларынан мағлұматтар жинаған.

Автор Қайду және Орталық Азия аймағындағы моңғол мемлекетінің тарихы бойынша дереккөздердің тапшылығын атап көрсете келе “бұл өз кезегінде, сол кезеңде Парсы немесе Қытайдағы өзге Моңғол мемлекеттерінде ұқыптылықпен жүргізілген тарихи хроникалармен салыстырғанда аса өткір сезіледі” деп, ғылыми жұмыста пайдаланылған дереккөздерін келесідей сипат-

тайды: “Қайду билігі үстем болған аймақта жазылған жалғыз жұмыс – XIV ғасырдың басында Қашғарда жазылған Жамал Қаршидің «Мулхақат ал-сурах» (Jamāl Qarshi’s Mulhaqat al-ṣurāh) атты еңбегі. Бұл кітап бастапқыда Қаршидің Әбу Наср әл-Жаухаридің (Abu Nasr al-Jawhari) әйгілі сөздігін араб тілінен парсы тіліне аудармасының түсініктемелеріне қосымша ретінде жазылған. Онда Орталық Азиядағы түрлі әулеттер, соның ішінде моңғолдар туралы тарихи ақпараттар (көрнекті деп танылған шейхтар мен ғалымдардың өмірбаяндары, қалалар жайлы мәліметтер) берілген. Материалдардың қандай да бір бөлігі аңыз тектес болып келгенімен, Қарши маңызды хронологиялық және тарихи деректер ұсынады. Дегенмен, Қаршидің бұл еңбегінің болмыстық сипаты анықтамаға қосымша болумен шектеледі және жүйелі хронологиялық түсінікті қамтамасыз ете алмайды.

Қайду өмірі және оның Моңғол империясы мен Орталық Азияның тарихындағы рөлін түсіну үшін өте маңызды парсы дереккөздері ретінде Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» (Rashid al-Din’s Jāmi al-tawarikh) және «Тарих-и Вассаф» (Ta’rikh-i Waṣṣaf) еңбектері танылады. XIV ғасырдың басында жазып аяқталған бұл дереккөздерде Қайду әртүрлі көрсетілген: Рашид әд-Дин Қайду жетістіктерін мойындай отырып, оны «Жасақ» заңын бұзушы «бүлікші» ретінде бейнелесе, Вассаф мүлде басқаша сипаттаған. Вассаф 1257-1328 жылдар аралығын қамтуға бағытталған бұл жұмысын ұлы парсы тарихшысы Мұхаммед Жуайнидің (Juwaini) әйгілі еңбегінің жалғасы ретінде көргісі келген. Сондықтан, негізінен Иранға қатысты еңбегінде Орталық Азиядағы моңғолдарға да елеулі орын бөлген. Қайду қазасынан кейінгі Орталық Азияда орын алған өзгерістерді түсінуде Вассафтың жазбаларымен қатар Қашанидің «Тарих-и Улджайту» (Qāshānī’s Ta’rikh-i Ūljāitū) еңбегі ерекше маңызға ие. Ал, кейінгі парсы дереккөздері арасынан XIV ғасырдан кейін жазылған Мирхванд (Mirkhwand) еңбегі аса маңызды, өйткені ол оған дейін жазылған деректерде кездеспейтін Қайдуга қатысты ақпараттарды қамтиды.

Алайда, зерттеу жүргізуде дереккөздердің шектеулері мен кемшіліктерін ескеру маңызды толық ескеру маңызды. Мысалы, Парсы және Қытай жазбалары Қайдуды бүлікші әрі жау ретінде қабылдаған адамдардың күшімен жазылған. Әсіресе, бұл қытай деректеріне тән, өйткені олар Қайдуга қатысты өз елдеріндегі жағдайға ықпал еткен көзқарас тұрғысынан ақпарат берумен шектеледі. Қытай деректері арасынан Қай-

ду тарихын зерттеуде маңызды деп «Юань ши» (Yuán Shì) еңбегін атап көрсетуге болады. Жалпы, Қайдуды қатысты жазбалар жазуда қандай да бір мүдделердің ықпалынан алыс деп қарастыруға болатын өзге дереккөздер болғанымен (мәселен, мәмлүк не армян мәтіндері) оларда берілген тақырыптық ақпараттар өте аз. Құнды тарихи мағлұмат көзі болып табылатын тағы бір дереккөз – ол Қайду хандығына бір тарау арналған Марко Полоның жазбалары. Сол заман саяхатшылары үшін Қайду иелігі көптеген өтпелі аялдама орындарының бірі болғандықтан оның да шектеуліктері жеткілікті».

М. Биранның академиялық нақтылықты ұстанудағы тыңғылықтылығы зерттеу жұмысының барлық бөлімдерінде қатаң байқалады. Қайдудың әскерінің құрылымы, одақтастары мен саяси айлалары бойынша егжей-тегжейлі талдау ұсыну арқылы оның мақсаттары мен стратегиялары туралы түсініктік тұжырымдар береді. Мысалы, Қайдудың өз әскерін ұйымдастыруда дәстүрлі ондықтарға бөліп басқару жүйесін қалай қолданғанын зерттеуі моңғол әскери басқару тәжірибелерінің жалғасқанын және жағдайлардың өзгеруіне байланысты бейімделу тәжірибелерінің қатар қолданылғанын көрсетеді. Тағы бір мысал ретінде автор Қайдудың өзге ханзадалармен қарым-қатынастарына терең шолу беріп, олардың күрделілігін ашуға ұмтылады. Мәселен, Шағатай ұлысының өкілі Дува хан мен Қайду ара қатынастарын сипаттау арқылы орын алған одақтастық пен бәсекелестіктердің сол кезеңдегі Орталық Азияның саяси алаңына қалай әсер еткенін көрсетеді.

Сонымен қатар, кітап қызықты мәліметтерге толы. Мәселен, Қайдудың болмысын түсінуге әсер ететін оның қыздарының тағдыры (батыр қыз Кутулун және оның бақытсыз әпкесі Кутучин) көрсетілген. Қайду Кутулунға өзінің әскери жорықтарына қатысуға рұқсат беріп, оның шеберлігін көптеген генералдардан асып түсуге дейін шыңдауға мүмкіндік жасаған, әрі оған өз күйеуін таңдауға еркіндік берген. Ал ерте үйлендіріліп, жүкті кезінде өз күйеуінің соққысынан қаза тапқан Кутучин үшін кек алу тиімсіз деп шешкен. Қысқаша айтқанда, Кутучин жүкті кезінде күйеуінің бір күңмен көңілде екенін біліп қойып, онымен ұрыс шығарады. Жанжал барысында күйеуі аяғы ауыр ханшайымды қатты тістеп, кенеттен өлтіріп алады. Ақырында, күйеу баласы шынжырға байланған күйде Қайдудың сарайына жеткізіледі. Қайдудың ұлдары әпкелері үшін кек алып, оны өлтіруді талап етеді. Алайда, Қайду бұл шешім марқұм Кутучинді

қайтармайды және пайдасы жоқ деп, оны өлтірудің орнына күйеу баласының әкесі – құдасының Қайду әулетіне бұрын көрсеткен маңызды қызметтері үшін босатуды ұсынады. Осылайша, күйеу баласына 100 дүре соғып, ұлдарының талап етуімен «Кутучиннің орнын бөтен адам баспасын» деп оған Қайдудың басқа бір қызын қосады.

Биран Кутулун оқиғасын Қайдуды отбасындағы әйелдерге көп еркіндік берген көшпелі көсем ретінде қарастыруға мүмкіндік берсе, ал оның әпкесінің тағдыры оның басқа моңғол билеушілерінен еш айырмашылығы жоқ прагматикалық тұлға екенін көрсетеді деп пайымдайды.

Қорытындысында, М. Биран Қайдуды идеологиялық жауынгер емес, реалист және білгір саясаткер әрі тамаша сарбаз ретінде көрсетеді. Оның қызметі мен күрестерін ұзақ уақыт бойы ыдырау үрдісінде болған Моңғол империясының күлдырау жағдайы мен 1251 жылы Мөңкенің Ұлы хан ретінде таққа көтерілуінен кейін соққы алған Үгедей шаңырағының беделімен байланыста қарастыру керек. Моңғол империясында Төле әулетінен шыққан Мөңкенің үздіксіз қудалаулары әсерінен Үгедей ұрпақтарын өздерінің көптеген әскерлері мен территориялық аймақтарынан бас тартуларымен аяқталды. Осындай жағдайларда Қайду Үгедей әулетінің беделін қайта жандандыру мақсатында белсенді қадамдар жасап, күрес жүргізеді. Әсіресе, 1260-1264 жылдардағы Құбылай мен Арық Бұға арасындағы күрес Қайдуды шешуші қадамдар жасауға итермелейді. Бұл күресте Құбылайдың жеңіске жетуінің құны империяның алдағы уақытта жекелеген ықпал ету аймақтарына бөлінуіне алып келді. Сол кездегі негізгі әскери күштердің басшылары: Мөңке – Алтын Орда ханы, Иран мен Алдыңғы Азияны иеленген Құбылайдың бауыры Құлағу, және Орта Азияны алған Шағатай шаңырағының өкілі Алғұ.

Қайду тұрғысынан алғанда, бұл күрес үш маңызды салдармен аяқталды: біріншіден, империяның мұндай бөлінуі Үгедей ұрпақтарына ештеңе әкелмеді, өйткені барлық енші Алғұға берілді; екіншіден, Құбылай мен Арық Бұға арасындағы бәсекелестікті тиімді пайдалану арқылы Алғұ жаңадан басып алған территорияларды заңдастырып алады. Бұл нәтиже Алғұды өзге ұлыстар басшыларымен қатар қойып, Шағатай әулеті өкілдерінің Мөңкенің таққа көтерілуінен кейін жоғалтқан беделін қайта қалпына келтірді. Үшінші салдар – астананың Қарақорымнан Қытайға көшірумен Орталық Азияның тікелей Ұлы Хан бақылауынан кетуі болды.

Осы салдарлар жиынтығында қалыптасқан жағдай Қайдуды әрекет етуге итермеледі. Оның ең басты жаулары Шағатай ұлысының ұрпақтары болды: Алтын Орда патронажымен ол Алғұға, кейін оның мұрагері Бораққа шабуыл жасады. Бұл жерде Арық Бұғаның Құбылаймен таққа таласы жолындағы күреспен байланыстылығына тоқталып өту маңызды. Тақырып бойынша зерттеулерде Арық Бұға мен Қайдуды байланыстыра қарастыру жөнді болып көрінгенімен, оны түсіндіруде маңызды ерекшеліктерді ескеру қажет. Қайду көтерілісін Арық Бұға күресінің жалғасы ретінде қарастыруға болады, егер мәселе Моңғол империясының ыдырау үрдісі контекстінде қойылса. Дегенмен, Қайду мен Арық Бұға ортақ мақсат пен идеологияны ұстанғандықтары белгісіз. Мәселен, Қайду Арық Бұғаны қолдауға кешігіп қосылған. Сонымен қатар, Қайдудың басты жақтастары ретінде қарастырылған кейбір тұлғалар Арық Бұға мен Құбылай күресінде кейінгісіне жақтас болған. Мысалы, ұлдары кейін Қайду мемлекетінде маңызды рөл атқаратын Үгедей ұлы Қадан немесе Күйік ханның баласы Хуқу. Арық Бұға мен Қайду күрестерінің табиғаты да өзара ұқсастыққа ие емес: біріншісі ірі шайқастар қатары болса, ал екіншісі баяу, бірінбірі жалғастырып отыратын үздіксіз шекаралық соғыстар, яғни мақсаттары әртүрлі. Сондықтан, Арық Бұға көтерілісі мен Қайду көтерілісінің ортақ идеологиялық негізі болды деп айту қиын.

Қайду ықпалының нығаюының шешуші оқиға 1269 жылғы құрылтай емес, керісінше 1270 жылы орын алған Герат маңындағы шайқаста Борақтың жеңіліс табуы болды. Өйткені, Борақ қазасынан кейін Қайду Шағатай ұрпақтары арасында орын алған дүрбелең кезеңді тиімді пайдаланып, оларды өз билігіне бағындырды. Осы жағдайдан кейін 1271 жылы хан ретінде таққа көтеріліп, өзінің мемлекетінің құрылуын танытты. Негізінен алып қарағанда, Қайдудың өз мақ-

саттарында күрес жүргізу қайраткерлігі Ұлы хан беделіне нұқсан келтіріп, Моңғол империясындағы күштер арақатынасын өзгертуге және оның ыдырау үрдістерін жеделдетуге ықпал еткен.

Б. Биран бұл ескеру керек бір нәрсе ретінде Қайду Ұлы хан (Qa'an) емес, Хан (Khan) деп таққа көтерілген деп көрсетеді. Және оның хандыққа көтерілуіне дейін де, одан кейінгі қайраткерлігінде де мұрат-мақсаттары Ұлы хан болу емес, жергілікті сипатқа бағытталған деген тұжырымға келеді. Басқаша айтқанда, Қайду өз билегін заңдастыру ұмтылысында өзін Үгедей ұлысының ұлы хандарының мұрагері ретінде таныстырғанымен, оның әрекеттерін талдау нәтижесінде келесі нәрсені аңғаруға болады дейді: ол бүкіл моңғол әлемін билеуді емес, өзінің мемлекеттігін қалыптастыруды қалаған. Оған мысал ретінде Қайду билігінің дүркіреп тұрған дәуірінде оның Алтын Орданы аға серіктес деп тануы және Құбылайдың жиені Елхан мемлекеті билеушісі Абақамен достық байланыс орнатуға ниеттенуін көрсетуге болады. Ал оның мемлекеттілігін нығайтып алғаннан кейін орын алған Ұлы ханмен қарсыластықтары шекаралық соғыстарға байланысты болған деп пайымдайды.

Автор өзінің еңбегін келесідей қорытындылаумен аяқтайды: «Қайду бейнесін сипаттауы келесідей Үгедей ұрпақтарына мемлекет орнату ұмтылысында кезіккен қиындықтар зор еді, өйткені Мөңкенің әрекеттері салдарынан Үгедей әулетінің шеккен залал Шағатайлықтармен салыстырғанда әлдеқайда көп болды. Үгедей ұлысының құрылымы жойылып, көптеген көрнекті өкілдерінен айырылды, әскер басшыларымен қоса. Алайда, Қайду өзінің саяси және әскери шеберлігінің арқасында Орта Азияда Үгедей әулетінің патшалығын құрып, Мөңкенің інісі әрі мұрагері Ұлы хан Құбылай (1260-94) мен оның ізбасары Тәмур Олджәйтудың (1294-1307) күшті қарсыласына айналды».

Әдебиеттер

- Biran, M. (1997). *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia*. Richmond: Curzon.
- Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. (2007). 9 том: Ү-Ш. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы.
- Дулати, А. (2023). Қайду хан мемлекеті. Шыңғысхан, (2), 11-30 бб.
- May, T. M. (1998). Review of *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia* by Michal Biran. *Mongolian Studies*, 21, 87-89.
- Lane, G. (1999). Review of *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia* by Michal Biran. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 62(3), 589-590.
- McGill, E. (1999). Review of *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia* by Michal Biran. *Journal of Song-Yuan Studies*, (29), 202-214.
- Tucker, E. (2000). Review of *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia* by Michal Biran. *International Journal of Middle East Studies*, 32(2), 284-286.
- Kara, G. (2000). Review of *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia* by Michal Biran. *Journal of the American Oriental Society*, 120(1), 139-140.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ INFORMATION FOR AUTHORS ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в «Вестник КазНУ. Серия историческая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация и доступ доступны в разделе «Отправка материалов».

Требование для оформления статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала.
- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 0,8, интервал – одинарный, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см. и правое – 1 см.
- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).
- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3000 слов и не превышать 7000 слов для социогуманитарных направлений, и 1500 – 7000 слов для естественнонаучных и технических направлений.
- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Порядок оформления:

- с левой стороны с самого начала статьи указывать МРНТИ статьи;
- название статьи обычными жирными буквами (посередине страницы, не более 12 слов);
- инициалы и фамилии авторов (посередине страницы);
- название организации, страна, город в котором выполнена работа (посередине страницы);
- e-mail адрес и ORSID номер авторов;
- с красной строки – аннотации (не менее 150 слов, на трех языках с названием статьи), она должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы;
- с красной строки идут ключевые слова, отражающий смысл статьи (кілт сөздер, key words);
- текст статьи разделены по пунктам (введение, методология проблемы, основные разделы, заключения). Методологию можно включить на введение, можно дать как отдельную тему по решению автора;
- список литературы дается в алфавитном порядке в конце статьи и с латинском шрифтом дается повторный список и перевод литературы на английском языке (references). Например: Artomonov M.I. (1962) Istiriya hazar [History of the Khazars]. Leningrad.
- Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).
 - Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.
- Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языке согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).
- Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).
- **В данном разделе необходимо учесть:**
 - Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
 - Избегайте чрезмерных самоцитирований.
 - Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
 - Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Примечание к сноскам:

сноски даются внутри текста статьи в обычных скобках, например, (Залесский 1991: 25)

Примечание к оформлению списка литературы:

Знаки –, // не используются, при ссылке на 2-3 труда одного автора, выпущенных одним годом издания, дополнительно к году издания пишутся буквы (Садуова, 2001а: 15; Садуова, 2001б: 22).

Книги

Залесский Б. (1991). Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер.

Аргынбаев Х. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар.

Сноска: например (Аргынбаев, 1996: 35)

Газеты, журналы

Қыр баласы. (1917). Би һәм билік. Қазақ газеті, №48, 3-4 б.

Диваев А. (1891). Поверье. Туркестанские ведомости, №25, с. 98

Сноска: например (Диваев, 1891: 98)

Материалы конференции, сборники

Аничков И. (1896). Забытый край. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Том V. Ташкент. С. 173 – 234.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – Mendeley Reference Manager

Стоимость публикации – 2000 тенге/страница

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jysan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Отан тарихы	Section 1 Domestic history	Раздел 1 Отечественная история
<i>Р. Жаркынбаева, М. Доскалиева</i> Проблемы организации труда на промышленных предприятиях Казахской ССР в период Второй мировой войны (1941-1945 гг.)		4
<i>Х. Тұрсын, Ж. Дюсембекова, Д. Айтмагамбетов</i> «Ақ жол» газетіндегі ұлттық-территориялық тұтастық қалыптастыру ұлттық идеясы.....		19
<i>Н.Ә. Әбдіғали, С.Т. Набиев</i> Тын игеру жылдары Қазақстандағы халықтардың тарихы: процесі мен салдары		31
<i>З.Т. Садвокасова, Г.К. Муқанова</i> Институт уездных начальников в системе колониальной администрации степных областей Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.		40
<i>Д. Жузбаева, З.С. Ильясова</i> Труд аль-Калкашанди (XV в.) «Субх аль-Аша Фи Синаат аль-Инша» как источник исторической географии Золотой орды		50
<i>G.Z. Iskakova</i> Perlustration in the Semirechensk region (end of XIX century – beginning of XX century)		66
<i>G.A. Mambetova</i> Islamic policy of the Soviet state in 1917-1953 (based on materials from the Aktobe region)		75
<i>A. Kurbanbay, R.S. Myrzabekova</i> Daily life of japanese prisoners of war in Kazakhstan using the example of Spassk camp +		86
<i>R.M. Zholdybalin</i> Turkic roots of the kazakh national idea: historiographical analysis		93
<i>К.Қ. Қабдолдина</i> Ресей империясында қажылық жолдардың қалыптасуы мен маңызы: дала өлкесінен меккеге сапар		101
2-бөлім Дүниежүзі тарихы	Section 2 World history	Раздел 2 Всемирная история
<i>И.В. Лиджиева</i> «Желая посвятить себя службе в Калмыцкой степи»: об улусном попечителе Салим-Гирее Нуралиханове.....		112
<i>A.F. Rahimov</i> Migration of Ahisga (Meskheti) turks to the United States and living there		122
<i>Ç. Benhür, T. Zholdassuly</i> War and rumors in the turkish press: the beginning of operation Barbarossa		134
<i>Р.У. Каримова, Х.В. Масимова, З.К. Каримова</i> Из истории формирования политического суфизма в Центральной Азии		144
3-бөлім Археология және этнология	Section 3 Archeology and ethnology	Раздел 3 Археология и этнология
<i>R. Zhumatayev, B. Besetayev, B. Rysbek</i> Archaeological research at the Tastak cemetery in 2023 (Abai region, Urzhar district)		160

B.B. Kozhahmetov, D.S. Baygunakov

The role of the dog in the traditional kazakh society in the works of foreign researchers (second half of the XIX and early XX centuries) 169

I. Kazmadiyarova, E. Akymbek

The history of the study of numismatics of the Almaty region (VI-XVIII centuries) 179

4-бөлім
Музей ісі және
ескерткіштерді қорғау

Section 4
Museum work and
protection of monuments

Раздел 4
Музейное дело и
охрана памятников

М.М. Тастанбеков, Б.Қ. Байболов, М.С. Исаев

«Ясауи мөрінің» ең көне бедері 190

ҒЫЛЫМИ ӨМІР – SCIENTIFIC LIFE – НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Әлия Болатхан

Михал Биранның «Қайду және Орталық Азияда тәуелсіз Моңғол мемлекетінің өрлеуі» атты еңбегіне шолу 200

Авторларға ақпарат 204